

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

Випуск 39

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр, заст. гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. Вип. 39. 328 с.

Збірник об'єднує студії з історії, археології, мовознавства та літературознавства. Статті історичного блоку розкривають актуальні проблеми історії, етнології та археології від найдавніших часів до сьогодення. Дослідницьку увагу також зосереджено на постатях С. Гайдучка, Я. Стецька, діяльність яких є важливою для сприйняття та розуміння історії України. Вшановано ювілей відомого історика, фахівця з історії Польщі та українсько-польських відносин проф. В. Комара. Лінгвістичні студії репрезентують аналіз мовних явищ XVI–XVIII ст., проблеми історичної лексикографії та ономастики. Дослідження з літературознавства зосереджено навколо аналізу творчості А. Франко-Ключко, доньки І. Франка, спогадів-есеїв нашого сучасника В. Неборака, а також репрезентовано маловідомі сторінки життя і творчості німецькомовного єврейського поета і перекладача з Буковини П. Целана. «Огляди та рецензії» презентують філологічні книжкові новинки, запрошуючи до читання та дискусій.

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar, deputy editor-in-chief Mykhailo Romaniuk; NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2024. Vol. 39. 328 p.

The collection unites studies in history and archaeology, linguistics and literary studies. The articles in the historical section address current issues in history, ethnology, and archaeology from ancient times to the present. Research also focuses on figures like S. Haiduchok and Ya. Stetsko, whose activities are significant for understanding Ukrainian history. Additionally, the anniversary of Prof. V. Komar, a renowned historian and expert on Polish history and Ukrainian-Polish relations, was celebrated. Linguistic studies explore linguistic phenomena from the 16th–17th centuries, addressing issues in historical lexicography and onomastics. The literary studies section analyzes the works of A. Franko-Kliuchko, daughter of I. Franko, as well as the memoirs and essays of contemporary author V. Neborak. It also presents lesser-known aspects of the life and work of the German-speaking Jewish poet and translator from Bukovyna, P. Celan. The «Reviews» section presents philological book novelties, inviting readers to engage with and discuss them.

«Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» – фахове видання категорії «Б» зі спеціальностей 032 «Історія та археологія» та 035 «Філологія» (наказ МОН України № 886 від 2.07.2020 р.)

Рекомендувала до друку вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол № 6 від 27.06.2024 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Романюк Михайло Васильович, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), д-р філос. (Австралія)

Борчук Степан Миколайович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmoš), д-р філос., доц. (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), д-р філос., проф. (США)

Дидик-Меуш Ганна, д-р філол. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Золтан Андраш (Zoltán András), д-р філол. наук, проф. (Угорщина)

Литвин Никола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), д-р габіліт., проф. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, канд. іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д-р філол. наук, доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристина (Rembiszewska Dorota Krystyna), д-р габіліт., проф. (Польща)

Ситник Олександр Степанович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, д-р філол. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03117

Володимир ГАЛАЙЧУК

*доктор історичних наук, професор
кафедри етнології*

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>

e-mail: halay_czuk@ukr.net

ЗМІЯ В КУЛЬТІ ФРИГІЙСЬКОГО БОГА САБАЗІЯ ЯК ПРИКЛАД НАРОДНИХ ВІРУВАНЬ НАСЕЛЕННЯ АНТИЧНОГО СВІТУ

Проаналізовано роботи відомих європейських етнологів і дослідників релігій античності – С. Шнайдера, Е. Кюстера, Г. Перльса, М. Нільссона, у яких розглянуто проблему ролі змії в міфології, народних віруваннях та культових практиках населення античного світу. На основі даних найважливіших історичних досліджень подано загальну характеристику культу фригійського бога Сабазія, важливе значення в якому відіграла змія-парей. Опрацьовано свідчення таких античних авторів, як Демосфен, Теофраст, Артемідор Далдіанський, і християнських апологетів Климента Александрійського, Анобія Афра та Юлія Фірміка Матерна на предмет висвітлення випадків використання змії у сабазіанських містеріальних практиках і сприйняття цієї тварини як втілення самого божества. Розглянуто та класифіковано основні іконографічні типи зображення змії на різного роду культових предметах: бронзових руках Сабазія, нагрудних таблицях жерців, нашійних обручах, наручних браслетах, кам'яних стелах, глиняних посудинах. З'ясовано, що змія була одним із матеріальних виявів Сабазія.

Висловлено припущення про можливі паралелі між пошануванням цього фригійського божества з давньогрецькими культами Зевса Ктесія та Зевса Мейліхія. Завдяки свідченню Теофраста встановлено, що Сабазій міг нейтралізувати провіщені через раптову появу змії перед людиною її майбутні неприємності. Визначено факт неможливості однозначного тлумачення згаданого християнськими апологетами обряду пропускання сповідниками культу «бога крізь лоно». Присутність рельєфу змії на бронзових руках фригійського бога потрактовано як доказ використання таких культових предметів в апотропеїчних цілях. Стверджено, що поклоніння Сабазію було чітко пов'язане з народними магічними практиками, свідченням чого стала важлива роль змії в його культурі.

Ключові слова: східні культу, сакральні предмети, епіграфічні й археологічні пам'ятки, культ змії, народні вірування, Сабазій.

Цікавим у дослідженні народних вірувань населення античного світу є факт значної популярності в його середовищі культу змії. Вивченню цього питання присвячено низку спеціальних праць. У цій статті буде розглянуто роль змії в поклонінні фригійському божеству Сабазію. Виходячи з цього, мета дослідження – відповісти на

запитання, як саме змія була поєднана з культом Сабазія і чи був цей зв'язок зумовлений тогочасними народними віруваннями.

Огляд проблеми варто розпочати з ширшого контексту. Змії мали неабияке значення в давніх віруваннях індоєвропейських народів. Зокрема, повною мірою це стосувалося Стародавніх Греції та Риму. У загальних рисах питання ролі цієї тварини в культових практиках античного світу вивчали такі історики, як Станіслав Шнайдер (Stanisław Jan Schneider) «Король змій. Етнологічне дослідження» (Schneider, 1910, s. 17–32), Еріх Кюстер (Erich Küster) «Змія у грецькому мистецтві та релігії» (Küster, 1913), Генрик Перльс (Henryk (Henach) Perls) «Змія у віруваннях польського народу» (Perls, 1937), Мартін Нільссон (Nils Martin Persson Nilsson) «Грецька народна релігія» (Нільссон, 1998).

Згідно з даними С. Шнайдера, давні греки вважали змію хтонічним божеством і водночас сприймали її як доброго генія «ἀγαθὸς δαίμων». Існував зв'язок уявлень про цю рептилію з культами Асклепія та Гігеї, Діоніса-Загрея, орфічного божества-дем'юрга Фанеса, римських домашніх духів ларів. Змії відіграє важливу роль у міфічних історіях про битву Кадма із драконом і надприродне зачаття царицею Олімпіадою Епірською свого сина Олександра Македонського. Змії тримали при оракулах, оскільки вірили в їхню здатність бачити майбутнє. Як приклад фіксації суто народних вірувань перших століть нашої ери С. Шнайдер використав розповідь Лукіана про те, як один халдей підкорив своїй волі, а потім знищив велику кількість плазунів. Окрім цього, дослідник наголосив на значній ролі культу змії у гностиків, особливо у вченні офітів (Schneider, 1910, s. 17–32).

Грунтовне дослідження ролі та значення змії в мистецтві та релігії Давньої Греції здійснив Е. Кюстер, видавши його окремою книжкою. Попри те, що аналіз цієї праці вимагає представлення в окремій статті, варто зупинитися на висвітлених там найважливіших питаннях. Загалом книжка поділяється на дві частини: «Змія в грецькому мистецтві» та «Змія у грецькій релігії». Саме у другій розглянуто питання ролі цієї тварини у вірі давніх греків в існування душі, зв'язку змії з культами численних еллінських божеств і героїв, її представлення в образах жаклих земних та водяних демонів. Окрім того, дослідник відстежує в культурі змії сліди тотемізму, характеризує цю рептилію як охоронця скарбів, а також інтерпретує її як символ мантізму, зцілення та родючості (Küster, 1913, s. 56–158).

Подібний огляд проблеми здійснив Г. Перльс. Сліди тотемізму дослідник вбачав у міфічній історії про Кадма та Гармонію, у веденні афінянами свого родоводу від Кекропса, а жителями о. Саламін – від Кенхрея, а також у зв'язку етолійців з Офіоном. Як і попередні дослідники, Г. Перльс вказав на хтонічність культу змії в Давній Греції – вона репрезентувала вегетативну силу, запліднюючи Матір-землю (Гею). Відповідно, ця тварина була присутня в тесмофоріях, присвячених Деметрі. Прикладом вегетативного вияву культу змії була практика молитовного звернення до неї жінок із проханням посприяти в народженні дитини. Часто олімпійські боги, перетворившись на цю рептилію, вступали у статеві стосунки з богинями. У такий спосіб Персефона народила Діоніса-Загрея від Зевса. Подібні історії простежуються у міфах про Аполлона та Дріопу, Фетиду і Пелея, Фавна та його доньку Фауну (Фетую). Народженими від батька-змія вважалися такі історичні постаті, як Арістомен, Олександр Македонський, Арат Сікіонський, Октавіан Август. Генрик Перльс вказував і на зворотні процеси – переселення душі в тіло змії після смерті людини. Такі

переміни сталися, наприклад, із Гераклідом Понтійським та Плотіном. Змія начебто знала минуле й могла передбачати майбутнє, тому згадується в міфах про Ямоса, Мелампода, Касандру та Геленоса, Офіона й Александра Пафлагонця. У Римі ця тварина могла бути провісником смерті, про що свідчать історії про батька відомих трибунів Тіберія Гракха чи легата Дідія, який загинув у боротьбі з Квінтом Серторієм. І навпаки, змія могла мати апотропеїчні функції, відігравати роль домашнього божества чи бути опікуном роду. Також учений коротко схарактеризував роль змії в культурах низки греко-римських божеств: аттичного Зевса Хтонія або Ктесія, Аполлона, Асклепія, Гермеса, Ареса/Марса, Діоніса/Вакха, Фанеса, Мітри, Персефони, Гекати, ланувійської Юони Соспіти, а також грецьких героїв Періклімена, Ерехтея, Триптолема (Perls, 1937, s. 19–31).

Не оминув проблеми поклоніння змії також М. Нільссон, досліджуючи вияви народних вірувань у давньогрецькій релігії. Аналізуючи розписи на вазах, він відстежив зв'язок цієї рептилії з культурами Деметри і Триптолема, розкрив характер вірування у Зевса Ктесія (Набувача), який в образі змії оберігав домашнє добро та захищав від злодіїв людські обійстя. Вчений встановив зв'язок цього божества з культом Діоскурів і вказав на те, що верховного грецького бога також представляли у вигляді змії, коли поклонялися йому як Зевсу Мейліхію. Дослідник вважав, що змію сприймали як охоронця житла – «доброго генія». Зокрема, таку роль цієї тварини він вбачав у культурах чи то мінойської богині-змії, чи то священної змії Афіни, яка, коли афіняни дізналися про наближення персів і покинули своє місто, теж пішла слідом за ними. Крім того, М. Нільссон наголошував, що давні греки уявляли в образі змії також душі померлих. Насамкінець учений коротко згадав про жінку-демона Емпузу, яка могла перетворюватися на різних диких тварин, зокрема й на змію (Нільссон, 1998, с. 69, 77, 92–99, 101).

Привертає увагу, що, аналізуючи роль змії у віруваннях населення античного світу, вказані дослідники майже зовсім, за винятком стислих згадок в Е. Кюстера (Küster, 1913, s. 147–149) і М. Нільссона (Нільссон, 1998, с. 127, 132, 151), оминули увагою значення цієї тварини в культурі Сабазія, попри його поширення в античному світі в елліністичний і римський періоди.

У плані історіографії окреслена проблема найглибше висвітлена в дослідженнях Крістіана Блінкенберга (Christian Blinkenberg), який описав усі відомі на початку ХХ ст. предмети сабазіанського культу і подав власну інтерпретацію їхнього призначення (Blinkenberg, 1904, s. 66–128). Натомість Е. Кюстер розглянув вірування у Сабазія в контексті власного вивчення ролі та значення змії в релігії та мистецтві Давньої Греції, про яке вже коротко згадано. Також дослідник наголосив на вегетативності уявлень про цю тварину в містеріальних практиках фригійського бога (Küster, 1913, s. 147–149). Доволі новаторську інтерпретацію культу Сабазія загалом і значення в ньому змії зокрема запропонував у підсумковому дослідженні до тритомного видання «Corpus Cultus Iovis Sabazii» (CCIS) Юджин Лейн (Eugene Lane) (Lane, 1989, p. 1–65).

Джерельною базою цієї статті стали свідчення античних авторів Демосфена, Теофраста, Артемідора Далдіанського і християнських апологетів Климента Александрійського, Арнобія Афра, Юлія Фірміка Матерна. У плані аналізу сабазіанських культових пам'яток особливу увагу звернуто на CCIS – тритомне видання у формі каталогу ритуальних предметів, епіграфічних написів і свідчень античних авторів, пов'язаних із поклонінням Сабазію.

Перед тим, як перейти до викладу суті проблеми, варто в загальному розглянути особливості цього вірування. Писемних свідчень, які б розповідали історію виникнення і розвитку культу Сабазія, а також розкривали суть його віровчення, фактично немає. На ці питання вчені намагаються відповісти, аналізуючи окремі фрагменти творів античних авторів і предмети самого культу.

Попри те, що у традиційній історіографії культ Сабазія пов'язували із Фракією, згодом було чітко доведено, що найдавніші джерела вказують на його походження з Малої Азії, а наявність цього культу на Балканах засвідчують пам'ятки, починаючи з I ст. н. е. (Blinkenberg, 1904, s. 96–97; Lane, 1989, p. 1). Натомість уже в пізньоелліністичний період це вірування було присутнє чи не на всьому узбережжі та низці островів Егейського моря (Lane, 1989, p. 6–8). У римський період поклоніння Сабазію було дуже популярним серед легіонерів, а отже, поширилося у багатьох провінціях імперії (Lane, 1989, p. 12).

За словами Валерія Максима, у 139 р. до н. е. культ Юпітера Сабазія став відомий у Римі. Тоді його сповідників, «які намагалися зруйнувати римську мораль», із цього міста вигнав претор Перегрін (Valerius Maximus I, 3, 2; CCIS II, t. 12; Lane, 1989, p. 8–9).

Важливе свідчення про офіційне встановлення цього вірування в Пергамському царстві – напис царя Атала III (138–133), датований 135–134 рр. до н. е. З тексту відомо, що його запровадила в Пергам мати Атала III Стратоніка. За своїм походженням вона була каппадокійською принцесою. Також там фіксується ототожнення Сабазія з верховним богом Зевсом «*Δία τὸν Σαβάζιον*» (CCIS II, 27; Lane, 1989, p. 5). Відтоді така ідентифікація залишатиметься незмінною.

Поклоніння Сабазію було містеріальним та втаємниченим і передбачало посвячення у відповідну релігійну організацію – «*Σαβαζιασταί*», що відкривало шлях до знань, доступних лише адептам (CCIS II, 28, 46; Lane, 1989, p. 2, 4, 7, 9, 44–46). На подальшому етапі своєї релігійної кар'єри сповідники цього культу проходили різні ступені ініціації (CCIS II, 78; Lane, 1989, p. 33). Адептами здебільша були чоловіки (CCIS II, 46; Lane, 1989, p. 7). Це вірування передбачало також наявність спеціальних служителів – «*ιερείς*» (в римській традиції – *sacerdotes*) (CCIS II, 58; Lane, 1989, p. 43).

Аналізуючи присутні у фракійських посвятах божеству епітети, можна частково відповісти на запитання, якими якостями наділяли Сабазія його сповідники принаймні в цьому регіоні. Звернення *κύριος*, свідчило, що цей бог керував їхнім життям (CCIS II, 1, 5, 7, 12, 16; Lane, 1989, p. 39). Сабазій був *ἐπιήκοος*, тобто вислуховував молитви (CCIS II, 2, 4, 5, 7, 17; Lane, 1989, p. 39).

Культові предмети вказують на тісний зв'язок божества з Гермесом/Меркурієм, який у цьому віруванні виконував роль Психопомпа (*Ψυχοπομπός*) – провідника душ у потойбічний світ (CCIS I, 47, 70, 92, pl. 78; CCIS II, 15, 18, 41, 43, 59, 65, 79a, 80, 81, 82, 85, D2; Lane, 1989, p. 13) (рис. 1). Меншою мірою Сабазій об'єднувався з Асклепієм, що може вказувати на його силу цілителя (CCIS I, 5; Lane, 1989, p. 15). Попри твердження низки античних авторів про тотожність Діоніса зі Сабазієм, така подібність була радше в ритуальних практиках (Lane, 1989, p. 13–14). На сабазіанських культових предметах зображення цих богів завжди представлені окремо (CCIS I, 45, 47; CCIS II, 43, 64, 73, 85; Lane, 1989, p. 14–15). Компанію Сабазію складали й інші чоловічі божества: Аполлон (CCIS II, 48, 64; Lane, 1989, p. 15), Мітра (CCIS II, 64, 66, D 1; Lane, 1989, p. 15), Аттіс (CCIS II, 79a, 81–82; Lane, 1989, p. 15–16), Діоскури (CCIS I, 45, 47; CCIS II, 80, 85; Lane, 1989, p. 16) і лише раз Геркулес, Марс та Сільван разом (CCIS II, 69; Lane,

1989, р. 16). Судячи зі свідчення Прокла, Сабазій міг мати певний синкретичний зв'язок із фригійським місячним богом Меном (CCIS II, Т. 27; Lane, 1989, р. 22).

Будучи поширеним у Каппадокії, поклоніння Сабазію було пов'язане з культом богині Ма/Белони (CCIS, II, 31; Lane, 1989, р. 2). Однак першість у зв'язках із цим богом займає Кібела (CCIS, I, 27, 45, 47; CCIS, II, 16, 31, 67, 78, 81–82; Lane, 1989, р. 16–17). Сабазій виступав у парі з лідійською Матір'ю Гіптою («Μητρί "Ιπτα») (CCIS, I, 72; CCIS, II, 36, 37, 40, т. 24–25; Lane, 1989, р. 17–18) та Артемідою-Анахітою («Αρτέμιδος Ανάητις») (CCIS, II, 33; Lane, 1989, р. 18–19). При святилищах, де поклонялися цим божественним парам, служили храмові раби, утримували священних голубів і вирощували священні гаї. Набагато слабше Сабазій був пов'язаний із грецькими богинями Артемідою (CCIS, II, 64; Lane, 1989, р. 19), Деметрою (CCIS, II, 64; Lane, 1989, р. 19), Корою (CCIS, II, 79а; Lane, 1989, р. 20), Афіною-Никифорою (Lane, 1989, р. 20), римськими – Аерою Курою (CCIS, II, 65; Lane, 1989, р. 20), Деа Целестіс (CCIS, II, 60, 66; Lane, 1989, р. 20), Селеною (CCIS, II, 79а; Lane, 1989, р. 21) і Фортунною (CCIS, II, 58, 70; Lane, 1989, р. 20).

Попри те, що, крім змії, священними тваринами Сабазія також вважалися жаба або ропуха, ящірка, черепаха і баран, в античній літературі мовиться про зв'язок із вказаним божеством лише цієї рептилії (Lane, 1989, р. 23).

Від 330 р. до н. е. збереглося свідчення оратора Демосфена, який коротко описав спосіб можливого публічного вшанування Сабазія. За його словами, давньогрецький державний діяч Есхін, один із десяти аттичних ораторів, у молодості «ночами одягав тих, які мали бути посвячені, в оленячі шкури, розливав їм вино з кратерів, очищав і обтирав їх брудом та висівками і, піднімаючи після очищення, змушував говорити: “Втікав від зла, знайшов найкраще”... , а вдень... вдовив вулицями ці прекрасні сонмища людей, увінчаних кропом і білою тополею, стискаючи в руках змії-парейв (παρείας), розмахував ними над головою, вигукуючи: “εὐοῖ σαβοῖ” і пританцьовуючи при цьому: “Υἱς Ἀττης Ἀττης Ὑἱς”»* (Demosth. Pro cor. 259–260).

Попри твердження Ю. Лейна, що цей уривок не можна з цілковитою певністю вважати свідченням культу Сабазія (Lane, 1989, р. 2–3, 53), з іншого джерела приблизно того ж часу («Характери» Теофраста) дізнаємося, що саме парей, у якому треба вбачати Ескулапового полоза (Elaphe Longissima) (Lane, 1989, р. 4, прим. 9), є твариною цього фригійського бога. Змальовуючи забобонну людину, давньогрецький мислитель наводить цікавий факт: «... побачивши у себе вдома змію (παρείαν), він закликає Сабазія» (Theophr. Charact. XVI, 4).

Рис. 1. Рука Сабазія з Авентікума (Швейцарія) з бюстами Сабазія та Гермеса (за: Blinkenberg, 1904, Taf. III)

* Цитати із праць античних авторів подано в перекладі з видань англійською та російською мовами. Водночас зазначені фрагменти звірені з давньогрецькими і латинськими оригіналами, опублікованими в CCIS, II, у розділі «Testimonia antiqua» («Давні свідчення»).

Інша писемна згадка дійшла до нас із пізнішого часу. У другій половині II ст. н. е. Артемідор Далдіанський помістив у «Соннику» (або «Онейрокритиці») твердження: «Дракон (δράκων) означає... усіх богів, яким він присвячений: Зевса Сабазія, Геліоса, Деметру і Кору, Гекату, Асклепія та героїв» (Artemid. II, 13). Відповідно, цей давньогрецький письменник римського часу визнає змій матеріальним втіленням Сабазія.

Окрему групу становлять християнські автори II–IV ст. н. е., зокрема Климент Александрійський, Арнобій Афр і Юлій Фірмак Матерн. Усі троє стверджують, що в Сабазієвих містеріях крізь одаг посвячених протягували змію. За свідченням Климента: «Справді, символом Сабазійських містерій для посвячених є “бог крізь лоно”. Це змій, якого тягнуть по грудях тих, хто долучається до таємниць, – доказ нестримності Зевса» (Clem. Protr. II, 16). Цікаво, що застосування такої містерійної практики Климент, як і згодом Арнобій, пояснює символічним відображенням відомого міфу про зваблення Зевсом/Юпітером у подобі змія своєї ж доньки Кори-Персефони/Лібери-Прозерпіни (Clem. Protr. II, 16; Arn. Adv. gent. V, 20–21), яка від цього зв'язку народила Загрея.

Арнобій згадує про «містерії та обряди... посвячення, які називаються себадійськими (Sebadiis – очевидно, що така назва походить від фрако-мезійської форми імені Сабазія – Sebadius (Lane, 1989, p. 38, 59)), під час яких золотий полоз (coluber) опускається на груди посвячених і потім виймається зсередини з нижніх частин» (Arn. Adv. gent. V, 21).

Твердження Фірміка набагато коротше: «При посвяченні сповідники Юпітера Сабазія пропускають крізь своє лоно змій (anguem)» (Firmic. Matern. De err. prof. rel. 10). Цікаво те, як цей християнський апологет пов'язує вказаний обряд з описаним у Біблії людським гріхопадінням: «Навіть зараз поширюються пороки першого гріха, шанується те, що знищує людину, шанується розумність і зла жорстокість смертоносної змії» (Firmic. Matern. De err. prof. rel. 10, n. 94).

Свідчення трьох останніх авторів спонукали Е. Кюстера дійти висновку, що в культурі Сабазія змія займала центральне місце і вважалася символом творчої сили природи. Також, за словами цього дослідника, вона водночас виступала і втіленням самого бога, адже Сабазій був володарем природи, подателем родючості та різного роду благословень. Крім цього давнього вегетативного значення, ця тварина, за його словами, також повинна розглядатися як грубий, чуттєвий символ людської плодючості та здатності до дітонародження. На доказ останнього твердження Е. Кюстер наводив згадки про описаний ритуал, трактуючи його як таїнство вінчання посвяченої особи з богом (Küster, 1913, s. 147–149).

Окрім літературних свідчень, рельєфи змії часто можна побачити на культових предметах, пов'язаних із поклонінням Сабазію: бронзових руках, нагрудних таблицях, нашійних обручах, наручних браслетах, кам'яних стелах, глиняних посудинах, зображення яких найбільш повно представлені у праці К. Блінкенберга та I і II частинах CCIS.

З одного боку, такі рельєфи можуть мати фантастичний вимір, наприклад, як на бронзовій пластині з дитячого поховання на території некрополя Емпоріона (Іспанія), де з правої сторони сосну обвиває чубатий змій (CCIS, II, 85; Lane, 1989, p. 4) (рис. 2). Таке ж зображення можна побачити на окремих бронзових руках (CCIS, I, 14, 17, 27, 75, 95) (рис. 3). Із другого – хоча в більшості випадків ця тварина показана досить реалістично, немає вагомих підстав стверджувати, що це зображення згадуваного античними авторами парея (Lane, 1989, p. 4).

Рис. 2. Бронзова пластина з Емпоріона (Іспанія) – графічна реконструкція (за: CCIS, II, pl. XXXV, 85b)

Важливо також відповісти на запитання, у якому контексті зображувалася змія. Найбільшу кількість пов'язаних із культом Сабазія пам'яток представляють бронзові руки, оздоблені рельєфами його самого й супутніх йому божеств, тварин і різного роду ритуальних предметів. Пальці цих рук складені у формі латинського благословення (*benedictio latina*). Такі предмети датуються римським періодом. На сьогодні, на жаль, немає однозначного пояснення їхнього культового призначення. Можливо, вони були вотивами, які символізували благословення і помічну руку бога, або ж виконували роль апотропеїв (Blinkenberg, 1904, s. 101–102).

За словами К. Блінкенберга, «найімовірніший привід для створення подібних вотивних подарунків, таких як бронзові руки, слід шукати у хворобах чи інших труднощах особи, яка потребувала божественної допомоги. Але, як показують приклади, ... божественну допомогу уявляли також і як потенційну силу в руці божества, яка не тільки могла приносити благословення, але й запобігати та відводити лихо. Таким чином, рука Сабазія, очевидно, мала також і профілактичну силу» (Blinkenberg, 1904, s. 101–102).

Змія виступає невід'ємним елементом предметів. Зазвичай вона обплітає кисть руки. В окремих випадках можуть бути представлені дві змії (Blinkenberg, 1904, s. 83). Часто ця тварина зображена разом із жабою або

Рис. 3. Бронзова рука Сабазія з чубатою змією невідомого походження (за: CCIS, I, pl. LXV, 5b)

ропухою, ящіркою та черепахою. Саме наявність цих рептилій наводить на думку про апотропеїчне призначення вказаних культових предметів (Blinkenberg, 1904, s. 108; Lane, 1989, p. 23–24). Аналогічну роль могли відігравати також зображення трьох сабазійських тварин на вазі з Аугусти-Ауріки – змії на кожній із трьох ручок і жаби та черепахи на двох (Lane, 1989, p. 64).

Серед інших, менш поширених зображень, виступають сцени, де змія обплітає дерево чи гілку. Наприклад, це можна побачити у верхньому куті бронзової вотивної таблички у формі едикули, що походить із Македонії або Епіру (CCIS, II, 79a). Обвитий змією буває також посох Сабазія, що може свідчити про її тісний зв'язок із цим божеством (CCIS, II, 83, 84, 87; Lane, 1989, p. 34). Також у верхньому куті відомого малоазійського кам'яного рельєфу показаний Сабазій, який їде на колісниці в супроводі всюдисущої змії та орла, що, напевно, потрібно трактувати як символ отожднення цього фригійського бога із Зевсом (CCIS, II, 41; Lane, 1989, p. 27) (рис. 4).

Рис. 4. Частина кам'яної стели з Лідії – графічна реконструкція (за: CCIS, II, pl. XVI, 41)

Підсумовуючи, потрібно звернути увагу на малу кількість писемних і речових джерел, які б допомогли достеменно розкрити проблему ролі змії в культурі Сабазія. Та навіть із цієї скупої інформації можна висувати, що ця тварина була тісно пов'язана з досліджуваним фригійським божеством. Передовсім змія виступала втіленням самого бога. Такий символізм певною мірою спонукає до поки відкритого питання, чи не могло вірування в Сабазія мати якісь паралелі з культами Зевса Ктесія чи Зевса Мейліхія. Завдяки свідченню Теофраста відомо, що фригійський бог міг нейтралізувати провіщені через погану прикмету неприємності. Напевно, таким, що не піддається однозначному поясненню, залишається згаданий християнськими апологетами обряд пропускання сповідниками культу «бога крізь лоно». Тлумачення цього факту Е. Кюстером як

грубого, чуттєвого символу людської плідності та здатності до дітонародження можна радше сприймати як його особисте оригінальне бачення. Натомість зображення змії на бронзових руках Сабазія може свідчити про використання її образу в апотропеїчних практиках. Загалом, присутність цих рептилій у досліджуваному культурі чітко вказує на те, що поклоніння Сабазію було пов'язане з народними магічними практиками населення античного світу елліністичного та римського періодів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Арнобий. (2008). *Против язычников* (Н. Дроздов, пер. с лат.). Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.

Артемидор. (1999). *Сонник (Онейрокритика)* (Р. Грищенко, сост., общ. ред.). Санкт-Петербург: ООО «Издательство “Кристалл”».

Валерий, М. (2020). *Десять книг достопамятных деяний и высказываний* (А. Сморгочкова, пер. с лат.). Москва.

Демосфен. (1996). *Речи*: в 3 т., 3 (С. Радциг, пер. с др. гр.). Москва: Памятники исторической мысли.

Климент, А. (2006). *Увещание к язычникам. Кто из богатых спасется* (А. Браутхин, пер. с др. гр.). Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко.

Нильссон, М. (1998). *Греческая народная религия* (С. Клементьева, пер. с англ.). Санкт-Петербург: Алетейя.

Феофраст. (1972). *Характеры* (Г. Стратановского, пер. с др. гр.). Ленинград: Наука.

Blinkenberg, Chr. (1904). *Archäologische Studien* (Darstellungen des Sabazios und Denkmäler seines Kultes). Kopenhagen; Leipzig.

Julius, Firmicus, Maternus. (1971). *De errore profanarum religionum* (R. Oster, Jr., transl. from Lat.). Houston: Rice University.

Küster, E. (1913). *Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion*. Gießen.

Lane, E. (Ed.). (1985). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (CCIS) (Vol. 2: The other monuments and literary evidence). Leiden: E. J. Brill.

Lane, E. (Ed.). (1989). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (CCIS) (Vol. 3: Conclusions). Leiden; New York; København; Köln: E. J. Brill.

Perls, H. (1937). *Wąż w wierzeniach ludu polskiego*. Lwów.

Schneider, S. (1910). *Król węzów*. *Studyum etnologiczne. Lud. Kwartalnik etnograficzny*, 16, 17–32.

Vermaseren, M. (Ed.). (1983). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (CCIS) (Vol. 1: The hands). Leiden: E. J. Brill.

REFERENCES

Arnobii. (2008). *Protiv yazichnikov* (N. Drozdov, Trans.). Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta (in Russian).

Artemidor. (1999). *Sonnik (Oneirokritika)* (R. Grishchenkov, sost., obshch. red.). Sankt-Peterburg: ООО «Izdatelstvo “Kristall”» (in Russian).

Valerii, M. (2020). *Devyat knig dostopamyatnikh deyanii i viskazivanii* (A. Smorchkova, Trans.). Moscow (in Russian).

Demosfen. (1996). *Rechi*: v 3 t., 3 (S. Radtsig, Trans.). Moscow: Pamyatniki istoricheskoi misli (in Russian).

- Kliment, A. (2006). *Uveshchevanie k yazichnikam. Kto iz bogatikh spasetsya* (A. Bratukhin, Trans.). Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Olega Abishko (in Russian).
- Nilsson, M. (1998). *Grecheskaya narodnaya religiya* (S. Klementeva, Trans.). Sankt-Peterburg: Aleteiya (in Russian).
- Feofrast. (1972). *Kharakteri* (G. Stratanovskogo, Trans.). Leningrad: Nauka (in Russian).
- Blinkenberg, Chr. (1904). *Archäologische Studien* (Darstellungen des Sabazios und Denkmäler seines Kultes). Kopenhagen; Leipzig (in German).
- Julius, Firmicus, Maternus. (1971). *De errore profanarum religionum* (R. Oster, Jr., transl from Lat.). Houston: Rice University (in English).
- Küster, E. (1913). *Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion*. Gießen (in German).
- Lane, E. (Ed.). (1985). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (CCIS) (Vol. 2: The other monuments and literary evidence). Leiden: E. J. Brill (in English).
- Lane, E. (Ed.). (1989). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (CCIS) (Vol. 3: Conclusions). Leiden; New York; København; Köln: E. J. Brill (in English).
- Perls, H. (1937). *Wąż w wierzeniach ludu polskiego*. Lwów (in Polish).
- Schneider, S. (1910). Król wężów. *Studyum etnologiczne. Lud. Kwartalnik etnograficzny*, 16, 17–32 (in Polish).
- Vermaseren, M. (Ed.). (1983). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (CCIS) (Vol. 1: The hands). Leiden: E. J. Brill (in English).

Volodymyr HALAYCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History)

Professor of the Department of Ethnology

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>

e-mail: halay_czuk@ukr.net

THE SNAKE IN THE CULT OF THE PHRYGIAN GOD SABAZIOS AS AN EXAMPLE OF FOLK BELIEFS OF THE POPULATION OF THE ANCIENT WORLD

The works of famous European researchers of the religions of antiquity and ethnologists – S. Schneider, E. Kuster, H. Perls, M. Nilsson – are analyzed, in which the problem of the role of the snake in mythology, folk beliefs and cult practices of the population of the ancient world is considered. On the basis of the data of the most important historical studies, a general description of the cult of the Phrygian god Sabasios is presented, in which the snake of parey played an important role. Testimony of such ancient authors as Demosthenes, Theophrastus, Artemidorus Daldianus and Christian apologists Clement of Alexandria, Arnobius Aphr and Julius Firmicus Maternus has been studied for the purpose of highlighting cases of the use of snakes in Sabazian mystical practices and the understanding of this animal as the embodiment of the deity himself. The main iconographic types of snake images on various cult objects are considered and classified: bronze arms of Sabazios, breast plates of priests, neck rings, wrist bracelets, stone steles, clay vessels. It was found out that this animal was one of the material manifestations of Sabazios.

Possible parallels between the veneration of this Phrygian deity and the ancient Greek cults of Zeus Ctesius and Zeus Meilichius are suggested. Thanks to the testimony of

Theophrastus, it was established that Sabazios could neutralize the future troubles predicted by the sudden appearance of a snake in front of a person. The fact of the impossibility of an unequivocal interpretation mentioned by the Christian apologists of the rite of passage of the «god through the womb» by the confessors of the cult. The presence of a snake relief on the bronze hands of the Phrygian god is interpreted as evidence of the use of such cult objects for apotropaic purposes. It has been argued that the worship of Sabazios was clearly connected with folk magical practices, as evidenced by the large role of the snake in his cult.

Keywords: Eastern cults, sacred objects, epigraphic and archaeological monuments, snake cult, folk beliefs, Sabazius.

Христина БАЗЮК

магістр історії

аспірант відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7625-4985>

e-mail: khrystynabaziuk@gmail.com

АНАЛІЗ ТОРГОВИХ ЗНАКІВ ІЗ ЛИСТУВАННЯ ШОТЛАНДСЬКОГО КУПЦЯ АРТУРА ФОРБСА

Проаналізовано торгові знаки, взяті з листування, надісланого в кінці XVII ст. на землі Руського воєводства до шотландського купця Артура Форбса, а також досліджено історію виникнення торгових знаків, їхню типологію, основні сфери застосування та британську історіографію з цього питання. Зазначено, що практика маркування власних виробів і продукції була відома ще давнім єгиптянам, грекам та римлянам, а на Британських островах символи для позначення власності почали використовувати з кінця XIII ст.

Вказано, що модифіковані скандинавські руни стали основою візуальної частини торгових символів, їхня поява була зумовлена необхідністю позначати свою продукцію і власність, оскільки вже з XIV ст. маркування товарів стає обов'язковим на території Британського архіпелагу. Досліджено, що початково такі знаки використовувалися для позначення власності, з часом цю практику запозичили каменярі, виробники продукції, торговці, книговидавці, нотаріуси, виробники дзвонів, паперу, зброї, прикрас і посуду.

Констатовано, що в торговців сфера застосування торгових символів охоплювала: маркування власності на товарах; ідентифікацію при перевезенні вантажу; позначення статусу власника, його соціальну ідентифікацію; завірення особистої документації. Встановлено, що торгові знаки фактично успадковувалися від родичів або друзів, а для того, щоб показати належність до певної родини, члени сім'ї могли вносити невеликі зміни до спільного символу. Стверджено, що основною його ознакою мала бути легка впізнаваність.

Наголошено, що до найпопулярніших типів конструкцій торгових знаків належить символ «4», а також його варіації з додавання ліній, хрестів, кругів, ініціалів. Констатовано, що саме такі торгові знаки наявні в листуванні Артура Форбса, де їх використано у фінансових розрахунках і списках покупок. Підсумовано, що за способом утворення їх можна поділити на знаки, в основі яких лежить символ «4», аббревіатура, три круги із хвилястою ніжкою-основою та літера N.

Ключові слова: торгові знаки, торговці, документ, XIV–XVIII ст., Руське воєводство, Україна, Шотландія.

Оскільки в цій роботі досліджено торгові знаки шотландського купця Артура Форбса (Arthur Forbes), то проаналізувати варто саме шотландську й англійську історіографію. Початки вивчення цієї теми сягають першої половини XIX ст.: відомо,

що 1825 р. для британської спільноти антикварів була прочитана лекція про виявлені на тоді британські торгові знаки (Davis, 1893, с. 45). Особливістю тогочасних досліджень можна вважати концентрацію уваги істориків на каталогізації (Davis, 1893) та вивченні торгових знаків у певному місті або області – містах Норвічі (Ewing, 1852), Девонширі (Worth, 1891) чи Глостерширі (Merchants' Marks, 1891–1893). Також у цей період науковці часто займалися створенням персональних колекцій із зображень копій відомих їм британських торгових знаків.

На початку і в середині ХХ ст. історики намагалися детальніше дослідити походження й основні сфери використання торгових знаків, а також виділити їхні окремі типи за візуальною складовою (Rylands, 1910; Elmhirst, Dow, 1959; Girling, 1961; Girling, 1964). У 1990-х роках вивчення торгових знаків поширилося і на Ірландію (Walsh, 1993). Варто зауважити, що до того часу всі ці дослідження проводили історики. Починаючи з 2000-х років до них приєдналися мистецтвознавці та філологи, які пробували застосовувати нові підходи до вивчення теми. Наприклад, вони намагалися показати товарні знаки в матеріальному контексті – у зв'язку із вивченням творів мистецтва, книг, геральдики, сфрагістики, міської культури (Kittel, 2020; Stuart, Wubs-Mrozewicz, 2022).

Мета дослідження – проаналізувати історію виникнення та поширення шотландських й англійських торгових знаків, їхню типологію і способи застосування, і на основі цих даних класифікувати торгові знаки, знайдені в листуванні шотландського купця Артура Форбса, який у кінці ХVІІ ст. проживав на території Руського воеводства.

Для початку варто розглянути походження концепту торгових знаків. Відомо, що практика маркування виробів була поширеною ще з часів античності: давні єгиптяни, греки та римляни ставили ярлики на певні товари, щоби знати, у якому місті чи майстерні вони були виготовлені (Бабенко, 2011, с. 93). На території Британського архіпелагу використання символів на різноманітних предметах для позначення власності відоме з кінця ХІІІ ст. (Girling, 1964, с. 9). До цього їх, імовірно, наносили на домівки для захисної функції як талісмани (Walsh, 1993, с. 2). Більшість дослідників схиляється до думки, що можливе першоджерело візуальної частини символів – модифіковані скандинавські руни (Girling, 1964, с. 9).

Вже з ХІV ст. знаходимо документальні підтвердження того, що маркування товарів стає обов'язковим – на території Вустерширу пекарі були зобов'язані позначати свою випічку (Walsh, 1993, с. 2). У той час відомі випадки недоброчесного використання таких символів – на неякісний продукт наносили знаки ремісників-конкурентів, щоб зіпсувати їхню репутацію та бізнес (Davis, 1893, с. 48). Для контролю якості аналогічні заходи вводили і в текстильній промисловості. З ХІІІ ст. розпізнавальні позначки розміщали на свинцевих пломбах, які прикріплювали до виготовленої тканини. Це робила гільдія-виробник для підтвердження якості своєї продукції (Cherry, 2018, с. 168–171).

Можна простежити, що спочатку маркування використовувалося для позначення власності над певним предметом чи об'єктом, із часом таку практику запозичили каменярі, а згодом – торговці (Girling, 1961, с. 103). Пізніше, десь за століття після останніх, до них приєдналися книговидавці, а з ХV ст. так починають маркувати дзвони. З цієї ж традиції виводимо й нотаріальні відмітки (ХVІ ст.), щоправда, вони мали значно складнішу візуальну структуру (Rylands, 1910, с. 14). Аналогічним принципом керувалися виробники паперу, зброї, міді, прикрас і посуду (Girling, 1964, с. 9).

Термін «торговий знак» з'являється у ХІV ст. (Rylands, 1910, с. 3). Він стає популярним у ХІV–ХVІ ст. завдяки Ганзейському союзу міст, купці якого його активно

використовували (Girling, 1964, с. 9). На території Європи та Шотландії існування торгових символів простежується до XVII–XVIII ст. (Girling, 1964, с. 22). Якою ж була сфера їхнього застосування? Очевидно, що передусім вони слугували для позначення власності на товарах, а тому збереглися найгірше, оскільки розмішувалися зверху на вовняних мішках чи поверхні бочок, отже, були недовговічними (Girling, 1961, с. 104). У цьому контексті можна говорити також про функцію ідентифікації при перевезенні товару. Наприклад, якщо торговець допомагав транспортувати вантаж колеги, то міг користуватися його торговим символом (Girling, 1964, с. 10).

Такі знаки також мали функцію соціальної ідентифікації. Аналогічно до того, як шляхта (цим терміном у статті позначено аристократію, відповідниками якої в англійській мові є терміни «*gentry*» та «*nobility*») мала право користуватися власними гербами, купці використовували торгові символи. Коли в XV ст. деякі торговці набули шляхетства і, відповідно, отримали власні герби, то почали користуватися ним та торговим символом паралельно. Це видно з їхніх поховань – і знаки, і герби різьбили на кам'яних надгробних плитах. Якщо купець був членом торгової гільдії, то поряд із ними зображували і її символ. На надгробних плитах цвинтаря в м. Данді, Шотландія, їх збереглося чи не найбільше (Davis, 1893, с. 46).

Торгові символи також використовували в офіційній документації та листуванні. Їх можна знайти в портовій книзі м. Саутгемптона 1554–1555 рр. («*The Linen Hall Book*»): на полях біля імен імпортерів товару вказували їхні торгові знаки (Girling, 1964, с. 19), написані вручну або поставлені за допомогою перстнів як штампи (Girling, 1961, с. 103). Збереглася велика колекція торгових маркерів у листуванні, виявленому в архіві м. Любека (Jenks, Wubs-Mrozewicz, 2022, с. 11). Ще одне призначення таких символів – позначення статусу їхнього власника. Наприклад, якщо купець пожертвував гроші на ремонт церкви, його торговий знак додавали на її вітраж – така практика набула поширення із XIV ст. Офіційні зображення не варто плутати з особистими позначками, які люди несанкціоновано вирізали на церковних колонах або дверних косяках (Girling, 1964, с. 107). Також варто зауважити, що впродовж XVIII–XIX ст. британські церкви завозили багато вітражів з Європи (німецьких земель чи Швейцарії), на яких можна знайти тамтешні торгові знаки (Girling, 1964, с. 109). Аналогічно, вирізьбленими на камені знаками, позначалися домівки купців. Так ми можемо дізнатися, де жили ці торговці та які храми відвідували (Ewing, 1852, с. 180).

До нашого часу дійшло не надто багато торгових символів цього типу. Переважно їх можна побачити на спорудах, у яких практично не було ремонту. Крім цього, такі знаки активно знищували пуритани, які вважали їх «забобонними зображеннями». Цей процес продовжився у XIX ст. під час «вікторіанської реставрації» – процесу масового ремонту давніх храмів, коли їм намагалися «повернути» вигляд XIII–XIV ст. (Girling, 1964, с. 105). Ще одне цікаве джерело, на якому досить часто фігурують торгові знаки, – портрети купців (Kittel, 2020, с. 208–210).

Так можна виділити типи торгових знаків за їхнім способом застосування (Kittel, 2020, с. 218): для позначення власності, її ідентифікації, створення «геральдики скромних» (тобто її відповідника для людей без шляхетства), визначення професійної та релігійної ідентичності. Інший спосіб класифікації таких символів – за тим, як вони створені (Walsh, 1993, с. 3): написані чорнилами, відтиснені на сургучі/воску/шкірі, надруковані на папері, вирізані на дереві чи камені, закарбовані на метали, намальовані на склі/тканині. З XVII ст. на британських територіях використання торгових знаків

зменшується, бо з'являються жетони. Щоправда, купці продовжували маркувати свої жетони родинними торговими знаками. Виноробство було одним із небагатьох сфер, де торгове маркування продовжували використовувати і в XVIII ст.: його наносили на віск, яким запечатували пляшки з вином (Girling, 1964, с. 112–113).

Торгові знаки переважно успадковувалися від родичів або друзів (Jenks, Wubs-Mroze-wicz, 2022, с. 62). Так, сім'я користувалася спільним символом, а її члени застосовували його зі змінами, за аналогією з геральдикой (Davis, 1893, с. 51). Через це торгові знаки мали тенденцію ускладнюватися з часом. Щоби зберегти впізнаваність, до основного символу додавали лише ініціали (Girling, 1961, с. 106–107). Якщо ж торговці вступали в кооперацію, то створювалося нове маркування, яке поєднувало їхні торгові знаки (Girling, 1964, с. 23). При створенні торгового знаку визначальними були такі дві характеристики: швидкість створення (невисока графічна складність) і легка впізнаваність. Для купців, які перевозили багато товарів, було надзвичайно важливо швидко їх позначити, а згодом безпомилково ідентифікувати при транспортуванні. Також не варто забувати про практичність таких символів у переважно неписемному суспільстві (Walsh, 1993, с. 2).

Найчастіше зустрічаються такі конструкції торгових знаків: вверху – хрест або символ «4», під ними – нагромадження ліній, які формують закінчення у вигляді V, X, W. Що більше ліній додавати, то більше варіацій цих знаків виходить (із хрестами, кругами й ініціалами). Деколи торгові символи стоять на фігурі у формі круга або серця (Girling, 1964, с. 11). Багато ранніх зразків знаків розташовувалися на щиті (Rylands, 1910, с. 11). Завдяки каталогам торгових знаків можна висувати, що для них існував певний реєстр, адже в один час і в одному регіоні всі символи були унікальними (Girling, 1964, с. 24).

Зосередимося детальніше на торгових символах, утворених із застосуванням знаку «4», адже саме він зустрічається, напевно, найчастіше, а тому виведений в окрему категорію (рис. 1). Одразу варто зауважити, що всі теорії про історію його походження – це лише припущення. Отож припускають, що цей символ виник ще в добу античності – задовго до появи самої цифри «4» в тому вигляді, у якому її використовують тепер на території Європи (Girling, 1961, с. 104–105). При цьому сам символ «4» може бути оберненим у різні боки (Gloucestershire Notes & Queries, 1891–1893, с. 108). На території Британії так у вівчарстві позначали штапелі, тому існує ймовірність, що саме через це ним користувалися купці, які торгували вовною (Worth, 1891, с. 316–317). Серед інших припущень щодо походження варто згадати такі: зображення вітрила корабля або символу Трійці, позначення торгівлі в чотирьох напрямках світу (Davis, 1893, с. 51).

Торговими знаками користувалися не лише на Заході, Півдні та Півночі Європи, а й у Речі Посполитій. Пояснити це можна постійними контактами з ганзейськими містами й мігрантами з території Британського архіпелагу. Наприклад, протягом XVI – на початку XVIII ст. унаслідок несприятливих економічних, соціальних і релігійних умов тривало масове переселення (приблизно 37 тис. осіб) шотландців на землі Речі Посполитої, де вони займалися переважно торгівлею або ж були найманцями у війську (Ваєр, 2012, с. 16–17). Бідніші з них перевозили дрібний крам від села до села в межах невеликої області. Багатші створювали союзи, які постачали британські, голландські та німецькі товари через Балтійське море.

Торгова мережа родини шотландських купців Форбсів була одним із таких великих утворень. Вона функціювала в північній, центральній і південній частинах Речі Посполитої в кінці XVII – на початку XVIII ст. Про її діяльність можна дізнатися з листування

шотландського купця Артура Форбса, який проживав переважно на території Руського воєводства. Кореспонденція перебуває у львівському Центральному державному історичному архіві України (ЦДАЛУ), фонд № 132, опис № 1 «Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн». У ній ми можемо знайти зразки торговельних знаків, які використовувала родина Форбсів.

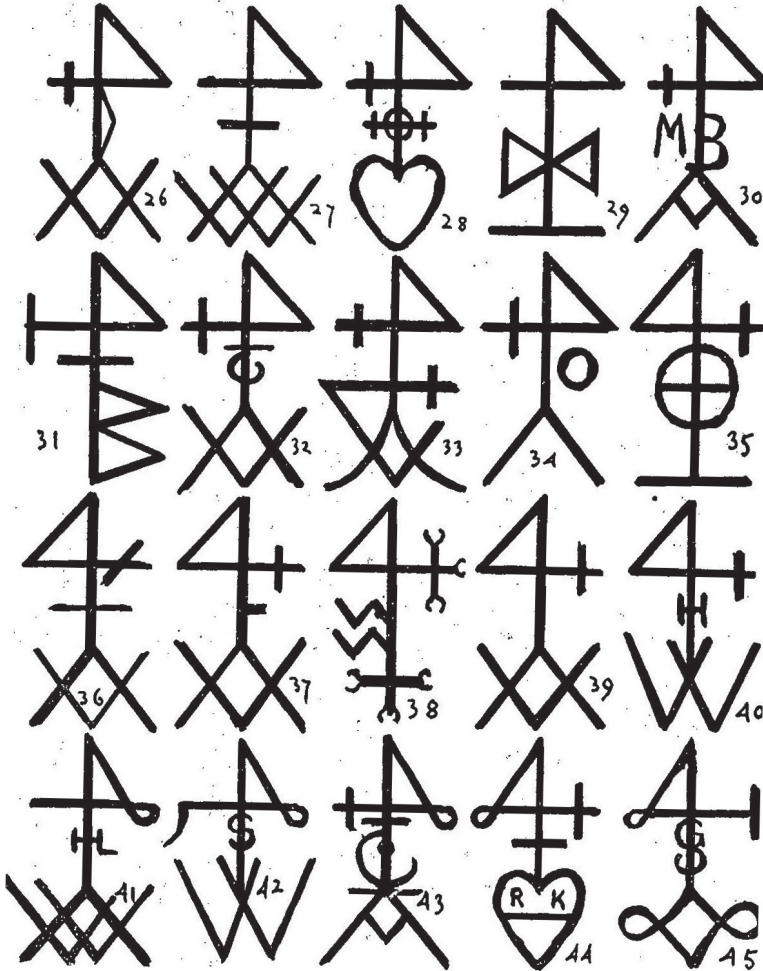

Рис. 1. Приклади торговельних знаків, в основі конструкції яких символ «4».
Із *stammi Girling F. A. Merchants marks in Suffolk (1961)*

На мою думку, у листуванні треба чітко розрізнати підписи, скорочення та торгові знаки. У польськокомовному листуванні купці переважно вказували своє ім'я, а біля нього ставили підпис (ЦДАЛУ-1, арк. 1). Якщо в кореспонденції мовили про добре відому обом сторонам особу, то для її позначення використовували скорочення – перші дві букви її імені та прізвища (ЦДАЛУ-4, арк. 10). А ось торгові знаки з'являються винятково у фінансових розрахунках або списках покупок. У більшості випадків вони

пов'язані з торговцями з німецьких земель або ж із членами родини Форбсів. Ось повний класифікований перелік віднайдених у їхній кореспонденції торгових знаків:

- із символом «4» та аббревіатурою: (ЦДІАЛУ-2, арк. 2) (рис. 2), (ЦДІАЛУ-3, арк. 1, 8) (рис. 3, 4);
- із аббревіатурою: (ЦДІАЛУ-3, арк. 9, 10, 12, 13, 14) (рис. 5, 6); (ЦДІАЛУ-4, арк. 2, 3, 30); (ЦДІАЛУ-5, арк. 38) (рис. 7);
- із трьома кругами та хвилястою ніжкою-основою: (ЦДІАЛУ-3, арк. 7, 15, 16, 17); (ЦДІАЛУ-4, арк. 1, 30, 41) (рис. 8, 9);
- із літерою N: (ЦДІАЛУ-4, арк. 1) (рис. 10).

Рис. 2. Торговий знак Артура Форбса із символом «4» та його ініціалами

Рис. 3. Торговий знак Роберта Форбса (Robert Forbes) із символом «4» та його ініціалами. Варіант 1

Рис. 4. Торговий знак Роберта Форбса із символом «4» та його ініціалами. Варіант 2

Рис. 5. Торговий знак аббревіатура Артура Форбса

Рис. 6. Торговий знак аббревіатура Роберта Форбса. Варіант 1

Рис. 7. Торговий знак аббревіатура Роберта Форбса. Варіант 2

Рис. 8. Торговий знак, складений за допомогою трьох кругів і хвилястої ніжки-основи, його власник невідомий. Варіант 1

Рис. 9. Торговий знак, складений за допомогою трьох кругів і хвилястої ніжки-основи, його власник невідомий. Варіант 2

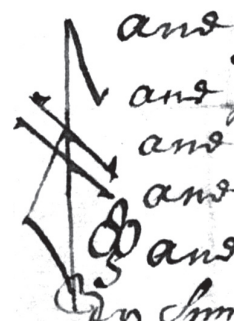

Рис. 10. Торговий знак, складений за допомогою літери N, його власник невідомий

Отже, практика маркування власності чи виробленої продукції застосовувалася ще в античну добу. Завдяки ефективності така система збереглася і розвинулася, а приблизно з XIV ст. її запозичили торговці. Вони створюють т. зв. торгові знаки – легко впізнавані унікальні персональні позначки, які використовують для позначення товару та підкреслення власного статусу. Через те, що такими символами користувалася більшість купців, науковці виробили схеми їх класифікації. До найпоширеніших належать позначки, створені за допомогою символу «4» й абревіатур, утворених із перших літер імені та прізвища торговця.

Зразки використання аналогічних торгових знаків виявлено і на території Речі Посполитої – у листуванні купця шотландського походження Артура Форбса. Проаналізована кореспонденція кінця XVII ст. вказує на те, що його родина також користувалася торговими знаками, до того ж часто вони належали до найпоширеніших категорій символів (утворених за допомогою абревіатур і знаку «4»). Варто зауважити, що в листуванні торговими знаками користувалися переважно купці, які проживали на німецьких землях, а також члени родини Форбсів – усі шотландського походження. Натомість польські торговці надавали перевагу написанню свого підпису та повного варіанта імені. Дослідження творів мистецтва, матеріальних об'єктів і документації, на якій зображено торгові знаки, вважаю надзвичайно перспективним та таким, що потребує подальшого аналізу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бабенко, В. А. (2014). Торговельна марка: еволюція, історія, сучасність. *Історія торгівлі, податків та мита*, 1(9), 91–97.

ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 132 (Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн), оп. 1, спр. 259.

ЦДІАЛУ-2: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 505.

ЦДІАЛУ-3: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 507.

ЦДІАЛУ-4: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1075.

ЦДІАЛУ-5: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1077.

Bajer, P. (2012). *Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th to 18th Centuries: The Formation and Disappearance of an Ethnic Group*. Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004210653_001

Cherry, J. (2018). The Cloth Seal: A Mark of Quality, Identification, or Taxation? *The Medieval Globe*, 4/1, 167–92. <https://doi.org/10.1515/9781641892575-009>

Davis, C. T. (1893). Merchants' Marks. *Journal of the British Archaeological Association*, 49(1), 45–54.

Elmhirst, E. M., Dow L. (1959). *Merchants' Marks*. London: Harleian Society.

Ewing, W. C. (1852). Notices of the Norwich Merchant Marks. *Norfolk Archaeology*, 3, 177–228.

Girling, F. A. (1961). Merchants marks in Suffolk. *Suffolk Institute of Archaeology and History*, 29(1), 103–137.

Girling, F. A. (1964). *English Merchants' Marks: A Field Survey of Marks Made by Merchants and Tradesman in England between 1400 and 1700*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1017/S0022050700061581>

Jenks, S., Wubs-Mrozewicz, J. (2022). *Message in a Bottle: Merchants' Letters, Merchants' Marks and Conflict Management in 1533–34. A Source Edition*. Turnhout: Brepols. <https://doi.org/10.51750/emlc18378>

Kittel, T. (2020). Early Modern Merchant's Marks in Medieval English Manuscripts. *Renaissance Studies*, 34/2, 208–27. <https://doi.org/10.1111/rest.12619>

Merchants' Marks. (1891–1893). *Gloucestershire Notes & Queries*, 5, 107–109.

Rylands, J. P. et al. (1910). *Merchants' Marks and Other Medieval Personal Marks*. Edinburgh: Ballantyne.

Walsh, P. (1993). The Medieval Merchant's Mark and Its Survival in Galway. *Journal of the Galway Archaeological and Historical Society*, 45, 1–28.

Worth, T. H. (1891). Some Devonshire Merchant Marks. *Transactions of the Devonshire Association*, 23, 315–317.

REFERENCES

Babenko, V. A. (2014). Torhovelná marka: evolúcia, história, súčasnosť. [Trademark: evolution, history, modernity]. *Istoriia torhivli, podatky ta myta*, 1(9), 91–97 (in Ukrainian).

Tsentrálny derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 132 (Kolektsiia lystiv derzhavnykh, hromadskykh ta tserkovnykh diiachiv Ukrainy, Polshchi ta inshykh krain), op. 1, spr. 259 (in Polish).

TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 505 (in German).

TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 507 (in German).

TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 1075 (in English).

TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 1077 (in Polish).

Bajer, P. (2012). *Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th to 18th Centuries: The Formation and Disappearance of an Ethnic Group*. Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004210653_001 (in English).

Cherry, J. (2018). The Cloth Seal: A Mark of Quality, Identification, or Taxation? *The Medieval Globe*, 4/1, 167–92. <https://doi.org/10.1515/9781641892575-009> (in English).

Davis, C. T. (1893). Merchants' Marks. *Journal of the British Archaeological Association*, 49(1), 45–54 (in English).

Elmhirst, E. M., Dow L. (1959). *Merchants' Marks*. London: Harleian Society (in English).

Ewing, W. C. (1852). Notices of the Norwich Merchant Marks. *Norfolk Archaeology*, 3, 177–228 (in English).

Girling, F. A. (1961). Merchants marks in Suffolk. *Suffolk Institute of Archaeology and History*, 29(1), 103–137 (in English).

Girling, F. A. (1964). *English Merchants' Marks: A Field Survey of Marks Made by Merchants and Tradesmen in England between 1400 and 1700*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1017/S0022050700061581> (in English).

Jenks, S., Wubs-Mrozewicz, J. (2022). *Message in a Bottle: Merchants' Letters, Merchants' Marks and Conflict Management in 1533–34. A Source Edition*. Turnhout: Brepols. <https://doi.org/10.51750/emlc18378> (in English).

Kittel, T. (2020). Early Modern Merchant's Marks in Medieval English Manuscripts. *Renaissance Studies*, 34/2, 208–27. <https://doi.org/10.1111/rest.12619> (in English).

Merchants' Marks. (1891–1893). *Gloucestershire Notes & Queries*, 5, 107–109 (in English).

Rylands, J. P. et al. (1910). *Merchants' Marks and Other Medieval Personal Marks*. Edinburgh: Ballantyne (in English).

Walsh, P. (1993). The Medieval Merchant's Mark and Its Survival in Galway. *Journal of the Galway Archaeological and Historical Society*, 45, 1–28 (in English).

Worth, T. H. (1891). Some Devonshire Merchant Marks. *Transactions of the Devonshire Association*, 23, 315–317 (in English).

Khrystyna BAZIUK

Master in History

PhD Student of the Department of History of the Middle Ages

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7625-4985>

e-mail: khrystynabaziuk@gmail.com

ANALYSIS OF MERCHANTS' MARKS FROM THE CORRESPONDENCE OF SCOTTISH MERCHANT ARTHUR FORBES

The article analyzes the trademarks taken from the correspondence sent at the end of the 17th century to the Scottish merchant Arthur Forbes in the lands of the Ruthenian Voivodeship. To do this, the history of the origin of trademarks, their typology, main spheres of application, as well as British historiography on this issue were studied. The practice of marking own products and goods was known even to the ancient Egyptians, Greeks and Romans. On the British Isles, symbols for marking property began to be used from the end of the 13th century.

It can be assumed that modified Scandinavian runes became the basis for the visual part of the trade symbols. Their appearance was due to the need to mark products and property, since from the 14th century the marking of goods became obligatory on the territory of the British archipelago. Therefore, initially such marks were used to denote ownership. Over time, this practice was borrowed by stonemasons, manufacturers of goods, merchants, publishers, notaries, manufacturers of bells, paper, weapons, jewelry and dishes.

In the field of trade, the use of trade symbols included: marking of ownership on goods; identification during transportation of cargo; designation of the owner's status, his social identification; certification of personal documentation. Trademarks were actually inherited from relatives or friends. In order to show belonging to a certain family, family members could make small changes to the common symbol. Its main feature was to be easily recognizable.

The most popular types of trade symbols include the symbol «4», as well as its variations with the addition of lines, crosses, circles, and initials. These are the trademarks found in Arthur Forbes' correspondence, where they are used in financial transactions and shopping lists. According to the method of formation, they can be divided into signs based on the symbol «4», an abbreviation, three circles with a wavy base-leg and the letter N.

Keywords: merchants' marks, merchants, document, 14th–18th centuries, Ruthenian Voivodeship, Ukraine, Scotland.

УДК 341.17(438+474.5)"1413":930(438)"189/194"
DOI: 10.33402/ukr.2024-39-23-36

Юрій МИЦАВКА

*аспірант кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0585-4182>
e-mail: yurii-mytsavka@gmail.com*

ГОРОДЕЛЬСЬКА УНІЯ 1413 РОКУ В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано особливості зображення процесу укладення унійного договору між Королівством Польським та Великим князівством Литовським у Городлі 1413 р. і його наслідків у працях польських істориків, що творили в кінці ХІХ ст. і до 1939 р. Висвітлено пошуки вченими причин, які спонукали польську й литовську сторони до оновлення союзних домовленостей між обома державами. Розглянуто оцінки дослідниками зовнішньо- та внутрішньополітичних обставин, що формували особливості підходів до унії політичних еліт обох держав. Встановлено роль, яку відводили польські вчені чинникам війни проти Тевтонського ордену в 1410 р. і Грюнвальдської битви. Вивчено дефініції істориками сутності нових умов унійних домовленостей. Визначено роль, яку польські науковці відводили в цих процесах правителям Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Спостережено, зокрема, що особу короля Владислава Ягайла історики оцінювали як доволі слабого політика, що пішов на значні поступки для можновладців та за намовами князя Вітовта; натомість самого литовського володаря – як здібного тонкого політика.

Встановлено, що дискусійною для вчених була юридична суть договору щодо долі самого Великого князівства Литовського. Розглянуто аргументацію істориків на користь тверджень про інкорпорацію Литовсько-Руської держави у склад Королівства Польського: як рівноправного об'єднання обох організмів чи фактичне збереження незалежності Литви при союзі з Польщею. Вивчено особливості підходів науковців до проблеми надання литовському боярству польських гербів і привілеїв. Звернено увагу на акценти польських істориків та їхню інтерпретацію цих подій, що створювало основу для міфологізації і прославлення Городельського акта. Показано інтерпретації та спроби польських дослідників виправдати відсутності поширення привілеїв на православну руську аристократію. Досліджено особливості оцінок наслідків Городельської унії для всього наступного унійного процесу між політичними організаціями та народами обох держав.

Ключові слова: польсько-литовська унія, Городельська унія, польська історіографія, Королівство Польське, Велике князівство Литовське, інкорпорація, союзний договір, привілеї.

Одна з головних подій центрально- та східноєвропейського простору, що кардинально вплинула на всю подальшу долю народів регіону, – укладення польсько-литовських

унійних договорів. Процес, започаткований династичною унією між правителем Великого князівства Литовського Ягайлом (Władysław II Jagiełło) із роду Гедимінів та королевою Польщі Ядвігою (Jadwiga Andegaweńska) Люксембурзькою 1385 р. і спроби інкорпорації Литовсько-Руської держави до складу Королівства Польського пройшов довгий та складний період трансформацій і завершився лише міждержавною унією, укладеною в Любліні 1569 р. Він супроводжувався творенням низки проміжних домовленостей та унійних трактатів, які то зміцнювали, то послаблювали зв'язок, однак кожен із них відіграв свою помітну роль в об'єднанні та зближенні народів Польської і Литовської держав. Одна з таких визначних домовленостей – Городельська унія 1413 р., яка повинна була внести значні корективи в унійний договір, сформований у Крєві, що спричинив багато гострих суперечок між обома сторонами союзу.

Городельська унія завжди викликала жвавий інтерес дослідників, що походили як із народів, яких безпосередньо заторкували ці події, так і іноземних істориків. Довкола неї сформувався й низка історичних міфів, зокрема її намагалися оточити ореолом «справжнього братерства народів», поєднаних «союзом зброї та побратимством на полі битви», першим застосуванням принципу «рівні із рівними». Особливо часто такі яскраві означення трапляються в польській історіографії, де унію 1413 р. прославляють як видатний вияв високої політичної культури, моральності та цивілізаційної місії. Чи не найбільше активно досліджувалася та прославлялася унія в Городлі саме в період від кінця XIX ст. і до початку Другої світової війни, що вирізнявся дуже активним та різнобічним розвитком польської історичної науки й формуванням різноманітних ідейних напрямів. Саме тому важливе вивчення відображення цих історичних подій у працях польських вчених зазначеного періоду.

На жаль, до сьогодні в українській історіографії немає спеціального дослідження, яке би було присвячене специфіці зображення процесу укладення Городельської унії у працях польських істориків від кінця XIX ст. до 1939 р. Вивчення доробку науковців у цій тематиці одержало своє місце лише в більш широких історіографічних працях над історією унійних процесів. Такими, наприклад, ще в міжвоєнний період були дослідження Казімежа Ходиніцькі (Kazimierz Chodynicki) (Chodynicki, 1930). Певні загальні спостереження щодо підходів польських істориків до висвітлення унійної проблематики в історіографічному дослідженні зробив Юліуш Бардах (Juliusz Bardach) (Bardach, 1969). Цікаве дослідження Зофії Ковальської-Урбанкової (Zofia Kowalska-Urbankowa), яка зверталася до проблем висвітлення подій Городельської унії у працях польських істориків другої половини XX ст. (Kowalska-Urbankowa, 1987). Серед сучасних праць варто звернути увагу на масштабну монографію з історії польсько-литовської унії британського історика Роберта Фроста (Robert Frost), у якій дослідник проаналізував висвітлення тих чи тих позицій польських істориків минулого (Frost, 2018). Заповнення цієї білої плями, що з'явилася в українській історіографії внаслідок відсутності досліджень бачення польськими істориками подій Городельської унії, стало метою цієї статті.

У центрі усіх зацікавлень істориків унійними процесами між Польською та Литовсько-Руською державами було з'ясування юридичних основ об'єднання, що визначали взаємний статус політичних суб'єктів у новому утворенні; наслідків, які ці домовленості мали для всього подальшого історичного розвитку держав. Поряд із цим не меншу увагу дослідники приділяли й причинам, що підштовхували предків до укладення цих договорів, і самому процесу переговорів та тогочасному політичному контексту. Подібно серед інтересу польських учених були обставини, що змусили польську та литовську сторони

піти на новий унійний трактат після ще не так давно укладених Кревського договору (1385), Островської угоди (1392) і Радомсько-Віленських домовленостей (1400–1401). Так стимул до укладення нової унії між Польщею та Литвою Анатоль Левіцкі (Anatol Lewicki) бачив у тріумфах і невдачах, які спільно переживали їхні народи. Саме вони, на думку вченого, сприяли їхньому тісному поєднанню й зв'язували спільною долею. Такими, зокрема, він вбачав здобуту спільними зусиллями перемогу над Тевтонським орденом у битві під Грюнвальдом та наступні, не вельми корисні для Ягайла і Вітовта (Vytautas Didysis), умови мирних договорів із хрестоносцями 1411 р. й медіації імператора Сигізмунда (Sigismundus I) в польсько-угорських територіальних суперечках. Так, за Торунським миром монархи Польсько-Литовської держави повернули собі Жмудь, але лише в довічне, не спадкове, користування. Таке ж рішення імператор прийняв і щодо присутності в Королівстві Польському Червоної Русі. Наголошуючи на Городельській унії як «наслідку погрому хрестоносців» та «братанні народів через спільно пролиту кров», історик вказував, що лише через тісніше об'єднання можна було здобути користі, принесені перемогою на полі битви (Lewicki, 1884, s. 133).

Як особливість прийняття акта нової унії 1413 р. А. Левіцкі називав участь у процесі її укладення не лише монархів та їхніх придворних, й «великого числа магнатів та шляхти з обох держав» (Lewicki, 1884, s. 133). Так усе це зібрання в Городлі він характеризував поняттям «вального сейму». При цьому історик звертав увагу, що в самих пунктах унійного договору важливе місце посідало рішення проводити за потреби спільні польсько-литовські з'їзди в Любліні або Парчеві, що мало слугувати «утриманню єдиного напрямку політики обох держав» (Lewicki, 1884, s. 133). У підсумку історик бачив у Городельській унії доленосний акт історичного поступу, що виявився в єднанні саме народів (через значне представництво), а не лише династій чи правлячих кіл. Інший вияв такої єдності «шляхетських народів» Польщі та Литви зосереджувався у пункті договору, за яким 47 литовських бояр-католиків були прийняті таким же числом польської шляхти до своїх гербів, «через що зв'язалися із ними спільними родовими інтересами і при цьому отримали усі ці права, якими уже давно володіла польська шляхта» (Lewicki, 1884, s. 133). Анатоль Левіцкі також звертав увагу і на суто політичні й адміністративні сторони Городельської унії. Такими він називав підтвердження взаємного міждержавного зв'язку, зобов'язання приймати спільні рішення при встановленні в себе правителів, поширення на Велике князівство Литовське польського адміністративного устрою з каштелянствами та воєводствами.

Багато уваги причинам і різноманітним стимулам до укладення Городельської унії присвятив Станіслав Закшевські (Stanisław Zakrzewski). Вчений вказував, що до 1413 р. литовці вже не хотіли продовжувати війну з ослабленим Тевтонським орденом, чого прагнула від них польська сторона. Так він припускав, що литовські можновладці, за ціну продовження бойових дій проти хрестоносців, вимагали від Ягайла та Вітовта «заплати», яку вони отримали у вигляді привілеїв, одержаних згідно з Городельським актом (Zakrzewski, 1936, s. 200). Іншим чинником, який історик бачив більш вагомим, однак не до кінця відображеним у джерелах, був, на його думку, вплив на польсько-литовські відносини імператора Сигізмунда Люксембургського. Станіслав Закшевські висував здогад, що останній «хотів зміцнити Литву коштом Польщі» й підштовхував її до нового, більш вигідного, договору з Короною (Zakrzewski, 1936, s. 201). Такими були його дії на користь повернення Поділля до складу Великого князівства Литовського й можливий початок розробки проекту коронації Вітовта. Ще одним чинником науковець

називав бажання Вітовта та Ягайла «зміцнити католицьке угруповання в Литві» у час, коли «православний елемент тратив для них свою політичну вартість» (Zakrzewski, 1936, s. 201). Саме цей підхід, на його думку, лежав в основі поширення привілеїв лише на литовських бояр-католиків і залишав без таких православну аристократію. Так у Великому князівстві Литовському зміцнювався етнічно литовський елемент за рахунок руського. Все це відбувалося на тлі втрати Ягеллонами політичних впливів на теренах північно-східної Русі (Zakrzewski, 1936, s. 203).

Генезу Городельської унії Оскар Халецькі (Oskar Halecki) віднаходив у порадах імператора Священної Римської імперії Сигізмунда. Вчений вказував на свідчення літописця Яна Длугоша (Jan Długosz) про факти цього, однак через відсутність більш детальних даних у джерелах не міг визначити, у чому вони полягали. Він, оцінюючи акт 1413 р. як такий, що посприяв консолідації польсько-литовського союзу, все ж сумнівався в щирості намірів німецького монарха на користь унійних процесів. Історик вважав, що проєкт нового договору повстав ще в серпні 1412 р. на з'їзді Ягайла з Вітовтом та низкою литовських можновладців у Грубешові (Halecki, 1919, s. 204). Іншу причину укладення унії науковець бачив у військових і дипломатичних підготуваннях Тевтонського ордену до реваншу за поразку в битві під Грюнвальдом. Саме це, на його думку, підштовхувало польські й литовські еліти до тісної співпраці, про що і свідчили самі документи, укладені на переговорах між сторонами.

В акті Городельської унії А. Левіцькі вбачав надзвичайно важливу подію, що «становила наріжний законодавчий документ у відносинах обох держав [Королівства Польського та Великого князівства Литовського – Ю. М.] аж до Люблінської унії 1569 р.» (Lewicki, 1884, s. 134). Саму ж унію історик визначав як вираз «шляхетності мотивів», що супроводжувалися глибоким «державницьким розумом». Однак учений усе ж зауважив, що в пунктах нових домовленостей були й певні негативні сторони, якими він називав вилучення некатоликів із доступу до політичних свобод. При цьому він усе ж відзначив історичну закономірність такого стану справ, коли подібний підхід був «тоді повсюдним гріхом» у середньовічному світі (Lewicki, 1884, s. 134). У підсумку, як вважав А. Левіцькі, Городельська унія дала змогу Польщі та Литві зміцнити свої сили перед вступом у наступний етап боротьби з Тевтонським орденом.

Городельську унію 1413 р. Міхал Бобжинські (Michał Bobrzyński) розглядав як захід, спрямований на врегулювання актуальних суперечностей між Литвою та Польщею, що накопичилися з моменту приходу до влади у Великому князівстві Вітовта. Вчений наголошував, що таких складних моментів у стосунках між обома державами існувало чимало, тому був необхідний компроміс. Історик стверджував, що унійний договір знову затвердив приєднання «на вічні часи» всіх земель Великого князівства Литовського до Королівства Польського. Розглядаючи юридичну термінологію цього акта, він звертав увагу на використання в тогочасних документах терміна «інкорпорація», яку здійснювали правителі обох державних утворень «за згодою достойників, шляхти та бояр» (Bobrzyński, 1927, s. 213). Однак науковець зауважував, що, попри такі твердження сторін переговорів, реальність розходилася з юридичними визначеннями вже в самих пунктах договору. Таким було збереження посади великого князя литовського, якого після смерті Вітовта мав визначити король Ягайло, але за порадою польських і литовських панів. Подібно, після можливої смерті Ягайла без нащадків чоловічої статі та коронні можновладці не мали права обирати собі монарха без відома й порад князя Вітовта та литовських бояр. Збереження посади великого князя

литовського М. Бобжинські називав основою для збереження «сепаратизму Литви» (Bobrzyński, 1927, s. 213).

Розглядаючи юридичні основи Городельської унії, Станіслав Смолька (Stanisław Smolka) наголошував на особливостях її структури, яка складалася із трьох окремих актів: 1) затвердженого Ягайлом і Вітовтом; 2) коронними панамі; 3) литовськими боярами. Вчений зазначав, що в новому документі знову йшлося саме про приєднання всіх земель Великого князівства Литовського до складу Королівства вищого порядку, у яке мали ввійти обидві держави – Польська та Литовська – як рівноправні суб'єкти. Саме це було відмінністю умов Городельської унії від Кревської, де Литовсько-Руська держава входила до складу Польської. Принцип інкорпорації, як акцентував історик, у тексті договору чітко прописувався через аж три рівнозначні поняття і в оригіналі звучав, як «*praefato regno nostro Poloniae de novo incorporamus, invisceramus, appropriamus, coniungimus, adiungimus, confoederamus et perpetuo annectimus*» (Historia polityczna Polski, 1922, s. 484). У баченні дослідника Велике князівство Литовське зберігало у складі єдиної Польсько-Литовської держави весь свій державно-політичний статус. Так він вказував, що «в межах Королівства Литва набула право до тривалої державності, яке фактично втратила при вступі Ягайла на престол Казимира Великого» (Historia polityczna Polski, 1922, s. 484). Нову структуру Польсько-Литовської держави С. Смолька пояснював ідеологією середньовічного європейського державотворення. Так, як вказував науковець, тільки визнані Папою Римським королівства могли посісти місце у гроні християнських держав. Саме завдяки входженню в таке визнане у світі Королівство Польське Литва могла стати частиною європейського політичного простору.

Освальд Бальзер (Oswald Balzer) звертав увагу на відмінності Городельської унії від Віленського акта 1401 р. Спільними елементами цих договорів він називав визнання за Великим князівством Литовським державної окремішності на чолі з окремим монархом Вітовтом, який, щоправда, визнавав верховенство над собою Ягайла. Значною відмінністю він бачив відсутність згадок про повернення Литви до складу Корони після смерті Вітовта, натомість у документах вказано спосіб утвердження на престолі нового великого князя. Так інститут великокнязівської влади встановлювався як «сталій, незмінний чинник політичного життя Литви й польсько-литовських стосунків» (Balzer, 1913, s. 11). Якщо, згідно з баченням історика, після 1401 р. настала друга фаза еволюції великокнязівської влади, то з Городельським актом розпочався третій етап розвитку литовської монархії. Саме в постійності князівського панування, через що зміцнювалася і литовська державність, він бачив особливість цієї нової фази. При цьому вже остаточно було відкинуто інкорпораційний принцип польсько-литовського об'єднання, а Литва в майбутньому мала бути окремою державою. Водночас новий акт поклав край принципам спадкування великокнязівського престолу, які, на думку науковця, були загрозою унії обох держав. У підсумку О. Бальзер стверджував, що, «характеризуючи все в сучасних поняттях, можна сказати, що Городельська унія здійснила конституційне затвердження державної окремішності Литви» (Balzer, 1913, s. 12).

У баченні О. Халецького Городельська унія повністю повторювала всі пункти, уже затвержені Віленським договором 1401 р. Навіть вказуючи на «збереження державної окремішності» Великого князівства Литовського, він наголошував, що «було повністю збережено принцип його приналежності до Королівства Польського, у склад якого воно залишається втілене на вічні часи, як вирішив це Ягайло, коли отримував корону [в 1385 р. – М. Ю.]» (Halecki, 1919, s. 208). Однак при цьому вчений зазначав, що

одним з елементів цього було використання Вітовтом «титулу його давніх незалежних володарів», тобто великокнязівського. У цьому контексті він звертав увагу на новацію, яка полягала у зміні тимчасового статусу існування інституції великокнязівської влади (до кінця життя Вітовта) на постійній. Цей висновок історик робив на основі згадки в унійному документі положення про принципи вибору нового великого князя після смерті Вітовта. Так, на сталі закріплювався принцип суверенного існування Литви під правлінням власного монарха, особа якого мала становити зв'язуючу ланку союзу з Польщею через його підпорядкований статус щодо польського короля (Halecki, 1919, s. 209).

Протилежної думки щодо Городельської унії дотримувався Людвік Колянковскі (Ludwik Kolankowski). Якщо більшість дослідників бачили в ній відхід від принципу інкорпорації, то він наголошував, що тоді «відбулася нова, цього разу dokonana за згодою литовських представників, інкорпорація» (Kolankowski, 1936, s. 48). Своє твердження він обґрунтовував існуванням у документі Городельського акта згадок про вдруге здійснене «привласнення», «приєднання», «на вічні віки віддане» Велике князівство Литовське, що мало бути «з Коронаю Польською з'єднане». У такому ж ключі історик пояснював і надання литовським боярам польських лицарських гербів, зрівняння їх у правах та привілеях із поляками як елементи політики з інкорпорації, інтеграції й асиміляції через поширення на Велике князівство Литовське польського суспільно-політичного устрою. «У єдиній державі, – як звертав увагу науковець, – литовські пани мали отримати зрівняння із польськими, із повним їх одночасним пристосуванням через родові поєднання» (Kolankowski, 1936, s. 48).

Варто зазначити, що першим на розбіжностях у текстах трьох актів Городельської унії – договорах монархів, польських можновладців і литовських аристократів – звернув увагу Станіслав Кутжеба (Stanisław Kutrzeba). Так умова про інкорпорацію Великого князівства Литовського до складу Корони Польської містилася лише в тексті умови, укладеної між Ягайлом і Вітовтом. Вчений пояснював це дразливим для литовців контекстом цієї умови, які не терпіли б у поширеному серед них тексті таких положень. Також їх не внесли в текст договору, виставленого для польських можновладців, щоб останні не могли покликатися на нього у своїх претензіях до земель Великого князівства Литовського. Натомість, як наголосив дослідник, у тексті польських панів немає згадок про вибори нового великого князя після смерті Вітовта, а також про участь литовців у виборах польського короля після смерті Ягайла. У такий спосіб уникали розголошення умов, які би викликали невдоволення і польської шляхти (Kutrzeba, 1917, s. 496).

Також на такі відмінності в польському та литовському документах звертав увагу й О. Халецькі. Вчений, хоч і згадував про відсутність в акті, наданому польським можновладцям, згадки про участь литовців і Вітовта через «повідомлення та раду» у виборі короля Польщі після можливої бездітної смерті Ягайла, однак не достатньо пояснив. Натомість обмежився твердженням, що «це не було скеровано проти литовців» (Halecki, 1919, s. 210). При цьому зазначив, що «це було їм винагороджено іншими зобов'язаннями» (Halecki, 1919, s. 210).

Юридичну форму документа Городельської унії розглядав С. Закшевскі. Вчений вважав, що він був кодифікаційним і спробою оформлення у правових поняттях та законодавчій формі дотогочасних домовленостей, досягнутих уже між Ягайлом і Вітовтом. Також історик акцентував, що він «був першим загальним привілеєм суспільних свобод», які оформилися в середовищі населення Великого князівства Литовського (Zakrzewski, 1936, s. 200). Дослідник віднаходив у тексті елементи документів, які

Ягайло видавав під час коронації 1386 р., Віленських актів 1387 р. і 1401 р., постанов 1405 р. Водночас С. Закшевські наголошував на «католицькому характері акта», в основі якого було закладено католицькі світоглядно-політичні принципи, випрацювані політичними елітами Західної Європи.

Пункти договору Городельської унії, які стосувалися литовських аристократів, М. Бобжинські вважав такими, що найбільше з усіх умов спричинилися до процесу об'єднання. Вчений розглядав це наслідком активного розвитку литовського боярства як соціальної групи. Причину значної динаміки в піднесенні суспільної ролі аристократів Великого князівства Литовського він вбачав у привілеї короля Ягайла, виданому їм 1387 р. Це, на його думку, дало поштовх до перетворення бояр на самостійну, політично сильну верству, яка мала значний потенціал до державотворчої діяльності. Крім зрівняння у правах литовських бояр-католиків із польськими можновладцями, історик наголошував на братерстві, що зародилося між конкретними польськими й литовськими родами через прийняття коронними аристократами литовських до своїх гербів. Міхал Бобжинські бачив Городельські домовленості актом унії вже не лише представників правлячих династій, а й обох народів, тому що «до неї приступили пани литовські та польські і через постанову проведення спільних їх з'їздів у Любліні або Парчеві» (Bobrzyński, 1927, s. 213). Також учений вказував на реформи державного управління Великого князівства, які здійснювалися під час укладення Городельської унії й у процесі чого керувалися польськими зразками. Такими, зокрема, були запровадження у Вільні та Троках воеводства і каштелянії, у структурах яких литовське дворянство могло брати участь у державному управлінні. Це, як вважав науковець, через поширення польського устрою давало «основу для зближення до себе обох народів як з політичного, так і з суспільного боку» (Bobrzyński, 1927, s. 213).

Дещо по-іншому розглядав Городельську унію Тадеуш Корзон (Tadeusz Korzon). Учений вважав, що головним стимулом для укладення нового союзного договору була не так спільна перемога, що призвела до братання її учасників, як політичні розрахунки князя Вітовта. На думку дослідника, литовський володар, «окрім гордині, яку підживлювало величезне самовладдя, в душі був сповнений бажання знайти своє місце між західноєвропейськими монархами, зблизитись із народами, що тоді перебували на вищому щаблі цивілізаційного розвитку» (Korzon, 1918, s. 41). Саме це все підштовхнуло володаря Великого князівства Литовського до нової унії, яка, згідно з його задумом, мала сприяти входженню литовців до кола народів-носіїв західноєвропейської цивілізації.

Відрізнялися бачення мотивів укладення Городельської унії від багатьох інших науковців Генрик Мосціцькі (Henryk Mościcki) та Ян Цинарські (Jan Cznarski). Автори «Загальної історії» вважали, що князь Вітовт був «чинником, що протидіяв повному підданству Литви під польські впливи» (Mościcki, 1936, s. 151). Саме це і підштовхнуло правителя Великого князівства, що мав і значні особисті впливи на польських можновладців, до переукладання унійного договору. Так у новому акті Литва гарантувала собі незалежність і сторони повністю відходили від ідей її інкорпорації. У договорі, як наголошували історики, чітко визначалася належність за литовським правителем титула великого князя (*magnus dux*) і затверджувалася вся подальша практика його обов'язкового існування, хоча й обраного за згодою поляків. Окрім затвердження вже наявних рішень від 1401 р., визначалася практика спільних з'їздів можновладців, а військова взаємодопомога розширювалася не лише на оборонні війни, а й на наступальні акції поза межами держави. Науковці наголошували, що Городельська унія

формувала більш «вільний» зв'язок між обома державами, ніж Віленсько-Радомський акт. Однак вона ж заклала основи для більш тісної співпраці та взаємозалежності між литовським і польським суспільствами через зрівняння у правах та обов'язках аристократів з обох країн.

Важливі спостереження Г. Мосціцькі та Я. Цинарські зробили щодо зовнішньополітичного аспекту Городельської унії. Історики вказували, що загроза з боку Московського князівства змушувала литовських можновладців шукати більш тісного союзу з Польщею та очікувати допомоги від неї. Однак українська й білоруська аристократії, яких не допускали до тих же привілеїв, що й католиків, і відчувала пониження свого статусу, тепер почала виявляти тяжіння до Москви (Mościcki, 1936, s. 152).

Фелікс Конечні (Feliks Konieczny) характеризував Городельську унію як «перше велике діяння польської справедливості» і вбачав у ній цілеспрямовану політику польських еліт на цивілізаційний поступ Литви. Дослідник вважав, що політичними елітами було «обдумано прискорити вільну організацію литовського суспільства через надання польського шляхетства певній кількості значніших литовських родів» (Konieczny, 1903, s. 84). Це було здійснено через «нібито усиновлення, визнанням синами та братами» 47 литовських родів представниками стількох ж польських сімей. У таких твердженнях чітко виявлялися ідеї цивілізаційної теорії Ф. Конечного, у якій він глорифікував польський народ та його культурні риси, тоді як багато інших народів, зокрема східних сусідів поляків, розглядав як цивілізаційно відсталих носіїв багатьох варварських ознак. Так у цьому випадку боярським і князівським родам Литовсько-Руської держави він відмовляв у шляхетському походженні, вбачаючи справжніх аристократів лише в поляках. У текстах досліджень литовську та руську еліти він називав «старшиною» чи «боярами», натомість поняття «шляхта» використовував тільки до литовських аристократів, що прийняли католицизм, отримали польські герби та були «усиновлені» польським дворянством. Згідно з його поглядами, все населення Великого князівства Литовського, зокрема й усі аристократи, були лише рабами верховного правителя і тільки поширення польських суспільно-політичних традицій принесло їм свободу. Так, як стверджував історик, Городельською унією польські можновладці почали втілювати свій довготривалий план цивілізаторської місії на теренах Великого князівства Литовського в ім'я «любви та братерства», яке з цього часу стає провідним гаслом польського політичного курсу. Одним із головних елементів цього великого задуму було «встановлення підвалин державності на громадянському суспільстві» через надання литовським елітам «права впливати на хід публічних справ» (Konieczny, 1903, s. 84). У підсумку, як вважав історик, 1413 р. утвердилися взяті на себе польським народом 1385 р. зобов'язання проводити у Сході Європи «нову, до того незнану ... християнську політику» (Konieczny, 1903, s. 84). Щодо вилучення з надання доступу до нових політичних прав і посад, сформованих актом Городельської унії, руської аристократії Великого князівства Литовського Ф. Конечний пояснював їх належністю до «схизми». Вчений вважав, що виправити цю ситуацію мала церковна унія, впровадити яку планував Вітовт.

Актом нобілітації литовського боярства, тобто піднесення до рівня аристократії, бачив Городельський акт Владіслав Семковіч (Władysław Semkowicz). Учений, покликаючись на пізнішу згадку польського хроніста Яна Длугоша, вважав, що литовські бояри до 1413 р. шляхетства не знали. Як додатковий доказ своєї тези він наводив твердження про відкритість литовської аристократії для прийому нових осіб із нижчих

станів та відсутність у них офіційних документів-привілеїв за західноєвропейським зразком (Semkowicz, 1914, s. 418–419). Так учений заперечував аристократичність усіх шляхетних родів на підставі відсутності в них знаків підтвердження своєї благородності поширених серед народів, які дотримувалися латинських культурних зразків і символів. Саме в наданні для аристократів Великого князівства Литовського гербів західноєвропейського зразка, замість тих, якими вони користувалися давніше (які вчений вважав лише «знаками печатей»), В. Семковіч бачив їх піднесення до рівня європейського дворянства, якого вони, на його думку, не посідали.

Протилежну позицію в цьому питанні займав О. Халецькі. На його думку, «городельська адопція не була нобілітацією, тому що не кожна шляхта мусіла бути організована в гербові роди, як польська» (Halecki, 1919, s. 260). Так він вказував на те, що відмінні традиції існування аристократії в різних народів не применшують їхнього суспільного значення. Історик відійшов від принципу ідеалізації західноєвропейського середньовічного станового устрою як єдиноможливого. Додатково науковець зазначав, що литовські бояри здобували весь комплекс прав еліти, рівний із польським лицарством, не через їх усиновлення, а через надання їм монарших привілеїв. Що ж до геральдичної сторони Городельського акта, О. Халецькі стверджував, що литовські можновладці, які не отримали гербів від поляків, творили собі їх із давніших власних знаків печатей. Такі «ставали шляхетськими гербами, власними та рівнозначними до польських» (Halecki, 1919, s. 260). Так в «усиновленні» й наданні гербів дослідник бачив лише один із «засобів, що були покликані уподібнити литовський шляхетський устрій до польського» (Halecki, 1919, s. 260).

Як продуманий і розрахований на багато років (а то й століття) вперед проєкт цивілізаційної асиміляції народів Великого князівства Литовського розглядав Городельську унію С. Смолька. Крім асиміляції політичного устрою Литви згідно з польськими зразками, через поширення на її території воєводської та каштелянської адміністрації, «найдієвішим методом асиміляції» вчений називав прийняття литовських можновладців до гербів польської шляхти, яке він називає «гербовим братанням». Попри всі складності цього процесу, що проходив через багато сторінок взаємних конфліктів, литовська шляхта, на думку науковця, таки перетворилася на європейське лицарство, оформлене за польським зразком. Однак історик зазначив, що подібне «усиновлення» інших родів до грона польської шляхти все ж не було для них новинкою, але незвичайним для тогочасної практики був «факт такого масового прийняття, що простягалось на усю верхівку іншого народу» (Historia polityczna Polski, 1922, s. 486). Крім символічного підняття статусу аристократів Великого князівства Литовського через надання гербів, В. Смолька акцентував на «першому на законодавчому рівні визнанні їх права до участі в керуванні державою на сеймах, які скликав король, і то на спільних для Польщі та Литви» (Historia polityczna Polski, 1922, s. 486). Саме такі зібрання шляхти дослідник бачив інструментом, що був покликаний чувати над утриманням унії.

Пункти про «збратання та зрівняння литовських бояр із польським лицарством» О. Бальзер вважав другорядними щодо основи Городельської унії, яку він вбачав у «конституційному визнанні державної окремішності Литви» (Balzer, 1913, s. 22). У ньому вчений бачив один із засобів, з допомогою яких «внутрішнє життя литовців мало бути перетворене під польську моду» (Balzer, 1913, s. 22). Через «адопцію» литовських боярських родів до гербів польської шляхти вони отримували право вільного розпорядження та передачі у спадок земельних маєтків, право вільно видавати своїх дочок

та інших жінок із родини заміж (що до того проводилося за згодою великого князя), право участі у великокнязівській раді й «люблінсько-парчевському парламенті» та право вибирати великого князя.

Вивчаючи процес надання гербів литовським боярським родам через їх «усиновлення» польськими шляхетськими родами, В. Семковіч дійшов висновку, що цей процес розпочався задовго до укладення Городельського акта. Вчений доводив, що йому передував тривалий процес переговорів між польським і литовським монархами, вибір Вітовтом аристократів, яких він хотів залучити до цього, та отримання згоди від польських дворян. Доказ цього він віднаходив у самому оригіналі унійного документа, до якого були підвішені печатки литовських бояр уже з польськими гербами. Так історик показав, що на момент остаточного укладення литовськими можновладцями вже користувалися запозиченими гербами (Semkowicz, 1914, s. 399).

У баченні В. Семковіча Городельська унія з її «братанням польської та литовської шляхти» мала на меті зміцнення впливів Польщі на населення Великого князівства Литовського. Вчений вважав, що через гербові «усиновлення» формувалися міцні родові зв'язки між польськими й литовськими аристократичними сім'ями, які не лише створювали міжособистісні вузи, а й давали змогу полякам «здійснювати дієвий вплив на культурно та політично молодше литовське суспільство» (Semkowicz, 1914, s. 440). Також він припускав, що поєднання родів дасть можливість сформувати з них чинник, «котрий міг протистояти сепаратистським устремлінням великого князя» (Semkowicz, 1914, s. 440).

В оцінках О. Халецькі «усиновлення» литовських аристократичних родів польськими мало велике суспільно-політичне значення, тому що ця подія «припала на період найбільшого політичного значення родової організації шляхти в Польщі» (Halecki, 1919, s. 215). У родових зв'язках і солідарності, що в такий спосіб постали між польською та литовською елітами, історик вбачав вагомий елемент зміцнення унії на випадок можливого послаблення династичного чиннику чи якихось інших суб'єктивних у діях правителів Польщі або Литви. Однак для справжньої дієвості родових чинників необхідним було піднесення суспільно-політичної значимості литовського боярства у Великому князівстві. Саме це, на думку науковця, було досягнуто через запровадження практики польсько-литовських шляхетських з'їздів, які стали зародком парламентаризму в їхній спільній державі. Надання литовській аристократії гербів та її «усиновлення» польською шляхтою О. Халецькі розглядав у контексті їхньої участі в управлінні державою та спільних з'їздах. При цьому вчений зазначав, що литовці, згідно з актом 1413 р., усе ж зберігали своє підпорядковане щодо Польщі та її монарха становище. Це передбачалося шляхом зобов'язань у вірності та послуху не лише перед великим князем, а й сучасним і майбутніми королями Польщі. Однак при цьому здійснювалося «зближення» литовського боярства до польського лицарства через ці геральдичні акти та надання нових привілеїв (Halecki, 1919, s. 212).

Дослідник історії церковного життя Едвард Ліковскі (Edward Likowski) вважав, що особливості привілею, виданого шляхті при укладенні Городельської унії, були обумовлені релігійними мотивами. Вчений вважав, що Ягайло, надаючи права лише литовській католицькій аристократії, «думав, що не одна руська родина, щоб не втратити доступу до привілеїв, покине православ'я та поєднається із Латинською церквою» (Likowski, 1907, s. 15). Він вважав, що так король хотів реалізувати свої плани релігійного поєднання населення Польсько-Литовської держави після поразки його

контактів із Константинопольським патріархом, якого закликав укласти унію з Римом. Так пункти, які забороняли православним доступ до шляхетських привілеїв, дослідник називав спробами «привабити русинів до католицизму шляхом державного законодавства» (Likowski, 1907, s. 15) .

Подібно й О. Бальзер пояснював вилучення з доступу до привілеїв православної аристократії цілеспрямованим далекосяжним планом творців Городельської унії. Вчений вважав, що весь акт 1413 р. був спрямований на поширення західноєвропейської культури на населення Великого князівства Литовського. Так, як думав історик, не приймаючи православних до гербів і прав, якими були наділені католики, їх заохочували перейти в католицьку віру. Адже «ідея братання та зрівняння могла бути застосована лише до тих, хто цілісність своїх життєвих відносин помістив у прийнятті західним світом рамки, котрі піддалися дії чинників, що творили ці стосунки за західним зразком» (Balzer, 1913, s. 20). Саме в Католицькій Церкві історик бачив «скарбницю та виразник елементів західної цивілізації», до якої повинні були прилучитися всі мешканці об'єднаної Польсько-Литовської держави.

Важливе зауваження щодо постанов Городельської унії О. Бальзера стосувалося пунктів, які регулювали становище Католицької Церкви у Великому князівстві Литовському. Вчений наголосив, що лише цим унійним актом католицька церковна організація Литви була зрівняна у правах із польською, тобто отримала ті ж вольності, привілеї та імунітети в суспільно-правових відносинах. Саме тому історик називав Городельську унію «*magna charta libertatum* литовського костюлу» (Balzer, 1913, s. 17).

У баченні В. Собєські (Wacław Sobieski) Городельська унія була наслідком «крові, пролитої на грюнвальдських полях; крові поляків та литовців, що міцно зв'язала обидва народи» (Sobieski, 1938, s. 51). Саме це братерство зброї литовських і польських лицарів вимагало нового юридичного об'єднання обох народів уже на іншому рівні – спільнот та конкретних осіб. На його думку, сам документ ґрунтувався на ідеях і гаслах «любові», які мали тут значення юридичних основ. Саме «під гаслом любові було втягнуто литовців у коло Польської шляхти» (Sobieski, 1938, s. 51). Дослідник наголошував, що текст унійного договору починався твердженням, що «любов творить закони, керує державами, править містами» (Sobieski, 1938, s. 51). Вчений вказував, що унійний акт 1413 р. «здійснювався під гаслом братерської єдності» і виявився в «усиновленні» польськими аристократичними родами литовських, надаючи їм свої герби. Крім цього, як зазначав історик, на корінних литовських землях запроваджувалися «польські воеводства, установи, вирішено проводити спільні з'їзди, контактувати під час виборів монархів» (Sobieski, 1938, s. 51). Усі ж подальші зовнішньополітичні виклики, що постали перед Польсько-Литовською державою в наступні роки й вилилися в різні збройні конфлікти, В. Собєські схарактеризував як «боротьбу за ідеї» любові та братерства.

Подібно розглядав Городельську унію і Болєслав Лімановські (Bolesław Limanowski). Унійний процес він бачив, цитуючи документ 1413 р., як єдиний спосіб забезпечити польський та литовський народи від тевтонської агресії й зазіхань інших сусідів. Основне значення акта вчений бачив у наданні литовській шляхті як цивільних, так і політичних прав. При цьому наголошував, що все це відбувалося в пориві любові та братерського єднання (Limanowski, 1916, s. 23).

Для польської історичної науки проблема унії між Королівством Польським та Великим князівством Литовським була чи не наріжною в усій історіографічній конструкції. Адже з нею як вчені, так і загал польського народу пов'язував перехід державності

на новий якісний рівень – перетворення в регіонального лідера й одну з найбільших держав Європи. Унія визначила нові геополітичні вектори розвитку польського народу, окреслила його політичні ідеї і, як вважали мислителі, заклала підвалини своєрідної «місії» поляків серед інших народів. І якщо двома основними опорами цієї історичної конструкції були Кревська та Люблінська унії, що започаткували та завершили унійний процес, то Горodelська розглядалася як подія, що доповнила, виправила недоліки та задала нового ідейного спрямування цьому процесу на його складних та ще ненадійних початках. Таким для істориків, зокрема, був факт надання литовській аристократії гербів і низки привілеїв польської шляхти. Дослідники оцінювали цю подію як перехід унійного єднання на новий щабель, забезпечений ціннісним чинником: від звичайного династичного об'єднання, здійсненого волею лише монархів, до справжнього «братання» народів, що поєднувалися вже спільними становими та навіть родовими вузами. Водночас учені багато уваги приділяли й юридичній стороні політичної суті Горodelської унії, зокрема окресленню в її документах форм об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Дискусії, що так остаточно й не були вирішені, розгоралися довкола оцінок нового зв'язку як інкорпорації чи навпаки як повернення фактично незалежного статусу Литовсько-Руської держави.

REFERENCES

- Balzer, O. (1913). *Unia Horodelska*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności (in Polish).
- Bardach, J. (1969). Krewo i Lublin. Z problemów Unii Polsko-Litewskiej. *Kwartalnik Historyczny*, 76/3, 584–619 (in Polish).
- Bobryński, M. (1927). *Dzieje Polski w zarysie*. Warszawa: Nakładem Gebethnera i Wolffa (in Polish).
- Chodyncki, K. (1930). Przegląd badań nad dziejami Litwy w ostatnim dziesięcioleciu (1920–1930). *Kwartalnik Historyczny*, 49, 273–300 (in Polish).
- Frost, R. (2018). *Oksfordzka historia Unii Polsko-Litewskiej. Powstanie i rozwój 1385–1569*. Poznań: Rebia (in Polish).
- Halecki, O. (1919). *Dzieje Unii Jagiellońskiej* (T. 1: W wiekach średnich). Kraków: Akademia Umiejętności (in Polish).
- Zakrzewski, S. i in. (oprac.). (1920). *Historia polityczna Polski* (Cz. 1: Wieki średnie). Warszawa: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności. Skład Główny Księgarni Gebethner i Wolff (in Polish).
- Kolankowski, L. (1936). *Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne*. Lwów: Skład główny w księgarni Gubrynowicz i syn (in Polish).
- Koneczny, F. (1903). *Dzieje Polski za Jagiellonów*. Kraków: Nakładem Krak. Towarzystwa oświaty ludowej (in Polish).
- Korzon, T. (1918). *Historia Polski*. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej (in Polish).
- Kowalska-Urbankowa, Z. (1987). Unia Polski i Litwy w latach 1385–1413 w najnowszej historiografii polskiej. *Analecta Cracoviensia*, 19, 207–221 (in Polish).
- Kutrzeba, S. (1917). *Historia ustroju Polski w zarysie* (T. 1: Korona). Lwów: Nakładem księgarni polskiej Bernarda Połonieckiego (in Polish).
- Lewicki, A. (1884). *Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych*. Kraków: Nakładem autora (in Polish).

Likowski, E. (1907). *Unia Brzeska (r. 1596)*. Warszawa: Skład główny Gebethnera i Wolffa (in Polish).

Limanowski, B. (1916). *Dzieje Litwy*. Warszawa: Towarzystwo wydawnicze w Warszawie (in Polish).

Mościcki, H., Cynarski, J., Sokolnicki, M. (1936). *Historia Powszechna*. Warszawa: Kultura i Wiedza (in Polish).

Semkowicz, W. (1914). Braterstwo szlachty polskiej i bojarstwa litewskiego w Unii Horodelskiej 1413 roku. *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*. Warszawa: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 393–446 (in Polish).

Smolka, S. (1903). *Unia Litwy z Koroną*. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska.

Sobieski, W. (1923). *Dzieje Polski* (T. 1: Do roku 1696). Warszawa: Wydawnictwo Zorza (in Polish).

Zakrzewski, S. (1936). *Zagadnienia historyczne, 2*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (in Polish).

Yurii MYTSAVKA

Postgraduate Student of the Department of History of Ukraine and Law

I. Franko State Pedagogical University of Drohobych

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0585-4182>

e-mail: yurii-mytsavka@gmail.com

THE HORODLO UNION OF 1413 IN POLISH HISTORIOGRAPHY OF THE END OF THE XIX – FIRST HALF OF THE XX CENTURY

The article analyses the peculiarities of depicting the process of concluding the Union Treaty between the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania in Gorodlo in 1413 and its consequences. The article highlights the search of scholars for the reasons that prompted the Polish and Lithuanian sides to renew the alliance agreements between the two states in the late nineteenth century and until 1939. The author examines the researchers' assessments of foreign and domestic political circumstances that shaped the peculiarities of the approaches to the union of the political elites of both states. The role of the Polish scholars was determined, of Polish scholars to the factors of the war against the Teutonic Order in 1410 and the Battle of Grunwald. The author examines historians' definitions of the essence of the new terms of the Union Treaty. The role of Polish scholars in these processes is determined, by the role of the rulers of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania in these processes. Duchy of Lithuania in these processes. In particular, the personality of King Władysław Jagiełło was historians assessed him as a rather weak politician who made significant concessions for the rulers and at the behest of Prince Witold. But the Lithuanian ruler himself was assessed as a capable and subtle politician.

The legal essence of the treaty was a matter of debate for scholars as to the fate of the Grand Duchy of Lithuania itself. The article examines the arguments of historians in favour of the statements about the incorporation of the Lithuanian-Ruthenian state into the Kingdom of Poland, the equal association of both organisms or the actual preservation of Lithuania's independence in the union with Poland. The features of scholars' approaches to the problem of granting the Lithuanian nobility Polish coats of arms and privileges to the Lithuanian nobility. Attention is drawn to the accents of Polish historians and their interpretations of

these events, which created the basis for the mythologising and glorification of the Act of Horodlo. The article shows the interpretations and attempts of Polish researchers to justify the lack of extension of privileges to the Orthodox Ruthenian aristocracy. The peculiarities of assessments of the consequences of the Union of Horodlo for the entire subsequent union process between the political organisms and peoples of both states.

Keywords: Polish-Lithuanian Union, Union of Gorodlo, Polish historiography, Kingdom of Poland, Grand Duchy of Lithuania, incorporation, union treaty, privileges.

УДК [070:352.08(477.83)]"1918/1919"
DOI: 10.33402/ukr.2024-39-37-52

Микола ГАЛІВ

*доктор педагогічних наук, професор
професор кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/F-3855-2018>
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212151942>
e-mail: halivm@yahoo.com*

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної та кадрової роботи
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>
e-mail: vilnickiy@gmail.com*

Дмитро ШИКИТКА

*здобувач освіти другого (магістерського) рівня
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3587-2162>
e-mail: dshykitka@gmail.com*

ОРГАНИ ВЛАДИ ЗУНР НА ДРОГОБИЧЧИНІ (1918–1919): ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ДРОГОБИЦЬКИЙ ЛИСТОК»

Проаналізовано одне з найінформативніших джерел про діяльність українських органів влади на теренах Дрогобицького повіту в роки ЗУНР/ЗО УНР – газету «Дрогобицький листок» (листопад 1918 р. – травень 1919 р.). Встановлено, що значна частина цих матеріалів дає змогу розкрити умови формування українських управлінських інституцій у листопаді 1918 р., з'ясувати прізвища керівників урядів міського та повітового рівня. Виявлено, що головна увага редакції газети концентрувалася на діяльності повітової УНРади у Дрогобичі (очевидно, обумовлювалося це й тим, що саме її членом був редактор часопису Іван Калинович). На основі матеріалів, опублікованих на шпальтах видання дають змогу встановити, що повітова УНРада сформувалася впродовж листопада 1918 р. – березня 1919 р., а основу кадрового потенціалу склали чільні діячі українських громадських і політичних організацій, керівники різних установ та представники громад. Доведено факт зборів УНРади у Дрогобичі у «вузькому»

(трансформувався в Управу повітової ради) та «широкому» (широкі наради за участю представників громад) форматі. З'ясовано, що у складі УНРади функціювали фінансово-господарська, нафтова (відтак на її основі утворили Державний нафтовий комісаріат), військова, харчова (всі діяли з листопада 1918 р.) і аграрна (з січня 1919 р.) комісії.

На основі проведеного аналізу стверджено, що на шпальтах видання піднімали проблеми як загальнодержавного значення (соборність українських земель, земельне та виборче законодавство), так і локального, повітового (наприклад, забезпечення харчами, розподіл нафти та нафтопродуктів – до утворення ДНК), при вирішенні яких часто виникали конфлікти ситуації на засіданнях ради. Відзначено, що газета «Дрогобицький листок» неодноразово публікувала інформацію про мітинги та збори в селах Дрогобиччини, які проводили за участю делегатів від повітової УНРади. У газеті «Дрогобицький листок» виявлено й недолік – практично цілковита відсутність матеріалів про діяльність міської управи, повітового комісаріату, ДНК тощо.

Ключові слова: ЗУНР, ЗО УНР, «Дрогобицький листок», УНРада, Дрогобиччина.

Цьогоріч виповнилося 105 років від часу утворення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). В історичній науці загалом доволі ретельно досліджено різноманітні аспекти існування цієї держави, передовсім її внутрішню та зовнішню політику, возз'єднання з Українською Народною Республікою (УНР) тощо. Однак залишається недостатнім з'ясування діяльності місцевих органів влади в повітах ЗУНР, зокрема і Дрогобицькому. Передовсім на заваді стоїть брак джерел, оскільки значну частину офіційно-ділової документації було втрачено ще під час українсько-польської війни. Тож дослідникам нерідко доводиться опиратися на матеріали пресових видань, які видавали в багатьох повітових центрах ЗУНР. Серед них була газета «Дрогобицький листок», що виходила раз або двічі на тиждень із 12 листопада 1918 р. по 15 травня 1919 р., і містила деякі матеріали до історії діяльності українських органів влади (найперше цивільних) на Дрогобиччині. Тож вважаємо необхідним використати саме це історичне джерело як найінформативніше щодо функціюванні владних установ Дрогобицького повіту ЗУНР.

Військово-політичні, культурно-освітні процеси на Дрогобиччині в умовах незалежності ЗУНР (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.), проаналізовані у працях Тараса Батюка (Батюк, 1997, с. 26–31), Михайла Сеньківа та Леоніда Тимошенка (Нариси з історії Дрогобича, 2009), Ігоря Райківського (Райківський, 2017, с. 150–170), Миколи Галіва і Катерини Дубини (Галів, Дубина, 2021, с. 646–660), Богдана Лазорак, Тетяни Лазорак і Беата Скварек (Beata Skwarek) (Lazorak, Lazorak, Skwarek, 2022; Лазорак, 2021, с. 108–150) та ін. Названі дослідники оперували різного роду джерелами, найпомітніше місце серед яких займали спогади й матеріали місцевої газети «Дрогобицький листок». Характеристику редакційної політики цього часопису дано у праці Миколи Галіва, Василя Ільницького, Дмитра Шикітки (Галів, Ільницький, Шикітка, 2023, с. 37–45). Деякі публікації газети використано в колективній праці «Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія» (ЗУНР-1) і збірнику документів з історії ЗУНР (ЗУНР-2). Відзначимо, що М. Галів, Т. Батюк та Д. Шикітка на основі матеріалів цього часопису висвітлили діяльність громадських організацій у Дрогобичі (Галів, Батюк, Шикітка, 2023, с. 86–93). У статті М. Галіва, В. Галика та Д. Шикітки з'ясовано рецепцію редакцією та авторами «Дрогобицького листка» складних процесів державного будівництва ЗУНР (Галів, Галик, Шикітка, 2024). Однак, за

нашими спостереженнями, діяльність українських владних інституцій Дрогобиччини кінця 1918 р. – першої половини 1919 р. у науковій літературі висвітлено недостатньо. Винятком, щоправда, є стаття Олега Павлишина (Павлишин, 1997, с. 132–193), у якій проаналізовано процеси становлення і функціонування органів влади у східногалицьких повітах (зокрема й на Дрогобиччині), однак лише в перші місяці існування ЗУНР.

Мета статті – на основі аналізу матеріалів газети «Дрогобицький листок» розкрити діяльність українських органів влади Дрогобицького повіту ЗУНР/ЗО УНР у листопаді 1918 р. – травні 1919 р.

Безумовно, газета «Дрогобицький листок» – одне з найінформативніших джерел до історії Дрогобиччини в роки ЗУНР/ЗО УНР. Уже в першому номері часопису від 12 листопада 1918 р. була розміщена стаття про обставини утвердження українських властей у Дрогобицькому повіті. У ній наголошено, що того ж дня, коли УНРада (Українська Національна Рада) у Львові зайняла владу у столиці галицької України, повітова УНРада перебрала владу у Дрогобичі за допомогою нечисленних українських військ, що прийшли до міста вніч на 2 листопада на заклик УНР. Далі зазначено, що четар Степан Кужіль привів до міста сотню добровольців – нижньогаївських селян (насправді, це були селяни з сіл Добрівляни та Воля Якубова). Відтак вони роззброїли міську військову команду (батальйон угорців) зайняли пошту, телеграф, магістрат, Австро-Угорський банк, залізничні вокзали (головну й малу станцію), Державну фабрику мінеральних олій («Відбезенарню»), управу доменів і лісів тощо. Новопризначений повітовий комісар Микола Бодруг видав від імені УНРади відозву до мешканців Дрогобича і повіту, закликаючи всіх, незалежно від народності й віросповідання, до спокою та пошани чужої власності й виконання розпоряджень українських властей. Наголошено, що комендантом міста став сотник Андрій Укарма, а його товаришем – сотник Омелян Тустановський із с. Орів. У статті йшлося про утвердження української влади в Бориславі, зайняття державних салін (у Стебнику та Дрогобичі), управи державних лісів у Доброгостові, Стебнику, Дрогобичі й Тустановичах, утворення української жандармерії на чолі з четарем Окопним (Як Дрогобиччина перейшла у владу). Опис подій перших днів листопада 1918 р. у Дрогобичі й околиці подано в піднесеному тоні. Безумовно, ситуація була більш складною, про що детально розповів у спогадах Володимир Бірчак (Бірчак, 1931а, 1931б, 1931с).

Згідно з матеріалами газети, у Дрогобичі впродовж листопада–грудня 1918 р. тривало формування місцевих органів влади. Водночас представники Дрогобицького повіту обиралися, кооптувалися до складу загальнодержавних владних інституцій. Так, відповідно до закону про доповнення УНРади, у повіті провели вибори до законодавчого органу ЗУНР. Від Дрогобича 22 листопада було обрано інж. Юліана Козаневича, від Борислава і Тустанович 23 листопада – Григорія Терлецького, а від Дрогобицького повіту – адвоката д-ра Григорія Кузіва (Дрібні вісти, с. 7). Останній, як відомо, був керівником дрогобицького повітового осередку Української національно-демократичної партії (УНДП) (Пацлавський, 1978, с. 20; Бірчак, 1931а, с. 614).

Керівниками органів влади у Дрогобичі на 12 листопада 1918 р. були: 1) повітовий комісар УНР у Дрогобичі – Микола Бодруг; 2) директор Українського державного банку (Австро-Угорського банку) – о. Антін Рудницький; 3) податковий уряд – Гаврилів та Михасевич; 4) повітовий суд – Юліян Дроздовський; 5) управа державних доменів і лісів – Юліян Пуза; 6) начальник залізниці – інспектор Дмитро Гутович; 7) начальник уряду пошти і телеграфу – Іван Калинович; 8) Державна фабрика мінеральних олій («Відбензенарня») – Володимир

Кобрин і Василь Ратальський; 9) скарбова сторожа – Антоній Домбровський; 10) повітова жандармерія – четар Осип Окопний; 11) магістрат м. Дрогобич – о. Антін Рудницький; 12) шкільна окружна рада – інспектор Іван Ліщинський (Інформаційний куток, с. 4). Однак уже в наступному номері редакція газети виправила помилку щодо керівника Австро-Угорського банку, яким і надалі залишився Тадей Черлончакевич (Спростованне, с. 7). Зауважмо, що у спогадах В. Бірчак негативно схарактеризував його як людину, яка приховала від українських властей гроші банку, а із приходом польських військ у травні 1919 р. віддала їх ворогам (Бірчак, 1931b, с. 755). Відзначимо, що в листопаді 1918 р. повітовим комісаром Дрогобича було призначено колишнього посла до австрійського парламенту і члена УНДП, адвоката Антіна Горбачевського (Бірчак, 1931a, с. 614; Пацлавський, 1978, с. 20; Луців, 1973, с. 75), а Микола Бодруг згодом став членом УНРади у Станіславові і брав певну участь у дипломатичних місіях ЗУНР.

Найвищим органом влади на Дрогобиччині стала УНРада. За спогадами Богдана Левицького (1963), вона утворилася після 16 жовтня 1918 р. у Народному домі в Дрогобичі, де зібралися представники української громадськості. Головою місцевої УНРади було визнано суддю Миколу Бодруга (Бодрук), його заступником – гімназійного професора Володимира Бірчака, секретарем – правника Віктора Пацлавського, заступником секретаря – поштового урядовця з Борислава Івана Калиновича (Левицький, 1963, с. 107–110). Це свідчення використав і Лука Луців у нарисах про становлення української влади у Дрогобичі (1918–1919) (Луців, 1973, с. 75). Однак маємо сумнів у такому трактуванні цих подій. Зі спогадів В. Бірчака, написаних у 1919–1920 рр., випливає, що наприкінці жовтня скликали наради українських урядників (Бірчак, 1931a, с. 618). Будучи учасником подій, він не іменує ці наради УНРадою, вперше вживаючи це поняття щодо зборів 3 листопада 1918 р. у Народному домі у Дрогобичі. При цьому, В. Бірчак говорить про перегрупування дрогобицької УНРади, а не її заснування. Тож він, можливо, теж бачив зародок цього органу в нарадах української інтелігенції Дрогобича (Бірчак, 1931b, с. 758). Очевидно, зібрання українських громадсько-політичних діячів, які відбувалися у Дрогобичі наприкінці жовтня 1918 р., стали фундаментом для конституювання повітової УНРади, яке відбулося все ж на початку листопада.

Головою (президентом) цього органу став колишній посол до австрійського парламенту, соціаліст Семен Вітик, який, за спогадами В. Бірчака, приїхав до міста 3 листопада 1918 р. (Бірчак, 1931b, с. 757–758). Того ж дня сформувалася Управа УНРади у Дрогобичі, склад якої було представлено в першому номері газети «Дрогобицький листок» за 12 листопада 1919 р. Отже, до Управи місцевої УНРади ввійшли: Семен Вітик – президент, Володимир Бірчак – заступник президента, Іван Калинович – секретар, Віктор Пацлавський – заступник секретаря (Бірчак, 1931b, с. 758), та всі керівники урядів. У складі повітової УНРади було створено чотири комісії: 1) військову: голова – Володимир Бірчак, заступник голови – комендант Андрій Укарма, члени – Семен Вітик, Віктор Пацлавський, Іван Калинович, сотник Тустановський (ім'я не встановлено) і всі старшини – командири відділів; 2) харчову: комісар харчового уряду – Володимир Крисько, члени – о. Василь Кункевич, Володимир Бірчак, о. Антін Рудницький, судді – Броніслав Рожанський і Юліан Пелчинський; 3) нафтову: Семен Вітик, Володимир Бірчак, Юліан Козаневич, суддя – Володимир Кобрин, радник – Микола Коцко; 4) фінансову: голова – о. Антін Рудницький, члени – Володимир Бірчак, о. Василь Кункевич, Евстахій Сасик, Григорій Терлецький (Інформаційний куток, с. 4). Відзначимо, що Е. Сасик був головою міської управи Борислава в час ЗУНР (Соболта, 1986, с. 276).

Письменник і педагог В. Бірчак у спогадах мовив про «вужчу» та «ширшу» повітову УНРаду у Дрогобичі: перша сформувалася в листопаді 1918 р., а друга – дещо пізніше завдяки залученню делегатів із кожного села (Бірчак, 1931с, с. 1007). Матеріали газети «Дрогобицький листок» здебільша підтверджують таку характеристику цього органу влади в повіті. «Вузька» рада, по суті, являла собою Повітову управу УНРади у Дрогобичі. Натомість з ініціативи С. Вітика, який прагнув залучити до політичних процесів якомога ширшу громадськість, була започаткована практика скликання «ширшої» повітової УНРади. Перше засідання такої великоформатної ради, на нашу думку, було скликане на 4 грудня в залі Дрогобицької повітової ради. Декілька днів перед цим у газеті «Дрогобицький листок» надрукували «заяву» на таке засідання й оголосили його порядок денний. Акцентувалося, що в нараді візьмуть участь члени УНРади у Дрогобичі, начальники та управителі урядів Української держави, делегати УНРади до Львова, представники дрогобицького міщанства, громадські комісари з мужами довіри, делегати робітників (по три від салін, нафтового промислу, залізничників), три делегати українського вчителства і три – від духовенства, представники українського війська (Заява, с. 8).

Опис цієї наради, яка відбулася 4 грудня 1918 р., представлено у № 5 (8 грудня) «Дрогобицького листка». На ній були присутні 186 делегатів, які репрезентували 53 громади Дрогобицького повіту і тимчасових управителів локальних урядів Української держави. Для проведення засідання обрали президію у такому складі: Семен Вітик, Антін Горбачевський, Єфросинія Кузьова, Яць Олексівський із Ясениці Сільної, Петро Ільків із Тустанович, Гнат Барановський (представник робітництва) з Борислава, Євстахій Лоїк (представник «салінарників» – робітників Дрогобицької солеварні та Стебницької саліни), поручник Михайло Федитник (представник українського війська), секретарі Іван Калинович і Віктор Пацлавський. На засіданні були присутні керівник президійного бюро Державного Секретаріату Степан Витвицький та державний секретар закордонних справ Василь Панейко. Звіт про роботу повітової УНРади за перший місяць її діяльності склав С. Вітик, який також згадав про майбутню злуку Східної Галичини та Наддніпрянської України. «Злука з Україною се єдиний наш клич, се найважливіша політична потреба хвилі, се квестія нашого життя-буття – нашої державної сили», – сказав він. Відтак виступив В. Панейко, який пояснив справу злуки. Він наголосив, що в Україні ще немає «народного правління», а є Директорія. При цьому Антанта досі не визнала «закордонної України» як держави. На це С. Вітик відповів, що коли в усьому світі єднаються народи за принципом «в єдності сила», то мусять і українці реалізувати самовизначення. Він поставив на голосування резолюцію: з'їзд делегатів Дрогобицького повіту вважає злуку всіх українських земель в одну республіку неминучою konieczністю. Від бюджетної комісії виступив В. Бірчак, який наголосив на дотеперішніх видатках у розмірі 500 тис. крон (на думку доповідача, це небагато, зважаючи на те, яку кількість військових довелося годувати, одягати та виплачувати їм платню). Військову комісію представляв поручник М. Федитник, який заохочував до добровільного вступу до української армії. Про харчові справи доповідав Володимир Крисько, закликавши селян складати продовольство для війська. Інспектор початкових шкіл Іван Ліщинський представив стан шкільництва в Галичині, наголосивши на значимості освіти (Перші наради, с. 3–4).

Як бачимо, «широка» УНРада у Дрогобичі спочатку збиралася у форматі нарад «відпоручників» (делегатів) громад та організацій Дрогобицького повіту. Можливо, через такий формат зібрань В. Бірчак зауважив, що повітова УНРада перетворилася на

дорадчий орган (Бірчак, 1931с, с. 1007). Четверта нарада відбулася в неділю, 12 січня 1919 р., у Дрогобичі. На засіданні, як зазначено в газеті «Дрогобицький листок», було понад 150 членів повітової УНРади. Зборами, через відсутність Семена Вітика, керував Андрій Алиськевич. Виступив Рудольф Скібінський, який побував на засіданні УНРади у Станіславові й переказав зміст дискусії щодо аграрної реформи. Було ухвалено обрати Аграрну комісію, яка би для розробки відповідного закону збирала статистичні дані з повіту. До складу комісії обрано: Семена Вітика, Володимира Криська, Григорія Кузіва, селян Павла Дорожовця із Добрівлян, Панька Сливича з Вороблевич, Івана Стецька з Гаїв Нижніх, Яця Олексювського з Ясениці Сільної, Василя Негребецького з Опаки, Дмитра Трусовецького з Підбужа. Вирішили долучити до цієї комісії й «геометра», кандидатуру якого треба було затвердити на наступному засіданні. Надалі велася дискусія про надання концесій, зокрема на продаж алкоголю, при цьому вирішили до закінчення війни таких не надавати та заборонити шинкування і продаж гарячих напоїв (З Дрогобиччини-1, с. 5–6).

Наступне засідання повітової УНРади у Дрогобичі відбулося 9 лютого 1919 р. у залі Державного нафтового комісаріату (ДНК). Керував засіданням Я. Олексювський, селянин з Ясениці Сільної. На порядку денному були харчові, лісові та шкільні справи. Керівник харчового уряду у Дрогобичі Р. Скібінський звернув увагу на труднощі прохарчування Дрогобицького повіту, у якому мешкала значна кількість мало- і безземельних осіб. Для прохарчування населення потрібно було сім вагонів збіжжя в тиждень. Спершу харчі набували через обміну на нафту і нафтопродукти, але з 1 лютого «право диспонування» нафтою перейшло до органів центральної влади у Станіславові. Тому Р. Скібінський бачив вихід лише в тому, щоб села Дрогобицького повіту утворили харчові уряди та подбали про розподіл власних товарів поміж мешканцями сіл, а надлишки передали для міського населення. Збори ухвалили такі директиви для харчового уряду: 1) заборонити вільну торгівлю збіжжям і зерновими продуктами; 2) провести детальну перевірку запасів харчів у місті. Збори ухвалили звернутися до Державного Секретаріату із проханням при розподілі харчів надавати для Дрогобицького повіту у п'ятеро більшу частку, ніж для інших повітів, оскільки Дрогобиччина має виняткове значення як нафтовий район. Збори обрали делегата до складу повітового харчового уряду. Ним став громадський комісар із Нижніх Гаїв Іван Стецько. Іван Юзич повідомив, що військо в порозумінні з цивільними властями вимагає для себе доставки більшого контингенту худоби із Дрогобицького повіту, тому з цією метою буде утворено комісію, складену з господарів-селян, яка купуватиме та доставлятиме худобу для війська. На засіданні виступив і новопризначений інспектор державних лісів Денис Бурачинський, який говорив про знищення лісів місцевим населенням і звернув увагу селян на те, що охорона лісів перебуває в інтересах держави, яка навіть застосовуватиме репресії задля забезпечення належного лісового господарювання. Він наголосив, що вкрадений ліс буде конфіскований для війська, а винуватців притягнуть до суворої відповідальності. Населення повинно звертатися до властей із проханням про надання деревини. На внесення Олексія Сосюка збори ухвалили вибрати половину членів із-поміж себе до «вузької» УНРади у Дрогобичі (М., 1919, с. 3–4).

На засіданні «ширшої» УНРади у Дрогобичі 23 лютого 1919 р. державний повітовий комісар Антін Горбачевський виголосив реферат про питання аграрної реформи. Основу доповіді становив «квестіонар» (опитувальник), який було роздано громадам у нечисленних примірниках. Він містив 12 запитань, зокрема такі: чи соціалізація землі,

тобто ліквідація приватної власності, чи збереження приватної власності селянських та інших трудових посіlostей? Чи ділити треба тільки землю тих власників, які її самостійно не обробляють (двірську, церковну, ерекційну, монастирську), чи ще й багатих селян? Деприватизація землі має проводитися безоплатно чи за винагороду? Як встановлювати ціну викупу (кадастрову чи контракткову вартість)? (Квестіонар, с. 2–3).

Важливе «ширше» засідання повітової УНРади у Дрогобичі відбулося 2 березня 1919 р. Його відкрив Кость Мацюк – керівник школи у с. Воля Якубова. Головою засідання було вибрано Григорія Кузіва, заступником – Стефана Артимовича, громадського комісара з Волі Якубової, секретарями – Івана Ліщинського і Михайла Валюха. Кость Мацюк прозвітував про обрання на попередньому засіданні контрольної комісії, яка мала завдання перевірити дотеперішню роботу та рахунки повітової УНРади. Віктор Пацлавський окреслив роботу Дрогобицької УНРади від початку її існування і вказав на окремішність цього органу від ДНК. Відтак було вибрано нову Управу УНРади у Дрогобичі. Президентом УНРади одногослоно вибрано Семена Вітика. За пропозицією комісії, сформованої із представників усіх соціальних верств, яку вибрали для укладення списку нових членів до складу нової Управи УНРади ввійшли: а) від селян: Стефан Артимович із Волі Якубової, Яць Олексівський із Ясениці Сільної, Іван Стецьків (Стецко) з Гаїв Нижніх, Никола Феґецин із Модрича, Алексій Гавдяк із Болахівців, Михайло Ворон з Опаки, Михайло Процик із Підбужа, Панько Сливич та Іван Матвіїшин із Вороблевич; б) від духовенства: о. Василь Кункевич; в) від учительства: інспектор Іван Ліщинський, Кость Мацюк; г) від міщанства: Алексій Негович, Дмитро Крайчик, Іван Гавдяк, Андрус Варивода; ґ) від робітництва: Мальований (ім'я не вказано), Штіґлян (ім'я не вказано), Дмитро Геврик, Данило Валігура; д) від інтелігенції: Віктор Пацлавський, Іван Кобилицький, Іван Калинович, Євстахій Сасик; е) від промисловців: інж. Филип Левицький; є) від жіноцтва: Ольга Крисько. Крім того, до Управи ввійшли А. Горбачевський, Ю. Козаневич, Г. Кузів, Г. Терлецький. Начальники урядів входили лише з дорадчим голосом. Заступниками президента повітової Управи УНРади вибрано: В. Пацлавського і С. Артимовича, секретарями – І. Калиновича і К. Мацюка (З Дрогобиччини-4, с. 4). Як бачимо, ця повітова Управа УНРади у Дрогобичі, по суті, становила «вузьку» раду, про необхідність обрання якої йшлося ще на засіданні 9 лютого 1919 р.

На жаль, газета «Дрогобицький листок» у березні–травні 1919 р. не приділяла достатньо уваги діяльності українських органів влади на Дрогобиччині. Зауважмо, що вже з кінця лютого цього ж року редакція часопису перестала позиціонувати «Дрогобицький листок» як орган повітової УНРади у Дрогобичі. Під впливом редактора Івана Калиновича, який був активним діячем Української соціал-демократичної партії, газета все більше перетворювалася на ідеологічний рупор зазначеної політичної сили. Звісно, газета продовжувала відстоювати ідею збереження і розбудови Української держави, однак критикувала уряд ЗО УНР на чолі з Ісидором Голубовичем.

Наступна згадка про діяльність Дрогобицької повітової УНРади з'явилася у «Дрогобицькому листку» лише наприкінці квітня 1919 р. Нагадаємо, що 14–15 квітня у Дрогобичі відбувся антидержавний виступ дрогобицької міліції, яка спробувала перебрати владу в місті. Як відомо, заколот було придушено. 20 квітня 1919 р. у газеті з'явилася редакційна стаття, у якій осуджувалися описані події, її призвідники й учасники. Автор статті (очевидно, І. Калинович) не вдавався в детальний опис подій, але розкритикував «нашу інтелігенцію» – цивільну і військову, швидше за все маючи на увазі представників влади. Він закинув їм розбрат, інтриганство, яке виявлялося й

на засіданнях повітової УНРади. «Від чотирох місяців був Дрогобич свідком авантур, які викликували на Національній Раді люди звихнені, без відвічальности ні то перед цілим народом, ні навіть перед якоюсь партією. Найпекучіші справи не можна було залагодити, бо найповажніші квестії розбивали сварні і лайки» ([Редакційна стаття], с. 2–3), – писав автор, який був членом повітової УНРади. Серед людей «найгіршої слави і характеру», «безхарактерних і авантурно-руйнуючих елементів» автор редакційної статті називає прізвища Сусюк та Ших ([Редакційна стаття], с. 2–3). Припускаємо, що йдеться, зокрема, про Олексія Сусюка (Сосюка) із с. Лішня, одного з членів товариства «Сільський господар» (Дидинський, 1919, с. 3–4).

Дрогобицький заколот був предметом обговорення на засіданні повітової УНРади 23 квітня 1919 р. Головував на ньому Віктор Пацлавський, секретарем був обраний Кость Мацюк. Передовсім обговорювали рішення парламенту – УНРади у Станіславові. Віктор Пацлавський представив ухвалений 14 квітня земельний закон, Іван Калинович – закон від 15 квітня про вибори до сейму ЗО УНР, зокрема питання про виборчі округи, право вибору, спосіб виборності, виборчі комісії і механізм проведення виборів. Загалом, він похвалив незвичайну працьовитість членів УНРади, які протягом трьох тижнів (IV сесія) прийняли значну кількість важливих законів, зокрема про 8-годинний робочий день, виконання громадянських прав, зрівняння платні учителів народних і виділових шкіл із платнею державних чиновників нижчих чотирьох рангів (3 Дрогобиччини-5, с. 8).

Описуючи засідання УНРади у Дрогобичі, безіменний автор знову згадав «невідвічальних людців в роді Сосюків і Шихів», які роз'єднують селян із місцевою інтелігенцією, та наголосив, що саме моральний вплив таких людей призвів до подій 14–15 квітня, «які ослабляють і так несильну позицію української держави» (3 Дрогобиччини-5, с. 8). Голова засідання повітової УНРади В. Пацлавський також розкритикував «невдоволених і амбітних людей», які підштовхували несвідомих громадян до виступу проти інтелігенції. При цьому, будучи представником української інтелектуальної верстви, патетично наголосив: інтелігенція вийшла з народу, працює і працюватиме для народу. На думку В. Пацлавського, лише завдяки тактовності інтелігенції «Дрогобич не упав» під час подій 14–15 квітня. На цьому ж засіданні виступив Н. Ших (ім'я не вказано), який критикував Івана Калиновича за статтю у «Дрогобицькому листку», та відкинув закиди щодо селянської організації. На його думку, проблема полягала в тому, що дрогобицьку міліцію вчасно не перевели на фронт. Однак закиди Н. Шиха спростував В. Пацлавський, а І. Калинович зачитав свою газетну статтю, щоби відкинути обвинувачення в наклепі. Відтак виступив Я. Олексювський, який переповів історію «роздорів» в УНРаді, винуватцем яких уважав О. Сосюка. Відтак В. Пацлавський закінчив засідання УНРади закликком до праці, єдності та згоди (3 Дрогобиччини-5, с. 8). Як бачимо, антидержавний заколот у Дрогобичі активно обговорювали на засіданні повітової УНРади. Відзначимо, що ще 20 квітня 1919 р. представники різних владних інституцій і громадських організацій Дрогобиччини виступили із закликом до населення повіту, у якому засудили вчинок заколотників. Від повітової УНРади її підписали Віктор Пацлавський, Кость Мацюк, Степан Аргимович (3 Дрогобиччини-6, с. 7–8).

Наступне засідання повітової УНРади у Дрогобичі відбулося 28 квітня 1919 р. Головував С. Аргимович, секретарем був К. Мацюк. На порядку денному знову стояло питання земельного законодавства. Тепер земельний закон представляв А. Горбачевський, повітовий комісар і посол УНРади у Станіславові, який особисто голосував за цей нормативний

акт (З Дрогобиччини-6, с. 8). Опісля розглядали поточні питання земельних відносин у повіті. Так, учитель Михайло Баран виправдовувався від закиду, що він бунтував народ у с. Ролів, а навпаки намагався стримати його від самовільного перебирання землі та знищення інвентарю. Його слова підтвердили присутні делегати з Ролева. Олексій Сосюк намагався з'ясувати питання про оплату за користування ґрунтами, бо землевласники не визнавали громадських і повітових комісій. У відповідь А. Горбачевський зазначив, що цей рік є перехідним, тож дохід, за винятком прибутку зі сіножатей, належить землевласникам. Відтак, декілька делегатів УНРади навели приклади проблемних ситуацій щодо земельних відносин у повіті, зокрема оренди (йшлося про фільварок Марцинпіль, земельні угіддя Державної фабрики олій мінеральних, підхід землевласників до орендування рілл та сіножатей тощо). Звісно, А. Горбачевський запропонував про всі окремі факти повідомляти до повітового комісаріату (З Дрогобиччини-6, с. 8).

Водночас на засіданні повітової УНРади 28 квітня 1919 р. постало питання ерекційних земель і ставлення священників до громадських комісій. Делегати УНРади Яків Олексовський, Дмитро Беч та інші (Дякович, Кордасевич, Ортинський – імена не встановлено) скаржилися, що священники не визнають рішень громадських комісій і розпоряджаються землею на власний розсуд, зокрема здають її в оренду багатіям. Дрогобицький священник о. Теодор Попель вказав на відсутність окремих розпоряджень влади щодо підходу до ерекційних ґрунтів і наполягав на потребі чіткого визначення компетенції громадських земельних комісій. Дещо інше питання окреслив селянин Я. Олексовський, який скаржився на підприємців-мельників, що брали на 50 % більшу оплату за помел, і вимагав від повітового комісаріату окремого розпорядження в цьому питанні (З Дрогобиччини-6, с. 8). Важливо, що під час засідання один із делегатів згадав про «меморіал» повітової УНРади від 24 березня 1919 р. щодо скасування договорів оренди ґрунтів (З Дрогобиччини-6, с. 8). На жаль, невідомо, про який «меморіал» ідеться і чи мав він юридичну силу в умовах, коли ще не було схвалене земельне законодавство ЗО УНР. Однак лише з цього короткого повідомлення дізнаємося про засідання повітової УНРади у Дрогобичі наприкінці березня 1919 р., яке не зафіксоване у джерелах. У газеті «Дрогобицький листок» надалі відсутні згадки про засідання повітової УНРади. Коротко описані лише «збори трудової інтелігенції», на яких головував повітовий комісар А. Горбачевський (З Дрогобиччини-7, с. 4). Тому припускаємо, що після 28 квітня 1919 р. Дрогобицька повітова УНРада більше не збиралася.

Як відомо, повітові УНРади поступово припиняли діяльність у зв'язку з формуванням в ЗУНР/ЗО УНР централізованої вертикалі управління від державних секретаріатів до повітових комісаріатів, які впродовж грудня 1918 р. – лютого 1919 р. перебрали під свій контроль усі важливі сектори суспільного життя на місцях. Дрогобицька повітова УНРада також припинила діяльність, однак проіснувала дещо довше, ніж аналогічні інституції в інших повітах. Володимир Бірчак пов'язує це з постаттю Семена Вітика, який «любив радитися в кожній і найдрібнішій справі», а також із «нафтовими справами» (Бірчак, 1931с, с. 1011), що їх дрогобицькі політики деякий час намагалися вирішувати на власний розсуд.

Газета «Дрогобицький листок» неодноразово публікувала повідомлення про мітинги і збори в селах Дрогобиччини, які проводилися за участю делегатів від повітової УНРади. Так, згідно з матеріалами часопису, 1 грудня 1918 р. у с. Меденичі відбулися збори українських селян, які відкрив місцевий парох. Перед присутніми виступив, зокрема, представник повітової УНРади В. Пацлавський (К. З вічевого руху в

Дрогобиччині, с. 4). Того ж дня пройшло віче в Підбужі на подвір'ї парафіяльної церкви. Перед присутнім населенням із Підбужа і навколишніх сіл виступив делегат від повітової УНРади Іван Ліщинський (Дописи, с. 6–7). У с. Ролів також пройшло народне віче 1 грудня 1918 р., на якому до присутніх звернувся представник Дрогобицької УНРади В. Ратальський (Дописи, с. 7). Величне віче відбулося у Дрогобичі 20 січня 1919 р. із нагоди об'єднання двох Українських держав в єдину – УНР. З огляду на активну участь у цьому заході Р. Скибінського, В. Бірчака, Я. Олексовського, В. Ратальського, І. Сороневича (Свято злуки, с. 2–3), припускаємо, що цей захід також був проведений з ініціативи українських властей Дрогобицького повіту.

Згідно з матеріалами газети, 4 травня 1919 р. відбулося віче у с. Мражниця. Як референти повітової УНРади, на ньому були присутні В. Пацлавський та І. Калинович, які мали на меті розповісти про поточний стан справ Української держави, зокрема земельної реформи та виборчого закону, а також про справу боротьби з дезертирством. За пропозицією І. Калиновича, на цьому вічі було вибрано місцевий комітет допомоги українській армії (З Дрогобиччини-7, с. 4). 4 травня 1919 р. також відбулося велике віче в с. Нагувечі, де розглядалося питання захисту Української держави від польської агресії та протидії дезертирству з Української галицької армії. Повідомляючи про захід, газета «Дрогобицький листок» зазначила, що відбувся він з ініціативи «вічевого комітету» при повітовій УНРаді (З Дрогобиччини-8, с. 3), що вказує на пряме відношення українських органів влади до активізації громадсько-політичного життя населення Дрогобиччини в роки ЗУНР.

У неділю, 11 травня 1919 р., у Дрогобицькому повіті проведено низку мітингів, у яких знову брали участь представники повітової УНРади. Такі віча відбулися в селах Губичі (виступав В. Пацлавський), Густановичі (о. Т. Попель), Попелі (І. Ліщинський), Солонсько (о. В. Кункевич і д-р Винницький), Грушів (К. Мацюк і С. Артимович). На 18 травня були заплановані віча в селах Вороблевичі, Вацовичі (також для мешканців сіл Снятинка, Рихтичі, Старе Село), Ріпчиці (також для сіл Опарі й Довге), Брониця, Меденичі та Літиня (З Дрогобиччини-8, с. 3). Вважаємо, що через захоплення Дрогобиччини польськими військами 18–19 травня 1919 р. останні ініційовані українськими властями віча не відбулися.

У газеті не часто, але друкували розпорядження та повідомлення від українських властей. Так, 28 січня 1919 р. з'явилось розпорядження державного повітового комісара А. Горбачевського, яким він звернувся до громадських управ і, згідно з розпорядженням Державного Секретаріату земельних справ, закликав усі громадські уряди в повіті перевірити й невідкладно повідомити повітовому комісаріату про те, яку кількість збіжжя потрібно громаді на весняні засіви на селянських і двірських землях та скільки і яких рілних знарядь треба для оброблення поля (З Дрогобиччини-3, с. 4). 23 січня 1919 р. ДНК у Дрогобичі повідомив, що тимчасово не надаватиме дозволу на закупівлю і вивіз свічок та парафіну (Урядові вісти, с. 4). Міська управа Дрогобича в січні 1919 р. запланувала видати розпорядження, що кожен власник нерухомості зобов'язаний подбати, щоб «хідник» (тротуар) перед його «реальністю» був без снігу, болота й сміття – постійно почищений, а в разі ожеледиці – посипаний піском чи попелом. Тоді ж планувалося змінити назви вулиць і площ міста (З Дрогобиччини-2, 4), що, очевидно, було зроблено.

Отже, газета «Дрогобицький листок» – найінформативніше джерело про діяльність українських органів влади на теренах Дрогобицького повіту в роки ЗУНР/ЗО УНР.

Частина матеріалів розкриває умови формування українських управлінських інституцій у листопаді 1918 р., повідомляє прізвища очільників тих чи тих урядів міського і повітового рівнів. Увага редакції газети здебільша була прикута до діяльності повітової УНРади у Дрогобичі, членом якої був редактор часопису І. Калинович. Саме на основі газетних матеріалів ми встановили, що повітова УНРада: 1) формувалася впродовж листопада 1918 р. – березня 1919 р. із чільних діячів українських громадських і політичних організацій, очільників різних установ та представників громад; 2) збиралася у «вузькому» і «широкому» форматі: перший трансформувався в управу повітової ради, другий становив широкі наради за участю представників громад; 3) мала кілька комісії: фінансово-господарську, нафтову, військову, харчову (всі діяли з листопада 1918 р.) й аграрну (з січня 1919 р.), при цьому на основі нафтової згодом було утворено окрему інституцію – ДНК; 4) намагалася впливати на політичну свідомість населення Дрогобицького повіту через організацію мітингів (віч) у повітовому центрі та селах; 5) зосереджувалася на питаннях загальнодержавного значення (соборність українських земель, земельне та виборче законодавство), проблемах повітового рівня (наприклад, забезпечення харчами, розподіл нафти і нафтопродуктів – до утворення ДНК), при вирішенні яких часто виникали конфліктні ситуації на засіданнях ради. На жаль, газета «Дрогобицький листок» майже не містила матеріалів щодо діяльності інших владних інституцій краю (міської управи, повітового комісаріату, ДНК тощо).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Батюк, Т. (1997). Шкільництво Дрогобиччини в роки Західноукраїнської Народної Республіки. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, 2, 26–31.

Бірчак, В. (1931a). Дрогобицька епопея: уривки з спогадів. *Літературно-науковий вістник*, 7–8, 613–625.

Бірчак, В. (1931b). Дрогобицька епопея: уривки з спогадів. *Літературно-науковий вістник*, 9, 751–765.

Бірчак, В. (1931c). Дрогобицька епопея: уривки з спогадів. *Літературно-науковий вістник*, 11, 1003–1011.

Галів, М., Батюк, Т., Шикітка, Д. (2023). Діяльність українських громадських організацій Дрогобиччини в умовах відродження української державності (1918–1919): за матеріалами газети «Дрогобицький Листок». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 46, 86–93.

Галів, М., Галик, В., Шикітка, Д. (2024). Державне будівництво ЗУНР у висвітленні часопису «Дрогобицький листок» (1918–1919). *Південний архів. Історичні науки*, 45, 12–22.

Галів, М., Дубина, К. (2021). Діяльність Дрогобицької державної гімназії у роки Західноукраїнської Народної Республіки (1918–1919). *Садиба Франка: науковий збірник заповідника «Нагуєвичі»*, 2, 646–660.

Галів, М., Ільницький, В., Шикітка, Д. (2023). Газета «Дрогобицький Листок» (листопад 1918 – травень 1919 рр.): характеристика часопису. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, 69/1, 37–45.

Дидинський, В. (1919, 16 марта). З філії «Сільського Господаря» в Дрогобичі. *Дрогобицький листок*, 25(33), 3–4.

Дописи. Віче в Підбужі. (1918, 28 грудня). *Дрогобицький листок*, 7–8, 6–7.

- Дописи. Віче в Ролеве. (1918, 28 грудня). *Дрогобицький листок*, 7–8, 7.
- Дрібні вісти. (1918, 2 грудня). *Дрогобицький листок*, 3–4, 7.
- З Дрогобиччини-1:** З Дрогобиччини. (1919, 20 січня). *Дрогобицький листок*, 6–7(14–15), 5–6.
- З Дрогобиччини-2:** З Дрогобиччини. (1919, 26 січня). *Дрогобицький листок*, 9(17), 4.
- З Дрогобиччини-3:** З Дрогобиччини. (1919, 28 січня). *Дрогобицький листок*, 10(18), 4.
- З Дрогобиччини-4:** З Дрогобиччини. (1919, 9 марта). *Дрогобицький листок*, 23(31), 4.
- З Дрогобиччини-5:** З Дрогобиччини. (1919, 27 цвітня). *Дрогобицький листок*, 36–37(44–45), 8.
- З Дрогобиччини-6:** З Дрогобиччини. (1919, 1 мая). *Дрогобицький листок*, 38–39(46–47), 7–8.
- З Дрогобиччини-7:** З Дрогобиччини. (1919, 7 мая). *Дрогобицький листок*, 40(48), 4.
- З Дрогобиччини-8:** З Дрогобиччини. (1919, 15 мая). *Дрогобицький листок*, 41(49), 3.
- Зазив. (1918, 2 грудня). *Дрогобицький листок*, 3–4, 8.
- ЗУНР-1:** Карпенко, О. (відп. ред.). (2001). *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія*. Івано-Франківськ: Сіверсія.
- ЗУНР-2:** Карпенко, О., Мицан, К. (упоряд.). (2005). *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали*, 3/2. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.
- Інформаційний куток. (1918, 12 падолиста). *Дрогобицький листок*, 1, 4.
- К. З вічевого руху в Дрогобиччині. (1918, 8 грудня). *Дрогобицький листок*, 5, 4.
- Квестіонар в земельній справі. (1919, 2 марта). *Дрогобицький листок*, 21(29), 2–3.
- Лазорак, Б. (2021). Із чужим гаслом «PRO PATRIA» 1916 року чи «З Франкового духа печаттю...»? *Вісник музею «Дрогобиччина»*, 2, 108–150.
- Левицький, Б. (1963). Спомини про перебрання влади в Дрогобичі 1-го листопада 1918 р. *Правничий вісник*, 2, 107–110.
- Луців, Л. (1973). Дрогобич під час української влади в 1918–1919 роках. *Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 74–84.
- М. (1919, 17 лютого). Засідання У.Н.Р. в Дрогобичі. *Дрогобицький листок*, 17(25), 3–4.
- Павлишин, О. (1997). Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад – грудень 1918 року). *Україна модерна*, 2–3, 132–193.
- Пацлавський, В. (1973). Перший листопад у Дрогобичі і Бориславський фронт. *Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 68–74.
- Пацлавський, В. (1978). Дрогобич перед Листопадовим чином. *Дрогобиччина – земля Івана Франка*, 2, 20.
- Перші наради відпоручників сільських громад та організацій Дрогобиччини. (1918, 15 грудня). *Дрогобицький листок*, 6, 3–4.
- Райківський, І. (2017). Українська соціал-демократія на Дрогобиччині міжвоєнного періоду (1918–1939). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, 3, 150–170.
- [Редакційна стаття]. (1919, 20 цвітня). *Дрогобицький листок*, 34–35(42–43), 2–3.
- Свято злуки в Дрогобичі. (1919, 23 січня). *Дрогобицький листок*, 8(16), 2–3.

Соболта, Б. (1986). Дещо про життя бідного населення колишнього Борислава (спогад). *Дрогобиччина – земля Івана Франка*, 3, 275–276.

Спиростованне. (1918, 2 грудня). *Дрогобицький листок*, 3–4, 7.

Тимошенко, Л. (наук. ред.). (2009). *Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.)*. Дрогобич: Коло.

Урядові вісти. (1919, 23 січня). *Дрогобицький листок*, 8(16), 4.

Як Дрогобиччина перейшла у владу «Української Національної Ради». (1918, 12 падолиста). *Дрогобицький листок*, 1, 2.

Lazorak, B., Lazorak, T., Skwarek, B. (2022). *Drohobycz i ziemia drohobycka w latach 1914–1919. Studia z dziejów miasta i regionu / Дрогобич і дрогобицька земля у 1914–1919 рр. Дослідження історії міста та регіону*. Warszawa; Legnica; Drohobycz; Nagujewicze.

REFERENCES

Batiuk, T. (1997). Shkilnytstvo Drohobychchyny v roky Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliki. *Drohobytyskyi kraieznavchyi zbirnyk*, 2, 26–31 (in Ukrainian).

Birchak, V. (1931a). Drohobytyska epopeia: uryvky z spohadiv. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, 7–8, 613–625 (in Ukrainian).

Birchak, V. (1931b). Drohobytyska epopeia: uryvky z spohadiv. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, 9, 751–765 (in Ukrainian).

Birchak, V. (1931c). Drohobytyska epopeia: uryvky z spohadiv. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, 11, 1003–1011 (in Ukrainian).

Haliv, M., Batiuk, T., Shykitka, D. (2023). Diialnist ukrainskykh hromadskykh orhanizatsii Drohobychchyny v umovakh vidrozhennia ukrainskoi derzhavnosti (1918–1919): za materialamy hazety «Drohobytyskyi Lystok». *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii*, 46, 86–93 (in Ukrainian).

Haliv, M., Halyk, V., Shykitka, D. (2024). Derzhavne budivnytstvo ZUNR u vysvitlenni chasopysu «Drohobytyskyi lystok» (1918–1919). *Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky*, 45, 12–22 (in Ukrainian).

Haliv, M., Dubyna, K. (2021). Diialnist Drohobytyskoi derzhavnoi himnazii u roky Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliki (1918–1919). *Sadyba Franka: naukovyi zbirnyk zapovidnyka «Nahuievychi»*, 2, 646–660 (in Ukrainian).

Haliv, M., Ilnytskyi, V., Shykitka, D. (2023). Hazeta «Drohobytyskyi Lystok» (lystopad 1918 – traven 1919 rr.): kharakterystyka chasopysu. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*, 69/1, 37–45 (in Ukrainian).

Dydynskyi, V. (1919, Mart 16). Z filii «Silskoho Hospodarია» v Drohobychy. *Drohobytyskyi lystok*, 25(33), 3–4 (in Ukrainian).

Dopysy. Viche v Pidbuzhy. (1918, Hruden 28). *Drohobytyskyi lystok*, 7–8, 6–7 (in Ukrainian).

Dopysy. Viche v Roleve. (1918, Hruden 28). *Drohobytyskyi lystok*, 7–8, 7 (in Ukrainian).

Dribni visty. (1918, Hruden 2). *Drohobytyskyi lystok*, 3–4, 7 (in Ukrainian).

Z Drohobychchyny. (1919, Sichen 20). *Drohobytyskyi lystok*, 6–7(14–15), 5–6 (in Ukrainian).

Z Drohobychchyny. (1919, Sichen 26). *Drohobytyskyi lystok*, 9(17), 4 (in Ukrainian).

- Z Drohobychchyny. (1919, Sichen 28). *Drohobytskyi lystok*, 10(18), 4 (in Ukrainian).
- Z Drohobychchyny. (1919, Mart 9). *Drohobytskyi lystok*, 23(31), 4 (in Ukrainian).
- Z Drohobychchyny. (1919, Tsviten 27). *Drohobytskyi lystok*, 36–37(44–45), 8 (in Ukrainian).
- Z Drohobychchyny. (1919, Mai 1). *Drohobytskyi lystok*, 38–39(46–47), 7–8 (in Ukrainian).
- Z Drohobychchyny. (1919, Mai 7). *Drohobytskyi lystok*, 40(48), 4. (in Ukrainian).
- Z Drohobychchyny. (1919, Mai 15). *Drohobytskyi lystok*, 41(49), 3 (in Ukrainian).
- Zazyv. (1918, Hruden 2). *Drohobytskyi lystok*, 3–4, 8 (in Ukrainian).
- Karpenko, O. (Ed.). (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia*. Ivano-Frankivsk: Siversiia (in Ukrainian).
- Karpenko, O., Mytsan, K. (Comps.). (2005). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy*, 3/2. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV (in Ukrainian).
- Informatsiinyi kutok. (1918, Padolyst 12). *Drohobytskyi lystok*, 1, 4 (in Ukrainian).
- K. Z vichevoho rukhu v Drohobychchyni. (1918, Hruden 8). *Drohobytskyi lystok*, 5, 4 (in Ukrainian).
- Kvestionar v zemelnii spravi. (1919, Mart 2). *Drohobytskyi lystok*, 21(29), 2–3 (in Ukrainian).
- Lazorak, B. (2021). Iz chuzhym haslom «PRO PATRIA» 1916 roku chy «Z Frankovoho dukha pechattiu...»? *Visnyk muzeiu «Drohobychchyna»*, 2, 108–150 (in Ukrainian).
- Levytskyi, B. (1963). Spomyny pro perebrannia vlady v Drohobychi 1-ho lystopada 1918 r. *Pravnychi visnyk*, 2, 107–110 (in Ukrainian).
- Lutsiv, L. (1973). Drohobych pid chas ukrainskoi vlady v 1918–1919 rokakh. *Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka. Zbirnyk heohrafichnykh, istorychnykh ta etnohrafichno-pobutovykh i memuarnykh materialiv*. New York; Paris; Sydney; Toronto: NTSh, 74–84 (in Ukrainian).
- M. (1919, Liutyi 17). Zasadannia U.N.R. v Drohobychi. *Drohobytskyi lystok*, 17(25), 3–4 (in Ukrainian).
- Pavlyshyn, O. (1997). Orhanizatsiia tsvilnoi vlady ZUNR u povitakh Halychyny (lystopad – hruden 1918 roku). *Ukraina moderna*, 2–3, 132–193 (in Ukrainian).
- Patslavskiy, V. (1973). Pershyi lystopad u Drohobychi i Boryslavskiyi front. *Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka. Zbirnyk heohrafichnykh, istorychnykh ta etnohrafichno-pobutovykh i memuarnykh materialiv*. New York; Paris; Sydney; Toronto: NTSh, 68–74 (in Ukrainian).
- Patslavskiy, V. (1978). Drohobych pered Lystopadovym chynom. *Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka*, 2, 20 (in Ukrainian).
- Pershi narady vidporuchnykiv silskykh hromad ta organizatsii Drohobychchyny. (1918, Hruden 15). *Drohobytskyi lystok*, 6, 3–4 (in Ukrainian).
- Raikovskiy, I. (2017). Ukrainska sotsial-demokratiiia na Drohobychchyni mizhvoiennoho periodu (1918–1939). *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*, 3, 150–170 (in Ukrainian).
- [Redaktsiina stattia]. (1919, Tsviten 20). *Drohobytskyi lystok*, 34–35(42–43), 2–3 (in Ukrainian).
- Sviato zluky v Drohobychy. (1919, Sichen 23). *Drohobytskyi lystok*, 8(16), 2–3 (in Ukrainian).

Sobolta, B. (1986). *Deshcho pro zhyttia bidnoho naselennia kolyshnoho Boryslava (spohad). Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka*, 3, 275–276 (in Ukrainian).

Sprostovannie. (1918, Hruden 2). *Drohobytyskyi lystok*, 3–4, 7 (in Ukrainian).

Tymoshenko, L. (Ed.). (2009). *Narysy z istorii Drohobycha (vid naidavnishykh chasiv do pochatku XXI st.)*. Drohobych: Kolo (in Ukrainian).

Uriadovi visty. (1919, Sichen 23). *Drohobytyskyi lystok*, 8(16), 4 (in Ukrainian).

Yak Drohobychchyna pereishla u vlast «Ukrainskoi Natsionalnoi Rady». (1918, Padolyst 12). *Drohobytyskyi lystok*, 1, 2 (in Ukrainian).

Lazorak, B., Lazorak, T., Skwarek, B. (2022). *Drohobycz i ziemia drohobycka w latach 1914–1919. Studia z dziejów miasta i regionu / Drohobych i drohobytska zemlia u 1914–1919 rr. Doslidzhennia istorii mista ta rehionu*. Warszawa; Legnica; Drohobycz; Nagujewicze (in Ukrainian).

Mykola HALIV

Doctor of Pedagogical Sciences (Dr hab. in Pedagogical), Professor

Professor of the Department of Ukraine's History and Law

I. Franko State Pedagogical University of Drohobych

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/F-3855-2018>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212151942>

e-mail: halivm@yahoo.com

Vasyl ILNYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Professor

Head of the Department of Ukraine's History and Law

I. Franko State Pedagogical University of Drohobych

Associate Professor of the Department of Mobilization Organizational, Staffing and

Human Resources

National Academy of Land Forces named after Petro Sahaidachnyi

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

e-mail: vilnickiy@gmail.com

Dmytro SHYKITKA

second (master's) level student

I. Franko State Pedagogical University of Drohobych

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3587-2162>

e-mail: dshykitka@gmail.com

UKRAINIAN AUTHORITIES IN THE DROHOBYCH REGION DURING THE WUNR (WESTERN UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC) (1918–1919): BASED ON THE MATERIALS OF THE NEWSPAPER «DROHOBYCH LYSTOK»

The article analyses one of the most informative sources about the activities of Ukrainian authorities in the Drohobych district during the WUNR – the newspaper «Drohobych lystok»

(November 1918 – May 1919). It has been established that a significant part of these materials allows us to reveal the conditions for the formation of Ukrainian administrative institutions in November 1918, and to find out the names of the heads of the governments at the city and county levels. It was found that the main attention of the newspaper's editorial board was mainly focused on the activities of the Drohobych district UNRada (obviously, this was because the editor of the newspaper Ivan Kalynovych was a member of the council). The materials published on the pages of the newspaper allow us to establish that the district UNRada was formed between November 1918 and March 1919. The basis of the personnel potential was made up of leading figures of Ukrainian public and political organisations, heads of various institutions and community representatives. The author proves that the UNRada met in Drohobych in a «narrow» (transformed into a district council administration) and «broad» (broad meetings with the participation of community representatives) format. It is established that the UNRada included financial and economic, oil (hence the State Oil Commissariat was formed on its basis), military, food (all functioned from November 1918) and agricultural (from January 1919) commissions.

The analysis allows us to state that the newspaper raised issues of both national importance (the unity of Ukrainian lands, land and electoral legislation) and local, and county level (for example, food supply, and distribution of oil products – before the formation of the DNA), which often led to conflicts at council meetings. It should be noted that the newspaper «Drohobych lystok» repeatedly published information about meetings and gatherings in the villages of the Drohobych region, which were held with the participation of delegates from the district UNRada. The «Drohobych lystok» also has a drawback: the almost complete absence of materials about the activities of the city council, the district commissariat, the State Oil Commissariat, etc.

Keywords: WUNR, WO UNR, «Drohobych lystok», UNRada, Drohobych region.

УДК [930.2:343.261.412](477.81/.82:430:47+57)"1941/1943"
DOI: 10.33402/ukr.2024-39-53-69

Ігор СОЛЯР

*доктор історичних наук, професор
директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0439-6957>
e-mail: i.soliar@ukr.net*

Андрій ЖИВ'ЮК

*кандидат історичних наук, доцент
докторант відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>
ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HKD-9821-2023>
e-mail: derzhy60@gmail.com*

**СПРАВА «ВОДІЇВ-ЗРАДНИКІВ»:
УЧАСТЬ СПІВРОБІТНИКІВ РАДЯНСЬКИХ
І КОМПАРТІЙНИХ ОРГАНІВ У ЗДІЙСНЕННІ ГОЛОКОСТУ В ГЕБІТІ
«ЗДОЛБУНІВ»**

На основі віднайдених у Галузевому державному архіві Служби безпеки України в Рівному документів розкрито малознані аспекти Голокосту. Констатовано, що українську історіографію Голокосту на території райхскомісаріату «Україна», зокрема генеральної округи «Волинь-Поділля», упродовж останніх десятиліть поповнили дослідження його етапів, форм, методів, регіональних аспектів, реакції місцевого соціуму, проблеми колабораціонізму. Водночас зауважено, що відсутні праці, які би висвітлювали участь у знищенні єврейського населення осіб, що перебували на службі комуністичного режиму.

Зазначено, що радянські влада й історіографія упродовж десятиліть називали жертв Голокосту евфемізмом «мирні радянські громадяни», а в сучасній історіографії для маркування виконавців Голокосту, поряд із нацистами, часто використовують терміни «українське населення», «українські націоналісти», «члени місцевої української допоміжної поліції».

На прикладі однієї з локальних трагедій Голокосту – знищення єврейських гетто у Здолбунівському гебіті – доведено спекулятивність використання вказаних означень, оскільки до масових вбивств євреїв були причетні не лише українці, а й німці, поляки, росіяни, білоруси, чуваші.

Вказано на необхідність врахування соціального походження та суспільного положення осіб, які з різних обставин перебували на окупованій Німеччиною території УРСР, за радянської влади мали привілейоване становище й користувалися її довірою. Встановлено, що більшість фігурантів кримінальної справи, обвинувачених у співучасті у вбивстві євреїв, мали дискретний досвід входження в радянську систему влади, доповнений співпрацею з нацистами.

У процесі дослідження використано історико-порівняльний метод, із допомогою якого проаналізовано поведінкову модель певних осіб за різних політичних режимів. Доповнено багатоаспектне подієве полотно історії Голокосту важливим сюжетом, який ілюструє безпосередню причетність до цього злочину співробітників радянських і компартійних органів.

Доведено спільну відповідальність представників двох тоталітарних режимів – нацистського і радянського – за здійснення та приховування злочинів проти людства.

Ключові слова: Голокост, нацистський режим, радянський режим, райхскомісаріат «Україна», Здолбунів, гебіт, гетто, колабораціонізм.

Українську історіографію Голокосту на території райхскомісаріату «Україна», зокрема генеральної округи «Волинь-Поділля», упродовж останніх десятиліть поповнили дослідження його етапів, форм, методів, регіональних аспектів, реакції місцевого соціуму, проблеми колабораціонізму, серед авторів яких Максим Гон (Гон, 2004; Гон, 2017), Роман Михальчук (Михальчук, 2014), Олександр Круглов, Андрій Уманський, Ігор Щупак (Круглов, Уманский, Щупак, 2016), Олексій Гончаренко (Гончаренко, 2017) та ін.

Зауважимо, що системне дослідження Голокосту стало можливим в Україні лише на етапі розпаду СРСР і проголошення її незалежності. Перші спроби вивчення трагічних подій, яких зазнав єврейський народ України в період гітлерівського «нового порядку», було започатковане ще у воєнні та перші післявоєнні роки. Однак згодом цей процес згорнуто: «Радянська влада не відмовлялася від використання фактів масових жертв, яких зазнало цивільне населення від дій окупантів у своїй політико-виховній місії, сфері формування історичної пам'яті, але національна приналежність жертв гітлерівців при цьому не вказувалася. Зазвичай, в історичній літературі вживався евфемізм “мирні радянські громадяни”, який відповідав офіційній ідеології, тезам про “монолітну єдність радянського суспільства”. Звісно, що в цю парадигму мислення радянських діячів було неможливо втиснути багатоаспектне подієве полотно історії Голокосту» (Гончаренко, 2017, с. 23–24).

Подібно, як радянська влада, а за нею й радянська історіографія, упродовж десятиліть вживала для означення жертв Голокосту евфемізм «мирні радянські громадяни», у сучасній історіографії для означення виконавців Голокосту, поряд із нацистами, часто використовують терміни «українське населення», «українські націоналісти», «члени місцевої української допоміжної поліції» (Бердз, 2017, с. 14, 50). На думку О. Гончаренка, їх використання «є недоцільним, адже в політиці Голокосту взяли участь представники не лише українського етносу, а й поляки, німці, росіяни, – тобто в даному випадку відсутній етнічний критерій» (Гончаренко, 2017, с. 111). Дослідник вважає за необхідне взяти до уваги соціальне походження та суспільне положення осіб, які з різних перебували на окупованій території УРСР. Олексій Гончаренко доводить, що у знищенні євреїв взяло участь багато колишніх комуністів, чимало колишніх партійних функціонерів, які обіймали відповідальні посади як в окупаційному апараті влади, так і в місцевій поліції (Гончаренко, 2017, с. 111–112).

Мета дослідження – з'ясувати на прикладі однієї з локальних трагедій Голокосту – знищенні єврейських гетто у Здолбунівському гебіті – того, що у здійсненні цього злочину брали участь особи, які за комуністичного режиму перебували «в привілейованому становищі», користувалися «довірою влади». У переломний момент зміни політичної ситуації вони стали на «сторону вірогідного переможця», зайнявши

«вигідне суспільне положення». Причинами цієї поведінкової моделі дослідники вважають внутрішню суть сталінського режиму, який створив категорію людей, здатних «працювати на потреби будь-якої влади» (Гончаренко, 2004, с. 394).

Масове вбивство мешканців єврейського гетто в гебіті «Здолбунів» (за Другої Речі Посполитої – Здолбунівський повіт, за радянської влади, у 1940–1941 рр. – Здолбунівський, Острозький, Мізоцький р-ни) відбувалося 13–15 жовтня 1942 р. Упродовж кількох днів команда Служби безпеки (СД, нім. Sicherheitsdienst Reichsführer-SS (SD)) із Рівного, за сприяння німецької жандармерії і місцевої поліції, розстріляла 1 500 осіб у Здолбунові, стільки ж – у Мізочі та 1 800 – в Острозі. Співучасниками цього злочину були водії вантажівок, які перевозили євреїв із гетто (район вул. Садової – у Здолбунові, міський майдан – у Мізочі, «Поштарка» – в Острозі) до місця розстрілу (Старомильський кар’єр – у Здолбунові, район цукрового заводу – у Мізочі, Нове містечко – в Острозі) (Круглов, Уманський, Щупак, 2016, с. 489–492).

Свідок акції у Здолбунові, німецький поштовий чиновник Альфред Фойгт (Alfred Voigt) вважав, що «євреїв возили на вантажівках, якими управляли угорські солдати» (Круглов, Уманський, Щупак, 2016, с. 489)¹. Насправді, до виконання цієї роботи були залучені мешканці Здолбунова, які працювали водіями в різних німецьких установах: поляки Антон Ясінський (Antoni Jasiński) та Ян Кобиляш (Jan Kobylyash) – у гебітско-місаріаті, чуваш Костянтин Єрмаков (Константин Єрмаков) і росіянин Сергій Леляков (Сергей Леляков) – в окружній земельно-адміністративній організації «крайсландвірт», українець Микола Печенюк – на чавунно-ливарному заводі. Росіянин Микола Кравченко (Николай Кравченко) був особистим водієм окружного гебітскомісара Роберта Джорджа Маршалла (Robert George Marshall), організатора й керівника ліквідації єврейських гетто у Здолбунові, Мізочі й Острозі (Справа-2).

Суттєвою обставиною злочину, здійсненого за безпосередньої участі вказаних водіїв у жовтні 1942 р., є попереднє та наступне місця їхньої роботи, їх соціальний статус і партійна належність. Микола Кравченко в 1940–1941 рр. працював водієм Здолбунівського райкому Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), куди знову працевлаштувався в лютому 1944 р., після повернення радянської влади. Очевидно, це

¹ За свідченням учительки неповної середньої школи № 1 м. Здолбунів Софії Кругляк, яка із серпня 1942 р. працювала секретаркою-друкаркою касового відділення гебітскомісаріату, Альфред Фойгт (Файт) очолював це відділення. Перед масовою стратою євреїв гебітскомісаріат наклав на них великі податки – золота, одягу й грошей («щоб викупити своє життя від смерті») (Документи, арк. 96)). Касир А. Файт приймав ці податки і здавав до Рівного (Документи, арк. 96–97). Після переведення гебітскомісара Р. Маршалла наприкінці 1942 р. до Костополя, владні повноваження у Здолбунові перебрав на себе А. Файт (Справа-2, арк. 31). Вказаний фрагмент допиту С. Кругляк, який провів 29 листопада 1944 р. прокурор Здолбунівського р-ну Богатиренко, використано у збірнику документів про Голокост на Рівненщині (Гон, 2004, с. 68). Однак більшу частину свідчень С. Кругляк у збірнику не подано. З її слів прокурор зазначив посадових осіб, так або так причетних до знищення гетто у Здолбунові: гебітскомісар Р. Маршалл, комендант жандармерії (гебітсфюрер) лейтенант Паур (безпосередні керівники), вже згаданий касир А. Файт. Окрім них, у свідченнях С. Кругляк зафіксовані: начальник біржі праці Раббе (очевидно, Герман Фрідріх Гребе (Hermann Friedrich Graebe), визнаний 24 березня 1965 р. Яд Вашем Праведником народів світу за порятунок євреїв на Рівненщині, керівник господарської частини гебітскомісаріату Кельнер (Келлер), військовий комендант міста капітан Барч. За злочини, здійснені під час Другої світової війни (страсти, розстріли, зокрема єврейського населення), окружний суд у містечку Стаде під Гамбургом у 1960 р. засудив Р. Маршалла на довічне ув’язнення (Тищенко, Кіреєв, 2008, с. 96–97).

відбулося за сприяння Сергія Полякова, у 1940–1941 рр. – третього, а в 1944–1948 рр. – першого секретаря цього райкому², який мав добре знати Миколу Кравченка.

Будучи водієм гебітскомісара Р. Маршалла, М. Кравченко часто виїжджав з ним і його підлеглими до Рівного, Луцька, Острога, Мізоча, Львова, Кременця. Напередодні розстрілів мешканців гетто, у вересні 1942 р., він супроводжував Р. Маршалла під час відвідин його сім'ї, що мешкала в Берліні, або в Любаві (Справа-2, арк. 26–27). Після повернення звідти М. Кравченко зі своїм шефом неодноразово відвідував гетто на вул. Садовій та місце розстрілу євреїв поблизу Старомильська з метою планування акції та контролю за її перебігом (Справа-2, арк. 21–22, 25–25 зв.).

Ставши в лютому 1944 р. до роботи в РК (Районному комітеті) КП(б)У, М. Кравченко займався комплектуванням парку автомобілів для райвійськомату, райвідділу НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ), супроводжував як водій компартійне начальство в чисельних поїздках, зокрема до Києва, у ЦК КП(б)У (Справа-2, пакет). 18 травня 1944 р., невдовзі після відвідин столиці УРСР, М. Кравченко був заарештований Здолбунівським районним відділом Народного комісаріату державної безпеки (РВ НКДБ) (Справа-2, арк. 12). Уже за тиждень 42 мешканці Здолбунова підготували колективний лист на захист арештанта, у якому зазначили, що знають його «бездоганно-чесну поведінку, добропорядний спосіб життя», що «він ніколи ні в чому поганому помічений нами не був, ніколи ніякою політикою не захоплювався і не займався», не мав стосунку «ні до яких би то не було самостійних українських політичних течій чи організацій» (Справа-2, пакет). Показово, що цей лист потрапив до військової прокуратури військ НКВС Рівненської обл., звідки був спрямований помічником військового прокурора, старшим лейтенантом юстиції Хрустальовим у райвідділ НКВС «для використання в розслідуванні справи» (Справа-2, пакет).

Однак на позицію Здолбунівського РВ НКДБ, у провадженні якого опинилася справа «водіїв-зрадників», це ніяк не вплинуло. Інші фігуранти справи – К. Єрмаков, С. Леляков, М. Печенюк – були арештовані синхронно з М. Кравченком – 19 травня 1944 р. Згодом, 21 червня, взятий під варту А. Ясінський, який двома місяцями раніше був завербований РВ НКДБ під псевдонімом «Петровський» і використаний для

² Поляков Сергій Олександрович народився 1894 р. у м. Катеринослав, росіянин. У 1908–1915 рр. – робітник металургійного заводу в Кам'янському. З 1915 р. – у війську: до 1917 р. – солдат 16-го стрілецького полку 4-ї стрілецької дивізії імператорської армії, до 1918 р. – комісар окремої інженерної роти 3-ї бригади ЧА (Червоної армії), до 1920 р. – комісар 5-го кавалерійського полку 2-ї бригади ЧА, до 1921 р. – комісар групи плавучих батарей Червоного флоту на Чорному морі. У 1921–1923 рр. – в органах Всеросійської надзвичайної комісії: начальник економічної групи морського особливого відділу в Очакові. Далі – на партійній роботі в Очаківському р-ні: завідувач соціально-страховим і транспортним відділами (до 1925 р.), голова міжрайонного професійного секретаріату (до 1927 р.), голова риболовецької артілі «Чорноморець» (до 1929 р.). У 1931–1935 рр. С навчався в Московському рибпромисловому інституті, здобувши освіту економіста-плановика. Після закінчення інституту працював заступником директора Українського чорноморського рибтресту в Одесі (до 1936 р.), заступником директора з політичної частини моторно-риболовної станції в Очакові (до 1938 р.). У 1939–1941 рр. С. Поляков опинився в Західній Україні на посаді секретаря Здолбунівського райкому КП(б)У з кадрів. Улітку 1941 р. евакуювався на схід СРСР, працював заступником директора моторно-риболовної станції в Астраханському окрузі (до 1942 р.), директором рибного заводу в Наримському окрузі (до 1943 р.). У лютому 1944 р. повернувся до Здолбунова вже на посаду першого секретаря райкому КП(б)У, яку обіймав до 1948 р. зокрема. Член Весоюзовної комуністичної партії (більшовиків) ВКП(б) із 1918 р., партквиток № 3833234, нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня (Доповідні, арк. 5).

агентурної розробки групи «водіїв-зрадників». Коли ж «з'ясувалося, що він ні по цій, ні по інших справах корисним далі бути не може» (Справа-4, арк. 213–214), його долучили до решти арештантів.

Практично всі фігуранти справи мали дискретний досвід входження в радянську систему влади, «зшитий» співпрацею з нацистами. Уродженець Чувашії, червоноармієць-«визволитель» Західної України, кандидат у члени ВКП(б), який за спрямуванням обкому компартії керував кінотеатром в Острозі, Костянтин Єрмаков згодом взявся до знищення там єврейського гетто, а в 1944 р. став водієм Здолбунівського РВ НКВС. Водій у 1940–1941 рр. здолбунівського районного прокурора Володимира Писарєва (Протоколи, арк. 1) Антон Ясінський, попрацювавши в гебітскомісаріаті й виявившись співучасником вбивства євреїв, обійняв посаду водія голови райвиконкому Порфирія Власенка (Головатюк, 2019, с. 6), який до кінця червня 1941 р. був заступником голови цього ж райвиконкому (Червоний прапор, с. 2). Місцеві уродженці Сергій Леляков і Микола Печенюк, долучившись до розправи зі своїми сусідами та їхніми родинами, повернулися до попередньої, за радянських часів, роботи – водіями на цементному заводі й у машинно-тракторній майстерні.

Начальник Здолбунівського РВ НКДБ Сергій Соловійов і його заступник Петро Меркулов 23 червня 1944 р. поспішно, до завершення розслідування, надіслали начальнику Управління НКДБ у Рівненській обл. Федорові Цветухіну розлогу доповідну записку «Про заведення агентурної справи № 31 “Зрадники”, її оперативну ліквідацію та хід слідства по слідчій справі № 483» (Справа-4, арк. 206–215).

Капітан держбезпеки С. Соловійов у 1940–1941 рр. служив начальником сусіднього зі Здолбуновом Мізоцького РВ НКВС/НКДБ. За час служби там зарекомендував себе знавцем агентурно-оперативної і слідчої роботи (Архівні матеріали, арк. 1 зв., 3 зв.). У першій декаді лютого 1944 р. він прибув до Здолбунова у званні капітана держбезпеки й очолив райвідділ НКДБ (Справа-4, арк. 1–7 зв.). Заступник С. Соловійова, капітан держбезпеки П. Меркулов, у 1940–1941 рр. служив помічником начальника Здолбунівського РВ НКВС/НКДБ (Справа-1, арк. 105, 150), тож мав добре знати фігурантів справи «водіїв».

Сергій Соловійов надто прагнув кар'єрного зросту і нових чинів, задля чого намагався zorganizувати масштабні розслідування, до прикладу, справ «водіїв-зрадників», «штабу об'єднаного командування Вермахту» тощо. У доповідній Ф. Цветухіну керівники райвідділу яскраво описали «диявольський план кривавої розправи з єврейським населенням», «бридкий і жорстокий злочин», «несамовиті сцени прощання батьків з дітьми», під час яких дехто з водіїв-зрадників «вів себе гірше німців, як справжній звір», «тупо, нелюдськи виконували свою підлу, жорстоку справу», «як худобу заганяли [євреїв] на вантажівки й везли на забій» (Справа-4, арк. 206–215).

Однак вище керівництво, з огляду на причетність до злочину співробітників компартійних і радянських структур та з метою уникнення розголосу й небажаного резонансу навколо цієї справи, не оцінило старань підлеглих. Під приводом викриття арештованих у належності до німецької розвідки розслідування справи наприкінці серпня 1944 р. забрали в Управління НКДБ (Справа-2, арк. 29). Вже 12 вересня затверджено обвинувальний висновок у справі. 30 вересня її заслухав військовий трибунал військ НКВС Рівненської обл. який усіх звинувачених засудив до розстрілу (Справа-2, арк. 142–147, 155–162 зв.).

В акті про «розкопки могил масових розстрілів мирного населення міста Здолбунова і прилеглих сіл», яку склала у 28 листопада 1944 р. районна Надзвичайна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, де головував перший секретар райкому КП(б)У Сергій Поляков, як і у протоколах допиту свідків, що їх провів прокуро Василь Богатиренко, будь-які згадки про участь у здійсненні злочину «водіїв-зрадників» відсутні (Документи, арк. 87–102). Варто зауважити, що не лише С. Поляков, а й прокурор В. Богатиренко добре знав про їхню роль у знищенні гетто, оскільки був присутнім на допитах заарештованих водіїв (Справа-2, арк. 26 зв., 77, 127 зв., 133 зв.). Згадав В. Богатиренко про них лише в обвинувальному висновку щодо гебітскомісара Р. Маршалла й інших співучасників злочину (Документи, арк. 104–105). Показово, що член Надзвичайної комісії священник Свято-Катеринівської церкви у Здолбунові Макарій Коломієць 25 травня 1945 р. був засуджений до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах за проведення антирадянської агітації (Справа-3).

Водночас із висновками Надзвичайної комісії 29 листопада 1944 р. Військова колегія Верховного суду СРСР за протестом його голови замінила засудженням водіям вищу міру покарання 20 роками каторжних робіт (Справа-2, арк. 183). Так, К. Єрмаков, М. Печенюк, А. Ясінський після відбуття покарання були звільнені, М. Кравченко і С. Лесяков померли в місцях ув'язнення. 31 січня 1993 р. висновком прокуратури Рівненської обл. особи, засуджені у справі «водіїв-зрадників», реабілітовані, це рішення не переглядалося (Справа-2, арк. 211–215 зв.).

Опублікований матеріал доповнює багатоаспектне подієве полотно історії Голокосту важливим сюжетом, який приховували у СРСР, оскільки він демонстрував безпосередню причетність до цього злочину співробітників радянських і компартійних органів та спільну відповідальність за злочини проти людства двох тоталітарних режимів – нацистського і радянського.

№ 1

1944, червня 23. Здолбунів.

Доповідна записка начальника Здолбунівського РВ НКГБ Сергія Соловйова та його заступника Петра Меркулова начальникові УНКГБ у Рівненській області Федору Цветухіну

Здолбуновский райотдел НКГБ

г. Здолбунов

23 июня 1944 года

№ 344

Начальнику УНКГБ Ровенской области
подполковнику государственной безопасности
т. Цветухину
г. Ровно

Докладная записка

(О заведении аг[ентурного] дела № 31 «Предатели», оперативной ликвидации его и ходе следствия по следделу № 483)

13 мая 1944 года докладной запиской за № 211 Здолбуновского РО НКГБ сообщалось Вам о заведении агентурного дела предатели на группу шоферов, оставшихся на оккупированной немцами территории, поступивших к немцам на службу и принимавшим участие в массовых расстрелах еврейского населения, проводившихся немецкими захватчиками в сентябре 1942 г. в г. Здолбунов, Острог и Мизоч Ровенской области.

В процессе агентурной разработки нами через агента «Петровского», который также принимал участие в этих кровавых расправах с мирным населением, и путем негласных допросов было точно установлено не проходящих по делу «Предатели» лиц и какое именно [кто из них] совершил преступление.

19 мая с. г. аг[ентурное] дело «Предатели» было нами оперативно ликвидировано. В результате этой операции арестованы нами и привлекаются нами к ответственности по ст. 54 п. «а» и 54-11 УК УССР по следделу № 483 следующие лица:

1. Кравченко Николай Эрастович, 1904 года рождения, уроженец г. Бобруйск Минской области. На территорию Польши переехал в 1918 году, когда г. Бобруйск был временно оккупирован белополяками. По национальности украинец, беспартийный, образование 6 классов гимназии.

В семье имеет жену Кравченко Нину Андреевну, 1920 года рождения, уроженку с. Лидаво Здолбуновского района, по национальности чешка. Детей не имеет.

С 1925 по 1927 год проживал в Варшаве, работая учеником по ремонту автомашин в фирмах «Форда» и «Шкоды».

В 1927 году проработал летний сезон шофером автобусно-пассажирской коммуникации в м. Ивенец Воложинского района Новогрудской области.

С 1927 по 1939 год работал шофером польского староства в Здолбунове (район[ной] управы).

С начала января 1940 по июнь 1941 года работал шофером Здолбуновского РК КП(б)У.

В момент отступления Красной армии от эвакуации из Здолбунова уклонился, нанявши за себя на легковую машину райкома другого шофера, и остался на оккупированной немцами территории.

Проживая в Здолбунове, Кравченко Н. Э. не только не подвергался, как быв[ший] сотрудник райкома партии, репрессиям, а наоборот, был облечен большим доверием со стороны немцев, будучи принят на службу к гебитцкомиссару (губернатору) Здолбуновской области Маршаллу в качестве старшего шофера гаража и шофера собственной легковой автомашины гебитцкомиссара.

Пользуясь доверием своих хозяев Кравченко рекомендует им на должность шофера грузовой автомашины гебитцкомиссариата своего друга Ясинского Антони Карловича.

В сентябре 1942 года гебитцкомиссар Маршалл совместно с гестапо подготавливает и осуществляет дьявольский план кровавой расправы с еврейским населением в гг. Здолбунов, Острог и Мизоч Ровенской области.

Ст[арший] шофер гебитцкомиссариата и личный шофер его легковой автомашины Кравченко Н. Э. руководит подготовкой грузовиков к транспортированию обреченных на смерть людей к месту казни и неоднократно выезжает со своим начальством (гебитцкомиссаром Маршаллом и его заместителем Келлером) на легковой автомашине в гетто (место концентрации евреев) для организации тщательнейших личных обысков перед расстрелами мирного населения, а затем и к самому месту казней тысяч невинных людей.

После изгнания Красной Армией немецких оккупантов Кравченко Н. Э. скрыл совершенные им преступления – измену Родине – и вновь устроился на должность шофера Здолбуновского РК ВКП(б).

Активный участник расстрелов еврейского населения Ермаков Константин Иванович в своих показаниях о причастности Кравченко Н. Э. к этому гнусному и жестокому преступлению заявил:

«Больше всех нас причастен к расстрелам евреев работающий теперь шофером Здолбуновского РК партии Кравченко Николай, который при немцах работал ст[аршим] шофером гебитцкомиссара (губернатора) Здолбуновской области.

Я лично видел, как Кравченко Николай привозил в день расстрелов евреев на легкой автомашине гебитцкомиссара непосредственно к месту казни евреев».

На допросе 23 мая с. г. Ермаков показал:

«После расстрелов евреев в Здолбунове мы выезжали на расстрелы их в г. Острог, при этом горючим автомашины заправлялись Кравченко Николаем.

Немец их “Крайсландвирта” заявил нам: “Поезжайте к ст[аршему] шоферу гаража гебитцкомиссариата Кравченко Николаю, ему уже дано указание, он знает, что делать и заправит оба грузовика горючим и маслом”.

Так на самом деле и получилось».

Обвиняемый Леляков Сергей Ефимович на допросе показал:

«Во всех ужасах нечеловеческой расправы с невинными людьми, кроме меня принимали участие шофера Ермаков К. И., Печенюк М. Ф. и Ясинский А. К., а также личный шофер гебитцкомиссара Кравченко, который привозил к месту казни евреев своих начальников: гебитцкомиссара Маршалла и его заместителя Келлера, которых я хорошо знал в лицо и которых я лично видел около ямы расстрелянных людей, при этом Кравченко останавливал автомашину всего лишь в 150 метрах от ямы».

Обвиняемый Печенюк М. Ф. на допросе 19 мая с. г. об участии Кравченко Н. Э. в расстрелах показал:

«Кроме меня и упомянутых выше шоферов принимал участие в расстрелах и личный шофер собственной автомашины гебитцкомиссара Маршалла Кравченко Николай Эрастович, который привозил своего начальника и в “гетто”, и на место казни.

Я лично видел его с автомашиной гебитцкомиссара и на территории “гетто”, и на месте казни невинных людей.

Это было в 11–12 часов дня. Гебитцкомиссар Маршалл со своим заместителем Келлером контролировали операцию расстрелов и давали там какие-то указания, а Кравченко Николай дождался неподалеку от места казни, у шоссе».

То же самое подтверждает в своих показаниях обвиняемый Ясинский А. К., который работал шофером гаража гебитцкомиссара по рекомендации Кравченко.

Сам Кравченко Н. Э. на допросе после долгих отрицательств изобличений в измене Родине фактами вынужден был признать свою вину и на допросе 27 мая с. г. показал:

«В день расстрелов евреев в сентябре 1942 года я как шофер легкой автомашины гебитцкомиссара был со своими хозяевами-немцами в “гетто” – лагере, где содержались обреченные на смерть евреи, не один, а два раза...» (копия протокола допроса Кравченко прилагается).

Обвиняемым Кравченко присвоены отдельные вещи, принадлежавшие ранее расстрелянным при его участии евреям: детская коляска, диван, часы ручные и пиджак.

2. Ермаков Константин Иванович, 1916 года рождения, происходит из крестьян с. Большое Ямашево Ишлейского района Чувашской АССР. По национальности чуваш. Образование 7 классов.

Имеет жену Ермакову-Брадаш Александру Сергеевну, 1925 года рождения и дочь Валентину, рождения в 1944 г.

До сентября 1937 года проживал в Чувашии в семье родителей. С сентября 1937 по сентябрь 1939 года служил в РККА, в/ч № 5899, в зенитной артиллерии в г. Шепетовка.

С сентября 1939 г. в составе 17 отд[ельного] арт[иллерийского] дивизиона зенитной артиллерии был переведен в г. Здолбунов, а через месяц в г. Яворов Львовской области, где до октября 1940 г. (по день демобилизации) служил в качестве командира орудия.

С февраля 1940 года был кандидатом в члены ВКП(б), с ноября 1940 по май 1941 г. (будучи устроен на работу по путевке Ровенского обкома партии) – работал директором кинотеатра в городе Остроге.

С мая по 7 июня 1941 г. работал кладовщиком строительства военного аэродрома на ст. Острог. При отступлении Красной Армии, уничтожив партдокумент, остался на оккупированной немцами территории и поступил на службу к немцам в должности шофера немецкой земельно-административной организации «Крайсляндвирт».

В сентябре 1942 года принимал активное участие в массовых расстрелах еврейского населения в городах Здолбунов и Острог.

Агент «Петровский» своим донесением от 23 мая с. г. сообщил нам следующее: «Считаю необходимым обратить Ваше внимание на то, что Ермаков при расстрелах евреев в г. Острог вел себя хуже немцев, как настоящий зверь.

Он подходил к месту, где всех евреев раздевали до нага, ставил их в очередь и подгонял женщин и детей палкой в яму, где их расстреливали.

Я пытался внушить Ермакову, что это бесчеловечно, сказав ему, что: “Разве можно быть таким зверем. Люди идут на гибель, зачем же еще издеваться над ними”.

Ермаков, продолжая неистовствовать, заявил мне: “Вшистка едно война!”, т. е. “Все равно война!”».

Сам Ермаков К. И., отвечая на вопрос по этому факту, заявил на следствии следующее:

«При разгрузке моей автомашины одна молодая женщина, в попытке спастись, залезла в кабину авто. Я оттолкнул ее от машины, и она упала.

Другие, уже раздетые догола женщины и дети, когда их гнали в яму на расстрел, подходили ко мне с мольбой: “Спаси нас, мы хотим жить”. Я не мог спасти этих людей и отталкивал их от себя. При этом так, что многие из них тоже падали.

А так как это было по пути следования обреченных на казнь, то и получалось, что якобы я действительно подгонял их в яму, где их расстреливали. Специально же этим я не занимался».

По вопросу об участии его в расстрелах в г. Здолбунове обв[иняемый] Ермаков К. И. на допросе от 12.5.44 года показал:

«Мы подъехали в “гетто”, где находились евреи, в т. числе женщины, дети и старики. Все наши грузовики были нагружены евреями, и мы повезли их в село Старомыльск.

Там уже за кладбищем была подготовлена большая яма, предназначенная для расстрела людей.

Мы подвозили евреев к месту казни и высаживали их метрах в пятидесяти от ямы.

Вокруг места казни стояла цепь украинской полиции. Обреченных людей раздевали до нага, загоняли в яму и расстреливали там из автоматов, а одежду их складывали в кучу.

При этом женщины и дети также расстреливались, несмотря на неистовый плач и крики с их стороны и мольбу о помощи.

Так мы возили людей к месту казни весь день с утра до вечера, пока не перевозили всех до одного».

По вопросу о расстрелах еврейского населения в г. Острог Ермаков К. И. на допросе 23 мая с. г. показал:

«В расстрелах мирного населения в г. Острог, кроме меня, принимали участие Леляков Сергей Ефимович, Ясинский Антони Карлович и Кобыляш Ян (бежал с немцами). Мы подъехали к месту концентрации евреев. На лугу их сидело около 10–12 тысяч человек, главным образом женщины и дети. Нам предстояло перевезти их всех на казнь.

Повторились те же ужасы, которые уже я описал, давая показания о расстреле евреев в г. Здолбунове.

Привезенных к лесу людей также раздевали наголо, загоняли в огромную (в 3–4 раза больше, чем в Здолбунове) яму, заставляли ложиться вниз лицом и расстреливали из автоматов в затылок.

Из ценностей и имущества расстрелянных при моем участии евреев мною присвоены одни часы карманные и одна фуфайка».

Свидетель Назарова Евдокия Андреевна, 1914 года рождения, на допросе 16 мая с. г. показала:

«После расстрелов евреев в г. Здолбунове Ермаков Константин приходил к нам и рассказал нам с мужем следующее:

“Там (при расстрелах) было такое, что и не поймешь. У женщин отнимают их детей. Те не отдают их и при этом кричат не своим голосом.

Дети также сильно кричали, но немцы народ такой, его слезами не разжалишь. Он начатое всегда доведет до конца. Тут же убивают и детей, и их матерей. А когда расстреливают, то кровь из людей бьет прямо фонтаном.

Я со своей машиной поеду в г. Острог и там буду также возить евреев на расстрел. Немцы уже предупредили меня об этом и предложили подготовиться”.

Далее свидетель Назарова Е. А. рассказала о том, что жена Ермакова К. И. – Ермакова Александра Сергеевна – является соучастницей убийства бандеровцами в сентябре 1943 года жены красноармейца-фронтовика Андреева В. А. – Андреевой Пелагеи Федоровны, 1909 года рождения, и их дочери Тамары, 1935 года рождения.

Ермаков К. И. был в курсе этого преступления перед Родиной, пробравшись на работу в органы НКВД – в должности шофера Здолбуновского РО НКВД.

3. Леляков Сергей Ефимович, 1907 года рождения, уроженец и житель города Здолбунова, русский, беспартийный, не судимый, образование 4 класса.

В семье имеет жену Лелякову Ларису Николаевну, 1919 года рождения, и дочь Татьяну, 1940 года рождения.

До июня 1941 года работал шофером Здолбуновского цементного завода.

От службы в Красной Армии и от эвакуации при отступлении ее уклонился.

Оставшись на оккупированной немцами территории, поступил на службу к немцам, работал шофером окружного земельного отдела в г. Здолбунове, т. н. «край-сляндвирта».

О своем участии в массовых расстрелах еврейского населения в сентябре 1942 г. на допросе 20 мая с. г. показал:

«Мы приехали к лагерю, где находилось до 5000 евреев, главным образом женщин и детей. Этот лагерь был расположен по Садовой ул. и занимал целый квартал.

Здесь я увидел ужасную картину: евреи, чувствуя свою гибель, стали разбегаться и кричать не своим голосом, особенно матери и дети. Среди них я видел многих своих знакомых и друзей детства и по школьной скамье.

Многие из них узнавали и меня. Встречаясь взглядами со своими обреченными на смерть знакомыми, я чувствовал себя, как на ножах. В их взглядах я видел неизгладимый в памяти укор по отношению к себе.

Особенно глубоко запечатлелась в моей памяти встреча со знакомой мне девушкой Зильберберг Рахилью, которая по пути к месту казни, обратившись ко мне из кузова автомашины через заднее окно кабины, сказала:

“Сергей! Если тебе удастся увидеть моего брата, который успел эвакуироваться вглубь СССР, передай ему... мой последний посмертный привет”.

Когда мы привозили людей к огромной, заранее подготовленной яме... всех обреченных немецкие жандармы и эсесовцы раздевали до нага и по специально сделанному спуску загоняли их в яму.

Грудных и слабых малых детей женщины несли в яму на руках. Дети побольше и взрослые сами шли туда с ними. В ямах немцы заставляли всех ложиться вниз лицом и расстреливали их из автоматов.

Во всех этих ужасах нечеловеческой расправы с невинными людьми, кроме меня, принимали участие шофера:

Ермаков Константин Иванович, Печенюк Николай Ефимович, Ясинский Антони Карлович и Кобыляш Ян, которые возили трупы расстрелянных на улицах города евреев к яме и самих евреев от лагеря до места казни, а также и личный шофер гебитцкомиссара Кравченко, который привозил к месту казни евреев своих начальников: гебитцкомиссара Маршалла и его заместителя Келлера...

В результате участия моего в расстрелах евреев я присвоил следующие, принадлежавшие им до расстрела, ценности и вещи: ботинки, рубаху, 25 золотых пятерок царской чеканки, часы ручные, галстук шерстяной зеленый и зажигалка.

В расстрелах 12.000 евреев в г. Острог я также принимал участие”.

После изгнания Красной Армией немецких оккупантов скрыл свое преступление, устроившись на работу в должности шофера Здолбуновского цементного завода.

4. Печенюк Николай Филиппович, 1908 года рождения, уроженец и житель с. Богдасhev Ровенского района и области, беспартийный, по национальности украинец. Образование низшее. Имеет жену – Печенюк-Рыжок Варвару Ивановну – и детей: Леонида, 1929 года рождения, и Владимира, 1935 года рождения.

До июня 1941 года работал шофером Здолбуновской МТМ³.

От эвакуации уклонился. Оставшись на оккупированной немцами территории, перешел на службу к немцам, работая шофером чугунно-литейного завода в Здолбунове.

В сентябре 1942 года принимал участие в расстрелах еврейского населения в г. Здолбунове, о чем в своих показаниях на допросе 19 мая с. г. заявил:

“Мы подъехали к “гетто”... где евреи были уже обысканы, мужчины отделены от женщин, при этом дети были оставлены с женщинами, мальчики-подростки были присоединены к мужчинам.

Началась погрузка людей в автогрузовики. Разыгрались душераздирающие сцены прощания родителей с детьми, мольбы родителей к своим палачам о пощаде их, детей.

Но никто на все, что происходило кругом, не реагировал. Все тупо, бесчеловечно исполняли свое подлое, жестокое дело.

³ Машинно-тракторна майстерня.

Не обращая внимания на крики и мольбы женщин и детей, их, как скот, загоняли на грузовики и увозили на убой.

Я вместе с другими возил целый день (с утра до вечера) обреченных на смерть людей от места их концентрации до места казни, а потом ездил по городу и собирал на автомашину трупы расстрелянных на улицах евреев и возил их туда же к яме...

Много трупов было и в "гетто", т. к. людей убивали по всякому поводу и без поводов и на месте. Поэтому я возил трупы к яме и из "гетто".

Когда мы привозили людей к месту казни, их высаживали в нескольких метрах от ямы. Здесь немцы раздевали всех, без различия пола и возраста, донага, вплоть до подвязок.

Одежду складывали в кучи, а людей загоняли по специально сделанному спуску в яму, заставляли их ложиться вниз лицом и расстреливали из автоматов в затылок.

Таким образом, всего за этот день было расстреляно около 5.000 человек...

...Из ценностей и вещей, принадлежавших ранее расстрелянным при моем участии евреям, я присвоил следующее:

Часы карманные, серебряные, принадлежавшие расстрелянному еврею Гамбергу.

Три массивных золотых кольца (изъяты в процессе следствия).

Золотую брошку.

Банкнот в десять долларов и суконный пиджак на меху".

5. Ясинский Антони Карлович, 1920 года рождения, уроженец с. Тесово Острогского района Ровенской области, беспартийный, по национальности поляк. Образование 5 классов. Имеет жену: Денефу Батиста, 1919 года рождения, из Здолбунова.

Проживал до ареста в г. Здолбунове по ул. Феликса Дзержинского, 21.

До июня 1941 года работал шофером прокурора Здолбуновского района.

От эвакуации уклонился и, оставшись на оккупированной немцами территории, поступил по рекомендации Кравченко на службу к немцам в должности шофера гебитцкоммисариата (губернатора) Здолбуновской области Маршалла.

Принимал участие в расстрелах евреев в гг. Здолбунове, Остроге, Мизоче, о чем на допросе 24 апреля с. г. заявил следующее:

"В сентябре 1942 года я вместе с другими шоферами (именует) принимал участие в расстрелах еврейского населения в г. Здолбунове.

Целый день с утра до вечера мы на шести грузовиках, непрерывно курсируя туда и обратно, возили евреев к месту расстрелов около кладбища с. Старомыльск, пока не закончили вывозить их всех, до последнего.

На месте массовых казней была подготовлена большая яма, примерно такой площади, которую занимает дом быв[шей] немецкой жандармерии (по Фабричной, 9).

Немцы заставляли евреев спускаться в эту яму и там расстреливали их из автоматов. Территория места казней была оцеплена украинской полицией, конвоирование до места казни тоже проводилось украинской полицией.

Весь этот день в лагере, где находились евреи, по пути от лагеря к месту казни и на месте казни стоял кошмарный крик обреченных женщин и детей, многих из которых убивали прикладами на месте и в пути».

В целях предварительной агентурной разработки группы шоферов – изменников Родине – по аг[ентурному] делу «Предатели» Ясинский Антони Карлович был завербован нами в качестве агента под кличкой «Петровский» и арестован после того, как выяснилось, что он ни по этому, ни по другим делам полезным дальше быть не может, так как от него было взято все, что он способен был дать.

В своем агентурном донесении от 23.5.44 г. агент «Петровский» (Ясинский) о своем участии в расстрелах евреев в г. Остроге сообщил:

«Когда мы приехали с Кобыляш Яном в Острог к жандармерии, там уже были со своими грузовиками Ермаков Константин и Леляков Сергей. Кроме наших четырех грузовиков там был 5-тонный грузовик “гестапо”, который и повел нас на луг у реки Горынь.

На лугу, оцепленные украинской полицией, находились около 12 тыс. человек евреев, главным образом женщин и детей. Все они были уже подробнейшим образом обысканы.

Мы подъехали и стали возить обреченных на смерть невинных людей через реку Горынь к лесу, что километрах в 3 от луга.

Здесь уже была вырыта огромная яма в 3–4 раза больше, чем в с. Старомыльске при расстрелах здолбуновских евреев...

...Мы подвозили людей к самой яме (8–10 метров от края ее), людям приказывали сходить с машин, они сходили. Здесь их раздевали донага, вплоть до чулок, одежду складывали в кучи, а людей заставляли по специально сделанным спускам сходить в яму, ложиться вниз лицом, и из автоматов расстреливали их в затылок, применяя пули “дум-дум”.

Наши машины не смогли обеспечить транспортировку такого количества людей, поэтому несколько тысяч человек были приведены украинской полицией к месту казни пешком.

При этом многих людей расстреливали в пути. Когда мы с очередной партией обреченных проезжали мимо валяющихся у дороги трупов, машину останавливали. Ехавшие на казнь евреи сходили с машины, подбирали убитых и грузили в кузов грузовика.

Так эти 12 тыс. человек были расстреляны за один день, а мы работали до тех пор, пока израсходовали весь бензин, поэтому я ехал обратно на буксире за автомашиной Лелякова.

Одежда убитых после расстрелов свозилась нами в здание синагоги. Все мы прихватили с собой часть одежды расстрелянных.

Я взял тогда: валенки, пиджак суконный и брюки. Брюки я отдал потом Лелякову...».

Все обвиняемые признали себя виновными в предъявленном им обвинении и дают показания, как о своей предательской деятельности, так и о предательской деятельности друг друга.

Означенное следственное дело будет закончено в предусмотренный нормами УПК срок.

О всех вновь полученных в процессе следствия данных Вам будет сообщено дополнительно.

Начальник Здолбуновского РО НКГБ

капитан государственной безопасности

(Соловьев)

Зам[еститель] начальника Здолбуновского РО НКГБ

капитан государственной безопасности

(Меркулов)

ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 11, оп. 1, спр. 5, арк. 206–215. Копія, машинопис.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали: Архівні матеріали на Соловійова Сергія Федоровича. *Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Рівненській області*, ф. 27, спр. 10391, 47 арк.

Бердз, Дж. (2017). *Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.* (Д. Аладько, пер. з англ.). Рівне: Волинські обереги.

Герман Фридрих Гребе. (б. р.). <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/graebe.html>

Головатюк, В. (2019, 24 травня). Здолбунівщина післявоєнна у цифрах і фактах. *Нове життя*, 6.

Гон, М. (2004). *Голокост на Рівненщині (Документи та матеріали)*. Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр.

Гон, М. (2018). *Rowpe: обриси зниклого міста*. Рівне: Волинські обереги.

Гончаренко, О. (2004). Реакція української інтелігенції на Голокост: моделі ситуативної поведінки. *З архівів ВУЧК–ГУПУ–НКВД–КГБ: науковий і документальний журнал*, 1/2(22/23), 387–403.

Гончаренко, О. (2017). *Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.)*. Дніпро; Переяслав-Хмельницький.

Документи: Документи про злодіяння німецько-фашистських загарбників на Рівненщині. *Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.)*, ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, 259 арк.

Доповідні: Доповідні записки, довідки управління про стан і якісний склад партійних кадрів Рівненської області, 1948 р. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*, ф. 1, оп. 45, спр. 567, 99 арк.

Круглов, А., Уманський, А., Щупак, И. (2016). *Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монографія*. Дніпро: ЧП «Лира ЛТД».

Михальчук, Р. (2014). *Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.)* [дис. ... канд. іст. наук, Національний університет «Острозька академія»].

Протоколи: Рівненський обком Комуністичної партії (більшовиків) України. Копії протоколів засідання бюро № 1–3. *Держархів Рівненської обл.*, ф. 400, оп. 1, спр. 1, 21 арк.

Справа-1: Справа з наказами по Управлінню НКВС в Рівненській області за 1941 р. *Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Рівне (ГДА СБУ, м. Рівне)*, ф. 1, оп. 21, спр. 4, 195 арк.

Справа-2: Справа по звинуваченню Єрмакова Костянтина Івановича [та ін.] за ст. 54-1а КК УРСР. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 5(Р), спр. П-11135, 215 арк.

Справа-3: Справа по звинуваченню Коломийця Макарія Павловича. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 5(Р), спр. П-11321, 73 арк.

Справа-4: Справа з доповідними записками і спецповідомленнями про агентурно-оперативну роботу по боротьбі з к/р бандерівськими формуваннями по Здолбунівському РВ НКГБ за 1944 рік. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 11, оп. 1, спр. 5, 350 арк.

Тищенко, О., Кіреєв, Ю. (2007). *Здолбунів на Волині. Історичний вернісаж*. Рівне.

Червоний прапор: орган Ровенського обкому та міськкому КП(б)У і облвиконкому. (1940, 2 лютого), 2.

REFERENCE

Arkhiivni materialy na Soloviova Serhiia Fedorovycha. *Arkhiiv Upravlinnia Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy v Rivnenskkii oblasti*, f. 27, spr. 10391, 47 ark. (in Ukrainian).

Berdz, Dzh. (2017). *Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r.* (D. Aladko, Trans.). Rivne: Volynski oberehy (in Ukrainian).

German Fridrikh Grebe. (n. d.). <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/graebe.html> (in Russian).

Holovatiuk, V. (2019, Traven 24). Zdolbunivshchyna pisliavoienna u tsyfrakh i faktakh. *Nove zhyttia*, 6 (in Ukrainian).

Hon, M. (2004). *Holokost na Rivnenshchyni (Dokumenty ta materialy)*. Dnipropetrovsk: Tsentr «Tkuma»; Zaporizhzhia: Premier (in Ukrainian).

Hon, M. (2018). *Rowne: obrysy znykloho mista*. Rivne: Volynski oberehy (in Ukrainian).

Honcharenko, O. (2004). Reaktsiia ukrainskoi intelihentsii na Holokost: modeli sytuatyvnoi povedinky. *Z arkhiviv VUChK–HUPU–NKVD–KHB: naukovyi i dokumentalni zhurnal*, 1/2(22/23), 387–403 (in Ukrainian).

Honcharenko, O. (2017). *Holokost na terenakh Raikhskomisariatu «Ukraina» u vitchyznianomu istoriohrafichnomu dyskursi (1941–2016 rr.)*. Dnipro; Pereiaslav-Khmelnyskyi (in Ukrainian).

Dokumenty pro zlodiiannia nimetsko-fashystykykh zaharbnikiv na Rivnenshchyni. *Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (Derzharkhiv Rivnenskoï obl.)*, f. R-534, op. 1, spr. 4, 259 ark. (in Ukrainian).

Dopovidni zapysky, dovidky upravlinnia pro stan i yakisnyi sklad partiinykh kadriv Rivnenskoï oblasti, 1948 r. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy*, f. 1, op. 45, spr. 567, 99 ark. (in Ukrainian).

Kruglov, A., Umanskii, A., Shchupak, I. (2016). *Kholokost v Ukraine: Reikhskomissariat «Ukraina», Gubernatorstvo «Transnistriya»: monografiya*. Dnipro: ChP «Lira LTD» (in Russian).

Mykhalchuk, R. (2014). *Holokost na terytorii Rivnenshchyny pid chas natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.)* [PhD thesis, Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia»] (in Ukrainian).

Rivnenskyi obkom Komunistychnoi partii (bilshovykiv) Ukrainy. Kopii protokoliv zasidannia biuro № 1–3. *Derzharkhiv Rivnenskoï obl.*, f. 400, op. 1, spr. 1, 21 ark. (in Russian).

Sprava z nakazamy po Upravlinniu NKVS v Rivnenskkii oblasti za 1941 r. *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Rivne (HDA SBU, m. Rivne)*, f. 1, op. 21, spr. 4, 195 ark. (in Russian).

Sprava po zvyuvachenniu Yermakova Kostiantyna Ivanovycha [ta in.] za st. 54-1a KK URSR. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 5(R), spr. P-11135, 215 ark. (in Russian).

Sprava po zvyuvachenniu Kolomyitsia Makarii Pavlovycha. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 5(R), spr. P-11321, 73 ark. (in Russian).

Sprava z dopovidnymy zapyskamy i spetspovidomlenniamy pro ahenturno-operatyvnu robotu po borotbi z k/r banderivskymy formuvanniamy po Zdolbunivskomu RV NKHB za 1944 rik. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 11, op. 1, spr. 5, 350 ark. (in Russian).

Tyshchenko, O., Kirieiev, Yu. (2007). *Zdolbuniv na Volyni. Istorychnyi vernisazh*. Rivne (in Ukrainian).

Chervonyi prapor: orhan Rovenskoho obkomu ta miskkomu KP(b)U i oblyvkonkomu. (1940, Liutyi 2), 2 (in Ukrainian).

Ihor SOLIAR

*Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Professor
Head of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0439-6957>
e-mail: i.soliar@ukr.net*

Andrii ZHYVIUK

*PhD (History), Associate Professor
Doctoral Candidate of the Department of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine
ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HKD-9821-2023>
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>
e-mail: derzhy60@gmail.com*

THE CASE OF THE «TRAITOR DRIVERS»: THE PARTICIPATION OF SOVIET AND COMMUNIST PARTY OFFICIALS IN THE HOLOCAUST IN ZDOLBUNIV GEBIETE

On the basis of documents found in the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine in Rivne obscure aspects of the Holocaust are revealed. It is stated that the Ukrainian historiography of the Holocaust on the territory of the Reich Commissariat «Ukraine», in particular the General District «Volyn-Podillya», in recent decades has been replenished by studies of its stages, forms, methods, regional aspects, the reaction of local society, and the problem of collaborationism. At the same time, it was noted that there are no works that would reveal the participation of persons in the service of the communist regime in the extermination of the Jewish population.

It is noted that the Soviet authorities and historiography for decades called the victims of the Holocaust by the euphemism «peaceful Soviet citizens», and in modern historiography, the terms «Ukrainian population», «Ukrainian nationalists», «members of the local Ukrainian auxiliary police» are often used to label the perpetrators of the Holocaust, along with the Nazis.

On the example of one of the local tragedies of the Holocaust, the extermination of Jewish ghetto in the Zdolbuniv gebiete, the author proves the speculative nature of the use of these definitions, since not only Ukrainians but also Germans, Poles, Russians, Belarusians, and Chuvash were involved in the mass murder of Jews.

The author points out the need to take into account the social origin and social position of persons who, due to various circumstances, were in the German-occupied territory of the Ukrainian SSR, and who enjoyed a privileged position under Soviet rule and enjoyed its trust. It is established that most of the defendants in the criminal case, accused of being accomplices in the murder of Jews, had a discrete experience of being included in the Soviet system of government, supplemented by cooperation with the Nazis.

The study uses a historical and comparative method to analyse the behavioural patterns of certain individuals under different political regimes. The multifaceted eventful canvas of the Holocaust is supplemented by an important plot illustrating the direct involvement of Soviet and Communist Party officials in this crime.

The joint responsibility of the representatives of two totalitarian regimes – Nazi and Soviet – for the commission and concealment of crimes against humanity has been proven.

Keywords: Holocaust, Nazi regime, Soviet regime, Reich Commissariat Ukraine, Zdolbuniv, gebiete, ghetto, collaborationism.

УДК: 930(100)"15/...":[303.833.5:165.9:167/168]
DOI: 10.33402/ukr.2024-39-70-82

Едуард МАКАРЕНКО

*аспірант відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7529-6166>
e-mail: maedvo9299@gmail.com*

ПОТЕНЦІАЛ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО АНАЛІЗУ В ІСТОРИЧНОМУ ПІЗНАННІ

Порушено питання доцільності використання природознавчої методології в історичній науці. Серед основних причин для того вказано проблему суб'єкта й об'єкта пізнання. Констатовано, що у випадку гуманітарних дисциплін, які вивчають людей і суспільство, їхнє розділення завжди мало проблеми, однак воно до кінця не вирішене. Виокремлено іншу проблему – практичність пізнання. Висунуто тезу про те, що її теперішній рівень незадовільний, адже при належній методології історія здатна стати більш суспільно прикладною. Стверджено, що обидві проблеми можливо вирішити із застосуванням природничих теоретичних концепцій.

З огляду на таку специфіку, для початку розглянуто засади становлення наукової методології, починаючи з наукової революції XVI–XVII ст., згодом – вплив класичного позитивізму XIX ст. на становлення історії як науки й академічної дисципліни. Серед основних причин невдачі цього напрямку розібрано як редукування людського індивіда до психоемоційної істоти і європоцентричну лінійно-поступальну схему історії, так і радше несвідому відмову послідовно переймати природничу методологію, охопно з експериментальними перевірками гіпотез.

Розглянуто цивілізаційний підхід до історичного процесу. Водночас проаналізовано концепції класиків цього напрямку – Ніколая Данілевського, Освальда Шпенглера й Арнольда Тойнбі. Вивчено їхній підхід до вирішення проблем об'єктивності та практичності історичного пізнання. Детально представлено цивілізаційний аналіз і Модель розвитку технологічної цивілізації авторства українського вченого Володимира Стуса. Розписано на прикладах перспективи методології цієї галузі в історії – прогнозування як дальнього і ближнього майбутнього, так і минулого, щоб мати змогу розробляти суспільні й особисті життєві стратегії, припинити старі дискусії істориків та обмежити спекуляції на давнині.

Ключові слова: цивілізаційний аналіз, методологія, історичне пізнання, прогнозування, об'єктивність, практичність, альтернативна історія.

Історія вже давно набула статусу наукової дисципліни, що фахово вивчає минуле. Попри це, досі нікуди не зникли претензії щодо такого становища, які переважно адресовані одержаним нею знанням як суспільно практичним. Основне джерело подібного незадоволення криється радше не в «ненауковості» методів опрацювання й інтерпретації історичних джерел, а в недостатній певності в тому, що та або та інтерпретація минулого

об'єктивно достовірна. У природничих і технічних дисциплінах ця переконаність надається експериментальними перевірками гіпотез, тоді як у суспільних подібним заледве займаються. Ймовірно, головна проблема полягає у труднощах уявлення, як можна ставити емпіричні досліді на таких об'єктах пізнання, як людина і суспільство. Проте наука не стоїть на місці. За два століття існування історії у статусі повноцінної академічної дисципліни виникало чимало способів вирішення цієї проблеми.

На думку автора статті, найближче до цього підійшли представники цивілізаційного підходу до вивчення історії та їхні напрацювання в цій галузі. Серед знакових – концепції Ніколая Данилевського (Николай Данилевский) (Данилевский, 1991), Освальда Шпенглера (Oswald Spengler) (Spengler, 1927), Арнольда Тойнбі (Arnold Toynbee) (Toynbee, 1976), а також найперспективніша – Володимира Стуса (Стус, 2012с), аналізу яких присвячена значна частина цієї статті. На жаль, українська історіографія майже не займається теоретико-методологічними проблемами історичної науки загалом і тематикою цивілізаційного аналізу зокрема. Та все ж питання доцільності цивілізаційного вивчення історії не оминали увагою роботи головно Владислава Гончаревського (Гончаревський, 2010) і Віталія Космини (Космина, 2011).

Мета статті – розглянути теоретико-методологічний потенціал цивілізаційного аналізу в історичному пізнанні та розкрити на прикладах його практичні можливості.

Становлення науки. Позитивізм. Формування науки в тому значенні, яке та має нині, починалося в часи наукової революції XVI–XVII ст. Саме тоді вона набувала комплексності та рис суспільного інституту, який спрощував продукування й піднімав якість нового знання, стежив за дотриманням вимог належного підтвердження його достовірності, займався передачею вузькогалузевих знань крізь покоління дослідників, водночас готуючи нові наукові кадри, і задовольняв прикладні потреби суспільства в різних сферах. Із методологічного погляду основну роль у цьому процесі відіграло протиставлення матерії та свідомості. Тобто свідомість в уособленні вченого (суб'єкт пізнання) мала вивчати матерію (об'єкт пізнання) в її просторово-часових координатах і встановлювати закони її будови та руху, що розкривають внутрішню когерентність природи (Космина, 2010, с. 88). Щобільше, запровадження методів емпіричного дослідження дало змогу одержувати дані, щодо достовірності яких не виникало сумнівів. Це було спричинене застосуванням експериментальних перевірок гіпотез, що або давали однаковий результат, або коригували наявне знання.

Проте, якщо у природознавчих галузях розрізнити об'єкт наукового пізнання від пізнавача було відносно неважко, то в гуманітаристиці, що має справу з людиною і людським суспільством, він видавався невіддільним від суб'єкта. Наприклад, ще в період наукової революції Рене Декарт (René Descartes) (1596–1650) справедливо зауважував роздвоєність людини на природу тілесну і душевну. Іншими словами, коли одне можна вивчати як матерію у просторових координатах, то інше просто не вдається, бо не має того. Втім, Просвітництво XVIII ст. привнесло ідеї не тільки потреби суспільних перетворень, а й використання розуму і науки як активних знарядь перетворення життя для встановлення нових раціональних законів та побудови справедливішого світу.

Ці ідеї виявилися в середині XIX ст. у такому явищі, як позитивізм або, іншими словами, емпіричний напрям філософії науки. Його суть полягала в тому, що пізнання у ще не до кінця сформованій як науковому напрямі гуманітаристиці загалом та історії зокрема повинне відбуватися лише емпіричними методами. Себто потрібно було переймати наявну методологію природничих дисциплін, яка мала зосереджуватися на

вивченні фактів і чуттєвому досвіді з джерел. У логіці позитивізму індивідів можна порівнювати до атомів, їхні групи – до молекул, а їхню діяльність інтерпретувати як рух у просторово-часових координатах. Його батько-засновник, французький філософ Огюст Конт (Auguste Conte) (1798–1857), вважав, що це мала здійснювати «соціальна фізика» (згодом – соціологія), а саме: зібрати фактичний матеріал, упорядкувати його, знайти повторювані причинно-наслідкові зв'язки, на цій основі відкрити фундаментальний закон суспільного прогресу (Космина, 2011, с. 65–66). Серед основних заслуг позитивізму варто відзначити оформлення наукової критики джерел, яка суттєво підвищила якість і пізнавальну цінність усіх історичних досліджень. Ба більше, саме наданий ним імпульс дав змогу історії набути і власну наукову методологію, і академічний статус.

Попри це, вона так і не здобула того ж визнання, що й природознавчі галузі кілька століть до того. Тут вбачаються дві основні причини. По-перше, проблему об'єкта пізнання намагалися вирішувати абстрагуванням від свідомості для дотримання наукового стандарту. Власне, її не ігнорували, а радше редукували до вияву природно-психічних процесів. Це непрямо заперечувало суб'єктність людини. По-друге, спадщина Просвітництва виявилася в зацикленості позитивістів на соціальному прогресі. Чи не найяскравіший приклад цього – теорія суспільного розвитку самого О. Конта. Згідно з нею, соціальна динаміка полягає у проходженні трьох стадій розвитку свідомості: богословської (міфологічно-релігійне мислення), метафізичної (оперування абстрактними схемами), позитивної (встановлення законів взаємодії явищ через емпіричне вивчення; вважається вищим щаблем історії суспільства) (Зашкільняк, 1999, с. 126–127). Навіть абстрагуючись від доцільності розгляду історії як соціального прогресу, кидається в очі явна спроба видати заходоцентризм та європейський традиційно лінійний погляд на історію за універсальну схему поступу всього людства.

Цивілізаційний підхід. Спробою вирішення проблеми адекватного пізнання історичного процесу стала розробка цивілізаційного підходу. Прогресистський напрям візії історії передбачав поступовий і неминучий розвиток від апіорі «неефективних» до апіорі «ефективних» соціальних устроїв: від станового суспільства до громадянського, від монополій до ринкової економіки, від авторитаризму до демократії, від консерватизму до лібералізму, від ерархичності до емансипації і т. д. Якщо до історії Європи і Північної Америки таку схему з подіями на кшталт Тридцятилітньої війни (1618–1648) уже важко застосувати, то у випадку решти світу її крихкий фундамент одразу починає сипатися, адже там вияви подібного соціального прогресу є радше епізодом, аніж лінійним рухом. До того ж, навіть при поверховому розгляді історії людства в перспективі кількох тисячоліть видніється, як суспільства зароджувалися, розцвітали і занепадали. При чому, що давніше, то чіткіше це помітно.

З огляду як на це, так і на невдачу класичного позитивізму, нову спробу вирішити методологічні проблеми історичної науки здійснили творці цивілізаційного підходу. На фоні попереднього напрямку, він надавав історичному пізнанню кількох нових можливостей: систематизації таксономічно нижчих понять на зразок держави, культури, етносу тощо, пояснення історичних процесів від локальних до світових, прогнозування їхніх результатів (Гончаревський, 2010, с. 6). Відповідно, цивілізація ставала найвищим рівнем узагальнення, а отже, достатньо відособленим об'єктом історичного пізнання при одночасному підвищенню його практичності. До того ж, вважаю, що небажання представників класичного позитивізму застосовувати прогнозування як метод експериментальних перевірок попередньо висунутих теорій – ще одна і найголовніша

причина чому цей напрям не зміг розкрити весь свій потенціал в історії, чий розвиток як науки так і не досяг рівня природничих дисциплін.

Одним із першопрохідців тут став російський біолог і соціолог Ніколай Данілевській (1822–1882). Його бачення викладено в одній із головних робіт – «Росія і Європа» (1871). У ній заперечена наявність єдиної цивілізації на все людство, натомість наголошено на їхній множинності на основі культурно-історичних типів (КІТ). Щобільше, він навіть вивів п'ять законів розвитку останніх: самотній КІТ складається із племені/сімейства народів, споріднених окремою мовою/групою мов, де спорідненість відчувається безпосередньо; політична незалежність – необхідна умова зародження та розвитку цивілізації в народів КІТ; риси цивілізації одного КІТ не передаються народам іншого, а кожен тип виробляє їх для себе при певному впливі чужих цивілізацій; цивілізація досягає повноти тільки тоді, коли її етнографічні елементи складають федерацію/політичну сукупність держав; розвиток КІТ ототожнений багаторічним одноплодовим рослинам – термін росту неозначено довгий, а цвітіння та плодоношення відносно короткий і назавжди виснажує їх (Данилевский, 1991, с. 91–92).

Відразу в очі впадають екстраполяції з ботаніки. Ніколай Данілевській – типовий для свого часу представник органіцизму, за яким суспільство описувалося через аналогії з біологічними організмами. Наприклад, «пересадка» КІТ з одного місця на інше шляхом переселенської колонізації (фінікійці – Карфаген, греки – Південна Італія, англійці – Північна Америка), «прищеплення» однієї «рослини» до іншої, що не змінює внутрішньої будови обох (Александрія епохи елліністичного Єгипту), або вплив старих цивілізацій на нові подібний до ґрунтового удобрення рослин (Данилевский, 1991, с. 98–100).

Та попри цікаву концепцію, можна виділити дві її основні вади. Передовсім, вона є лише невеликою частиною праці «Росія та Європа». Помітно, що, крім ботаніки, чималий вплив на теорію культурно-історичних типів мав тодішній політичний контекст¹, особливо коли це стосувалося неможливості перейняття рис одного типу іншим. До того ж, концепція обґрунтовувала панславистські погляди автора, адже, згідно з нею, протиставлена Росії цивілізація романо-германського культурно-історичного типу в XIX ст. вступила у свій період плодоношення, який мав згодом завершитися (Данилевский, 1991, с. 172). З цього випливає друга вада – теорія не пройшла перевірки часом, оскільки замість незабаром зів'ялої Європи на ґрунті слов'янського культурно-історичного типу мала розквітнути відповідна цивілізація у формі утвореної монархічною Росією Всеслов'янської федерації зі столицею в Царгороді. Хоч Н. Данілевській утримувався від чітких прогнозів, усе ж його передбачення не справдилися так, як він це описував. Навіть створення через століття СРСР та, особливо, «соціалістичного табору» слабо тягне на підтвердження.

Подібну концепцію висунув німецький філософ О. Шпенглер (1880–1936). Вона була викладена у двох томах його праці «Присмерк Заходу», виданих у 1918 р. і 1922 р. На перший погляд, його концепція нагадує попередню за такими ознаками: біологічний редукціонізм, заперечення лінійності всесвітньоісторичного процесу, тлумачення культурних утворень як унікальних локальних замкнутих організмів, а цивілізації – як кінцевої стадії життя культури. Проте є суттєві відмінності. Наприклад, ці культури-організми, які мали свою душу та прасимвол, трактувалися у явно

¹ Міжнародна ізоляція Російської імперії під час і після Кримської війни 1853–1856 рр.

філософському контексті, а історія та біологія ототожнювалися на метафізичному рівні. Також О. Шпенглер вважав помилкою застосування методів природознавства, якими досліджується стале і механічне, до історії, яка належить до дисциплін, що вивчають живе й одухотворене. Відповідно, «спосіб осягнення мертвих форм – математичний закон, спосіб розуміння живих – аналогія. Так відрізняються полярність і періодичність світу» (Spengler, 1927, p. 4).

Водночас, попри детальний опис своєї концепції, О. Шпенглер також мав на меті скласти з фактів, накопичених плідною працею позитивістів, порівняльні таблиці епох, що давали б можливість краще розуміти історичний процес як в минулому, так і в майбутньому. Так були складені три таблиці «одночасних» епох: духовних чи релігійно-ідеологічних, мистецьких та політичних. Якраз остання – найцікавіша, оскільки там вказаний найдетальніший опис долі Заходу. Згідно з нею, у межах 2000–2200 рр. на нього чекає: сходження цезаризму, внутрішній розпад націй у безформове населення і його узагальнення у примітивно-деспотичну імперію. А вже після 2200 р.: єгиптизм, мандаринство, візантизм, позаісторичне завершення і безсилля імперського механізму на фоні хижацької радості юних народів/чужинських загарбників, сходження первісного становища у високоцивілізованих життєвих умовах (Spengler, 1927, table 3, p. 1019).

Так, це дуже амбітна концепція і не менш амбітний прогноз із першої чверті ХХ ст., який вдасться остаточно перевірити лише за два–три сторіччя. З її основних методологічних хиб не можна не виділити звернення до таких метафізичних понять, як «душа», «доля» тощо, які не піддаються верифікації. До того ж термін перевірки прогнозу надто довгий. Хоча навряд чи варто придератися саме до 2000 р. (з перспективи історичної епохи похибка у два десятиріччя не дуже критична), все ж практичність цієї концепції лише дещо вища за лінійні схеми історії.

Дещо остеронь від Н. Данілевського та О. Шпенглера стоїть англійський історик А. Тойнбі (1889–1975). Як і попередні концепції цивілізаційного підходу, його теорія циклічності цивілізації розроблена з метою пояснити виникнення, розцвіт і занепад того чи того цивілізаційного утворення, означити напрям його руху у просторі та часі, а також імовірну долю. Вона була покроково викладена в його грандіозній 12-томній праці «Дослідження історії» (1934–1961). Згідно з А. Тойнбі, цивілізація – це замкнута спільнота, що характеризується двома рисами: релігія та форма її організації, територіальна ознака і ступінь віддаленості від того місця, де спільнота початково виникла (Toynbee, 1976, p. 52–53).

З одного боку, основним нововведенням стала теорія «виклик-і-відповідь». Вона передбачала появу цивілізації у зв'язку з необхідністю певної спільноти реагувати на різні виклики: несприятливі природні умови, бурління внутрішнього пролетаріату (соціальні низи), загроза зовнішнього пролетаріату (агресивні сусіди-варвари) тощо. Як продовження теорії було введено поняття мімесису, тобто наслідування масою творчої меншини, що генерує відповідь. Із другого – накопичений фактаж і видозміна під впливом критики поглядів автора при початковій філософічності самої концепції у праці такого масштабу стали не лише його перевагами, а й недоліками – поєднання часто взаємозаперечуваних філософських напрямів: позитивізм, інтуїтивізм, неокантіанство, теософія тощо (Космина, 2011, с. 54) Останнє також змусило історика шукати сенс і задум Творця в історичному процесі, що нагадає певною мірою О. Шпенглера з його апелюванням до такого ж заздалегідь неверифікованого. А згадані концепції «виклик-і-відповідь» і

мімезису грішили редукцією узагальнюваного цивілізаційного підходу до елітаризму та людського чинника.

Ймовірно, з цієї причини А. Тойнбі, на жаль, не дав прогнозів на основі своєї теорії. Втім, вважаю, що саме прогнозування методологічно не протирічить історії: «... урок історії не буде схожий на гороскоп астролога; він буде схожий на навігаційну карту, яка дає мореплавцеві, що має розум скористатися нею, набагато більшу надію уникнути корабельної аварії, ніж тоді, коли він плыв наосліп, тому що та дає йому засоби, якщо він має вміння і відвагу ними користуватися, прокласти курс між позначеними на карті скелями і рифами» (Тойнбее, 1946, р. 30). Перша половина цитати надзвичайно влучно описує, який досі нереалізований прикладний потенціал для суспільства може мати історія.

Цивілізаційний аналіз. На мою думку, є методологія як розвести суб'єкт та об'єкт нарізно, а також експериментально перевіряти припущення в історії. Це – цивілізаційний аналіз, що ґрунтується на Моделі розвитку технологічної цивілізації (МРТЦ). Його розробляє український незалежний науковець із Києва Володимир Стус, який принципово позиціонує його як природничу галузь. Згідно з ним, це наукова дисципліна, яка вивчає циклічний розвиток технологічної цивілізації. Цивілізаційний аналіз вивчає її на вищому, більш узагальненому, феноменологічному рівні. У спрощеному вигляді виділено три такі рівні: особистісний – людська свобода волі присутня в повному обсязі, галузевий – взаємодія свободи волі та цивілізаційного детермінізму з переважанням другого, цивілізаційний – існує лише детермінізм, а люди здатні хіба відтермінувати/пом'якшити/пришвидшити об'єктивні процеси, які від них ніяк не залежать. При чому цивілізаційний рівень не редукується на галузевий та індивідуальний, як і сприйняття людини у всій своїй комплексності до суми її внутрішніх органів та клітин (Стус, 2012а).

Так, цивілізацію треба вивчати комплексно, якомога більш надгалузево. Звичайно, це суперечить кількасотлітнім традиційним гуманітарним уявленням про людину та цивілізацію, проте видається хорошим способом, як розвести нарізно суб'єкт та об'єкт пізнання, так і досі враховувати невід'ємну свободу волі людського індивіда. Іншими словами, достатня деантропоморфізація без дегуманізації. Такий об'єкт історія, як суспільна наука, може запросто вивчати, діючи в душі природознавства та застосовуючи традиційні для нього методи. Не менш важлива МРТЦ (див. рис.), за якою з форм прогресу на цивілізаційному рівні існують тільки науково-технологічний та культурний². Водночас будь-яка форма соціально-економічного та політичного устрою відносна і детермінується фазою розвитку, що залежить від двох змінних: темпів розвитку та рівня сприятливості/несприятливості зовнішніх умов для екстенсивної колонізації на досягнутому технологічному рівні (Стус, 2012с).

Власне, теоретична концепція МРТЦ і є базою експериментальних перевірок, а саме у форматі прогнозу як реального пасивного експерименту. Ця методологія певною мірою нагадує прогнозування погоди. Тільки з тією різницею, що погоду прогнозують що ближче в часі, то точніше, а з цивілізаційним аналізом усе навпаки – що далі, то точніше (від 5+ років). Тобто легше прогнозуються довготривалі процеси, у яких ірраціональний людський чинник майже не відіграє ніякої ролі. Специфіка такої методології в тому, що прогнозується не з теперішнього в майбутнє, а з дальнього майбутнього у ближнє. Відповідно, виявляються наддовготривалі тенденції розвитку,

² Культура мається на увазі в сенсі культурної антропології.

а опісля, опираючись на них, можна в першому приближенні виявити довго- і середньотривалі. Наразі МРТЦ – одна з перших подібних якісних моделей, яка ще потребує перевірок, перш ніж переходити до кількісних. Якщо наводити аналогію з еволюції фізики XVII ст., то нині рівень її розвитку за часів Галілео Галілея (Galileo Galilei), тоді як до Ісаака Ньютона (Isaac Newton) ще далеко.

Рис. 1. Схема соціально-економічного детермінізму на основі Моделі розвитку технологічної цивілізації. Джерело: https://docs.google.com/document/d/1vmpMjhd6lGur1Qak_T7V3XcVZWeRuhKQTCDNtw8NnII/edit?usp=share_link

Сама концепція надзвичайно інтригує і видається такою, що може надати історії небаченої досі певності у власному пошуку істини. Адже будь-який науковець-гуманітарій, працюючи у звичній для себе методології, так чи так видасть наприкінці роботи певну інтерпретацію оброблених фактів. А до навіть найбільш позитивістської праці не буде повної довіри, оскільки нема певності в її правдивості. Довіра чи недовіра радше ґрунтуватиметься на поняттях «подобається»/«не подобається». Справедливості заради, потрібно визнати, що більшість прогнозів з огляду на їхню довготривалість можна сприймати як «ще не справдилося, і не справдиться», так і «ще не справдилося, але це лише питання часу». Якщо говорити про ті, що точно справдилися, пригадується прогноз 2012 р. про неминучий розпад Російської Федерації, яка у трирічний період від дати публікації спробує встановити свій контроль над Україною (Стус, 2012b). Власне, за 2 роки в обмеженому вигляді ця спроба відбулася.

Та все ж, особиста перевага надається варіанту «ще не справдилося, але це лише питання часу», адже більшість неймовірних прогнозів складена ще у другій половині 2000-х – першій половині 2010-х років. Окремої уваги вартий базовий прогноз В. Стуса 2009 р. «Друга Тридцятилітня війна», згідно з яким на Захід неминуче чекає така ж цивілізаційна криза у форматі смутного часу, яка розвалила СРСР і «соцтабір» на початку 1990-х років. Причина і там, і там визначена однакова. Не тому, що одне апріорі ефективне, а інше апріорі неефективне, а тому що цивілізації потрібно через таку кризу адаптуватися до повернення із пришвидшених темпів розвитку на звичні, повільніші. Союз застав смуту швидше, бо як «революційне дітище Модерну» був розрахований на швидші темпи розвитку, ніж «контрреволюційний» Захід. Розпад

СРСР сприйняли на Заході як доказ апріорної неефективності його соціалістичної системи, а як тільки Захід зазнає схожого краху, то аналогічно неефективними оголошують ліберальну демократію та ринкову економіку (Стус, 2009, 23–29 марта). І це 2009 р.! Не дивно, що В. Стус поставив на цей фантастичний на момент публікації прогноз свою концепцію та репутацію як науковця. Якщо в найближчі роки на Заході буде аналог пострадянської кризи, який виявиться мегаобвалом економіки та гіперінфляцією від 1000 до 10000 % як це було в Україні в 1993–1994 рр., то і так невеликий скепсис остаточно розвіється.

Наприкінці, не можна не зауважити, що існують обґрунтовані зауваги щодо використання такої методології в суспільствознавстві. Першим на думку спадає австро-британський філософ і соціолог Карл Поппер (Karl Popper) (1902–1994), а також запропонований принцип фальсифікації, іншими словами, принципової спростованості будь-якого твердження як головної ознаки його науковості. Що цікаво, він піддавав суворій критиці історизм позитивістів, який надав особливого значення таким явищами, як епохи, географічне розташування, культури тощо, і який передбачав переконання в законній розвитку історії. З огляду на це, він критикував майже всі наявні на той час теорії законного розвитку людства, чиї передбачення презирливо називав пророцтвами. Щоправда, цю методологічну критику з позиції філософа науки часто важко відрізнити від етичної з позиції ліберал-марксиста. Попри це, сам собою метод прогнозування навіть на базі таких моделей, як МРТЦ, якраз дає змогу перевіряти в режимі реального спостереження істинність тих чи тих тверджень. Основна вимога – необхідно, щоб час прогнозів давав змогу і авторові, і його сучасникам наживо перевірити його. Зрештою, навіть К. Поппер убачав тут можливість об'єднання методів природо- та суспільствознавства – узагальнення, елементи гіпотетико-дедуктивних конструкцій та постійний процес селекції ідей через фальсифікацію положень (Поппер, 1994, с. 151–152).

Іншим полюсом критики можуть виступати переконані прихильники традиційної гуманітарної методології. Це як прибічники її отродоксальності, так і прихильники міжгалузевої взаємодії з її ж перевагою. Наприклад, Микола Кисельов обґрунтовував думку про недоцільність перейняття гуманітаристикою звичної для природознавства методології, оскільки тоді перша просто втрачає зв'язок зі своїм предметом. Щоправда, водночас стверджує, що формат інтеграції та взаємодоповнення для вирішення глобальних проблем сучасності не загрожує обом гілкам наукового знання втратою самодостатності (Кисельов, 2015, с. 13, 15). Хоча буває і так, що міжгалузева чи міждисциплінарна взаємодія просто зводять до постмодерністського релятивізму (Лосик, 2019, с. 46). Неприйняття, навіть у гострих формах, неминучі при спробах застосування природничих методів у традиційних гуманітарних галузях. Утім результат може цілком це виправдати.

Приклади застосування цивілізаційного аналізу. Попри скептицизм В. Стуса щодо істориків та історичної галузі, цивілізаційний аналіз на базі МРТЦ має значний потенціал у майбутніх історичних дослідженнях. Якщо про об'єктивність уже було достатньо сказано, то практичність ще варто деталізувати. Очевидно, що в сучасних умовах України найперспективнішими дослідженнями будуть ті студії минулого, на основі яких можна зробити прогноз на ближче майбутнє. З огляду на розпочату Росією війну, а також спустошення окупованих і прифронтових областей, актуальними стають вивчення досвіду колонізації-освоєння. За прикладами далеко ходити не треба – минуле України як землі на багатовіковому фронті містить чимало таких.

Так, може підійти перший за останнє тисячоліття нашої історії відносно детально задокументований випадок колонізації – освоєння галицьких і частини волинських земель, які ввійшли до складу Корони Польської у XIV–XVI ст. Про наявність колонізації там свідчать міграції з польських воєводств, розвиток міст через інститут магдебурзького права і розвиток сільських теренів через заселення колоністами та введення нових земель в обробку на місці лісів, боліт і пусток. Аналіз саме процесів освоєння може багато чого виявити. Передовсім, з'ясувати, де пролягає тонка межа між детермінізмом процесу та можливістю його скеровувати на користь і вигоду громадянам. Окрім цього, принципи освоєння територій у «спокійну» епоху повинні мати певну універсальність³, що дає змогу встановити відносно детально, що і де в Україні (і не тільки) вигідно освоювати. Відповідно, громадяни одержують змогу формувати життєву стратегію, маючи уявлення, де краще працювати, жити і виховувати дітей.

Але прогнозування навіть ближнього й дальнього майбутнього не вичерпує практичність, яку здатен надати історичному пізнанню цивілізаційний аналіз. Ідеться про прогнозування минулого. Насправді, це не така й нова практика. Попри бажання частини істориків залишити ту історію, у якій нема місця «якбитології», були голоси про потребу прогнозувати минуле, оскільки це давало можливість краще розуміти тодішні причинно-наслідкові зв'язки (Драгопуз, 2020, с. 60). У випадку з теперішнім/майбутнім є можливість перевірити емпірично методом спостереження – це реальний пасивний експеримент, тоді як у випадку минулого – уявний. Якщо раніше при спробі такої умоглядності похибка була невідомою, то застосування цивілізаційного аналізу дає змогу одночасно робити в одній і тій ж методології прогноз і вперед, і назад по часовій шкалі. У такому разі похибка в них буде однаковою. Відповідно, підтвердження майбутнього верифікує й минуле.

Для прикладу можна повернутися до тієї ж Коронної Русі XIV–XVI ст. у складі Польщі. У XIX – першій половині XX ст. між польським та українським національними рухами точилася гостра боротьба за Галичину. Очевидно, що вона не змогла оминати істориків із ворожих таборів. Найгостріші суперечки розгорілися довкола питання «правомірності» та «неправомірності» інкорпорації і колонізації тодішньої Галичини. Австрійський історик Буркгард Вьоллер (Burkhard Wöller) влучно підсумував її суть запитанням: «Місія цивілізаційна чи окупаційна?» (Wöller, 2012, s. 133). Хоча з позиції долі краю та його мешканців це питання краще виглядає так: «То що ж це було: благо чи лихо?».

Насправді, цю проблему можна розглянути цікавіше. Знаючи, які підтверджені прогнозом майбутнього об'єктивні процеси тоді були неминучі, якщо в умоглядній історії прибрати чи додати декілька подій або особистостей, то як би все відбулося в такому разі? Конкретизуючи, як би все розвивалося, якби Юрія II Болеслава не отруїли, він зумів би далі придушувати боярську опозицію подібно до своїх дідів Романовичів, залишив після себе хоча б на пів століття вкорінену династію, а вона змогла би відбитися від польських та угорських претензій? Якби колонізаційна хвиля з Європи все одно дійшла до Русі, тільки без польської експансії, то де тоді була б заслуга Корони Польської в освоєнні та розвитку Русі? Чи процес і так відбувався би без неї?

На такі запитання не треба поспішно відповідати, поки не проведений аналіз відповідного предмета. Але якщо знати, які глибинні процеси стоять над політичними, економічними та соціальними, що детерміновані зовнішніми умовами, то можна

³ З поправкою на 500–600 років технологічного прогресу.

непогано реконструювати альтернативні сценарії. Вони здатні допомогти позбутися неадекватних упереджень, закрити вже давно безглузді суперечки і не давати можливості сучасним політикам спекулювати на минулому. Тому прогнозування минулого є практичним для історичного пізнання.

Отже, розвиток методології як у XVI–XVII ст., так і в XIX–XX ст. показував у кожній із гілок наукових галузей тенденцію до росту об'єктивності та достовірності продукованих знань. Першими серед них стали природничі, представникам яких вдалося відділити людину від природи, а тим самим – суб'єкт пізнання від його об'єкта. А введення емпіричних дослідів дало змогу встановити науковий стандарт правдивості знання – правдиве те, що експериментально перевірене.

Опинившись на підйомі розвитку протягом XIX ст., історики з рештою гуманітаріїв так і не змогли повторити такий же стрімкий в історичному сенсі ривок науки, який здійснили їхні колеги у природознавстві під час наукової революції XVII ст. Передовсім тому, що не вдалося знайти вирішення проблеми незначної дистанції між суб'єктом та об'єктом пізнання, який часто виявлявся таким самим суб'єктом, як і пізнавач. Також не вдалося виробити загально прийнятної схеми верифікації гуманітарного знання. Саме тому для вирішення цих проблем запропоновано методологію цивілізаційного аналізу. Дослідження на цивілізаційному/галузевому феноменологічному рівні дає змогу вивчати суспільство саме як об'єкт. До того ж, застосування методу прогнозування на базі теоретичних концепцій, як-от МРТЦ, відкриває нові можливості експериментів в історичній науці. Все ж, до справдження прогнозу «Друга Тридцятилітня війна» є простір для критики її застосування в історичному пізнанні, адже доти доцільність такого застосування визначається в категоріях радше «подобається»/«не подобається».

Проте, як уже було сказано, ще з часу наукової революції наука розвивалася як комплексний суспільний інститут: створення нових правдивих знань, дотримання схем належного підтвердження достовірності з передачею їх через покоління дослідників і задоволення прикладних потреб суспільства. Якщо схеми верифікації загальноісторичного знання ще можуть бути дискусійними, то його практичність – під питанням, особливо для нефахівців. Коли індивіди чи суспільні інститути звертаються до майже будь-якого природничого знання для вирішення певного питання, то натрапляють на більш-менш однаковий результат, підтверджений багатьма перевірками. Коли індивіди чи суспільні інститути звертаються до історичного знання для вирішення певного питання, то натрапляють на розмаїття трактувань від офіційних до неофіційних, правдивість яких не знають як підтвердити ні вони, ні самі фахівці. Залишається лише повірити на слово. Саме для підвищення ним об'єктивності та практичності варто переглядати наявні методологічні традиції, навіть якщо невдача при спробах може коштувати власної репутації як науковця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гончаревський, В. (2010). Цивілізаційний підхід: минуле чи майбутнє історичної науки? *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 102, 4–6.

Данилевский, Н. (1991). *Россия и Европа*. Москва: Книга.

Драгопуз, В. (2020). Чи можливе прогнозування в історичній науці? *Категорії. За результатами Всеукраїнського круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка – 2020. Людина. Історія. Категорії»*, Київ: Знання України, 59–62.

- Зашкільняк, Л. (1999). *Методологія історії від давнини до сучасності*. Львів.
- Кисельов, М. (2015). Гуманітарія та природознавство: проблема трансдисциплінарності. *Гуманітарно-наукове знання: міждисциплінарні матриці: матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці, 9–10 жовтня 2015 р.)*. Чернівці, 11–16.
- Космина, В. (2010). Проблема когерентності історичного процесу і методологія історії. *Схід, 1(101)*, 87–91.
- Космина, В. (2011). *Проблеми цивілізаційного аналізу історичного процесу*. Запоріжжя.
- Лосик, О. (2019). Переваги та недоліки міждисциплінарного підходу в гуманітарно-філософських знаннях. *Гуманітарний корпус, 23/2*, 44–47.
- Поппер, К. (1994). *Злиденність історизму*. (В. Лісовий, пер. з англ.). Київ: АБРИС.
- Стус, В. (2009, 23–29 марта). Цивилизационные причины и прогноз развития глобального кризиса. *Експерт-Украина, 11*. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/2452>
- Стус, В. (2012а, 13 марта). Как изучать цивилизацию? *Експерт-Украина, 8–9*. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/8779>
- Стус, В. (2012b, июль). О вероятности распада России. *Генеральный директор*. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/9681>
- Стус, В. (2012с, ноябрь). Принцип цивилизационной относительности, *Генеральный директор*. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/11154>
- Atkinson, C. F. (transl. by). (1927). *O. Spengler, The Decline of the West*: in 2 vol., I. New-York: Alfred A. Knopf. https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2017/07/decline_of_the_west.pdf
- Toynbee, A. (1946). *Civilization on trial*. London: Oxford University Press.
- Toynbee, A. (1976). *A Study of History. The One-Volume Edition*. London: Thames and Hudson Ltd.
- Wöller, B. (2012). Misja «Cywilizacyjna» Czy «Okupacyjna»? Aneksja Rusi Czerwonej w czasach Kazimierza III w kolonialistycznym dyskursie Polskich i Rusińskich historyków w habsburskiej Galicji. *Historyka Studia Metodologiczna, 42*, 133–145.

REFERENCES

- Honcharevskiy, V. (2010). Tsyvilizatsiyni pidkhdid: mynule chy maibutnie istorychnoi nauky? *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia, 102*, 4–6 (in Ukrainian).
- Danilevskii, N. (1991). *Rossiia i Yevropa*. Moscow: Kniga (in Russian).
- Drahopuz, V. (2020). Chy mozhlyve prohnouzuvannia v istorychnii nautsi? *Katehorii. Za rezultatamy Vseukrainskoho kruhloho stolu «Chytannia pamiaty Ivana Boichenka – 2020. Liudyna. Istoriiia. Katehorii»*, Kyiv: Znannia Ukrainy, 59–62 (in Ukrainian).
- Zashkylniak, L. (1999). *Metodolohiia istorii vid davnyiny do suchasnosti*. Lviv (in Ukrainian).
- Kyselov, M. (2015). Humanitariia ta pryrodoznavstvo: problema transdystyplinarnosti. *Humanitarno-naukove znannia: mizhdystyplinarni matrytsi: materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii (Chernivtsi, 9–10 zhovtnia 2015 r.)*. Chernivtsi, 11–16 (in Ukrainian).
- Kosmyna, V. (2010). Problema koherentnosti istorychnoho protsesu i metodolohiia istorii. *Skhid, 1(101)*, 87–91 (in Ukrainian).

Kosmyna, V. (2011). *Problemy tsyvilizatsiinoho analizu istorychnoho protsesu*. Zaporizhzhia (in Ukrainian).

Losyk, O. (2019). Perevahy ta nedoliky mizhdystyplinarnoho pidkholu v humanitarno-filosofskykh znanniakh. *Humanitarnyi korpus*, 23/2, 44–47 (in Ukrainian).

Popper, K. (1994). *Zlydennist istorytsyzmu*. (V. Lisovyi, Trans.). Kyiv: ABRYS (in Ukrainian).

Stus, V. (2009, Mart 23–29). Tsyvilizatsionnie prichini i prognoz razvitiya globalnogo krizisa. *Ekspert-Ukraina*, 11. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/2452> (in Russian).

Stus, V. (2012a, Mart 13). Kak izuchat tsyvilizatsiyu? *Ekspert-Ukraina*, 8–9. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/8779> (in Russian).

Stus, V. (2012b, Iyul). O veroyatnosti raspada Rossii. *Generalnii direktor*. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/9681> (in Russian).

Stus, V. (2012c, Noyabr). Printsip tsyvilizatsionnoi otnositelnosti, Generalnii direktor. <https://blog.liga.net/user/vstus/article/11154> (in Russian).

Atkinson, C. F. (transl. by). (1927). *O. Spengler, The Decline of the West*: in 2 vol., 1. New-York: Alfred A. Knopf. https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2017/07/decline_of_the_west.pdf (in English).

Toynbee, A. (1946). *Civilization on trial*. London: Oxford University Press (in English).

Toynbee, A. (1976). *A Study of History. The One-Volume Edition*. London: Thames and Hudson Ltd. (in English).

Wöller, B. (2012). Misja «Cywilizacyjna» Czy «Okupacyjna»? Aneksja Rusi Czerwonej w czasach Kazimierza III w kolonialistycznym dyskursie Polskich i Rusińskich historyków w habsburskiej Galicji. *Historyka Studia Metodologiczna*, 42, 133–145 (in Polish).

Eduard MAKARENKO

PhD Student Center for Ukrainian-Polish Relations Research

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7529-6166>

e-mail: maedvo9299@gmail.com

THE POTENTIAL OF THE CIVILIZATION ANALYSIS IN HISTORICAL COGNITION

The article deals with the issue of the expediency of using the natural science methodology in historical science. Among the main reasons for this there is the problem of the subject and object of cognition. In the case of the humanities, which study people and society, their separation has always been a problem. Unfortunately, it is not fully resolved. Another problem is the practicality of cognition. Put forward the thesis that its current level is unsatisfactory, because with a proper methodology history is capable of becoming much more socially practical. Both problems can be solved with the use of nature-science theoretical concepts.

In view of this specificity, the article at first examines the beginnings of scientific methodology, starting with the so-called «scientific revolution» of the 16th and 17th centuries. Later, the influence of classical positivism of the 19th century is considered, which led to the development of history as a science and academic discipline. Among the main reasons for the failure of this trend is reduction of a human individual to a psycho-emotional being and the Eurocentric linear progressive scheme of history as well as rather the unconscious

refusal to consistently adopt the natural science methodology, including the experimental testing of hypotheses.

The civilizational approach to the historical process is considered. At the same time, the classics of this field – Nikolai Danilevsky, Oswald Spengler and Arnold Toynbee – are analyzed. Their approach to solving the problems of objectivity and practicality of historical cognition is studied. The civilization analysis and the «Model of the Development of Technological Civilization» by Ukrainian scholar Volodymyr Stus are presented in detail. In addition, the article describes the prospects of the methodology of this field in history with examples, namely the forecasting of both the distant and near future and the past in order to be able to develop social and personal life strategies, close old disputes of historians and limit the speculation on antiquity.

Keywords: civilization analysis, methodology, historical cognition, forecasting, objectivity, practicality, alternative history.

УДК 12.33(477.86):351.853(477)
DOI: 10.33402/ukr.2024-39-83-92

Руслана МАЦАЛАК

*завідувач відділу охорони культурної спадщини
Національного заповідника «Давній Галич»
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6460-6287>
e-mail: ruslanamazalak@gmail.com*

ДОСВІД ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ДАВНІЙ ГАЛИЧ»

Проаналізовано пам'яткоохоронну діяльність Національного заповідника «Давній Галич» і надано рекомендації щодо удосконалення державного регулювання у сфері охорони культурної спадщини України загалом та Національному заповіднику «Давній Галич» зокрема. Схарактеризовано сучасний стан у сфері охорони культурної спадщини в Україні й Національному заповіднику «Давній Галич». На основі аналізу наявних програм, орієнтованих на збереження й охорону культурної спадщини, визначено низку типових для Національного заповідника «Давній Галич» проблем у цій сфері: недостатність державного фінансування; розпорошеність правових норм, що стосуються сфери культурної спадщини, низька інформованість власників щодо їх обов'язків, недостатні санкції за порушення норм; відсутність або застарілість охоронної документації для великої частки об'єктів культурної спадщини; відсутність інформації про власників або балансотримувачів частини пам'яток; несприятливий інвестиційний клімат. Визначено, що великий недолік, який впливає на якість управління культурним спадком давнього Галича, – відсутність повноцінного обліку культурних пам'яток.

Виділено чинники, які сприятимуть покращенню державного регулювання у сфері охорони культурних надбань. Встановлено, що на сьогодні головне завдання для пам'яткоохоронців Національного заповідника «Давній Галич», як і, зрештою, всієї світової спільноти полягає у збереженні автентичного фундаменту Свято-Успенського собору XII ст. у с. Кринос та історико-культурного ансамблю Крилоського городища, який творить сам фундамент, каплиці Святого Василя, церкви Успіння Пресвятої Богородиці, пам'яток архітектури національного значення XV ст. і XVI ст., а також Митрополичих палат, пам'ятки архітектури місцевого значення XIX ст. та пам'ятки архітектури національного значення – храму Святого Пантелеймона.

Ключові слова: Національний заповідник «Давній Галич», культурна спадщина, збереження культурної спадщини, державне регулювання, охорона культурної спадщини.

Культурна спадщина давнього Галича та його околиць – невід'ємна частина культурного надбання українського народу. Тому збереження національної історичної і культурної спадщини – це вимога часу, одне з головних завдань Національного заповідника «Давній Галич», який має статус пам'яткоохоронної та науково-дослідної установи.

Упродовж 2004–2017 рр. працівники Національного заповідника «Давній Галич» Ярополк Клюба (Клюба, 2004, с. 44), Володимир Дідух (Дідух, 2004, с. 52–56) (Дідух В., 2017, с. 1–16), а також науковець Наталія Логвин (Логвин, 2005, с. 21–24) у наукових дослідженнях розробляли окремі аспекти консервації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини давнього Галича в межах Генерального плану розвитку Національного заповідника «Давній Галич» загалом та аспекти консервації й музеєфікації пам'ятки національного значення – фундамент Успіння Пресвятої Богородиці (ох. № 09*00021/1 – Н) зокрема. Щодо проблеми консервації та музеєфікації фундаменту Успенського собору, то названі науковці чітко заперечили «відбудову» Успенського собору. Однак на 2023 р. чітко постало питання вироблення науково-обґрунтованих проєктів консерваційних, музеєфікаційних і реставраційних робіт на об'єктах культурної спадщини давнього Галича, а також питання виготовлення Плану організації території Національного заповідника «Давній Галич» у зв'язку із застарілістю чинного Генерального плану. Саме перспективи зазначеного виготовлення плану і консервації, музеєфікації та реставрації об'єктів культурної спадщини давнього Галича висвітлені в цій статті.

Мета статті – простежити основні принципи охорони культурної спадщини України та визначити на їхній основі особливості пам'яткоохоронної діяльності Національного заповідника «Давній Галич» та її головних проблем і завдань.

Основні принципи охорони культурної спадщини, як відомо, зафіксовані в Конституції України та Земельному кодексі. Зокрема, у ст. 54 Основного Закону записано: «Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність...» (Конституція України, ст. 54). Окрім того, свого часу Україна приєдналася до міжнародних конвенцій та угод у сфері культурного надбання (Логвин, 2005, с. 21–24). За 30 років незалежності нашої держави було ухвалено важливі законодавчі акти щодо забезпечення збереження культурної спадщини, серед яких такі закони: «Про охорону культурної спадщини» (ЗУ-2), «Про охорону археологічної спадщини» (ЗУ-1), «Про музеї та музейну справу» (ЗУ-3), а також розроблено низку важливих нормативно-правових актів, що забезпечують охорону національної культурної спадщини.

Сьогодні в умовах урбанізації та стрімкого розвитку міст проблеми охорони культурної спадщини, збереження історичного середовища населених пунктів набувають усе більшого значення. Визначна цінність Галича як історичного міста полягає не лише в універсальній цінності його пам'яток архітектури, а й у тому, що саме в нашій місцевості зберігся цілісний комплекс, який послідовно формувався упродовж тисячоліття і дійшов до наших днів у доброму стані збереженості (Клюба, 2004, с. 44).

У м. Галич Івано-Франківської обл. 1994 р. був створений заповідник «Давній Галич» (Постанова-81). Згідно з Указом Президента України від 11.10.94 р. № 587 «Про національні заклади України» заповіднику надано статус національного (Указ). Відповідно до розпорядження Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів від 10.01.1995 р. № 16-р «Про передачу Національному заповіднику “Давній Галич” заповідних масивів, пам'яток та об'єктів історії, культури, археології та архітектури», установі було передано понад 200 пам'яток культурної спадщини.

Власне тоді працівники заповідника й приступили до виконання свого головного завдання – виготовлення Генерального плану розвитку установи та визначення історичного ареалу. Адже, відповідно до українського законодавства, території державних історико-культурних заповідників належать до земель історико-культурного призначення,

для яких встановлюються спеціальні умови, вимоги й обмеження щодо використання, здійснення містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, проведення будівельних, меліоративних, шляхових, земляних та інших робіт.

Український регіональний науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставрація» розробив Генеральний план розвитку Національного заповідника «Давній Галич», який затвердила Державна служба охорони культурної спадщини Міністерства культури і мистецтв України (Наказ № 13 від 15.08.2005 р.). У ньому було визначено історичні ареали та зони охорони пам'яток культурної спадщини. Загальна площа історичного ареалу, згідно з Генеральним планом, становить 66,53 км². Упродовж 17 років заповідник користувався цим документом у своїй діяльності, але життя постійно вносить свої корективи. Тому нині виникла нагальна потреба в коригуванні Генерального плану розвитку заповідника та виготовленні Плану використання території, яка має статус історичного ареалу.

Перші кроки в цьому напрямі вже зроблено. У 2019 р. Галицька міська рада розпочала виготовлення історико-архітектурного опорного плану історичного м. Галич разом із селами Крилос і Шевченкове. Ці населені пункти, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України (Кабмін) від 26 липня 2001 р. № 878, занесені до Списку історичних місць України й автоматично набувають особливого статусу в галузі збереження культурної спадщини (Постанова № 878). Це дає можливість у правовому полі вирішувати всі спірні питання щодо проведення земляних чи будівельних робіт в історичному ареалі Галича та навколишніх населених пунктах.

На 1 січня 2022 р. на обліку в Національному заповіднику «Давній Галич» перебуває 161 пам'ятка культурної спадщини. Впродовж 2005, 2008 і 2018 р. виготовлено облікову документацію (паспорт, облікову картку, план та фотофіксація) на 61 пам'ятку, занесену до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (Клюба, 2004, с. 44). У заповіднику за категорією «пам'ятки національного значення» на обліку перебуває 15 об'єктів: церква Різдва Христового XII–XVII ст. у м. Галич, церква Успіння Пресвятої Богородиці перша половина XVI ст. у с. Крилос, костел кармелітів із монастирським комплексом XVII–XVIII ст. у смт Більшівці (комплекс із п'яти пам'яток), Галицький замок XIV–XVII ст. у м. Галич, каплиця Святого Василя 1500 р. у с. Крилос, літописне місто Галич – столиця Галицько-Волинського князівства IX–XIII ст. у с. Крилос, фундамент собору Успіння Пресвятої Богородиці 1154 р. у с. Крилос, городище зі спорудою кам'яної церкви Святого Пантелеймона IX–XIII ст. у с. Шевченкове, церква Святого Пантелеймона 1194–1197 рр. і дзвіниця церкви Святого Пантелеймона 1611 р. у с. Шевченкове. За категорією «пам'ятки місцевого значення» до реєстру занесено 20 пам'яток археології, 17 – архітектури та містобудування, 7 – історії та культури, а також 2 – монументального мистецтва (Клюба, 2004, с. 44). Ця робота триває. З метою подальшого занесення пам'яток культурної спадщини до Державного реєстру, а це здебільша пам'ятки археології, потрібно провести повну їх інвентаризацію. Необхідно детально обстежити, які вже відомі та перебувають на державному обліку, провести їх фотофіксацію, визначити технічний стан, зіставити їхні реальні технічні характеристики та місцезнаходження з інформацією, вказаною у реєстрі тощо. А це дуже кропітка наукова робота і, зрозуміло, не на один рік.

Наступний напрям пам'яткоохоронної діяльності заповідника – оформлення речових прав на нерухоме майно. Сьогодні Свідоцтва (Витяги) на право власності оформлено на вісім будівель і споруд – пам'яток культурної спадщини. Впродовж

останніх 5 років заповідник взяв на баланс 11 таких пам'яток: костел кармелітів, західний корпус монастиря у смт Більшівці, Галицький замок, житловий будинок караїмів (приміщення Музею караїмської історії та культури) в м. Галич, церкву та дзвіницю церкви Святого Пантелеймона у с. Шевченкове, Галичину могилу, Княжу криницю, Митрополичі палати, фундамент собору Успіння Пресвятої Богородиці та каплицю Святого Василя у с. Крилос. Тривають підготовчі роботи для подальшого взяття на баланс (виготовлення технічного паспорта, грошова оцінка об'єкта) ще шести пам'яток культурної спадщини Музею етнографії у с. Крилос.

На виконання Постанови Кабміну від 28 грудня 2001 р. № 1768 «Про затвердження порядку укладання охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини», заповідник підписав Охоронні договори з усіма користувачами культурних споруд (пам'яток), які містяться в межах Генерального плану розвитку заповідника. Ці договори укладені з релігійною організацією «Монастир Блаженного Якова Стрепи ордену братів менших конвентуальних (францисканців) Римо-Католицької Церкви у смт Більшівці» (Берегівський, 2018), громадою УГКЦ (Української Греко-Католицької Церкви) с. Курпів, громадами УГКЦ та УПЦ (Української Православної Церкви) с. Викторів, громадою УГКЦ с. Крилос і громадою УГКЦ м. Галич. Ці дуже важливі юридичні документи, які зобов'язують користувачів культовими спорудами дотримуватися пам'яткоохоронного законодавства – не руйнувати та зберігати в належному стані пам'ятки, які перебувають в їхньому користуванні.

Для збереження та узаконення правового статусу об'єкта культурної спадщини як пам'ятки Міністерство культури і туризму України Наказом від 5 грудня 2005 р. № 900 розробило та визначило Порядок видачі Свідоцтв про реєстрацію об'єкта культурної спадщини як пам'ятки (Логвин, 2005, с. 21–24). Упродовж 2019–2021 рр. Національний заповідник «Давній Галич» отримав від міністерства вісім Свідоцтв про реєстрацію пам'яток: церква Святого Пантелеймона 1194–1197 рр. (Серія ІФ, № 3/2021), дзвіниця церкви Святого Пантелеймона 1611 р. (Серія ІФ, № 4/2021), каплиця Святого Василя 1500 р. (Серія ІФ, № 2/2021), фундамент собору Успіння Пресвятої Богородиці 1154 р. (Серія ІФ, № 1/2021), Митрополичі палати XIX ст. (Серія ІФ, № 2/2019), житловий будинок караїмів (Серія ІФ, № 4/2019), костел кармелітів XVII–XVIII ст. (Серія ІФ, № 1/2019), Галицький замок XIV–XVII ст. (Серія ІФ, № 1/2019) (Клюба, 2002, с. 44).

Дуже важливий напрям діяльності заповідника – дослідження та проведення ремонтно-реставраційних робіт на об'єктах культурної спадщини. Особливу увагу хочу зацентувати на трьох пам'ятках національного значення: фундаменті собору Успіння Пресвятої Богородиці 1154 р. у с. Крилос, Галицькому замку XIV–XVII ст. і костелі кармелітів у смт Більшівцях. Остання пам'ятка, до речі, може слугувати яскравим прикладом того, як тісна співпраця з колегами з Республіки Польща та фінансування з боку цієї європейської держави дали змогу реабілітувати більшівцівську святиню. Враховуючи цінність монастирського комплексу (п'ять пам'яток) як визначної пам'ятки пізньобарокової архітектури, свого часу Генеральна дирекція заповідника у співпраці з провідними пам'яткоохоронними науково-дослідними центрами регіону – Інститутом «Укрзахідпроектреставрація», Науково-дослідною лабораторією з регенерації історико-архітектурних комплексів історичних міст України Національного університету «Львівська політехніка» та Державним науково-технологічним центром консервації та реставрації пам'яток «Конрест» – розробила кілька реставраційних програм (Охоронний договір). Вид запланованих робіт – ремонт, реставрація та пристосування

під первинну функцію. Виходячи з цього, заповідник замовив Львівському інституту «Укрзахідпроектреставрація» науково-проектну документацію на реставрацію монастирського комплексу. Цей проект, отримавши схвалення науково-методичної ради Державної служби охорони культурної спадщини, став основою документації, згідно з якою 2004 р. розпочалася перша черга реставраційних робіт – збереження наявних споруд із відтворенням окремих втрачених на основі іконографічних матеріалів і досліджень. Грунтовні роботи задля збереження костелу кармелітів із монастирським комплексом у Більшівцях – пам'ятки сакральної архітектури XVII–XVIII ст. – розпочали 2001 р. У цей період її досліджував історико-архітектурний загін науково-дослідної експедиції Національного заповідника «Давній Галич». Відтак Міністерство культури і мистецтв України затвердило реставраційне завдання для розробки науково-проектної документації реабілітації костелу кармелітів із монастирським комплексом. Не вдаватимуся до детального аналізу відбудови монастирського комплексу, зауважу тільки, що проєкт реабілітації та реставрації цієї пам'ятки, а точніше комплексу пам'яток, передбачав цілісне рішення для всієї історичної території комплексу. І тут варто наголосити на дуже важливому моменті: для виконання цього завдання вирішальну роль зіграла тісна співпраця Національного заповідника «Давній Галич» із такими польськими науковими інституціями, як Сілезький політехнічний та Вроцлавський університети. Ця співпраця триває і сьогодні – здійснюється взаємний обмін науковим досвідом. Ще 2006 р. відбулися українсько-польські археологічні дослідження монастирського комплексу, що дало можливість виявити стан збереження фундаменту пам'ятки і можливості її реабілітації.

Дуже важливим чинником у процесі відновлення святині було прийняття її до складу проєктів, що беруть участь у програмі «Відновлення пам'яток архітектури поза кордонами краю», яка діє при Міністерстві культури Республіки Польща. І це дало результат, бо наближається до завершення реалізація деяких планових етапів програми. За словами польського сенатора Лукаша Абгаровича (Łukasz Abgarowicz), які він промовив на одній із міжнародних конференцій, «відновлення більшівцівської пам'ятки архітектури є важливим не тільки для українських поляків, а й для єднання наших народів. Це одне з найкращих наших капіталовкладень і один із найкращих проєктів, які фінансує сейм. Цю справу в Більшівцях треба продовжувати як створення платформи для діалогу між двома народами... Дуже багато пам'яток культури в Україні не лише польські, а й спільні. Для нас важливо це як пам'ять про національне коріння, як підтримка розвитку національної тотожності поляків в Україні і взагалі за кордоном, так і збереження добрих відносин з країнами їх проживання... Усе більшим у Польщі є переконання, що культурні пам'ятки, з якими маємо справу, – це спільний культурний набуток. Одним із таких місць і є, власне, Більшівці» (Охоронний договір, с. 4).

Також треба наголосити, що до відродження пам'ятки долучилися і місцева римо-католицька громада, і чоловічий монастир Ордену Братів Менших Конвентуальних святого Франциска з Асижа Римо-Католицької Церкви, з яким Генеральна дирекція Національного заповідника «Давній Галич» підписала охоронний договір (Охоронний договір).

Загалом, вирішення проблеми реставрації та реабілітації костелу кармелітів із монастирським комплексом у Більшівцях, розміщеного на території Національного заповідника «Давній Галич», дасть змогу не тільки зберегти пам'ятку архітектури національного значення та використовувати її за призначенням, але й зробити її більш

привабливою для туристів. Співробітники заповідника мають намір уже наступного року розробити новий туристичний маршрут, у який входить відвідання костелу кармелітів із монастирським комплексом у Більшівцях. А ще більшівцівська пам'ятка архітектури національного значення – це чи не єдина в Україні святиня, яка незабаром буде передана в користування Ордену Братів Менших Конвентуальних святого Франциска з Асижа.

Що стосується Галицького замку XIV–XVII ст. – пам'ятки архітектури національного значення (ох. № 090018-Н), то нині він потребує термінової реставрації. Не вдалося це зробити ні до 1100-річчя Галича, ні до наступних ювілеїв міста. Правда, виготовлено проектно-кошторисну документацію на ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятці. Однак забракло коштів на виготовлення проектів постачання води, електроенергії та газу, а також на технічні умови, корегування та експертизу проекту. Крім того, є Робочий проект розвитку лісопаркової зони на Замковій горі в Галичі. Сьогодні він, на жаль, уже потребує корегування та повторної експертизи і, звісно, фінансування. Пам'ятка була внесена у Президентську програму «Велика реставрація», але, на превеликий жаль, через воєнні події призупинено всі державні програми.

Ще одне першочергове завдання на шляху до відродження Галича – консервація та музеєфікація фундаменту Успенського собору. Пам'яткоохоронці це добре розуміють і пам'ятають про шкоду, завдану пам'ятці під час двох попередніх «консервацій та музеєфікацій» (Дідух, 2017, с. 16). Перша була завершена 1979 р., а друга розпочата 2003 р. і не закінчена досі. Більше про першу консервацію можна дізнатися зі статті Н. Логвин «Пам'ятка під загрозою» (Логвин, 2005, с. 23). А ось про другу – майже ніхто не говорить і навіть не здогадується. Річ у тім, що, виготовивши 2003 р. «Робочу документацію з консервації та музеєфікації Успенського собору», Національний заповідник «Давній Галич» приступив до її реалізації. Цього ж року було облаштовано водовідведення і приватна фірма «Явір» приступила до музеєфікації... вже музеєфікованого 1979 р. фундаменту, а точніше до обкладання його «калуським пісковиком»! Що з того вийшло – можна сьогодні побачити, побувавши у Крилосі. Не називатиму суми державних коштів, витраченої під час «музеєфікації». Але завдана шкода автентичному фундаменту Успенського собору очевидна (Дідух, 2017, с. 16).

Підсумовуючи, наголошу, що сьогодні перед пам'яткоохоронцями Національного заповідника «Давній Галич», як і, зрештою, перед всією світовою спільнотою, стоїть одне головне завдання – зберегти автентичний фундамент Свято-Успенського собору XII ст. у с. Крилос та історико-культурний ансамбль Крилоського городища, який творить сам фундамент, каплиця Святого Василя, церква Успіння Пресвятої Богородиці, пам'ятки архітектури національного значення XV ст. і XVI ст., а також Митрополичі палати, пам'ятка архітектури місцевого значення XIX ст. Зрештою, вся Крилоська гора – це комплекс сакральних споруд (1154–1500), пам'ятка архітектури, археології, історії національного значення, якій Постановою Кабміну від 10.10.2012 р. № 929 присвоєно охоронний номер 090021-Н, і вона перебуває під охороною держави. Зберегти та реставрувати необхідно й інші об'єкти культурної спадщини заповідника, передовсім пам'ятку архітектури національного значення – храм Святого Пантелеймона.

Один із найголовніших, на мою думку, напрямів роботи Національного заповідника «Давній Галич» – популяризація культурної спадщини давнього міста над Дністром у видавничих та електронних проектах. За 28 років заповідник здобув чималий досвід видання наукової, науково-дослідної та популярної літератури, де мовилося про пам'ятки

культурної спадщини Національного заповідника «Давній Галич». А розпочав діяльність із публікацій наукових і науково-популярних досліджень у місцевих та регіональних засобах масової інформації (ЗМІ). Відтак створив свою газету – «Дністрова хвиля», яка виходила в Галичі 8 років поспіль (з жовтня 1994 р. по червень 2003 р.), бо добре розумів, що співпраця із ЗМІ (пресою, радіо, телебаченням) була епізодичною, безсистемною. А інформаційна підтримка ідеології відродження історичної справедливості щодо стольного в минулому града Галича, на жаль, не витримувала жодної критики. На той час конче необхідно було привернути увагу громадськості не тільки регіону, держави, а й усього світу до Галича, його історії, культури, мистецтва, пам'яток. Цю місію виконав найдалекоглядніший, найоптимальніший і майже самокупний проєкт «Газета “Дністрова хвиля”», засновниками якої стали Національний заповідник «Давній Галич» і Галицька організація Національної спілки журналістів України (Береговський, 2018).

Лише тепер, із висоти часу, можна сповна оцінити той внесок, який зробила за 8 років ця щотижнева газета для висвітлення історії міста, його славного минулого, а також для популяризації культурної спадщини давнього Галича. На сторінках часопису було опубліковано нові дослідження про храм Святого Пантелеймона, церкви Успіння Пресвятої Богородиці та Різдва Христового, Галицький замок, Галичину могилу, Княжу криницю тощо.

Але якщо говорити дуже коротко про видавничі проєкти Національного заповідника «Давній Галич», то нині їхня кількість уже перевершила 130 од.! І дослідження та розповіді про пам'ятки культурної спадщини Галича присутні в кожному з них. Подібне можна сказати і про електронний ресурс – сайт Національного заповідника «Давній Галич», створений ще 2005 р., який не тільки популяризує роботу установи, але і є тим електронним ресурсом, який понад 16 років поспіль ґрунтовно розповідає про пам'ятки культурної спадщини давнього Галича, популяризує їх на всіх континентах світу (Сайт).

Отже, майже за 30 років від часу створення Національного заповідника «Давній Галич» вдалося не тільки зберегти культурну спадщину давнього міста, а й реставрувати та відремонтувати чотири пам'ятки архітектури національного значення (храм Святого Пантелеймона в Шевченковому, церкви Різдва Христового в Галичі й Успіння Пресвятої Богородиці у Крилосі, костел кармелітів із монастирським комплексом у Більшівцях). Заповідник також приступив до реставрації та реабілітації Галицького замку... 2019 р. капітально відремонтовано Музей історії Галича, а 2004 р. – Музей караїмської історії та культури, на черзі – ремонтно-реставраційні роботи в Музей етнографії... За час, що минув від створення заповідника, музеєфіковано літописну Галичину могилу та Княжу криницю тощо. Звісно, при належному фінансуванні можна було би зробити набагато більше.

Гасло Заповідника нині звучить так: «Виявлення, дослідження, збереження, реставрація та популяризація культурної спадщини давнього Галича». Керуючись ним, він не тільки зберігає та реставрує пам'ятки, а й виявляє, досліджує та вносить до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а ще – популяризує і тим самим відроджує історичну справедливість щодо стольного в минулому града Галича, міста, яке свого часу понад 100 років було столицею могутньої Галицько-Волинської держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Береговський, О. (голов. ред.). (2018). *«Давній Галич», національний заповідник. Каталог видань Національного заповідника «Давній Галич» 1995–2017*. Галич.

Дідух, В. (2004). Популяризувати історію Давнього Галича – головне завдання інформаційно-видавничого відділу. *Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи: матеріали Міжнародної ювілейної конференції. (Галич, 4–6 листопада 2004 р.)*. Галич, 52–56.

Дідух, В. (2017). Камінь спотикання на автентичному фундаменті Успенського собору в Крилосі. *Галичина, 1*, 1–16.

ЗУ-1: Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р. № 1626-IV. *Верховна рада України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15/ed20110205>

ЗУ-2: Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р. № 1805-III. *Верховна рада України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>

ЗУ-3: Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29.06.1995 р. № 249/95. *Верховна рада України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>

Клюба, Я. (2004). Сучасний стан та проблеми охорони культурної спадщини Національного заповідника «Давній Галич». *Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи: матеріали Міжнародної ювілейної конференції. (Галич, 4–6 листопада 2004 р.)*. Галич.

Конституція України. (№ 254к/96 від 28.06.1996). *Верховна рада України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text>

Логвин, Н. (2005). Пам'ятка під загрозою. *Успенський собор Галича. Минуле і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції. (Галич, 14 жовтня 2005 р.)*. Галич, 21–24.

Наказ-1: Наказ Міністерства культури України «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Із змінами і доповненнями, внесеними наказом Міністерства культури України від 17.01.2015 р. № 11». <https://ips.ligazakon.net/document/MUS23367>

Наказ-2: Наказ Міністерства культури і туризму України «Про затвердження Порядку видачі свідоцтва про реєстрацію об'єкта культурної спадщини як пам'ятки» від 05.12.2005 р. № 900. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1533-05>

Наказ-3: Наказ Міністерства культури і туризму України «Про затвердження складу експертної ради з розгляду питань занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 15.08.2005 р. № 564. <https://studfile.net/preview/5605442/>

Охоронний договір. (№772/10-2/61-18 від 10.07.2018). *Відділ охорони культурної спадщини*. Папка № 5.

Постанова № 81: Постанова Кабінету Міністрів України «Про державний історико-культурний заповідник у м. Галичі Івано-Франківської області» від 08.02.1994 р. № 81. http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245028074&cat_id=244905579

Постанова № 878: Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Списку історичних населених місць України» від 26.07.2001 р. № 878. http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245028074&cat_id=244905579

Указ Президента України «Про національні заклади культури» від 11.10.1994 р. № 567/94. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587/94#Text>

Ризька Хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини від 24.10.2000 р. *Пам'ятки України*, 4, 74–75.

Сайт Національного заповідника «Давній Галич». <http://davniyhalych.com.ua/>

REFERENCES

Berehovskiy, O. (Ed.). (2018) *«Davniy Halych», natsionalnyi zapovidnyk. Katalog vydan Natsionalnoho zapovidnyka «Davniy Halych» 1995–2017*. Halych (in Ukrainian).

Didukh, V. (2004). Populiaryzuvaty istoriiu Davnoho Halycha – holovne zavdannia informatsiino-vydavnychoho viddilu. *Zberezhennta ta vykorystannia kulturnoi spadshchyny Ukrainy: problemy ta perspektyvy: materialy Mizhnarodnoi yuvileinoi konferentsii. (Halych, 4–6 lystopada 2004 r.)*. Halych, 52–56 (in Ukrainian).

Didukh, V. (2017). Kamin spotykannta na avtentychnomu fundamenti Uspenskoho soboru v Krylosi. *Halychyna, 1*, 1–16 (in Ukrainian).

Zakon Ukrainy «Pro okhoronu arkeolohichnoi spadshchyny» vid 18.03.2004 r. № 1626-IV. *Verkhovna rada Ukrainy*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15/ed20110205> (in Ukrainian).

Zakon Ukrainy «Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny» vid 08.06.2000 r. № 1805-III. *Verkhovna rada Ukrainy*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (in Ukrainian).

Zakon Ukrainy «Pro muzei ta muzeinu spravu» vid 29.06.1995 r. № 249/95. *Verkhovna rada Ukrainy*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text_ (in Ukrainian).

Kliuba, Ya. (2004). Suchasnyi stan ta problemy okhorony kulturnoi spadshchyny Natsionalnoho zapovidnyka «Davniy Halych». *Zberezhennta ta vykorystannia kulturnoi spadshchyny Ukrainy: problemy ta perspektyvy: materialy Mizhnarodnoi yuvileinoi konferentsii. (Halych, 4–6 lystopada 2004 r.)*. Halych (in Ukrainian).

Konstytutsiia Ukrainy. (№ 254k/96 vid 28.06.1996). *Verkhovna rada Ukrainy*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#.Text> (in Ukrainian).

Lohvyn, N. (2005). Pamiatka pid zahrozoiu. Uspenskyi sobor Halycha. Mynule i suchasnist. *Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii. (Halych, 14 zhovtnia 2005 r.)*. Halych, 21–24 (in Ukrainian).

Nakaz Ministerstva kultury Ukrainy «Pro zanesennia obektiv kulturnoi spadshchyny do Derzhavnoho reiestru nerukhomykh pamiatok Ukrainy: Iz zminamy i dopovnenniamy, vnesenymy nakazom Ministerstva kultury Ukrainy vid 17.01.2015 r. № 11». <https://ips.ligazakon.net/document/MUS23367> (in Ukrainian).

Nakaz Ministerstva kultury i turyzmu Ukrainy «Pro zatverdzhennia Poriadku vydachi svidotstva pro reiestratsiiu obiekta kulturnoi spadshchyny yak pamiatky» vid 05.12.2005 r. № 900. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1533-05> (in Ukrainian).

Nakaz Ministerstva kultury i turyzmu Ukrainy «Pro zatverdzhennia skladu ekspertnoi rady z rozghliadu pytan zanesennia obektiv kulturnoi spadshchyny do Derzhavnoho reiestru nerukhomykh pamiatok Ukrainy» vid 15.08.2005 r. № 564 <https://studfile.net/preview/5605442/> (in Ukrainian).

Okhoronnyi dohovir. (№772/10-2/61-18 vid 10.07.2018). *Viddil okhorony kulturnoi spadshchyny*. Papka № 5 (in Ukrainian).

Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk u m. Halychi Ivano-Frankivskoi oblasti» vid 08.02.1994 r. № 81. http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245028074&cat_id=244905579 (in Ukrainian).

Postanova Kabinetu Ministriv «Pro zatverdzhennia Spysku istorychnykh naselenykh misty Ukrainy» vid 26.07.2001 r. № 878. http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245028074&cat_id=244905579 (in Ukrainian).

Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro natsionalni zaklady kultury» vid 11.10.1994 r. № 567/94. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587/94#Text> (in Ukrainian).

Ryzka Khartiia pro avtentychnist ta istorychnu rekonstruktsiiu kulturnoi spadshchyny vid 24.10.2000 r. *Pamiatky Ukrainy*, 4, 74–75 (in Ukrainian).

Sait Natsionalnoho zapovidnyka «Davniy Halych». <http://davniyhalych.com.ua/> (in Ukrainian).

Ruslana MATSALAK

*Head of the Cultural Heritage Protection Department
of the Davniy Halych National Reserve*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6460-6287>

e-mail: ruslanamazalak@gmail.com

EXPERIENCE OF MONUMENT PROTECTION ACTIVITIES OF DAVNIY HALYCH NATIONAL RESERVE

The monument protection activity of the National Reserve «Davniy Halych» was analyzed and recommendations were made to improve state regulation in the field of cultural heritage protection of Ukraine in general and the National Reserve «Davniy Halych» in particular. The current situation in the field of cultural heritage protection in Ukraine and the National Reserve «Davniy Halych» is characterized. Based on the analysis of existing programs focused on the preservation and protection of cultural heritage, a number of problems typical for the National Reserve «Davniy Halych» in this area have been identified: insufficient state funding; dispersion of legal norms related to the field of cultural heritage, low awareness of owners about their obligations, insufficient sanctions for violation of norms; the absence or obsolescence of protective documentation for a large share of cultural heritage objects; lack of information about the owners or balance-keepers of part of the monuments; unfavorable investment climate. It was determined that a major drawback that affects the quality of the management of the cultural heritage of ancient Halych is the lack of a full accounting of cultural monuments.

The factors that will contribute to the improvement of state regulation in the field of cultural property protection are highlighted. It has been established that today the main task for the preservationists of the National Reserve «Davniy Halych», as well as, ultimately, the entire world community, is to preserve the authentic foundation of the Assumption Cathedral of the 12th century. in the village Krylos and the historical and cultural ensemble of the Krylos settlement, which forms the very foundation, the chapel of St. Basil, the Church of the Assumption of the Holy Virgin, an architectural monument of national significance of the 15th century and the 16th century, as well as the Metropolitan Chambers, architectural monuments of local significance of the 19th century and architectural monuments of national importance – the Church of Saint Panteleimon.

Keywords: National Reserve «Davniy Halych», cultural heritage, preservation of cultural heritage, state regulation; protection of cultural heritage.

УДК 821.161.2-34-94(477.86)"1940/1960"
DOI: 10.33402/ukr.2024-39-93-108

Марина ДЕМЕДЮК

*кандидат філологічних наук
науковий співробітник відділу української літератури
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4415-002X>
e-mail: mdemediuk@gmail.com*

ПЕРСОНАЖІ-АНТАГОНІСТИ У ФОЛЬКЛОРНИХ НАРАТИВАХ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНУ БОРОТЬБУ УКРАЇНЦІВ У 1940–1950-х РОКАХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ З ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ)

З'ясовано базові чинники формування образу антагоніста у фольклорній прозі Івано-Франківщини про події Другої світової війни та руху Опору українців нацистському й більшовицькому режимам. Уперше простежено зображення персонажів-злотворців у фольклорній прозі про події 1940–1950-х років, що дає змогу проаналізувати, як сприймали українці воєнного й повоєнного періоду та їхні нащадки представників чужого етнічного середовища (німців, поляків, угорців, євреїв) і нав'язаного окупаційного устрою.

Закцентовано на значенні історичних обставин та міжетнічних контактів, їхній диференціації залежно від змін історичних реалій. Доведено провідну роль загальнолюдських цінностей (добра, милосердя і самопожертви), які займають важливе місце при зображенні негативно маркованого персонажа. З'ясовано, що фольклорні антагоністи типізовані й діють у межах відведених їм ролей та функцій.

Виокремлено чотири групи образів негативних героїв у повстанській прозі Івано-Франківщини: антагоніст – втілення зла апокаліптичного виміру; повсякденний індивідуалізований антагоніст; образ ворога як системи; злотворець-«свій», що стикається із сумнівами і внутрішньою боротьбою.

Підсумовано, що важливо досліджувати усноісторичні наративи про події ХХ ст. у міждисциплінарному контексті, адже це дає змогу не лише актуалізувати історичні реалії, а й зафіксувати ставлення оповідачів до конкретних персонажів, подій і фактів.

Ключові слова: фольклорний наратив, усні історії, Друга світова війна, герої-антагоністи, Українська повстанська армія.

Усна традиція не статична – постійно змінюється, адаптується до історичних реалій, реагуючи на нові виклики. Тривалий час у фольклористиці на перший план висувалося вивчення класичного фольклору (пісень, казок чи легенд), однак у зв'язку з розвитком технологій, які полегшують фіксацію тексту, все більше актуалізується звернення до пласту неказкової прози. ХХ – початок ХХІ ст. позначається суттєвим затуханням класичних жанрів фольклору. Дослідники все частіше говорять про необхідність переосмислення поняття традиції, адже репрезентація особистого досвіду через нарацію належить до фундаментальних аспектів людської соціальної поведінки. У зв'язку з цим актуалізується фіксація раніше незатребуваних автобіографічних

наративів, чи як їх називають у західноєвропейській культурології – історій особистого досвіду (*personal experience narratives, personal experience stories*). Цей тип фольклорних наративів поряд із класичними прозовими жанрами є потужним пластом оповідної усної традиції. Американська фольклористка Сандра Шталь (Sandra Stahl) відзначає їхню належність саме до фольклору: «Історії особистого досвіду є частиною усної оповідної традиції» (Stahl, 1977, p. 17). На думку дослідниці, коли розглядати автобіографічні наративи, не варто відшукувати в них традиційних сюжетів чи оповідних типів, а потрібно звертати увагу на інші аспекти: традиційну структуру, функції та персонажі. Важливий компонент текстів – їхня емоційність, адже оповідач говорить про значимі для себе і свого середовища події. Ключовою є не стільки монологічна оповідь, а її взаємодія оповідача зі слухачем, коли останній одержує можливість стати співавтором історії (Stahl, 1977, p. 19).

При аналізі автобіографічних текстів варто враховувати, що історія життя людини повинна розглядатися не лише як розповідь, а передусім як цілісна структура зі сформованою сюжетною канвою. Власну структуру історій особистого досвіду запропонував у кінці 60-х років ХХ ст. американський етнолінгвіст Вільям Лабов (William Labov). Згідно з його спостереженнями, оповідь має шість обов'язкових компонентів: резюме (ознайомлює слухача з темою та санкціонує розповідь), налаштування (вказівка на дійових осіб, місце і час оповіді), ускладнення, розв'язка, кода (повертає з часу оповіді в реальний), оцінка (вираження ставлення до подій) (Labov, 1967, p. 32–41). Отже, одиницею оповіді вважається подія, під якою розуміють порушення нормального життєвого циклу не лише на рівні індивіда, а й значно ширше – спільноти. Важливий компонент історій особистого досвіду – суб'єктивність, яка, на думку С. Шталь, є головним елементом при трансформації індивідуального досвіду в культурний текст через розповідь історій. Вона визнає суб'єктивність «у відборі уваги, у визнанні концептуального, невербалізованого фольклору, у виявленні приватного фольклору, у контекстуалізації повчального тексту» (Stahl, 1989, p. 118). Оповідач, на думку дослідниці, обирає тему і засоби для її розкриття з готового масиву фольклорних форм. Сама ж історія не є доконаним текстом без взаємодії оповідача і слухача, де останній не просто пасивний спостерігач, а навпаки – активно залучений до процесу творення. Оця їхня майже «інтимна» близькість формує особливості історій особистого досвіду.

Досліджуючи оповіді про війни, Томас Боуї (Thomas Bowie) наголошує, що «особисті» наративи відтворюють «історію поразок і втрат, страждань і болю, а також презентують історії морального вибору, гносеологічну невизначеність та особисті переживання оповідача» (Bowie, 1989, p. 244). Суголосні думки висловлює й естонська дослідниця Маре Койва (Mare Kõiva), говорячи, що «історії особистого досвіду не відтворюють реальність, а є акумуляцією стереотипів та індивідуального досвіду наратора» (Kõiva, 2002, p. 132).

Українська вчена Оксана Лабашук акцентує, що «протягом останнього десятиліття в Україні активізується науковий інтерес фольклористів до записів та публікацій автобіографічних спогадів, що мають виразну соціально-історичну проблематику» (Лабашук, 2016, с. 14–22.). Серед таких студій варто назвати ґрунтовні наукові розвідки Григорій Дем'яна (Дем'ян, 2006), Романа Кирчіва (Кирчів, 2010), Євгена Луня (Луньо, 2012), Оксани Кузьменко (Кузьменко, 2018), Лесі Халюк (Халюк, 2013) та ін. Провідною в них є думка про те, історії особистого досвіду фіксують винятково важливі для індивіда чи спільноти події, які зазнають трансформації у свідомості оповідача та через

передачу тексту від транслятора до транслятора. Так, у традиції залишаються не разові твори, а оповіді, які становлять значний інтерес для життя спільноти, відтворюючи певні етапи її життєдіяльності.

Оповіді про повстанський рух у період Другої світової війни відзначаються тяжінням до достовірності. Однак це не та виняткова історична точність, яку намагаються відшукати в автобіографічних наративах усні історики, а правда особиста, часто видозмінена залежно від конкретної суспільної ролі чи становища оповідача. На переконання Алана Дандиса (Alan Dundes), фольклорна візія події нетотожна історичній: «Вона часто є фантазією, але не відокремленою від правдивості чи значимості» (Dundes, 2007, р. 4). Визначальною стає не так форма оповіді, що зумовлює належність тексту до певного жанру (казка, оповідання, переказ), як зміст, який реалізується через сукупність головних мотивів і систему персонажів.

Мета статті – сконструювати образ негативного героя в усноісторичних текстах про події Другої світової війни, які зазнали фольклоризації. Матеріалом для дослідження слугують автобіографічні наративи, зафіксовані під час експедиції 2019 р. у Галицький і Богородчанський р-ни Івано-Франківської обл.

Передовсім потрібно зазначити, що образ героя-протагоніста у фольклорній прозі конструюється через виразні концепти дому, матері, свободи, України. Герой-антагоніст ж навпаки – заперечення усього священного і недоторканого для етносу. Його образ формується передовсім у руслі антиномії категорії «свій–чужий». На противагу «своїм» антагоніст-чужинець є ворогом, який у народній традиції дегуманізується.

За словами Романа Лихограя, нематеріальна складова культури, яка почасти обділена увагою обивателів, а іноді й дослідників, первинна «у процесі дешифрування ментального ідентифікаційного коду українського етносу», а отже, «стрижневим ментальним концептом фольклору спротиву українців є концепт “свободи”» (Лихограй, 2017, с. 69). Зображення антагоніста уможливується лише в антонімічній парі із протагоністом. Так, образ москаля з’являється в сюжетах про вбивства, зраду, катування повстанців, вивезення на Сибір.

Фольклорні антагоністи, як і протагоністи, – типізовані і діють у межах відведених ролей. Їхня важливість визначається значенням для розвитку сюжету, у якому кожен із них діє в межах визначеної функцією ролі, а вчинки, слова та почуття – передбачені заздалегідь. Функційно антагоніст, на думку дослідників, потрібен наративу неодмінно, адже саме у протистоянні із злотворцем добротворець набуває сили: «Сила та риси антагоніста окреслюють вчинки героя для боротьби зі злом» (Duman, 2019). Так, важливо досліджувати антагоністів, бо саме у протиставленні кристалізуються значимі риси фольклорного героя і його противника.

Як і в казковому епосі, у наративах на історичну тематику визначальним виступає протиставлення/боротьба добра зі злом. За допомогою введення антагоніста оповідач робить розповідь гнучкішою, а дії антагоніста визначають і її тривалість (Duman, 2019). Універсалізовані через бінарні опозиції антагоніст–протагоніст, герой–антигерой, на основі яких протиставленням герой–ворог, на думку Наталії Ярмоленко, в українському козацькому епосі успадковує модель апокрифічних сказань «Бог–нечистий» і має чітку дуалістичну спрямованість (Ярмоленко, 2010, с. 469).

Отож герої антагоністи не існують у фольклорному тексті відокремлено, а лише в парі з героєм/-ям. Традиційними є теми випробування героя та протиборства героя і антигероя. За спостереженнями О. Кузьменко, «складовими, які кодують, передають у

часі і просторі важливу інформацію про головних суб'єктів дії, виступають три мотиви: 1) “ворог наказує катувати героя (героїв)”;

- 2) “вороги знаходять і знищують героїв”;
- 3) “вороги забирають героїв у полон”» (Кузьменко, 2017а, с. 1086).

Зважаючи на те, що в основі кожної історії лежить конфлікт, доцільно використувати чотирирівневу класифікацію антагоністів в епосі, яка цілком виправдано може бути апробована при аналізі історій особистого досвіду. Так, перший тип – зло епічного масштабу, що зазвичай притаманний для казкової прози, однак може з'являтися і в автобіографічному наративі. Основна його мета – нанесення шкоди за будь-яку ціну. Антагоніст – виразник найвищого зла без моральних обмежень, протистояти якому герої переважно не здатні. Зображення епічного зла в наративах має прив'язку до базового людського інстинкту – страху. Найяскравіший приклад цього типу антагоністів у наративах про події Другої світової війни – німецькі солдати-есесівці, єдина мета яких, на переконання оповідачів, – знищення всього живого на своєму шляху: «Німець є німець. О. Це, це таке плем'я, що воно і ретельне, але надто нахальне. Розумієш? Вот. Було таке навіть, що за одного німця вбитого вот вбили п'ятнацять чоловік» (Інтерв'ю-19); «... а німці тогди до мами. Мене поставили на землю, а маму розстрілювати» (Інтерв'ю-3). Головними при зображенні цього типу антигероїв стають зовнішні характеристики: німецькі військові мундири, шапки з черепом та кістками на чолі, вогнепальна зброя. Наявність черепа як персоніфікація неминучості смерті вказує на апокаліптичну складову образів: «... наїхали в чорних шинелях і з черепами казали шапкі були» (Інтерв'ю-5). Вбивство як мета діяльності німецьких солдатів породжувала ірраціональний страх перед антагоністами: «Німці тогди так ги нічого не казали, але оту за років там ліс є, то там була криївка велика, партизани робили. І там німці обскочили і забрали тамка 40 чоловік і всіх їх під Франківськов, під божницею жидівськов розстріляли» (Інтерв'ю-6). Варто відзначити також певну двоякість зображення солдатів-німців. Так, у низці текстів ці антагоністи не наділені винятково негативними рисами, а зображені і в позитивному ракурсі: «Виділи, що діти риплет. Може, й дітей пожаліли, може й між ними були як люде. То не мош сказати, що всі були німці одинакові» (Інтерв'ю-4); «В нас на постою тоже німці були. Але нашим таким простим людьом вони нічого ни робили. А німці хоч були такі фашисти, али вони господарі» (Інтерв'ю-3). Показово, що визначальний при актуалізації антагоніста-німця мотив страху перед ворогом поєднаний з усвідомленням необхідності дотримання правил, введених загарбником: «Раз один німець троха напивсі ди й каже до бабціної дочки. Взяв утюг і каже: “Погладь мині тут”. А в'на каже: “Та як я буду тобі гладити”. “Гладь мині так, на мені”. І шо казав, то робив, бо боявсі» (Інтерв'ю-3). Відчуття страху примушує навіть закривати очі на звірства щодо представників інших етнічних груп. Так, розстріли євреїв нерідко сприймалися дещо відсторонено, адже гинуть «чужі», а не «свої».

Образ антагоніста-угорця також тлумачиться в текстах з Івано-Франківщини як епічне лихо та набуває виразно негативного потрактування: «І видут, тегнут. А я у мами на руках, така була, шо я ни знала сказати свиня, а казала паце: “Мамо, паце бирут. Мамо, паце”. Мама вишла, ну шо може сказати, маляр мадяром. Мама вийшла зо мнов на двір, а він зброю наставив чи був би стрілев чи не» (Інтерв'ю-4). Однак якщо німці виступають поборниками правил і такими, що карають у відповідь, то мадяри зображені загарбниками, які знищують усе на шляху, грабують і безвинно карають: «Іван каже, шо були дуже погані люди мадяри. В'ни спалили пів Саджави

отам» (Інтерв'ю-3), «Вони такі були трохи збиточні. Вони робили таке було усекої зброї по stodолах, а вони як запалили, то ті пулі вистрелювали і на хати то всьо литіло. Підпалили ту амуніцію всю свою. То огонь був страшни» (Інтерв'ю-2). Тут виразно простежуються паралелі з турецько-татарською навалою, зображеною в історичних переказах, адже угорці також темні й видаються неосвіченими. Підкреслюється також підневільне становище антагоністів-мадярів. Це, на переконання оповідачів, солдати нижчого гатунку, яким невідома порядність чи шляхетність. Метою є бажання вижити чи нажитися на чужому добрі: «Вели тих мадярів. Так казали, що з мадярщини. Боже, які вони драні йшли. Вони йшли в штанях таких калісонах білих, що тут на шнурках тако зав'язано. Вони йшли, а по краях їхали на конях» (Інтерв'ю-4). Показово, що на теренах Івано-Франківщини відсутні мотиви з позитивно конотованими угорцями, на які натрапляємо в наративах із Волинського Полісся, де наявні образи мадярів, що попереджають селян про прихід есесівців чи стріляють у повітря, даючи можливість чоловікам переплисти річку і врятуватися: «Ди й один мадяр зайшов. Каже: “Ми йдемо, а ми вбивати людей не будемо, а позад нас будут таки, що будут убивати людей”. Да й вони прошли да сразу німци пришли да й давай бити людей» (Інтерв'ю-12).

На відміну від історій особистого досвіду із Волині та Полісся, у наративах з Івано-Франківщини образ ворога-чужинця, репрезентований польськими військовими загонами, поодинокій. Заслугує на увагу текст із Галицького р-ну, де поляки зображені як ворожа зла сила, що сіє смерть, а тому відплатні акції цілком обґрунтовані та справедливі: «І вони в тій Лідвиківці поляки з косами і їх багато повіризували. Наших повстанців косами. А тоді наші повстанці пішли і спалили село» (Інтерв'ю-11). Ймовірно, що образ поляків із косами виник на протигагу аналогічному зображенню українців у наративах, записаних з уст поляків про польсько-український конфлікт на Волині.

Другий тип антигероїв – повсякденний індивідуалізований антагоніст, що долучається до конфлікту з героєм із певною метою – задля особистої вигоди, не керуючись прагненням до нанесення зла без причини. Персонажі цього типу набувають чітких рис. Часто оповідачі дають чітку характеристику зовнішності героїв. Яскравим репрезентантом антагоніста із внутрішнього кола в історіях особистого досвіду з Івано-Франківщини є образ Яремка – у минулому жорстокого повстанця, а потім зрадника і прислужника більшовиків. Оскільки образ героя-упівця на Івано-Франківщині героїчний, то оповідачі намагаються відразу наголосити, що антигерой потрапив до лав повстанців цілком випадково, прагнучи втекти від призову в регулярну армію чи сподіваючись на легку наживу. Не отримавши бажаного, Яремко переходить на сторону ворога без жодного докору сумління і стає катом для своїх же побратимів: «А він зголосивсі. Пішов на міліцію, зголосивсі – їму подарували кару. І він тих двох хлопців відав» (Інтерв'ю-14); «Був такі Яремко. Як він здавав своїх людей. Він побачив, що се йому не підходить. Він відразу в міліцію пішов і мав каханку в КГБ, що його врятувала. Він може був би і сів тогди» (Інтерв'ю-3). Синонімічний за зображенням й образ зрадника Гонти в наративі з Підгір'я на Богородчанщині: «І зрадники були, які вже там сказали. Такий був Гонта. Який шось чотири боївки зрадив» (Інтерв'ю-18). Образ цього антагоніста будується на протиставленні позитивних рис повстанців-героїв і зрадників через апелювання до категорії «хороший–поганий»: «Такі участковий в нас був, що він був в партизанці, а потом бігом пиримотнувсі до руських і став міліціонером. І він знав всі ходи і виходи. Він скільки людей погубив, шо... бо він знав бункери і знав якісь ці паролі. І він кілька людей повидавав. Він такий був паскудний чоловік»

(Інтерв'ю-3). При зображенні антагоністів оповідачі повсюдно акцентували, що такий тип персонажа не поодинокий, а навпаки – знаковий в умовах воєнних реалій: «Та все є такі люди. Шьо в кождім силі, шьо шпигує і доносить» (Інтерв'ю-14); «То, розумієте, в селі тоже були всякі сіксоти» (Інтерв'ю-16). Протиставлення хорошого і поганого героїв будується в оповідах на антиномії категорій «свій–чужий», де зрадник набуває статусу чужого: «Були маскалі і були свої як маскалі» (Інтерв'ю-3).

Показовим є зображення злотворця як втілення людських жахів і за допомогою увиразнення його фізичних характеристик (високий зріст, фізична міць, наявність вогнепальної зброї тощо), протистояти яким «прости» люди не мають змоги: «Його так всі боялися люди. Всі ліси були його, всі лісники були в його кулаці. Такий страшний, такий величезний. Постійно ходив з пістолетом» (Інтерв'ю-3).

Серед антагоністів із категорії своїх вирізняються місцеві активісти-прислужники радянської влади. Основним у їхній характеристиці є мотив: герой намагається вислужитися перед начальством: «То приходили вночі. І це вже наші ходили такі активісти, що вже переметнули. Приходили в кого лямба, то бризнут водов на циліндра. Б'ют всіх людей до крові» (Інтерв'ю-3); антагоніст залякує селян: «Він шипнув мамі, відвів маму так чуть на бік і каже: “Ти мовчи, бо я як скажу, що ти робила, то ти знаєш, де ти будеш”» (Інтерв'ю-3).

Третій тип персонажів-негідників, що отримав визначення аморальної ідентичності, презентує збірний образ негативного героя – т. зв. образ ворога як системи. Такою силою в наративах про національно-визвольні змагання, безперечно, виступають представники окупаційного радянського режиму, презентовані в текстах з Івано-Франківщини під іменами «савети», «маскалі», «рускі». Наголошу, що для цієї категорії героїв визначальна не етнічна належність, а швидше їхня соціальна роль – належність до певної політичної системи. Створюючи текст, оповідач частіше обирає певну людину із системи, якій герой може протистояти. Однак для історій особистого досвіду цього періоду притаманні саме збірні образи негідників. Характеризуючи антагоністів фольклору ХХ ст., О. Кузьменко наголошує на полюсності образів, репрезентованій «як типова структурно-семантична фольклорна схема, яка укладається в цілісну систему, наповнилася модерними конотаціями» (Кузьменко, 2017а, с. 1086). Чимало дослідників сходяться на думці, що слово «ворог» в українському фольклорі – це узагальнювальне родове поняття. Щодо виняткового значення збірності образу для історій особистого досвіду про національно-визвольну боротьбу періоду Другої світової війни, то О. Кузьменко влучно зауважила, що для історичного наративу «для надання більшої епічної ваги та узагальнення» властиве використання образу ворога, вжитого у множині: савети, москалі, німці» (Кузьменко, 2018, с. 340).

У фольклорних текстах існує чимала кількість політо- та етнізмів на означення антагоністів: «німці», «поляки», «мазури», «мадяри», «москалі», «рускі», «савети», «красна армія», що використовуються на означення зовнішнього ворога. Водночас розвитку набуває і категорія антагоністів внутрішніх: «стрибки», «зрадники», «активісти», «чекісти», «енкаведисти» – т. зв. соціоніми ХХ ст.

Традиційний образ москаля, як людини, що згрубіла у війську, втратила зв'язок із національним оточенням (Мельник, 2009, с. 108), а також як представника російськомовного простору в історіях особистого досвіду з Івано-Франківщини трансформується в етнізм, який існує паралельно зі соціонімом «савети» – «комуністи». Подібно до казкового наративу в оповідах про події воєнного та повоєнного десятиріччя образ

москаля-«савета» виразно окреслюється завдяки мовленнєвій складовій. Так, оповідачі повсюдно використовують російську для увиразнення інакшості антигероїв: «Якісь надійшов маскаль та й каже: “Што ти делаєш? Батько Сталін умер”. А якісь другій каже, шо рубай-рубай. Пускай» (Інтерв'ю-3); «І він тоди каже: “Хто стрілял?”. “Не знаємо”. “Где стреляют?”. “Та ви чуєте де”. Єден каже: “Забрать їх всех”. А другий каже: “Пострелять к чорту”» (Інтерв'ю-7); «І походили по хаті, а на столі трикутники. “А тут свій человек, тут свій человек, на фронте”. І вже нікуди ни йшли шукати» (Інтерв'ю-3).

Неперсоніфікована радянська влада-антагоніст наявна ще у двох образах: збірному із директорів, голів колгоспів, владних партійців та такому, який можна назвати «невидима, але присутня радянська влада» (Єремєєва, 2011, с. 82–93), що актуалізується в часто повторюваній фразі: «Рускі вмлі підходити. Завербовувати» (Інтерв'ю-8).

Образ «саветів» трактується як зло, невидима влада, зображена надзвичайно вагомим і сильним Іншим. У деяких випадках цих персонажів в оповідах позначають за допомогою займенника «вони», але частіше – лише за допомогою означення дій «невидимок». Слушною є думка К. Єремєєвої, що росіяни (російські солдати) частіше, на відміну від здебільш антагоністичної радянської влади, постають як «чужі» без негативної конотації (Єремєєва, 2011, с. 86). Антагоністи-облачники виступають як ворожа навала синонімічно до ординців: «А то облачники набігали не знаєш коли. І ховалися там в тому бункері. І раз просиділи, мама розказували три доби там, в тім бункері. А то був не дуже пристосований. Вони позадихалися і вийшли з того бункера. І якраз була облава і їх тих двох взяли маскалі в армію свою» (Інтерв'ю-3); «А москалі, як йшли, то їх йшло багато. Там, як було десіть партизанів, то шо вони могли зробити протів сто москалів» (Інтерв'ю-13). Для підкреслення інакшості й лихої природи цих персонажів оповідачі повсюдно відзначають їхню появу в темний час доби, адже ніч – локус ворожих демонічних сил: «Ну а рускі вже ходили. Я то пам'таю, як облачники ходили. З автоматом. З автоматами ходили тихо. А сховати ... вогники» (Інтерв'ю-13); «По-нашому секоти, видавали, вже вночі приходили, облави робили, забирали. Пси загавкают, вже, кажут, є облава. Забирали людей» (Інтерв'ю-9). Щодо вказаних характеристик, то москаль-«савет» постає як ворог-зайда (Кузьменко 2017b, с. 10), що семантично визначається як нечистий чужинець – образ притаманний світовій фольклорній картині світу.

Типовою рисою чужинця-москаля, за спостереженнями О. Кузьменко, є його нелюдське ставлення до беззбройних і їхніх полонених (Кузьменко, 2018, с. 355). У наративах з Івано-Франківщини акцент при зображенні енкаведистів зміщується з образу антагоністів до їхніх дій – катувань упівців і симпатиків: «То їхні звірства, то всьо їх були. І в вапно кидали людей, во таких, шо, шо в тюрмі були. Кажали, кров по..., по дорозі кров текла. Мордували. Розстрілювали. Вбивали. Дротом (акцент) колючим скручували руки» (Інтерв'ю-13). Нанизування дієслів оповідачі підсвідомо використовують для підкреслення жаху від усвідомлення протиприродності наруги над людиною.

Визначальним для увиразнення негативного образу «саветів»-москалів постає їхня схильність до плондрування померлих. Так, смерть людини в народній традиції тлумачиться як певний лімінальний етап, а тіло потребує поховання і шани. Тому мотиви знущань над померлих – один із найжахливіших у свідомості оповідачів: «А то, каже, пойдут на облаву, поналовлюют партизанів і за ніч їх помордуют. А то, каже, так як дрова покидані голі тіла і позамирзали тії тіла. Лишень в них на плечах пруди такі від розпеченого заліза. Прутами такі, каже, паси. Або сині, або такі запечені такі. Приїздит машина, солдати один за руки, один за ноги кідают аж дзвинит» (Інтерв'ю-3).

«Савети» не поважають цінність людського життя, а тому поводяться із померлими як нелюди. Головним моментом постає також навмисне оголення трупів, що є найвищою формою плондрування людського тіла: «То каже їх поскладали десь там під сільрадов. Всіх мертвих голих. І впізнавати ціле село зігнали маскалі» (Інтерв'ю-3). Подібної семантичної наповненості набуває мотив плондрування повстанських могил: «Ту могилу вже рускі розрівняли з землев, вже зорали то поле і посіяли пшеницю» (Інтерв'ю-3).

Окремо треба згадати антагоністичні жіночі образи, покликані впроваджувати риси нової політичної системи. До таких варто зарахувати вчительок, секретарок сільських рад. Так, етнічно, соціально й культурно інакшою постає вчителька, прислана зі Сходу, яку оповідачі виразно характеризують кількома словами: «... така ідейна московка» (Інтерв'ю-3). В інших текстах є мотив, коли вчителі навчають учнів збиткуватися над померлими, що за народними уявленнями неприпустимо. Звідси цілком природним постає бажання позбавитися від чужого за ментальними характеристиками персонажа. Подібне негативне ставлення спостерігається і при зображенні етнічних українців, привезених зі східних областей для «советизації» Івано-Франківщини: «В нас ту був участковий. Коло мене жив. Участковий. Він так само підсідав і слідив за цевом. Потому він відси... Він був з Черкаскої області. Жінка була його вчительков» (Інтерв'ю-1). Образ східняка в текстах набуває синонімічного значення до слова «зрадник». Так низка сюжетів присвячена змалюванню зрадника серед повстанців, роль якого виконує саме вихідець із Центральної чи Східної України: «Його охоронець був Залізник, шо він східняк якийсь був. То було багато східняків тут в армії. А його підсунули давним-давно в УПА [Українській повстанській армії – М. Д.]. Цей Андрусік, Різун його була кличка, мали виходити з своєю сотнею за границю. Кудась тутда через гори чи через Румунію. І цей доніс в НКВД [від рос. – Народный комиссариат внутренних дел – М. Д.] і сказали знищити його» (Інтерв'ю-3). Особлива категорія злотворців-чужих – перевдягнені під повстанців агенти НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ), які вишукують симпатиків до УПА серед селян: він приходить: «... “я в тебе був... ти мене кормив, ти мені дава, ти знаєшсі з УПА”». А той відповідає: “Я нічо не знаю”» (Інтерв'ю-1); «А потім зачали маскалі перебиратися вже на партизанів і приходили і таке витворяли вже тоді, шо страшне» (Інтерв'ю-3).

Наскрізним виступає контраст при зображенні німецьких і радянських ворогів. Для більшості оповідачів обидві армії загарбницькі, однак німці – еталон порядку та дисципліни, а «савети» – хаотичне збіговисько ледарів і розбійників: «Німці боялися УПА. Боялися. Вни в ліс не пішли. Німці – то інтігенція була, а то – всякий зброд, назбирали і діддомівців, наркоманів і їх понаколюют ... тоди їх кололи і вни йшли і безбожно знущалися над повстанцями. А німці були інтелігентні люди. Та ви шо... А то (москалі) було таке – голога була» (Інтерв'ю-5).

Показова для наративів Івано-Франківщини, жителі якої асоціюють себе з культурним середовищем часів Австро-Угорської імперії, поява низки сюжетів, у яких радянські солдати зображені у виразно комічному контексті. Наголос насамперед на неосвіченості й некультурності: солдати їдять картоплю в лушпинні, огіркі безпосередньо з грядки, немиті та нечищені. Наявні в низці текстів і анекдотичні мотиви перехитрування злотворців: «А стоїт конвой – то обкружили село. А мені дали корову на шнурок, а сам апатиком гонит корову... а він “Куда?”. А в'на каже, знаєте така бойова була: “А ти шо, не видиш, шо корова б'є?”. Нема – приходять вдвох, а потому знову втрох. “Здрасті. Слухай, хазяїн, у вас бандьори є?”. “Та десь там в кухні жінка сидит

на бандбетлі». «Та Ашто, ребята?»». «Та каже, що якісь бандбетлі, які то». «Пашлі, ну його с тими бандерами»» (Інтерв'ю-8).

До виокремленого четвертого типу антигероїв, який пропоную окреслити загальною назвою «свій герой», що стикається зі сумнівами і внутрішньою боротьбою, належить повстанець, який зраджує товаришів під впливом конкретних обставин чи внаслідок морального падіння. Ці персонажі – представники свого простору, а тому межа між добром і злом у їхніх вчинках дуже хистка. Стереотипність семантики в нарративах втілюється у формі етичних правил, вірувань та прикмет, актуалізуючи основне етичне правило – людину потрібно поважати як живу, так і мертву. Для історій особистого досвіду важливо те, що погляд чи світогляд респондента визначає семантику тексту. Добро та зло, як і позиція доброго–поганого героя твору, часто виступають у культурі як близнюки (Garry, 2005, p. 459). Отже, чи буде повстанець антагоністом чи протагоністом в історії – залежить від позиції оповідача. Так, чимало жіночих нарративів зображують упівця саме в негативному спектрі. До таких сюжетів належать оповідання про вбивство вчительки-комсомолки чи секретарки сільради: «Прийшли лісові. Я кажу, що мині он ту треба убрати. Чи вона винна чи вона нивинна. Убрати і всьо. І її назавтра нема. То було страшно. Чого ви ни воювали з радянскою арміюв? Треба було так стати, щоб вони ни пхалисі. А ви тих бизоружних дідів, бабів били і нищили як рудих мишей» (Інтерв'ю-4). Частина оповідачів, згідно з радянською риторикою, називає повстанців словами «бандити», «банда». Мотиви вбивства упівцями невинних реалізуються в низці текстів, позначених виразним впливом радянської пропаганди: «Але в'ни ничого доброго ни робили. Такі були випадки. Присилали молодих учити-льок із Східної України, щоб учили наших дітей. І ті наші їх старалисі душити, вбити, хотя вони никому злого ни робили» (Інтерв'ю-4).

Визначальною в означенні негативного образу повстанця стає фраза, що вони воювали проти своїх: «А ті, шо вдома були, по хатах воювали по своїх. Раз война, то вже война, то нихай всі воюют. А ни ти воюеш тут зі своїми людьми. Царків. То я кажу: “Слухайте, вуйку, чого ви воювали. З ким ви воювали?”. З дідами чи з бабами. От ми з Вами сусіди, мині шось ни подобається. Прийшли лісові. Я кажу, що мині он ту треба убрати. Чи вона винна чи вона ни винна. Убрати і всьо» (Інтерв'ю-18). Такий мотив притаманний нарації оповідачів, батьки яких брали участь у бойових діях у складі радянської армії, т. зв. дітей фронтовиків: «Чого ви ни воювали з радянскою арміюв? Треба було так стати, щоб вони ни пхалисі» (Інтерв'ю-4).

У руслі християнської моральної доктрини із запереченням насильства та ствердженням цінності будь-якого людського життя зображена жорстокість боївок Служби безпеки (СБ) у ставленні до зрадників, комуністів, незгодних з їхньою позицією: «Був тут один, Гарбуз його фамілія була, то він зразу був комуністом. Шось йому ни заграло і він пішов в ліс, пішов в банду. То він, розказували люди, дванадцять чоловік вішав за ніч. То така була УПА» (Інтерв'ю-4). Протиставлення будується також на антиномії образів мирного (хорошого) та залюбленого в боротьбу (поганого), що репрезентовано цікавим мотивом протистояння сусідів: активного упівця-сбіста і багатодітного миролюбного господаря.

Окремо варто розглянути образ антагоніста свого, який став зрадником добровільно чи під тиском обставин. Образ сексота особливо негативно конотований в оповіданнях про арешт і катування повстанців. Оповідачі з різних теренів Івано-Франківщини при згадуванні зрадництва серед повстанців акцентують на його масовості: «Але нею

скористався один сиксот, секретний сотрудник» (Інтерв'ю-15); «Дуже багато було таких сиксотів, що продавали сами своїх. І за, чи було за щось, чи не було. То таке було» (Інтерв'ю-13); «А скільки сексотів було! Людей продавалося. То скільки людей. Таке. Як були перешиванні, так і залишилися перешиванні. Вони ніде не ділися. Та й гроші платили, та й вони видавали, продавали всьо, що мож було видати» (Інтерв'ю-17).

Антагоніст-зрадник зі середовища повстанців – це найстрашніше, на думку оповідачів, а тому його образ особливо яскравий: «То одні доносили, а другі витворяли. Та то, то фактично, якби сказати, було таке своє венкаведе» (Інтерв'ю-13). Цікаво, що тут простежується два типи: збірний образ стрибків та індивідуалізовані зрадники, наділені вкрай хижацькими рисами. Часто цих антагоністів називають на ім'я і прізвище. Головний мотив – люди повинні знати не лише героїв поіменно, а й тих, хто зраджував, бо це застереження для майбутніх негідних вчинків: «Були такі зрадники, що трохи здавали. Гонтаренко такі був. Та й по криївках вбивали» (Інтерв'ю-6); «І Орленко з ним. Вистрілив йому в плечі» (Інтерв'ю-8). Причини такої поведінки колишніх повстанців оповідачі пояснюють подекуди цілком прозаїчно – бажанням наживи. Засудження за жадобу до нечесного збагачення викликає осуд не лише в позитивні маркованих героїв, а й серед образів антагоністів-чужинців: «Були такі що хтіли... на дурняк, давали тих пару рублів і навіть до хати підводили – ви йдїть до хати, а я йду гет. Як вони казали, ті самі воєнні: “Ну звідки, – каже, – ми знаєм, де ви живете? Нам сказали!”. Були такі продажні. Хотїли на дурняк гроші та й всьо» (Інтерв'ю-10). Часто образ зрадника своїх вибудований із залученням апокрифічних мотивів про Юду Іскарїота і 30 срібняків, щоб наголосити на фатальності та невідворотності морального падіння після такого вчинку: «А він був в армії, прийшов з армії і його відразу завербували. По тридцїть рублів, чи по кілько їм там давали, я не знаю» (Інтерв'ю-3).

Логічним та обґрунтованим кроком, на переконання оповідачів, стає поява в історіях особистого досвіду мотиву суду над зрадником і привселюдне його покарання: «Не було перепохорення, бо він зрадник! Я тобі скажу, хто його топив. Бандерівці сказали. Родич втопив його. Родич. Тому дав родичеві втопити, аби на, ти вірний присязі, знищ ворога. Щоби не казав не, чужї» (Інтерв'ю-8). Показово, що поховання антагоніста прирівнюється до поховання нечистого покійника. Так, брат не хоче ховати брата-зрадника, але матір мусить, бо то її син: «Та й каже “Родзю, ходи, закопаєм Івана”. А він каже: “Що заслужив – най то має”. Пішла вночі його мама, вночі на цвинтарі, сама викопала яму і там його ті косточки...» (Інтерв'ю-7).

Надзвичайно гостро сприймався образ зрадника зі середовища Церкви. Оскільки Івано-Франківщина належить до території, де релігія відіграє неабияку роль у соціальній системі, то залучення священників до викриття повстанців вважалося зрадою вищого ґатунку. Чимало текстів зображують катування священника, знущання енкаведистів над уже мертвим тілом. Священник, дяк як носії морального авторитету мали захищати своїх за будь-яку ціну, а тому зрада односельчан, а особливо через порушення таємниці сповіді, є смертним гріхом і потребує відомщення: «“У вас ту є бандерівка, вна сі сповідала”, – ксьондз мене видав. А то енкагебист! Надїв фелонти такі... і так робили, видите діти» (Інтерв'ю-11). Показовий сюжет про розправу громади з дяком-зрадником у с. Бовшів: «Він був дяком в церкві, так моя мама мені розказувала, і він знавсі і з партизанами, на дві сторони він робив. І потому, як ті дві сторони взнали, і так йому публічно... упівці застрілили» (Інтерв'ю-8). Наголошується на засудженні дяка-зрадника за жадобу до наживи: «А того дяка, що його допитали на сцені: “Шо

ти сі тим займав?”. “Я хотів, би мої діти добре жили”. От і всьо» (Інтерв'ю-10). Акт справедливого суду сприймається як закономірний і морально виправданий.

Отже, варто наголосити, що дослідники автобіографічних наративів стикаються з низкою теоретичних проблем. Так, насамперед варто виокремити суперечливі оцінки самого масиву зібраних текстів та їхньої належності до фольклору чи усної історії. Простеживши сприйняття наративів на історичну тематику в зарубіжній фольклористиці, можна підсумувати, що ці твори варто вивчати в межах фольклорної системи й ідентифікувати як автобіографічні наративи або ж у руслі західноєвропейської та американської антропології як історії особистого досвіду. Узявши за основу польові матеріали з Івано-Франківщини, фіксовані 2019 р., увагу зосереджено на образах героїв-антагоністів. Такий підхід дав змогу поглянути на специфіку творення тексту і роль персонажа в ньому як головного рушія сюжетної дії. Відтак виокремлено кілька типів антигероїв, що діють, апелюючи до загальнолюдських категорій «добро–зло», «свій–чужий». Так, образи невідворотного лиха представлені крізь зображення німецьких та угорських військових формувань. Представники радянської влади змальовані здебільша ворожою навалюю, протистояти якій – священний обов'язок не лише упівців, але і звичайних селян. Особлива категорія – індивідуалізовані образи «своїх», які перейшли на службу до більшовиків. При їхньому змалюванні оповідачі часто вдаються до гіперболізації фізичної сили чи аморальності. З певним відсотком співчуття змальовані антагоністи-свої, які стали зрадниками внаслідок тортуру.

Наостанок варто зацентувати на важливості дослідження усної історичних наративів, адже вони дають змогу не лише актуалізувати історичні реалії, а й фіксують ставлення оповідачів до конкретних подій і фактів, а також презентують особисті враження та оцінку зображених реалій періоду Другої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Дем'ян, Г. (2006). *Степан Бандера і його родина в народних піснях, переказах та спогадах*. Львів: Афіша.

Єремєєва, К. А. (2011). *Радянська влада та росіяни в радянських політичних анекдотах на українську тематику. Актуальні проблеми світової та вітчизняної історії: зб. наук. праць, 14*. Харків, 82–93.

Інтерв'ю-1: Інтерв'ю Г. Кравцової та М. Демедюк з Бартків Марією Дмитрівною, 1949 р. н., записане у с. Бовшів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. 28 травня 2019 р. *Архів автора*.

Інтерв'ю-2: Інтерв'ю Г. Кравцової та М. Демедюк з Басараб Ольгою Михайлівною, 1949 р. н., та Бугерою Ганною Іванівною, 1928 р. н., записане у с. Підгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. 30 червня 2019 р. *Архів автора*.

Інтерв'ю-3: Інтерв'ю Г. Кравцової та М. Демедюк з Говдяк Одаркою Юріївною, 1944 р. н., записане у с. Старі Богородчани Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. 30 червня 2019 р. *Архів автора*.

Інтерв'ю-4: Інтерв'ю Г. Кравцової та М. Демедюк з Крайник Марією Дмитрівною, 1940 р. н. та Крайником Дмитром Івановичем, 1944 р. н., записане у с. Підгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. 30 червня 2019 р. *Архів автора*.

Інтерв'ю-5: Інтерв'ю Г. Кравцової та М. Демедюк з Курляком Остапом Романовичем, 1945 р. н., записане у с. Бовшів Бурштинського р-ну, Івано-Франківської обл. 28 червня 2019 р. *Архів автора*.

Інтерв'ю-6: Інтерв'ю Г. Кравцової та М. Демедюк з Лесів Параскою Степанівною, 1938 р. н., записане у с. Тимерівці Галицького р-ну Івано-Франківської обл. 28 червня 2019 р. *Архів автора.*

Інтерв'ю-7: Інтерв'ю Г. Кравцової та М. Демедюк з Малішевською Анною Дмитрівною, записане у с. Темирівці Галицького р-ну Івано-Франківської обл. 29 червня 2019 р. *Архів автора.*

Інтерв'ю-8: Інтерв'ю Г. Кравцової та М. Демедюк з Пауком Богданом Андрійовичем, 1938 р. н., записане у с. Бовшів Бурштинського р-ну, Івано-Франківської обл. 28 червня 2019 р. *Архів автора.*

Інтерв'ю-9: Інтерв'ю Г. Кравцової та М. Демедюк з Скоб'юк Олександром Іванівною, 1938 р. н., записане у с. Блюдники Галицького р-ну Івано-Франківської обл. 29 червня 2019 р. *Архів автора.*

Інтерв'ю-10: Інтерв'ю Г. Кравцової та М. Демедюк з Тарасовичем Євгеном Миколайовичем, 1941 р. н., записане у с. Бовшів, Бурштинського р-ну, Івано-Франківської обл. 29 червня 2019 р. *Архів автора.*

Інтерв'ю-11: Інтерв'ю Г. Кравцової та М. Демедюк з Хованець Марією, 1928 р. н., записане у м. Бурштин Галицького р-ну Івано-Франківської обл. 28 червня 2019 р. *Архів автора.*

Інтерв'ю-12: Інтерв'ю М. Демедюк з Сокол Катериною Андріївною, 1930 р. н., записане у Старий Чарторийськ Маневецького р-ну Волинської обл. 14 серпня 2018 р. *Архів автора.*

Інтерв'ю-13: Інтерв'ю О. Чікало та М. Качмар з Духновичем Василем Остаповичем, 1944 р. н., записане у с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл. 29 червня 2019 р. *Архів автора.*

Інтерв'ю-14: Інтерв'ю О. Чікало та М. Качмар з Дучин Оленою, 1930 р. н., записане у с. Підгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської області. 30 червня 2019 р. *Архів автора.*

Інтерв'ю-15: Інтерв'ю О. Чікало та М. Качмар з Курдидик Надією Стефанівною, 1934 р. н., записане у с. Бовшів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. 28 червня 2019 р. *Архів автора.*

Інтерв'ю-16: Інтерв'ю О. Чікало та М. Качмар з Мартинів Марією Петрівною, 1933 р. н., записане у с. Бовшів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. 28 червня 2019 р. *Архів автора.*

Інтерв'ю-17: Інтерв'ю О. Чікало та М. Качмар з Мартинів Наталією Євстахіївною, 1970 р. н., записане у с. Слобідка Галицького р-ну Івано-Франківської обл. 28 червня 2019 р. *Архів автора.*

Інтерв'ю-18: Інтерв'ю О. Чікало та М. Качмар з Матуляком Олегом Васильовичем, 1969 р. н., записане у с. Підгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. 30 червня 2019 р. *Архів автора.*

Інтерв'ю-19: Інтерв'ю О. Чікало та М. Качмар з Шевчуком Іваном, 1948 р. н., записане у с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл. 29 червня 2019 р. *Архів автора.*

Кирчів, Р. (2010). *Двадцять століття в українському фольклорі*. Львів.

Кузьменко, О. (2017а). *Концепт «Ворог» в інтерпретаційній парадигмі фольклору ХХ століття. Народознавчі зошити, 5(137), 1086–1096.*

Кузьменко, О. (2017b). Фольклорний образ ворога «москаля» та його семантична парадигма (на матеріалі новотворів першої половини ХХ ст.). *Міфологія і фольклор*, 1–2, 5–22.

Кузьменко, О. (2018). *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*. Львів.

Лабащук, О. (2016). Здобутки та перспективи дослідження автобіографічних оповідей у фольклористиці. *Studia methodologica*, 43, 14–22. http://nbuv.gov.ua/UJRN/studmethod_2016_43_4

Лихограй, Р. (2017). Фольклор спротиву в культурній традиції українців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика*, 1, 69–71. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_LMF_2017_1_17

Луцько, Є. (2012). Культ рідної армії у повстанській епічній традиції Яворівщини. *Народознавчі зошити*, 5(107), 890–907.

Мельник, Н. (2009). Казковий образ москаля: соціально-психологічні характеристики. *IX Міжнародний конгрес українців. Фольклористика. Українознавство: зб. наук. статей*. Київ: ІМФЕ, 105–114.

Толочко, О. (1992). Образ «чужинця» в картині світу домонгольської Русі. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*, 1. Київ, 26–46.

Халюк, Л. (2013). *Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмищини, Підляшшя та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості*. Київ.

Ярмоленко, Н. (2010). *Український усний героїчний епос: динаміка традиції: монографія*. Київ; Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А.

Garry, J., El-Shamy, H. (Ed.). (2005). *Archetypes and Motifs in Folklore and Literature: A Handbook*. New York: M. E. Sharpe.

Duman, M. (2019). *An Analysis on Functions of Antagonists in Folk Narratives*. https://www.researchgate.net/publication/334537536_An_Analysis_on_Functions_of_Antagonists_in_Narratives

Dundes, A. (2007). *The Meaning of Folklore: The Analytical Essays of Alan Dundes*. Logan. <http://www.folklore.ee/folklore/vol21/swedes.pdf>

Kõiva, M. (2002). The Big Snowstorm I. The Spreading of Personal Experience stories about Soviet Estonia among Estonians in Sweden. *Sociology*, 21, 98–137.

Stahl, S. D. (1977). The Personal Narrative as Folklore. *Journal of the Folklore Institute*, 14/1–2, 9–30.

Stahl, S. D. (1989). *Literary Folkloristics and the Personal Narrative*. Bloomington: Indiana University Press.

REFERENCES

Demian, H. (2006). *Stepan Bandera i yoho rodyna v narodnykh pisniakh, perekazakh ta spohadakh*. Lviv: Afisha (in Ukrainian).

Yeremieieva, K. A. (2011). *Radianska vlada ta rosiiiany v radianskykh politychnykh anekdotakh na ukrainsku tematyku. Aktualni problemy svitovoi ta vitchyznianoї istorii: zb. nauk. prats.*, 14. Kharkiv, 82–93 (in Ukrainian).

Interviu H. Kravtsovoi ta M. Demediuk z Bartkiv Mariieiu Dmytrivnoiu, 1949 r. n., zapysane u s. Bovshiv Halytskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 28 travnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu H. Kravtsovoi ta M. Demediuk z Basarab Olhoiu Mykhailivnoiu, 1949 r. n., ta Buheroiu Hannoiu Ivanivnoiu, 1928 r. n., zapysane u s. Pidhiria Bohorodchanskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 30 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu H. Kravtsovoi ta M. Demediuk z Hovdiak Odarkoiu Yuriivnoiu, 1944 r. n., zapysane u s. Stari Bohorodchany Bohorodchanskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 30 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu H. Kravtsovoi ta M. Demediuk z Krainyk Mariieiu Dmytrivnoiu, 1940 r. n. ta Krainykom Dmytrom Ivanovychem, 1944 r. n., zapysane u s. Pidhiria Bohorodchanskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 30 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu H. Kravtsovoi ta M. Demediuk z Kurliakom Ostapom Romanovychem, 1945 r. n., zapysane u s. Bovshiv Burshtynskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl. 28 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu H. Kravtsovoi ta M. Demediuk z Lesiv Paraskoiu Stepanivnoiu, 1938 r. n., zapysane u s. Tymrivtsi Halytskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 28 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu H. Kravtsovoi ta M. Demediuk z Malishevskoiu Annoiu Dmytrivnoiu, zapysane u s. Temyrivtsi Halytskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 29 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu H. Kravtsovoi ta M. Demediuk z Paukom Bohdanom Andriiovychem, 1938 r. n., zapysane u s. Bovshiv Burshtynskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl. 28 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu H. Kravtsovoi ta M. Demediuk z Skobiuk Oleksandroiu Ivanivnoiu, 1938 r. n., zapysane u s. Bliudnyky Halytskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 29 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu H. Kravtsovoi ta M. Demediuk z Tarasovychem Yevhenom Mykolaiovychem, 1941 r. n., zapysane u s. Bovshiv, Burshtynskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl. 29 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu H. Kravtsovoi ta M. Demediuk z Khovanets Mariieiu, 1928 r. n., zapysane u m. Burshtyn Halytskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 28 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu M. Demediuk z Sokol Katerynoiu Andriivnoiu, 1930 r. n., zapysane u Staryi Chartoryisk Manevytskoho r-nu Volynskoi obl. 14 serpnia 2018 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu O. Chikalo ta M. Kachmar z Dukhnovychem Vasylem Ostapovychem, 1944 r. n., zapysane u s. Krylos Halytskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 29 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu O. Chikalo ta M. Kachmar z Duchyn Olenoiu, 1930 r. n., zapysane u s. Pidhiria Bohorodchanskoho r-nu Ivano-Frankivskoi oblasti. 30 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu O. Chikalo ta M. Kachmar z Kurdydyk Nadiieiu Stefanivnoiu, 1934 r. n., zapysane u s. Bovshiv Halytskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 28 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu O. Chikalo ta M. Kachmar z Martyniv Mariieiu Petrivnoiu, 1933 r. n., zapysane u s. Bovshiv Halytskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 28 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu O. Chikalo ta M. Kachmar z Martyniv Nataliieiu Yevstakhiivnoiu, 1970 r. n., zapysane u s. Slobidka Halytskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 28 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu O. Chikalo ta M. Kachmar z Matuliakom Olehom Vasylovychem, 1969 r. n., zapysane u s. Pidhiria Bohorodchanskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 30 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu O. Chikalo ta M. Kachmar z Shevchukom Ivanom, 1948 r. n., zapysane u s. Krylos Halytskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 29 chervnia 2019 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Kyrchiv, R. (2010). *Dvadtsiate stolittia v ukrainskomu folklori*. Lviv (in Ukrainian).

Kuzmenko, O. (2017a). Kontsept «Voroh» v interpretatsiinii paradyhmi folkloru XX stolittia. *Narodoznavchi zoshyty, 5(137)*, 1086–1096 (in Ukrainian).

Kuzmenko, O. (2017b). Folklornyi obraz voroha «moskalia» ta yoho semantychna paradyhma (na materialii novotvoriv pershoi polovyny XX st.). *Mifolohiia i folklor, 1–2*, 5–22 (in Ukrainian).

Kuzmenko, O. (2018). *Dramatychne buttia liudyny v ukrainskomu folklori: kontseptualni formy vyrzhennia (period Pershoi ta Druhoi svitovykh voien)*. Lviv (in Ukrainian).

Labashchuk, O. (2016). Zdobutky ta perspektyvy doslidzhennia avtobiohrafichnykh opovidei u folklorystytsi. *Studia methodologica, 43*, 14–22. http://nbuv.gov.ua/UJRN/studmethod_2016_43_4 (in Ukrainian).

Lykhohrai, R. (2017). *Folklor sprotyvu v kulturnii tradytsii ukrainsiv. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Literaturoznavstvo, movoznavstvo, folklorystyka, 1*, 69–71. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_LMF_2017_1_17 (in Ukrainian).

Luno, Ye. (2012). Kult ridnoi armii u povstanskii epichnii tradytsii Yavorivshchyny. *Narodoznavchi zoshyty, 5(107)*, 890–907 (in Ukrainian).

Melnyk, N. (2009). *Kazkovi obraz moskalia: sotsialno-psykholohichni kharakterystyky. IX Mizhnarodnyi konhres ukrainistiv. Folklorystyka. Ukrainoznavstvo: zb. nauk. statei*. Kyiv: IMFE, 105–114 (in Ukrainian).

Tolochko, O. (1992). Obraz «chuzhyntsia» v kartyni svitu domonholskoi Rusi. *Mediaevalia Ucrainica: mentalnist ta istoriia idei, 1*. Kyiv, 26–466 (in Ukrainian).

Khaliuk, L. (2013). *Usni narodni opovidannia ukrainsiv-pereselentsiv Lemkivshchyny, Kholmshchyny, Pidliashshia ta Nadsianina: zhanrovo-tematychna spetsyfika, khudozhni osoblyvosti*. Kyiv (in Ukrainian).

Yarmolenko, N. (2010). *Ukrainskyi usnyi heroichni epos: dynamika tradytsii: monohrafiia*. Kyiv; Cherkasy: Vyd. Chabanenko Yu. A. (in Ukrainian).

Garry, J., El-Shamy, H. (Ed.). (2005). *Archetypes and Motifs in Folklore and Literature: A Handbook*. New York: M. E. Sharpe (in English).

Duman, M. (2019). *An Analysis on Functions of Antagonists in Folk Narratives*. https://www.researchgate.net/publication/334537536_An_Analysis_on_Functions_of_Antagonists_in_Narratives (in English).

Dundes, A. (2007). *The Meaning of Folklore: The Analytical Essays of Alan Dundes*. Logan. <http://www.folklore.ec/folklore/vol21/swedes.pdf> (in English).

Kõiva, M. (2002). The Big Snowstorm I. The Spreading of Personal Experience stories about Soviet Estonia among Estonians in Sweden. *Sociology*, 21, 98–137 (in English).

Stahl, S. D. (1977). The Personal Narrative as Folklore. *Journal of the Folklore Institute*, 14/1–2, 9–30 (in English).

Stahl, S. D. (1989). *Literary Folkloristics and the Personal Narrative*. Bloomington: Indiana University Press (in English).

Maryna DEMEDYUK

PhD (Philology)

Researcher Fellow of the Department of Ukrainian Literature

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4415-002X>

e-mail: mdemedyuk@gmail.com

**HEROES-ANTAGONISTS IN FOLKLORE PROSE
ABOUT THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE
OF THE 40–60^S OF THE XX CENTURY**

(BASED ON FOLK NARRATIVES FROM IVANO-FRANKIVS'K REGION)

The article explains the basic factors of the formation of the image of the antagonist in folklore prose of Ivano-Frankivsk region about the events of World War II and the Resistance Movement of Ukrainians to the Nazi and Soviet regimes. For the first time, the depiction of villainous characters in folklore prose about the events of the 40^s–50^s of the 20th century was traced, which makes it possible to analyze how Ukrainians of the war and post-war period and their descendants perceived representatives of a foreign ethnic environment (Germans, Poles, Hungarians, Jews) and imposed occupation regime.

The importance of historical circumstances and interethnic contacts, their differentiation depending on changes in historical realities, is emphasized. The leading role of universal human values of goodness, mercy and self-sacrifice, which occupy an important place in the portrayal of a negatively labeled character, is proven. It has been found that folklore antagonists are typified and act within assigned roles or functions.

The images of negative heroes in the insurgent prose of Ivano-Frankivsk region are divided into four main groups: antagonist – the embodiment of evil of an apocalyptic character; every day individualized antagonist; the image of the enemy as a system; the «own» evildoer who faces doubts and inner struggle.

The author concluded that it is important to study oral historical narratives about the events of the 20th century in an interdisciplinary way, because it makes it possible not only to actualize historical realities, but also to record the narrators' attitude to specific characters, events and facts.

Keywords: folk narrative, oral histories, World War II, protagonists-antagonists, Ukrainian Insurgent Army.

УДК [327(477):341/232(4)]"1990/2013"
DOI: 10.33402/ukr.2024-39-109-121

Юлія АРТИМИШИН

*кандидат історичних наук
науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8095-7379>
e-mail: julialviv1011@gmail.com*

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ: СПІВПРАЦЯ З РАДОЮ ЄВРОПИ 1990–2013 РОКІВ

Зазначено, що утвердження демократії в Україні в 1990-х роках відбулося шляхом перебудови в політико-правовій сфері держави і важливу роль у цьому процесі відігравав зовнішньополітичний курс, який поєднував багатовекторність та європейську інтеграцію. Досліджено процес входження України до міжнародної організації Ради Європи в 1992–1995 рр. Виділено постанови й спільні угоди, резолюції, які стали передумовою до вступу та програмою дій для України, наближали українське законодавство до європейських норм.

Зауважено, що до прийняття Конституції України проблема розподілу влади, захисту прав людини, майбутніх змін у галузі економіки й управління були сформульовані в положеннях «Конституційного договору про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні». Також стверджено, що важливими кроками у процесі входження України до Ради Європи й інших європейських структур стало приєднання 1994 р. до «Договору про нерозповсюдження ядерної зброї», ухвалення плану закриття Чорнобильської АЕС 1995 р., врегулювання відносин з Російською Федерацією 1995 р.

Підсумовано, що за підтримки Ради Європи Україна протягом 1990–2000-х років досягнула прогресу у вдосконаленні законодавства у сфері захисту прав людини: ратифіковано «Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод», Протокол до «Європейської Конвенції з прав людини щодо скасування смертної кари». Однак констатовано, що в зазначений період залишалися актуальними питання практичного втілення реформ, прийняття змін у Кримінальному, Цивільно-процесуальному кодексах. Наголошено, що новий етап у взаємовідносинах України та Ради Європи розпочався 2005 р. із прийняттям стратегічних програмних документів – «Планів дій», подальшим моніторингом їхнього виконання.

Ключові слова: Україна, Рада Європи, Парламентська Рада Європи, законодавство, резолюції.

Після відновлення незалежності України 1991 р. відбулася низка трансформацій у політико-правовому полі держави, обрано курс на демократичний розвиток. У зовнішній політиці обрано курс багатовекторності з фокусом на інтеграцію в європейські структури. У червні 1992 р. Україна підписала «Паризьку хартія для нової

Європи» – підсумковий документ Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Фактично, стала на шлях «процесу укріплення безпеки і співробітництва у Європі» (Ляшенко, 2020, с. 81).

Мета статті – комплексний аналіз заходів щодо набуття членства України в РЄ (Раді Європи) та поетапний розгляд основних положень різновекторної співпраці зі структурами РЄ.

Етапи процесу входження України до РЄ, її структурних підрозділів вивчали такі дослідники: Олексій Ляшенко (Ляшенко, 2000; Ляшенко, 2002), Олександр Кривобок та Інна Романюк (Кривобок, Романюк, 2014, с. 128–136). Суттєво більше публікацій присвячено різним рівням державної співпраці України з РЄ, зокрема в галузі захисту прав людини, виконання Україною зобов'язань з імплементації договорів у цій сфері: Наталія Мушак (Мушак, 2013, с. 308–311; Мушак, 2014), Богдан Мелех (Мелех, 2009; Мелех, 2012), Любомир Гіждіван (Гіждіван, 1999, с. 27–29; Гіждіван, 2001); захисту прав національних меншин: Всеволод Мицик, (Мицик, 2004), Надія Яцишин (Яцишин, 2013, с. 479–488; Яцишин, 2017, с. 281–289); кримінально-правовій сфері: Сергій Войченко (Войченко, 2009, с. 84–90; Войченко, 2010, с. 47–53).

Перші кроки до налагодження стосунків між Україною та РЄ здійснив 2 лютого 1992 р. новий голова Верховної Ради України (ВРУ) – Іван Плющ. Діяч взяв участь у роботі Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) у Стразбурзі (Кривобок, Романюк, 2014, с. 129).

Україна 14 липня 1992 р. заявила про своє бажання вступити до РЄ. Основна умова для цього – «визнання державою-кандидатом принципу верховенства права, її зобов'язання забезпечити права та основні свободи людини всім особам, які знаходяться під її юрисдикцією» (Участь України). У роботі ПАРЄ брали участь і депутати ВРУ, а від 16 вересня 1992 р. членам українського парламенту було надано статус «спеціального гостя в ПАРЄ» (Кривобок, Романюк, 2014, с. 129).

У Києві 26 травня 1993 р. відбулося засідання Комітету РЄ з європейськими країнами – не членами РЄ (Постанова-5). Під час засідання було обговорено питання національних меншин у Центрально-Східній Європі. 27 травня 1993 р. відбулася зустріч із представниками нацменшин в Україні, у підсумку комісія зауважила, що хоча в державі є проблеми з меншинами, однак є і позитивна динаміка щодо їх вирішення (Кривобок, Романюк, 2014, с. 129–130).

Задля покращення роботи щодо вступу України у члени РЄ Кабінет Міністрів України (Кабмін) прийняв Постанову від 30 червня 1993 р. № 492 про створення «Державної міжвідомчої комісії з питань вступу України до Ради Європи». Її головою було затверджено заступника міністра закордонних справ України Богдана Тарасюка, заступником голови – Петра Шевчука, який обіймав посаду заступника міністра юстиції (Постанова-4).

Протягом 28 червня – 1 липня 1994 р. делегація представників ВРУ взяла участь у роботі сесії ПАРЄ у Страсбурзі. Серед низки проблем, обговорених під час засідання, було питання дев'яти країн-кандидатів (зокрема й України), представники РЄ також наголошували на важливості прийняття України до лав цієї структури (Кривобок, Романюк, 2014, с. 130).

Кабмін і Комітет міністрів РЄ (КМРЄ) прийняли «Програму спільних дій України і Ради Європи». Відтак 13 липня 1994 р. у Страсбурзі відбулися переговори щодо дій України з підготовки до вступу нашої країни до РЄ з високопосадовцями КМРЄ,

ПАРЄ та Секретаріату РЄ (Кривобок, Романюк, 2014, с. 130–131). Протягом 1994 р. до України з офіційними візитами приїжджали делегації високо посадовців РЄ, авторитетних юристів, які простежували позитивні зміни у виконанні реформ, однак ще існує потреба в більш серйозних перетвореннях, які можна втілити після вступу України до РЄ. (Вступ України; Кривобок, Романюк, 2014, с. 131).

ПАРЄ дала позитивну оцінку проведеним парламентом і президентським виборам 1994 р. У висновках ПАРЄ окреслила програму дій, які фактично були й зобов'язаннями для України. Наголошувалося, що наша держава протягом року з моменту вступу повинна прийняти нову Конституцію та рамкові документи щодо правової політики у сфері захисту прав людини, правову реформу, зміни в судовій та виборчій системі, нові Кримінальний та Кримінально-процесуальні кодекси. Також мало бути здійснено перетворення Генеральної прокуратури на орган, який відповідає тиме європейським стандартам (Ляшенко, 2000, с. 83–84).

Під час підготовки до вступу у РЄ Україна підписала спільні угоди. Це, зокрема, «Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями» від 14 липня 1993 р. Держави-члени РЄ зобов'язувалися «підтримувати та заохочувати транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, які знаходяться під її юрисдикцією, та територіальними общинами або властями, які знаходяться під юрисдикцією інших Договірних Сторін» (Європейська рамкова конвенція; Постанова-1). Зважаючи на запрошення КМРЄ про входження України до «Європейської конвенції про інформацію щодо іноземного законодавства 1968 року» та пропозицію президента щодо участі в цій конвенції, 14 липня 1993 р. ВРУ погодила її прийняти. Сторони конвенції зобов'язалися «надавати одна одній, відповідно до положень цієї Конвенції, інформацію з питань свого цивільного та торгового законодавства і процесуального права в цих галузях, а також з питань їхнього судового устрою» (Європейська конвенція; Постанова-2). 24 лютого 1992 р. Україна ратифікувала «Європейську культурну конвенцію 1954 р.» Її головна суть полягала в «заохоченні громадян усіх держав-членів та громадян інших європейських держав, які можуть приєднатися до неї, до вивчення мов, історії та культури інших країн і загальної для них усіх культури» (Європейська культурна конвенція; Постанова-3). 15 вересня 1995 р. Україна у Страсбурзі підписала «Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин», яку ратифікували 1997 р. (Закон України). Окрім цих резолюцій, Україна прийняла законодавчі акти, які стосувалися функціонування кримінально-виконавчої служби («Європейську конвенцію про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками, 1964 рік» – ЗУ (Закон України) від 22.09.1995 р. № 336/95-ВР; «Європейську конвенцію про передачу засуджених осіб, 1983 рік» – ЗУ від 22.09.1995 р. № 337/95-ВР; «Європейську конвенцію про передачу провадження у кримінальних справах, 1972 рік» – ЗУ від 22.09.1995 р. № 339/95-ВР) і засвідчили демократичні прагнення нашої держави (Осауленко, 2020, с. 164).

Ще одним важливим кроком, передумовою до вступу до європейських структур було приєднання України 1994 р. до «Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» (ДНЯЗ). 5 грудня 1994 р. оприлюднено Меморандум про гарантії безпеки з боку Росії, США, Великої Британії у зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ (Ляшенко, 2000, с. 82).

У квітні 1995 р. у межах співпраці міністр закордонних справ України відвідав з офіційним візитом Страсбург. 6 квітня 1995 р. Бюро асамблеї РЄ оприлюднено

результати попередніх візитів високопосадовців РЄ до України (Генерального секретаря, голови КМРС і ПАРЕ) у 1994–1995 рр. (Кривобок, Романюк, 2014, с. 133). Ці матеріали стали основою для наступного візиту до Києва та Криму офіційних представників ПАРЕ 10–14 квітня 1995 р. За підсумками візиту було підготовлено доповідь про готовність України до вступу до РЄ (Дір, Палінчак, Стебляк, 2018, с. 119).

Важливі законодавчі питання, зокрема щодо розподілу влади, захисту прав людини та перспективи реформ у сфері економіки чіткіше були сформульовані після підписання 8 червня 1995 р. Президентом і Парламентом України «Конституційного договору про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні» на період до прийняття нової Конституції України, яка відповідатиме нормам РЄ. Також прийнято закони, які визначали особливий статус Криму, однак передбачалося, що точні межі автономії будуть визначені в Конституції України та Конституції Криму, що перебували на стадії розробки Парламентом. Врегульовано питання відносин України та Росії – 9 червня 1995 р. президенти України та Росії підписали договір про поділ Чорноморського флоту (Висновок № 190).

Вагомим рішенням української сторони також стало ухвалення 19 травня 1995 р. плану закриття Чорнобильської атомної електростанції та підтримки ЄС, МАГАТЕ та країн «великої сімки» (Висновок № 190).

Політичний комітет ПАРЕ у червні–липні 1995 р. розглянув та ухвалив проміжну доповідь щодо заявки України на членство, підготував і вніс на розгляд вересневої сесії ПАРЕ рекомендації щодо вступу України до РЄ (Кривобок, Романюк, 2014, с. 134). 26 вересня 1995 р. відбулося обговорення питання членства України в РЄ, у підсумку ПАРЕ схвалила заявку України на вступ до РЄ (Висновок № 190; Дір, Палінчак, Стебляк, 2018, с. 119). У підсумкових статтях Висновку ПАРЕ щодо заявки України на вступ стверджено, що відповідно «до статті 4 Статуту Ради Європи Україна здатна і бажає виконувати обов'язки члена Ради Європи». У цьому ж документі визначено зобов'язання України щодо впровадження в українське законодавство норм і стандартів РЄ (Висновок № 190; Дір, Палінчак, Стебляк, 2018, с. 119–120).

КМРС 19 жовтня 1995 р. ухвалив резолюцію про запрошення України стати 37-м членом організації. 31 жовтня 1995 р. ВРУ ухвалила 3У «Про приєднання до Статуту Ради Європи». Урочиста церемонія вступу України до РЄ з підняттям Державного прапора відбулася 9 листопада 1995 р. у Страсбурзі (Дір, Палінчак, Стебляк, 2018, с. 119–120). Для узгодження формальних питань Президія ВРУ 13 листопада 1995 р. прийняла Постанову № 690/95 «Про першочергові заходи у зв'язку з вступом України до Ради Європи». У ній було передбачено: сформувати склад Постійної делегації ВРУ в ПАРЕ (12 членів делегації та 12 їхніх заступників); відкрити Постійне представництво України в РЄ, подати пропозиції щодо матеріально-фінансового забезпечення його діяльності, штатного розкладу, персонального складу. Також визначити терміни внесення на розгляд ВРУ проектів документів Конституції України: «... рамкового документа, що визначає правову політику в Україні щодо захисту прав людини; нового кримінального кодексу та кримінально-процесуального кодексу України, нового цивільного кодексу та цивільно-процесуального кодексу України; рамкових правових документів щодо реформування виборчої системи в Україні; закону про політичні партії в Україні» (Постанова-6).

Згідно зі Статутом РЄ, Україна входить до головних органів структури. Міністр закордонних справ України відстоює інтереси держави в КМРС – керівному органі. У

ПАРЄ Україна представлена Постійною делегацією ВРУ, до якої входять 24 народних депутати (12 основних членів та 12 їхніх заступників). Україна має постійне представництво при РЄ, відтак бере участь у роботі КМРЄ, його робочих структурах. Також наша держава входить до складу Конгресу місцевих і регіональних влад РЄ (Конгрес). У конгрес теж входять 24 представники України (12 основних членів та 12 їхніх заступників) (Участь України).

Конгрес місцевих і регіональних влад РЄ – консультативний орган РЄ. Ця інституція співпрацює з Україною, головню у двох напрямках: моніторинг виконання Європейської хартії місцевого самоврядування та спостереження за виборами. У 1999 р. конгрес закликав українську владу реформувати систему місцевого самоврядування, такі ж вимоги були окреслені в Резолюції ПАРЄ № 1179 (1999) щодо стану виконання Україною зобов'язань як держави-члена РЄ (Україна і Конгрес).

Україна 28 червня 1996 р. прийняла Конституцію. Цей крок – важливий з огляду на демократичні перетворення в державі та виконання зобов'язань перед РЄ. В Основному Законі України було закріплено громадянські права людини та систему їхнього захисту. Наступними кроками для впровадження інституту системи захисту громадянських прав людини стали впровадження інституту омбудсмена в Україні, відповідно до Конституції України та ЗУ «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. У лютому 2000 р. Україна прийняла Протокол № 6 до «Європейської Конвенції з прав людини щодо скасування смертної кари». Також 22 лютого 2000 р. були внесені зміни до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України, зокрема скасовувалася смертна кара, а натомість вводилося довічне позбавлення волі (Дір, Палінчак, Стебляк, 2018, с. 120–121).

Україна 17 липня 1997 р. ратифікувала «Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод». Прийняття цього документа – зобов'язання дотримуватися прав та основоположних свобод людини (Яцишина, 2010, с. 117). Також європейські держави-члени РЄ, які ратифікували цей міжнародний договір, мають представників у Європейському суді із прав людини (ЄСПЛ). До складу суду входять 46 представників від кожної держави-учасниці, які беруть безпосередню участь у роботі. У 2022 р. до ЄСПЛ від України було обрано Миколу Гнатівського (термін повноважень – 9 років) (Про Європейський Суд).

Україна набула членства у Венеційській комісії 22 листопада 1996 р. – ВРУ прийняла ЗУ «Про приєднання України до Часткової угоди “За демократію через право”». Це актуалізувало відносини з Україною, відтак Венеційська комісія здійснила перевірку низку законодавчих актів, які приймала в цей період Україна. Важливе значення має й позитивний висновок 1997 р. щодо нової Конституції України. Також схвалення отримали закони: «Про Прокуратуру», «Про судоустрій», «Про Конституційний Суд України», «Про вибори народних депутатів», «Про політичні партії» (Дір, Палінчак, Стебляк, 2018, с. 120–121).

З часу вступу України до РЄ наша держава взяла на себе низку зобов'язань. Комітет ПАРЄ із правових питань і прав людини, згідно із Розпорядженням ПАРЄ № 508 (1995), провадив перевірку виконання Україною обов'язків і зобов'язань перед РЄ згідно зі ст. 3 Статуту РЄ та Висновку № 190 (1995) (Моніторинг). У 1999 р. ПАРЄ видала Резолюцію № 1179 «Дотримання Україною зобов'язань». У цьому звітному документі окреслено успіхи України та питання, які потребують особливої уваги й суттєвого доопрацювання. З 1995 р. по 1999 р. Україна прийняла майже всі головні

Конвенції РЄ: «Європейську конвенцію з прав людини», Протоколи до неї № 1, 2, 4, 7, 11, «Європейську конвенцію про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню», «Рамкову конвенцію про захист національних меншин», «Європейську хартію місцевого самоврядування». Також було прийнято ЗУ «Про вибори Президента України», «Конституцію Автономної Республіки Крим» (Резолюція-1).

Водночас асамблея була занепокоєна відсутністю «чіткого розподілу між судовою, законодавчою та виконавчою владами», повільним оновленням законодавчого процесу, законом про місцеве самоврядування, недостатнім рівнем розвитку незалежності медіа (Резолюція-1).

У наступні роки Україна за підтримки РЄ досягла значного прогресу у вдосконаленні законодавства (Мелех, 2009, с. 1). Зокрема, у сфері прав людини були прийняті такі законодавчі акти: ЗУ «Про судоустрій», прийнятий ВРУ 7 лютого 2002 р. (набув чинності 1 червня 2002 р.); остаточно прийнятий Цивільний кодекс у ВРУ 16 січня 2003 р. (затверджений Президентом 3 березня 2003 р., набув чинності 2004 р.); 15 травня 2003 р. ВРУ ухвалила ЗУ «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов та меншин»; у першому читанні розглянуто Цивільно-процесуальний кодекс (Резолюція-1). Позитивними були й кроки України в реформуванні судової системи. У межах системи судів загальної юрисдикції створено Апеляційний суд України, Вищий адміністративний суд України, Державну судову адміністрацію (Резолюція-2). Також Україна приєдналася до Протоколу № 13 «Європейської конвенції з прав людини стосовно заборони смертної кари без жодних застережень» (ратифіковано Законом № 318-IV (318-15) від 28.11.2002 р.); Протоколів № 1–2 до «Європейської конвенції про запобігання тортурам, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню» (ратифіковано Законом № 2689-III (2689-14) від 13.09.2001 р.; набрала чинності для України 01.03.2002 р.) (Резолюція-2).

Однак питання вдосконалення національного законодавства та здійснення реформ згідно із висновком ПАРЕ потребують суттєвого доопрацювання, зокрема швидше прийняти «головні закони, що ще залишаються важливими елементами зобов'язань України у сфері права, зокрема, Цивільного процесуального кодексу та Кримінального процесуального кодексу; щодо Кримінально процесуального кодексу слід запровадити його відповідно рекомендацій, які попередньо підготували експерти Ради Європи» (Мелех, 2009, с. 2). Також РЄ наполягала на повному реформуванні Генеральної прокуратури у співпраці із її відповідними органами. Водночас ПАРЕ наполягала, що «під час внесення змін до Конституції України мають бути сумлінно дотримані всі положення діючої Конституції» (Мелех, 2009, с. 2). Отож у підсумку РЄ ухвалила рішення «продовжити процедуру моніторингу щодо України у тісній співпраці з українською делегацією» (Мелех, 2009, с. 2).

З 2005 р. РЄ готує стратегічні програмні документи «План дій Ради Європи для України» задля підтримки нашої держави у виконанні зобов'язань як держави-члена. Ці програми спрямовані на реалізацію «невідкладних і середньострокових потреб» у галузі законодавства, його узгодження з європейськими стандартами тощо. За виконанням планів здійснюється періодична перевірка з метою оцінки реалізації, звіт із виконання відбувається в Києві, на ньому присутні представники РЄ, різних гілок влади України. Періодично ці програмні документи та стан їхнього впровадження оцінює Група доповідачів із питань демократії КМРЕ у Страсбурзі (Плани дій).

Перший такий «План дій Ради Європи для України» затверджено в січні 2006 р. Його кінцевою метою було завершення виконання обов'язків і зобов'язань України перед РЄ, «досягнення відповідності політичній складовій Копенгагенських критеріїв щодо набуття членства в Європейському Союзі» та впровадження в життя положень резолюцій РЄ за останні роки. Протягом наступних років Україна виконала понад половину завдань, окреслених Планом заходів (Яковенко). Важливим кроком для поглиблення співпраці також стало відкриття Офісу Представника Генерального секретаря РЄ з координації програм співпраці (План дій).

Партнерський діалог продовжувався, зокрема надалі головним напрямом роботи було поглиблення співпраці з РЄ щодо виконання міжнародних зобов'язань Україною, імплементація Плану дій для РЄ для України на 2008–2011 рр. Також протягом 2008 р. відбулися візити Генерального секретаря, голови Конгресу місцевих і регіональних влад РЄ (Співробітництво України з Радою Європи). 6 липня 2011 р. КМРЄ прийняв наступний «План дій Ради Європи для України на 2011–2014 рр.». Головними напрямами співпраці надалі залишалася допомога в адаптації українського законодавства, інституцій – до європейських стандартів прав людини, верховенства демократії. Ці завдання мали бути втілені через проведення вільних виборів, реформуванням судової влади, у боротьбі з корупцією, посиленні свободи слова, соціальних гарантій (Богачова, 2014, с. 62). Також із метою покращення національного законодавства Україна підтримує сталу співпрацю з Європейською комісією «За демократію через право» (Венеціанська комісія). З часу приєднання України до Частковою угодою про Європейську комісію 1996 р. було ухвалено низку висновків щодо державного реформування, зокрема конституційного процесу України. Загалом, на 2014 р. Венеційська комісія прийняла 150 висновків та експертних оцінок щодо законодавства України (Богачова, 2014, с. 62–63).

Політична криза 2013 р., спровокована рішенням влади призупинити підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (ЄС), призвела до протестів Євромайдану, який переріс у Революцію Гідності. ПАРЄ 30 січня 2014 р. ухвалила Резолюцію № 1974 (2014). У ній висловила занепокоєння щодо кризи в Україні, особливо щодо спалахів насильства у грудні 2013 р. і січні 2014 р., прийняття ВРУ пакету «антипротестних законів» (пакет законів, які обмежували права громадян, мали на меті збільшити повноваження правоохоронних органів щодо покарання учасників акцій протесту) 16 січня 2014 р. Адже «ці закони порушують принципи свободи висловлення думок, свободи зборів і проведення маніфестацій, а також свободи ЗМІ та свободи інформації, і посягають на право мати справедливий судовий розгляд. У сукупності ці закони є недемократичними і репресивними і йдуть врозріз із зобов'язаннями України в рамках Європейської конвенції з прав людини і як держави-члена Ради Європи. Тому Асамблея вітає рішення Верховної Ради від 28 січня 2014 року скасувати антипротестні закони». Тому подальше скасування цих законів і відставка уряду, як наголошувала ПАРЄ, – головні кроки до вирішення політичної кризи в Україні (Резолюція-3).

Конгрес місцевих і регіональних рад РЄ здійснював нагляд за виконанням Україною зобов'язань відповідно до «Європейської хартії місцевого самоврядування». У цьому контексті відбулися моніторингові візити в Україну. Наприклад, за результатами візитів у 2012–2013 рр. ухвалено Доповідь і Рекомендацію «Місцева та регіональна демократія в Україні». Документи вміщують аналіз стану та проблем місцевої й

регіональної демократії в Україні, а також пропозиції щодо їхнього вирішення (Україна і Конгрес).

Отож РЄ – це важлива міжнародна організація, яка сприяє впровадженню демократії на різних рівнях, захисту прав людини. Україна з часу приєднання до РЄ 1995 р. входить у всі структурні підрозділи цієї міжнародної організації.

Українська держава налагодила сталу та системну співпрацю з РЄ. Відбувається цілеспрямована робота з узгодження українського законодавства з інституціями та європейськими стандартами у сфері захисту прав людини, демократії загалом. РЄ підтримує Україну на шляху демократичних перетворень, зокрема з 2005 р. втілюються стратегічні програмні документи – «Плани дій» із певним визначенням періодом дії. На сучасному етапі реалізовується План дій РЄ для України на 2023–2026 рр. «Стійкість, відновлення та відбудова».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Богачова, Л. (2014). Вплив права Ради Європи на національну правову систему України. *Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. праць*, 28, 56–68.

Висновок № 190. Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи. Страсбург, 26 вересня 1995 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590#Text

Войченко, С. (2009). Імплементация договорів Ради Європи у кримінально-правовій сфері в національне законодавство України: проблеми теорії та практики. *Митна справа*, 6, 84–90.

Войченко, С. (2010). Договори Ради Європи у кримінально-правовій сфері: поняття та особливості класифікації. *Юридичний вісник*, 1, 47–53.

Вступ України до Ради Європи. (2022). <https://coe.mfa.gov.ua/posolstvo/vstup-ukrayini-do-radi-yeuropi>

Гіждіван, Л. (1999). Про деякі питання адаптації законодавства України з громадянських прав людини до норм Ради Європи. *Право України*, 11, 27–29.

Гіждіван, Л. (2001). *Становлення та розвиток співробітництва України з Радою Європи у сфері прав людини* [автореф. дис. ... канд. юрид. наук, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України]. Київ.

Дір, І., Палінчак, М., Стебляк, Д. (2018). Поняття та еволюція «захисту громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи». *Die wirtschaftliche entwicklung europäischer regionen in der ausbildungs und arbeitsmarktpolitik übergänge und strategien*, 2, 95–109.

Європейська конвенція про інформацію щодо іноземного законодавства 1968 р. (б. п.). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_112#Text

Європейська культурна конвенція 1954 р. (б. п.). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_213#Text

Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями. Мадрид, 21 травня 1980 р. (б. п.). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106#Text

Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин». 9 грудня 1997 року № 703/97-ВР. (б. п.). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703/97-%D0%B2%D1%80#Text>

Кривобок, О., Романюк, І. (2014). Вхідження України до Ради Європи. *Часопис історико-юридичного факультету: зб. наук. праць*, 5, 128–136.

Ляшенко, О. (2000). Співробітництво України із структурами ОБСЄ та Ради Європи. *Етнічна історія народів Європи*, 6, 81–85.

Ляшенко, О. (2002). *Інтеграція України у Європейські та євроатлантичні структури (90-і роки ХХ ст.)* [автореф. дис. ... канд. іст. наук, Київський національний університет ім. Т. Шевченка]. Київ.

Мелех, Б. (2009). Співробітництво України з Радою Європи у сфері захисту прав людини на шляху до європейської інтеграції. *Науковий вісник «Демократичне врядування»*, 3. <https://science.lpnu.ua/uk/dg/vsi-vypusky/vypusk-3-2009/spivrobitnytstvo-ukrayinyu-z-radoyu-uevropu-v-sferi-zahystu-prav-lyudyny>

Мелех, Б. (2012). *Державна політика співробітництва України з Радою Європи в галузі захисту прав людини (2000–2005 рр.)*. Тернопіль: Крок.

Мицик, В. (2004). *Права національних меншин у міжнародному праві*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

Мушак, Н. (2013). Міжнародно-правові питання співробітництва та взаємодії правових систем Ради Європи, Європейського Союзу та Організації з безпеки і співробітництва у Європі у сфері захисту прав людини. *Часопис Київського університету права*, 1, 308–311.

Мушак, Н. (2014). *Міжнародно-правові засади захисту та забезпечення захисту прав людини у міжнародних європейських організаціях*. Київ: Ліра-К.

Осауленко, А. (2020). *Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005)* [дис. ... д-ра юрид. наук, Національна академія внутрішніх справ]. <https://elar.naiu.kiev.ua/items/88695e20-1dd2-4d15-9924-866f33b98ced>

План дій Ради Європи для України 2008–2011. 25 червня 2008. (2008). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_929#Text

Постанова-1: Постанова Верховної Ради України «Про приєднання України до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями» від 14 липня 1993 р. № 3384-XII. (1993). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3384-12#Text>

Постанова-2: Постанова Верховної Ради України «Про участь України в Європейській конвенції про інформацію щодо іноземного законодавства 1968 року» від 14 липня 1993 р. № 3385-XII. (1993). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3385-12#Text>

Постанова-3: Постанова Верховної Ради України «Про участь України в Європейській культурній конвенції 1954 р.» від 24 лютого 1994 р. № 4030-XII. (1994). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4030-12#Text>

Постанова-4: Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державної міжвідомчої комісії з питань вступу України до Ради Європи» від 30 червня 1993 р. (1993). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/492-93-%D0%BF#Text>

Постанова-5: Постанова Президії Верховної Ради України «Про звіт щодо участі в засіданні Комітету у стосунках з Європейськими країнами – не членами Ради Європи делегації Верховної Ради і Міністерства закордонних справ України та підготовку до проведення засідання цього Комітету в місті Києві 24–26 травня 1993 року». (1993). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3111-12#Text>

Постанова-6: Постанова Президії Верховної Ради України «Про першочергові заходи у зв'язку з вступом України до Ради Європи» № 690/95 від 13 листопада 1995. (1995). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/690/95-%D0%BF%D0%B2#Text>

Про Європейський Суд з прав людини. (2023). <https://coe.mfa.gov.ua/pro-raduevropi/european-court-human-rights>

Резолюція-1: Резолюція 1179 (1999) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Дотримання Україною зобов'язань». Страсбург, 27 січня 1999 р. (1999). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_595#Text

Резолюція-2: Резолюція 1346 Парламентської Асамблеї Ради Європи «Виконання обов'язків та зобов'язань Україною». (2003). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_608#Text

Резолюція-3: Резолюція 1974 Парламентської асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інститутів в Україні». (2014). https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/1884_rez_1974.htm

Співробітництво України з Радою Європи. (б. р.). https://tax.gov.ua/diyalnist-mijnarodne-arhiv/integratsiya-ukraini-do-es/spivrobitnytstvo-z-radou_es/chlenstvo-v-radi-evropy/spivrobitnytstvo/

Участь України у діяльності Ради Європи. (2022). *Міністерство закордонних справ України*. <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/rada-yevropi/uchast-ukrayini-udiyalnosti-radi-yevropi>

Яковенко, О. Виконання плану заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи. (б. р.). *Міністерство юстиції України*. https://minjust.gov.ua/m/str_9443

Яцишин, М. (2010). Ратифікація Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – важлива умова її входження в Європейський політико-правовий простір. *Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах: матеріали 7 Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 14–15 жовтня 2010 р.)*. Луцьк, 116–120.

Яцишин, Н. (2013). Становлення та розвиток міжнародного захисту прав національних меншин. *Форум права*, 4, 479–488.

Яцишин, Н. (2017). Регулювання прав національних меншин у міждержавних договорах: історія та сучасність. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*, 2–3, 281–289.

REFERENCES

Bohachova, L. (2014). Vplyv prava Rady Yevropy na natsionalnu pravovu systemu Ukrainy. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia: zb. nauk. prats*, 28, 56–68 (in Ukrainian).

Vysnovok № 190. Parlamentskoi Asamblei Rady Yevropy shchodo zaiavky Ukrainy na vstup do Rady Yevropy. Strasburh, 26 veresnia 1995 roku. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590#Text (in Ukrainian).

Voichenko, S. (2009). Implementatsiia dohovoriv Rady Yevropy u kryminalno-pravovii sferi v natsionalne zakonodavstvo Ukrainy: problemy teorii ta praktyky. *Mytna sprava*, 6, 84–90 (in Ukrainian).

Voichenko, S. (2010). Dohovory Rady Yevropy u kryminalno-pravovii sferi: poniattia ta osoblyvosti klasyfikatsii. *Yurydychnyi visnyk*, 1, 47–53 (in Ukrainian).

Vstup Ukrainy do Rady Yevropy. (2022). <https://coe.mfa.gov.ua/posolstvo/vstup-ukrayini-do-radi-yevropi> (in Ukrainian).

Hizhdivan, L. (1999). Pro deiaki pytannia adaptatsii zakonodavstva Ukrainy z hromadianskykh prav liudyny do norm Rady Yevropy. *Pravo Ukrainy*, 11, 27–29 (in Ukrainian).

Hizhdivan, L. (2001). *Stanovlennia ta rozvytok spivrobitnytstva Ukrainy z Radoiu Yevropy u sferi prav liudyny* [Abstrakt of PhD thesis, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Kotskoho NAN Ukrainy]. Kyiv (in Ukrainian).

Dir, I., Palinchak, M., Steblak, D. (2018). Poniattia ta evoliutsiia «zakhystu hromadianskykh prav liudyny v Ukraini u ramkakh Rady Yevropy». *Die wirtschaftliche entwicklung europäischer regionen in der ausbildung und arbeitsmarktpolitik übergänge und strategien*, 2, 95–109 (in Ukrainian).

Yevropeiska konventsiiia pro informatsiiu shchodo inozemnoho zakonodavstva 1968 r. (n. d.). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_112#Text (in Ukrainian).

Yevropeiska kulturna konventsiiia 1954 r. (n. d.). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_213#Text (in Ukrainian).

Yevropeiska ramkova konventsiiia pro transkordonne spivrobitnytstvo mizh terytorialnymy obshchynamy abo vlastiamy. Madryd, 21 travnia 1980 r. (n. d.). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106#Text (in Ukrainian).

Zakon Ukrainy «Pro ratyfikatsiiu Ramkovoï konventsii Rady Yevropy pro zakhyst natsionalnykh menshyn». 9 hrudnia 1997 roku № 703/97-VR. (n. d.). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703/97-%D0%B2%D1%80#Text> (in Ukrainian).

Kryvobok, O., Romaniuk, I. (2014). Vkhodzhenia Ukrainy do Rady Yevropy. *Chasopys istoriko-iurydychnoho fakultetu: zb. nauk. prats*, 5, 128–136 (in Ukrainian).

Liashenko, O. (2000). Spivrobitnytstvo Ukrainy iz strukturamy OBSiE ta Rady Yevropy. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 6, 81–85 (in Ukrainian).

Liashenko, O. (2002). *Intehratsiia Ukrainy u Yevropeiski ta yevroatlantychni struktury (90-i roky XX st.)* [Abstrakt of PhD thesis, Kyivskiy natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka]. Kyiv (in Ukrainian).

Melekh, B. (2009). Spivrobitnytstvo Ukrainy z Radoiu Yevropy u sferi zakhystu prav liudyny na shliakhu do yevropeiskoi intehratsii. Naukovyi visnyk «Demokratychne vriaduvannia», 3. <https://science.lpnu.ua/uk/dg/vsi-vypusky/vypusk-3-2009/spivrobitnytstvo-ukrayiny-z-radoyu-yevropy-v-sferi-zahystu-prav-lyudyny> (in Ukrainian).

Melekh, B. (2012). *Derzhavna polityka spivrobitnytstva Ukrainy z Radoiu Yevropy v haluzi zakhystu prav liudyny (2000–2005 rr.)*. Ternopil: Krok (in Ukrainian).

Mytsyk, V. (2004). *Prava natsionalnykh menshyn u mizhnarodnomu pravi*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet» (in Ukrainian).

Mushak, N. (2013). Mizhnarodno-pravovi pytannia spivrobitnytstva ta vzaiemodii pravovykh system Rady Yevropy, Yevropeiskoho Soiuzu ta Orhanizatsii z bezpeky i spivrobitnytstva u Yevropi u sferi zakhystu prav liudyny. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, 308–311 (in Ukrainian).

Mushak, N. (2014). *Mizhnarodno-pravovi zasady zakhystu ta zabezpechennia zakhystu prav liudyny u mizhnarodnykh yevropeiskyykh orhanizatsiiaakh*. Kyiv: Lira-K (in Ukrainian).

Osaulenko, A. (2020). *Zakonodavchi osnovy stanovlennia ta rozvytku kryminalno-vykonavchoi systemy Ukrainy (1990–2005)* [Doctoral thesis, Natsionalna akademiia vnutrisnnykh sprav] (in Ukrainian).

Plan dii Rady Yevropy dlia Ukrainy 2008–2011. 25 chervnia 2008. (2008). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_929#Text (in Ukrainian).

Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro pryiednannia Ukrainy do Yevropeiskoi ramkovoï konventsii pro transkordonne spivrobitnytstvo mizh terytorialnymy obshchynamy abo vlastiamy» vid 14 lypnia 1993 r. № 3384-XII. (1993). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3384-12#Text> (in Ukrainian).

Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro uchast Ukrainy v Yevropeiskii konventsii pro informatsiiu shchodo inozemnoho zakonodavstva 1968 roku» vid 14 lypnia 1993 r. № 3385-XII. (1993). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3385-12#Text> (in Ukrainian).

Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro uchast Ukrainy v Yevropeiskii kulturnii konventsii 1954 r.» vid 24 liutoho 1994 r. № 4030-XII. (1994). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4030-12#Text> (in Ukrainian).

Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro utvorennia Derzhavnoi mizhvidomchoi komisii z pytan vstupu Ukrainy do Rady Yevropy» vid 30 chervnia 1993 r. (1993). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/492-93-%D0%BF#Text> (in Ukrainian).

Postanova Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro zvit shchodo uchasti v zasidanni Komitetu u stosunkakh z Yevropeiskymy krainamy – ne chlenamy Rady Yevropy delehatsii Verkhovnoi Rady i Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy ta pidhotovku do provedennia zasidannia tsoho Komitetu v misti Kyievi 24–26 travnia 1993 roku». (1993). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3111-12#Text> (in Ukrainian).

Postanova Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro pershocherhovi zakhody u zviazku z vstupom Ukrainy do Rady Yevropy» № 690/95 vid 13 lystopada 1995. (1995). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/690/95-%D0%BF%D0%B2#Text> (in Ukrainian).

Pro Yevropeiskyi Sud z prav liudyny. (2023). <https://coe.mfa.gov.ua/pro-radu-yevropi/european-court-human-rights> (in Ukrainian).

Rezoliutsiia 1179 (1999) Parlamentskoï Asamblei Rady Yevropy «Dotrymannia Ukrainoiu zoboviazan». Strasburh, 27 sichnia 1999 r. (1999). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_595#Text (in Ukrainian).

Rezoliutsiia 1346 Parlamentskoï Asamblei Rady Yevropy «Vykonannia oboviazkiv ta zoboviazan Ukrainoiu». (2003). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_608#Text (in Ukrainian).

Rezoliutsiia 1974 Parlamentskoï asamblei Rady Yevropy «Funktsionuvannia demokratychnykh institutiv v Ukraini». (2014). https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/1884_rez_1974.htm (in Ukrainian).

Spivrobitnytstvo Ukrainy z Radoiu Yevrop. (n. d.). https://tax.gov.ua/diyalnist-/mijnarodne-/arhiv/integratsiya-ukraini-do-es/spivrobitnytstvo-z-radou_es/chlenstvo-v-radi-evropy/spivrobitnytstvo/ (in Ukrainian).

Uchast Ukrainy u diialnosti Rady Yevropy. (2022). *Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy*. <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/rada-yevropi/uchast-ukrayini-u-diyalnosti-radi-yevropi> (in Ukrainian).

Yakovenko, O. Vykonannia planu zakhodiv iz vykonannia oboviazkiv ta zoboviazan Ukrainy, shcho vplyvaiut z yii chlenstva v Radi Yevropy. (n. d.). *Ministerstvo yustytzii Ukrainy*. https://minjust.gov.ua/m/str_9443 (in Ukrainian).

Yatsyshyn, M. (2010). Ratyfikatsiia Ukrainoiu Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod – vazhlyva umova yii vkhodzhennia v Yevropeiskyi

polityko-pravovyi prostir. *Problemy rozvytku prykordonnykh terytorii ta yikh uchasti v in-tehratsiinykh protsesakh: materialy 7 Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Lutsk, 14–15 zhovtnia 2010 r.)*. Lutsk, 116–120 (in Ukrainian).

Yatsyshyn, N. (2013). Stanovlennia ta rozvytok mizhnarodnogo zakhystu prav natsionalnykh menshyn. *Forum prava*, 4, 479–488 (in Ukrainian).

Yatsyshyn, N. (2017). Rehuliuvannia prav natsionalnykh menshyn u mizhderzhavnykh dohovorakh: istoriia ta suchasnist. *Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk: aktualni problemy suchasnosti (teoriia ta praktyka)*, 2–3, 281–289 (in Ukrainian).

Yuliia ARTYMYSHYN

PhD (History)

Research Fellow of the Department of Contemporary History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8095-7379>

e-mail: julialviv1011@gmail.com

UKRAINE ON THE PATH OF DEMOCRATIC TRANSFORMATION: COOPERATION WITH THE COUNCIL OF EUROPE 1990-2023

The establishment of democracy in Ukraine in the 1990s took place through restructuring in the political and legal sphere of the state. An important role in this process was played by the foreign policy course that combined multi-vector doctrine and European integration. The article examines the process of Ukraine's entry into the international organization of the Council of Europe in 1992–1995. Resolutions and joint agreements were highlighted, this documents became a prerequisite for accession and a program of action plan for Ukraine, brought Ukraine's legislation closer to European norms. It is noted that before the adoption of the Constitution of Ukraine, the problem of distribution of power, protection of human rights, future changes in the field of economy and public administration were formulated in provisions of the «Constitutional Agreement on the Basic Principles of the Organization and Functioning of State Power and Local Self-Government in Ukraine». It is also claimed that important steps in the process of Ukraine joining the Council of Europe and other European structures were the accession in 1994 to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, the adoption of the plan to close the Chernobyl nuclear power plant in 1995, the settlement of relations with the Russian Federation in 1995. It is concluded that with the support of the Council of Europe, Ukraine during the 1995–2000^s made progress in the field of improving legislation in the field of human rights protection: ratified the «Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms», accession «Protocol of the European Convention on Human Rights, concerning the Abolition of the Death Penalty in all Circumstances». However, during the outlined period, the issues of practical implementation of reforms, adoption of changes in the Criminal and Civil Procedure Codes were the most important problem in future. In the article emphasizes that a new stage in the relationship between Ukraine and the Council of Europe took place in 2005, with the adoption of strategic program documents «Action Plans», and further monitoring of their implementation.

Keywords: Ukraine, Council of Europe, Parliamentary Council of Europe (PACE), legislation, resolutions,

Парасковія ДВОРЯНИН

*кандидат наук з соціальних комунікацій
доцент кафедри радіомовлення і телебачення
факультету журналістики*

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7858-3563>

e-mail: paraskadvoryanyn@gmail.com

ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ У ФОКУСІ УВАГИ УКРАЇНСЬКИХ МАСМЕДІА (2014–2022)

Розкрито характеристику й оцінки соціогуманітарних проблем ВПО в українському масмедійному просторі від початку російсько-української війни в лютому 2014 р. до повномасштабного нападу Росії на Україну в лютому 2022 р. Встановлено, що проблематика ВПО ввійшла до поля зору українських медіа від початку сучасної російсько-української війни. Зауважено, що в березні–квітні 2014 р. у ЗМІ публікували численні матеріали про втікачів із Криму, а у травні–червні інформаційний простір був заповнений матеріалами про переселенців з українського Донбасу. З’ясовано, що у другій половині 2014 р. урешті почали з’являтися більш аналітичні матеріали, які, з одного боку, декларували завдання інтеграції ВПО в українське суспільство, із другого – вказували на адаптаційні проблеми.

Констатовано, що неодноразово з’являлися повідомлення про чисельність ВПО: від 50 тис. у червні 2014 р. до 1,5 млн у вересні 2020 р. Встановлено, що найбільш обговорюваними проблемами ВПО в українських масмедіа стали питання їх правового становища та соціально-гуманітарних потреб. Спостережено, що насамперед фокус уваги українських ЗМІ поступово перемістився на соціальні проблеми ВПО, пов’язані з житлом, працевлаштуванням, пенсійним забезпеченням, допомогою від держави тощо. З’ясовано, що в медійному просторі неодноразово набували поширення скандальні випадки неправомірної виплати коштів переселенцям та псевдопереселенцям (квітень і серпень 2016 р.), питання працевлаштування ВПО також було одним із домінантних для українських масмедіа. Встановлено, що українські ЗМІ у 2014–2022 рр. не достатньо уваги приділяли питанню забезпечення культурних потреб ВПО.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, російсько-українська війна, масмедійний простір, соціогуманітарна проблематика.

Один зі вагомих наслідків сучасної російсько-української війни – масова міграція населення з окупованих Росією територій України на підконтрольні українській владі терени. Поява внутрішніх переселенців стала викликом для українських органів влади як загальнодержавного, так і місцевого рівнів, оскільки ставила перед ними завдання щодо забезпечення соціальних потреб великої кількості людей. Становище внутрішньо переміщених осіб (ВПО) активно висвітлювалося в українському масмедійному просторі,

перетворившись на окремий дискурс, який, на моє переконання, потребує окремого дослідження. Тож мета статті – розкрити характеристику й оцінки соціогуманітарних проблем ВПО в українському медійному просторі від початку війни в лютому 2014 р. до повномасштабного нападу Росії на Україну в лютому 2022 р.

Зауважу, що в українській науці з'явилася значна кількість студій, спрямованих на з'ясування різних проблем, пов'язаних із ВПО. У 2016 р. фахівці Інституту економіки промисловості Національної академії наук (НАН) України опублікували монографію «Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху» (Новікова, Амоша, Антонюк, 2016). Численні дослідження присвячені правовим проблемам ВПО (Бовкун, 2018; Лінік, Булик, 2018; Наливайко, 2018; Іляшко, 2019), питанням їхнього соціального захисту (Лішик, 2019), аспектам інтеграції та соціальних девіацій (Новікова, Панькова, 2018; Тарасенко, 2018; Тараканова, 2018). Відзначу й низку досліджень, присвячених питанням висвітлення образу ВПО в українських медіа (Гузь, Фалько, 2019). Серед них варто виокремити цікаву публікацію Інни Юр'євої, яка проаналізувала висвітлення проблем ВПО на українському телебаченні й дійшла висновків про значні «розфокуси та дисонанси» у візіях тележурналістів, які й досі не знайшли «ні оптики, ні словника, ні інтонації щодо переселенців» (Юр'єва, 2018). Джерельною основою дослідження стали матеріали українських масмедійних ресурсів, зокрема телевізійних сюжетів і журналістських публікацій інтернет-видань.

Соціогуманітарні проблеми ВПО ввійшли в поле зору українських медіа від початку сучасної російсько-української війни. Майже відразу після захоплення росіянами Криму почали з'являтися повідомлення про біженців із півострова, які шукали прихистку в інших регіонах України. Власне, саме мешканці Криму (кримські татари, українці та представники інших національностей) стали першими українськими переміщеними особами під час російської-української війни. До слова, уже в березні 2014 р. у масмедійному просторі почали з'являтися аналітичні матеріали українських експертів, які попереджали українську владу про можливі наслідки проблеми. Так, експерт Центру дослідження суспільства Тарас Доронюк зауважив, що Україна й близько неготова до розгортання найгіршого сценарію. Він вказав на військові конфлікти на пострадянському просторі (Карабаський, Придністровський), які призвели до міграції сотень тисяч громадян, появи масштабної категорії ВПО. Зважаючи на неготовність української влади, експерт пропонував вдатися до трьох кроків: 1) оцінити наявні інфраструктурні та фінансові ресурси, які можна було би використати і залучити за появи значної кількості ВПО; 2) провести широкі консультації із приводу шляхів реагування на можливу гуманітарну кризу (при цьому залучити як урядові, так і міжнародні структури, зокрема Червоний Хрест); 3) підготувати стратегію дій у разі виникнення такої ситуації та переглянути наявні програми інтеграції, які повинні містити конкретні плани щодо переміщення, забезпечення необхідними для існування засобами, налагодження безпеки й інтеграції ВПО (Доронюк, 2014). Ці пропозиції були доволі слухними, однак на той час увагу засобів масової інформації (ЗМІ) та української влади привертала загрози, пов'язані з національною безпекою і територіальною цілісністю України.

Водночас саме в березні–квітні 2014 р. у масмедіа України публікували численні матеріали про втікачів із Криму, у яких розповідали життєві історії людей, що змушені були полишити рідні домівки. Для прикладу, 2 квітня 2014 р. у газеті «День» з'явилася розлога стаття Василя Ільницького, Ірини Федоляк і Катерини Кізім з історіями чотирьох людей, які залишили все на окупованій території (Ільницький, Федоляк,

Кізім, 2014). Однією з основних тез цього матеріалу стало заперечення слова «біженець» щодо втікачів із Криму, оскільки біженці вирушають в інші країни, не залишаючись на власній землі. Читачі мали можливість ознайомитися з розповідями Ольги Скрипник, викладачки Кримського гуманітарного університету в Ялті, Рустема Скібіна, кримсько-татарського мистця-кераміста, Олени Луньової, юристки із Сімферополя. Такі розповіді містили патріотичний дискурс, оскільки утікачі наголошували на своїй громадянській позиції. Так, етнічна росіянка О. Луньова заявила: «Я не уявляю собі, як зможу поміняти свій прапор, паспорт. Я просто не хочу бути росіянкою. Я українка, я патріот своєї країни і відмовитися від України не можу» (Льницький, Федоляк, Кізім, 2014, с. 8). Однак зауважу, що такі масмедійні матеріали, які так приваблювали українську аудиторію (зважаючи на дані про читаність матеріалів), усе ж на той час містили недостатньо інформації власне про проблеми переміщених осіб. Увага фокусувалася на біфуркаційних моментах (російська анексія, псевдореферендум, загроза переслідувань тощо), а не на соціальних і правових аспектах адаптації та інтеграції переселенців у нових реаліях.

Подібні акценти лунали і на інших масмедійних ресурсах того часу, зокрема й регіональних. Так, у матеріалі львівської журналістки Юлії Ліщенко наприкінці березня 2014 р. ішлося про розміщення на Львівщині 1 200 кримчан. Авторка також відкинула використання поняття «біженці» як образливе й недоречне для переселенців із Криму (Ліщенко, 2014, с. 4). Цю тему продовжила Сюзанна Бобкова, яка вже в червні 2014 р. писала про поселення в Львівській обл. 2 500 переселенців із Криму і Сходу (Бобкова, 2014, с. 5). У квітні того ж року у статті Оксани Хмельовської, чи не вперше в українських ЗМІ, заторнуто системні питання облаштування українських переселенців із Криму. Авторка в інтерв'ю з координатором проєкту «Без кордонів» Максимом Буткевичем розмовляла про дві хвили ВПО, уразливі групи переселенців, а також про гостинність українців, які поселяли в себе вдома родини (Хмельовська, 2014, с. 14–15). Хоча до цілісного бачення проблеми було ще далеко, тим більше, що ситуація почала загострюватися й ускладнюватися появою нових переселенців – із Луганської і Донецької обл.

У травні–червні 2014 р. український масмедійний простір був заповнений матеріалами про переселенців з українського Донбасу, де проросійські бойовики за підтримки російських військ почали бойові дії проти законної української влади. Знову ці матеріали мали здебільш описово-подієву канву розповідей, сконцентрованих навколо історії конкретних людей. У статті Наталії Біловицької, яка вийшла 27 червня 2014 р. у газеті «Урядовий кур'єр», ішлося про історії людей із Краматорська, Слов'янська, Маріуполя, тимчасове їхнє розміщення в гуртожитку Національної гірничої академії у Дніпропетровську. Важливо, що акцентувалася увага на психологічному стані дітей, які пережили перші хвили війни (Біловицька, 2014, с. 6).

Поступово завдяки ЗМІ впродовж 2014 р. формувався образ українського внутрішнього переселенця. У деяких публікаціях наголошувалося на його «патріотизмі», бо більшість українців із зони бойових дій не їдхали до європейських країн, а шукали можливості залишитися в Україні (Корбут, 2014, с. 32–33). Проте в регіональну пресу почали проникати негативні характеристики деяких переселенців, котрі демонстративно відмовлялися спілкуватися українською й вимагали значно більшої уваги до своїх соціальних і матеріальних потреб (Швед, 2014, с. 5).

У другій половині 2014 р. в українському медійному просторі врешті почали з'являтися більш аналітичні матеріали, які, з одного боку, декларували завдання інтеграції ВПО в українське суспільство, а з другого – вказували на адаптаційні проблеми. Так, у серпні 2014 р. Наталія Іщенко опублікувала статтю із промовистою назвою «Східні люди». Передусім журналістка підсумувала два головні критичні аргументи щодо переселенців: перший – недостатність або й повна відсутність українського патріотизму, другий – відмова від працевлаштування. Із приводу першого журналістка вдалася до історико-рефлексологічних міркування щодо складної історії Донбасу, вказавши на існування там регіонального, а не національного патріотизму, превалювання радянської ідентичності з відповідними історичними героями й історичною пам'яттю. Наталія Іщенко непрямо, але все ж дорікнула українській владі, яка не зробила нічого для того, щоб Донбас за всі роки незалежності «відчув себе Україною» (Іщенко, 2014, с. 3). Аналізуючи відмову переселенців із Донбасу працевлаштовуватися, журналістка вдалася до диференційного підходу. Вона виділила кілька категорій біженців: ті, хто чекає закінчення війни і хоче повернутися додому; маргінали; жінки і діти. Власне остання категорія найчисельніша. Відтак Н. Іщенко мовила про сформований не лише в радянський період, але і в роки незалежності патерналізм донеччан та луганчан, які в усьому покладаються на допомогу держави. У статті також наведено приклади поступової інтеграції в суспільство: на Київщині одні жінки-переселенки відкрили майстерню з пошиття українських прапорів, інші – шукали приміщення, щоб облаштувати кондитерську (Іщенко, 2014, с. 3).

В українському масмедійному просторі час до часу з'являлися повідомлення про чисельність ВПО. Агентство Організації Об'єднаних Націй (ООН) у справах біженців на червень 2014 р. інформувало світову громадськість про те, що понад 50 тис. українців покинули свої домівки (Більше, 2014). Ця інформація поширилася в українських ЗМІ, особливо ще й тому, що показувала не лише напрями внутрішньої міграції біженців, а й зовнішньої – до Росії, Польщі, Чехії, Румунії. Часопис «Україна молода» повідомляв, що на серпень 2014 р. із зони проведення Антитерористичної операції (АТО) переселилося 69 480 осіб, із них лише в Києві перебувало понад 15 тис. (Василець, 2014, с. 4). У жовтні 2014 р. ця цифра сягнула 420 тис. осіб (Депутати, 2014). За даними Міністерства соціальної політики, на 6 червня 2016 р. в Україні взято на облік 1 785 740 ВПО (Смаль, 2016), а за рік (на жовтень 2017 р.) – 1,6 млн (Сльченко, 2017). На вересень 2020 р. в Україні налічувалося 1,5 млн ВПО (Хмельницька, 2020а).

Найбільш обговорюваною проблемою в українських масмедіа, особливо в перші роки російсько-української війни, стала проблема *правового становища* переселенців. Уже в березні 2014 р., спостерігаючи появу перших переселенців із Криму, в українських ЗМІ обговорювали проблеми юридичного визначення для цієї категорії осіб. Зокрема, експерт Центру дослідження суспільства Т. Доронюк наголосив: «... люди, що переїжджають із небезпечних районів країни в більш спокійні, не є біженцями в юридичному сенсі цього слова» (Доронюк, 2014). Він назвав їх «внутрішньо переміщеними особами» (ВПО, або «Internally displaced persons», IDP). Автор зазначив, що ВПО не підпадають під юрисдикцію інституцій, які займаються питаннями біженців (Доронюк, 2014).

У серпні 2014 р. українські парламентарі зареєстрували законопроект щодо прав і свобод ВПО. Його жваво обговорювали в масмедіа (Юрченко, 2014, с. 6). У жовтні цього ж року Верховна Рада України (ВРУ) проголосувала за Закон «Про забезпечення

прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Цю подію жваво обговорювали українські ЗМІ і вона знову привернула увагу масмедійного простору до питання переміщених осіб (Порошенко, 2014). На ресурсі «Українська правда» наголошували, що закон підтримало 249 депутатів, а основне його завдання – «забезпечення реалізації гарантованих Конституцією прав і свобод внутрішньо переселених осіб, забезпечення для них належних умов соціальної адаптації, забезпечення тимчасовим житлом, сприяння у працевлаштуванні, продовження здобуття освіти, сприяння можливості залучення коштів гуманітарної, благодійної допомоги, в т. ч. – з боку міжнародних установ, організацій та закордонних країн» (Депутати, 2014). Законом вводився постійний статус реєстрації вимушених переселенців, що відкривало перед ними можливості отримувати нараховані від держави кошти, медичні й освітні послуги.

Правовим становищем ВПО цікавилися і міжнародні організації, що також потрапляло до фокусу уваги українських медіа. Навіть створення для користувачів Програми розвитку ООН (ПРООН) спеціального додатку для мобільних пристроїв «Твоє право» у 2018 р. викликало зацікавлення й обговорення в масмедійному просторі. Відзначу, що додаток призначався для захисту прав людини, зокрема ВПО, які зазнали сексуального та гендерного насильства (ПРООН, 2018). Міністерство юстиції України на своєму сайті подало детальну інформацію щодо можливостей надання правової особи ВПО. На мою думку, важливими в ній були вказівки на те, що юридичну допомогу можуть одержати особи, які перетинали лінію розмежування в Донецькій обл., де працюють дистанційні пункти надання безкоштовної правової допомоги біля контрольних пунктів в'їзду-виїзду «Мар'їнка», «Майорськ», «Новотроїцьке» (Внутрішньо переміщені особи, 2018).

У 2015 р., з огляду на проведення місцевих виборів, уперше постало питання реалізації ВПО свого права обирати й бути обраним. У масмедійному просторі України цій темі також присвячувалася значна увага. З одного боку, лунали голоси «проти» через побоювання «проросійських» поглядів серед ВПО та можливого впливу на них зацікавлених політичних гравців, із другого – голоси «за», аргументовані потребою продовжувати інтеграцію переселенців у місцевий соціум, зокрема й через залучення до виборчого процесу. Громадські організації разом із народними депутатами, як відомо, підготували законопроект, який уможлилював забезпечення виборчих прав ВПО. Координаторка ініціативи «Восток-СОС» Олександра Дворецька, яка також була переселенкою і громадською активісткою, у вересні 2015 р. позитивно оцінила цю ініціативу. Проте водночас наголосила на низці проблем. На її думку, з мільйона переселенців лише приблизно 10 % подадуть заявки про внесення їх до реєстру. Це будуть лише ті, хто сумлінно ставиться до своїх прав і виборчого процесу. Крім того, О. Дворецька вказала на проблему недостатньої контрольованості списків виборців у східних областях України, однак усе ж відкинула можливість масового підкupu виборців з огляду на адміністративні перепони на лінії розмежування (Дворецька, 2015). Зрештою, у ЗМІ зазвичай позитивно подавали участь ВПО у виборах, представляючи окремих виборців як приклад для наслідування. Так, журналісти ТСН у жовтні 2015 р. зняли сюжет про переселенця із Криму Якова Вітюка, який реалізував своє право вибору в Києві (Переселенцю, 2015).

У 2017 р. українські ЗМІ знову актуалізували питання розширення прав ВПО. У березні ВРУ підтримала два законопроекти для переміщених осіб: перший передбачав їхній захист від завищення вартості комунальних послуг у місцях їх компактного

проживання, другий усував спричинену законодавством неузгодженість щодо необхідних документів, наприклад взяття на облік ВПО (Рябчин, 2017). Водночас цікавою і невирішеною юридичною проблемою для ВПО було питання оформлення в Україні купівлі-продажу майна, передусім житла, яке вдалося продати на тимчасово окупованих територіях (ТОТ) (Галаур, 2022, с. 3). Ще одним кроком до розширення прав та свобод ВПО стала розробка та прийняття у грудні 2021 р. за основу законопроекта, який передбачав уточнення поняття «внутрішньо переміщена особа», скорочення термінів прийняття рішення про взяття на облік ВПО, врегулювання питання з житлом через державні й місцеві програми тощо. Загалом він отримав схвальні відгуки в українських медіа (Законопроект, 2021).

Надалі в українському масмедійному дискурсі правові аспекти суспільної діяльності ВПО тісно перепліталися з їхнім *соціально-гуманітарним становищем*. Фокус уваги українських ЗМІ поступово перемістився на соціальні проблеми, пов'язані з житлом, працевлаштуванням, пенсійним забезпеченням, допомогою від держави тощо. У серпні 2014 р. журналістка Інна Лиховид торкнулася питання житлових умов ВПО, які часто не мали де облаштуватися, мешкали в санаторіях і базах відпочинку, непристосованих до зимового періоду. В Україні на тоді діяв Міжвідомчий координаційний штаб із питань соціального забезпечення ВПО, який наголосив, що з 105 тис. переселенців 20 тис. мешкають у непристосованих приміщеннях. При цьому волонтери рекомендували урядовцям надати пільги (зокрема на сплату комунальних послуг) тим громадянам, які приймають у себе ВПО (Лиховид, 2014, с. 9).

Житлові умови ВПО часто привертали увагу масмедіа України. Передусім висвітлювалася і критикувалася невирішеність цього питання в перші роки російсько-української війни, наголошувалося на проблемних моментах житлового облаштування переселенців. Так, журналістка газети «Голос України» Ірина Козак у статті із промовистою назвою «Переселилися із пекла у злидні» показала незадовільні матеріальні умови проживання ВПО з Донецької та Луганської обл., які змушені були мешкати в невідремонтованих комунальних гуртожитках одного з обласних центрів України та ще й сплачувати за це 600 грн на місяць (Козак, 2020). У жовтні 2020 р. у телевізійному сюжеті ТСН висвітлили становище багатодітної сім'ї ВПО, яка всиновила шість дітей, однак їй загрозувало виселення з будинку, наданого державою (Березівська, 2020).

Із 2015 р. з'являлися державні програми щодо забезпечення ВПО житлом. Їх часто обговорювали у ЗМІ. Так, у 2018 р. уряд сформував бюджетну програму на 25 млн, яка передбачала виділення коштів для житла ВПО, однак лише тим, хто водночас був учасником АТО (Третьяков, 2018). За повідомленнями медійних ресурсів, у червні 2019 р. уряд додатково виділив субвенцію на суму 24,9 млн грн грошової компенсації за житло для ВПО (Уряд допоможе, 2019, с. 1). У жовтні 2019 р. Кабінет Міністрів України (Кабмін) додатково виділив 300 млн грн на реалізацію програми «Доступне житло». Українські медіа повідомляли, що цих коштів має вистачити на забезпечення помешканням 950 сімей, із яких близько 700 – родини ВПО (Уряд додатково, 2019). У листопаді 2019 р. на медійних майданчиках, мабуть не без впливу пресслужби українського уряду, поширювалася інформація про виділення додаткового фінансування на придбання житла для ВПО. У зв'язку зі змінами до Державного бюджету на 2019 р. 100 млн грн було спрямовано на надання кредитів для ВПО. Наголошувалося, що кредит надаватиметься на 20 років під 3 % річних. Об'єктом кредитування може бути квартира в багатоквартирному будинку (в новобудовах і будівлях вторинного ринку) або

одноквартирний будинок. Розподіл коштів між регіонами поклався на Міністерство регіонів (Під 3 % річних, 2019).

Українські масмедіа у вересні 2020 р. наголошували на існуванні двох шляхів отримання житла переселенцями: 1) отримання кредиту від Фонду молодіжного будівництва під пільгові відсотки (для цього Україна отримала, 24,5 млн євро від німецького фонду KfW. Фонд молодіжного будівництва надав спрощене фінансування на 20 років під 3 % річних); 2) потрапляння до державної програми субвенцій, за якою держава фінансує соціальне житло в регіонах для переселенців (Хмельницька, 2020b). Відзначаю, що в медійному просторі не завжди чітко ідентифікували міжнародну допомогу для українських ВПО. Для прикладу, журналісти каналу «1+1» зазначали, що гроші скерував уряд Німеччини в розмірі 25,5 млн. При цьому наголошували, що їх вистачить для надання 1 200 кредитів, а до нових осель зможуть переїхати 3 000–5 000 ВПО (Загородня, 2021).

У грудні 2020 р. кореспонденти ТСН повідомили, що Кабмін вніс зміни до умов отримання житла переселенцями. Журналістка Віра Хоцянівська зауважила, що своїми діями уряд спростив отримання житла ВПО, зокрема й тим, що з 2021 р. переселенці могли отримувати помешкання в будь-якому населеному пункті, де таке наявне, а не лише там, де ВПО перебувають на обліку. Крім того, збільшувалися державні видатки на придбання житла для ВПО: якщо у 2020 р. ним забезпечено 74 родини, то у 2021 р. заплановано надати кошти на помешкання для понад 300 родин (на це уряд запланував 125 млн грн) (Хоцянівська, 2020). Позитивно у ЗМІ розглядали і скасування урядом у вересні 2020 р. «туристичного збору» для ВПО, які тимчасово мешкали в готелях і санаторіях, з огляду на відсутність житла (таких тоді налічувалося приблизно 5 690 осіб) (Курило, 2020). У липні 2021 р. ЗМІ поширили заяву прем'єр-міністра України Дениса Шмигала щодо збільшення на 282 млн грн видатків у Державному бюджеті на потреби ВПО, що, за його словами, дасть змогу забезпечити житлом 414 осіб (Держава, 2021).

Звісно, конкретні приклади надання переселенцям житла завдяки ЗМІ також ставали медіаподіями. До прикладу, журналіст Олександр Загородній у червні 2020 р. повідомив, що 10 сімей переселенців із містечка Золоте на Луганщині отримали нові квартири, пафосно наголошуючи, що квартиру одній з них пообіцяв Президент Володимир Зеленський (Загородній, 2020).

Не менш активно обговорювали й питання грошової допомоги переселенцям. За останні роки зросла увага суспільства до діджиталізаційних перетворень, тож у масмедіа неодноразово з'являлися повідомлення, пов'язані з інноваційними технологіями. Зокрема, у листопаді 2021 р. у ЗМІ з'явилася інформація про спрощення урядом процедури надання заявки на грошову допомогу ВПО. Наголошувалося, що відтепер громадяни можуть оформляти грошову допомогу через портал «Дія». При цьому називали чинники, здатні впливати на призначення грошової допомоги ВПО (Гулійчук, 2021b). На початку 2022 р. урядовці змінили умови надання кредиту для ВПО на придбання житла. В українських медіа загалом позитивно відреагували на це, оскільки йшлося про збільшення віку будинків (від 20 до 50 років), у яких можна було придбати квартиру, а також зростання терміну пошуку житла від 20 до 35 днів (Лугова, 2022).

Питання отримання пенсій та інших соціальних виплат для ВПО періодично зривало на різних медійних майданчиках. Зокрема, Ольга Скрипник та Альона Луньова у «Дзеркалі тижня» 2019 р., намагаючись підсумувати рівень захищеності переселених осіб за 5 років війни, зазначили: наразі єдиний спосіб для мешканців окупованих

території Луганської і Донецької обл. отримувати українську пенсію – це реєстрація як ВПО на підконтрольних українській владі теренах держави, а це «фактично штовхає літніх людей на обман: бо вони реєструються як ВПО, але живуть на окупованих територіях» (Скрипник, Луньова, 2019, с. 13). Водночас журналістки виокремили ще кілька проблем: 1) разом з отриманням довідки ВПО на пенсіонерів із ТОТ поширюється вимога, яка забороняє повертатися на окуповані території більше ніж на 60 днів, тому вони змушені регулярно перетинати кордон, ризикуючи життям і здоров'ям (траплялися випадки смерті літніх осіб); 2) приблизно 700 тис. пенсіонерів на ТОТ, які отримували пенсію до російсько-української війни, не можуть зараз її отримувати (борг Української держави перед ними вже становить 62 млрд грн); 3) відбувається дискримінація кримчан при оформленні пенсій в Україні, оскільки для отримання даних Пенсійний фонд України змушений звертатися до органів держави-агресора, що надає останній доступ до персональних даних ВПО-кримчан (Скрипник, Луньова, 2019, с. 13).

У масмедійному просторі України неодноразово набували поширення скандальні випадки неправомірної виплати коштів псевдопереселенцям. Так, у березні 2016 р. міністр соціальної політики України Павло Розенко навіть заявив, що 15–20 % коштів, які з державного та місцевих бюджетів виділяють на допомогу переселенцям, можуть урешті спрямовуватися на фінансування проросійських терористів на непідконтрольних територіях України (Розенко, 2016). У квітні 2016 р. в українських ЗМІ з'явилося відразу декілька таких матеріалів. Зокрема, Служба безпеки України (СБУ) виявила, що 22 бойовики-терористи (7 із них належали до бандформування «казачий полк імени Платова») з Донбасу отримували українські пенсії в Лисичанському р-ні на Луганщині («Казачи», 2016). Крім того, працівники СБУ виявили, що 19 «чиновників» терористичного формування «Донецька Народна Республіка» (ДНР) змогли зареєструватися на підконтрольних Україні територіях Донбасу як вимушені переселенці й отримувати відповідну допомогу. Загалом було завдано збитків державі на 300 тис. грн (Бойовики, 2016). На Харківщині виявили незаконні схеми соціальних виплат майже 28 тис. фіктивних ВПО. В органах соцзахисту цієї області зареєструвалися «внутрішньо переміщені особи із зони АТО», які начебто мешкали на підконтрольній території України. Щомісячно на їхні банківські картки надходили пенсії і допомоги. Загалом, через шахрайську схему було завдано збитків на 1 млрд грн (На Харківщині, 2016). Виявлення цих обходів спровокувало масштабні перевірки не лише в Харківській обл., а й інших регіонах України. У серпні цього ж року українські правоохоронці виявили, що сім виплат сім «працівників» управлінських структур т. зв. ДНР отримували як ВПО виплати від держави в декількох областях. Загалом, від початку року вони привласнили близько 100 грн («Чиновники ДНР», 2016). Час до часу такі випадки знову потрапляли в поле зору українських медіа (Матяш, 2021; Гулійчук, 2021а).

Питання працевлаштування ВПО також було одним із головних для українських масмедіа, які цікавилися питанням інтеграції переміщених осіб. У березні 2016 р. директор Центру політичних студій та аналітики Ольга Будник опублікувала статтю, у якій констатувала проблеми із працевлаштуванням серед ВПО, оскільки чимало з них не можуть знайти роботу за спеціальністю. Цікаво, що вона спробувала типологізувати соціальні портрети ВПО й запропонувала такі типи: 1) адаптанти – переселенці (переважно молоді люди), які намагаються вести повноцінний спосіб життя в соціумі на новій території (знімають житло, шукають роботу, організують свій бізнес, шукають підробіток або постійну роботу); 2) утриманці – переселенці, які ставлять за мету

«нажитися на своєму статусі, максимально отримати всі можливі допомоги та соціальні гарантії від держави» (люди здебільша старшого віку, які відзначаються невпевненістю у своїх силах, патерналістичними, споживацькими мотивами, мешкають переважно в модульних містечках, гуртожитках); 3) тимчасові – переселенці, що мають намір із часом повернутися додому, а тому не мають наміру й бажання адаптуватися до нових умов, живуть у світі ілюзій, часто перебувають у депресії і потребують психологічної допомоги (люди старшого віку, часто колишні держслужбовці зі середніми доходами, соціально неактивні та аполітичні). Ольга Будник, на основі даних певного дослідження, зауважила, що найкраще адаптація ВПО відбувається в містах Дніпро та Запоріжжя. Цьому сприяє й те, що саме у Дніпрі діють програми, які пропонують тимчасове житло та гранти на організацію власної справи. У Запоріжжі для ВПО достатньо легко відкрити або переформити власний бізнес. У цих містах активно діють і певні релігійні громади, які надають допомогу ВПО. Доволі гострим був висновок О. Будник, що держава мало задіяна в забезпеченні інтеграції ВПО (Будник, 2016).

Українські ЗМІ намагалися продемонструвати статистику працевлаштованості переселенців за 2 роки від початку війни. З'ясувалося, що на 2016 р. більш активними щодо пошуку роботи та працевлаштування були ВПО в західних областях України. До прикладу, у Рівненській обл. до служб зайнятості звернулися 27,7 % ВПО, в Івано-Франківській – 19,7 %, у Львівській – 18,6 %, у Волинській – 18,5 %. Для порівняння: на підконтрольних Україні територіях Донецької обл. цей показник становив 1,6%, Луганської обл. – 1,4 % (Смаль, 2016).

На жаль, не достатньо уваги українські ЗМІ у 2014–2022 рр. приділяли питанню забезпечення *культурних потреб* ВПО. У масмедійному дискурсі превалювали питання соціального захисту переселенців, і лише зрідка з'являлися матеріали, які стосувалися освіти ВПО. Для прикладу, масмедійний простір, по-суті, не відреагував на важливу постанову КМУ від 23 листопада 2016 р. «Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійно-технічної та вищої освіти» (Постанова КМУ, 2016). Відзначу, що згідно з нею, студенти-ВПО отримували повну оплату за навчання за рахунок бюджетних коштів за умови вступу на «бюджетне місце», пільгові довготермінові кредити для навчання за кошти фізичних і юридичних осіб (за контрактом), безкоштовні підручники та доступ до інтернету, безкоштовне проживання в гуртожитках (для учнів професійно-технічних навчальних закладів) або пільгове проживання (для студентів закладів вищої освіти (ЗВО)) тощо.

У червні 2019 р. завдяки працівникам ТСН у масмедійному просторі України привертну увагу до можливостей здобуття переселенцями вищої освіти в українських ЗВО. У сюжеті тележурналісти повідомляли, що в нашій країні запрацювали освітні центри, які мають на меті надати допомогу абітурієнтам із ТОТ та анексованого Росією українського Криму вступити до закладів вищої освіти (ЗВО) за спрощеною процедурою. За правилами тележурналістики було продемонстровано історію молодого переселенця з Луганська, де він закінчив кулінарний коледж, а тепер в Україні намагається вступити до ЗВО. У сюжеті розповідали процедурні моменти подання заяв і документів, складання екзаменів. Наголошували, що на червень 2019 р. в Україні працює вже 35 таких центрів для абітурієнтів із Криму, та понад 40 центрів для абітурієнтів з окупованих територій Луганської і Донецької обл. (Нескорядна, 2019).

Більш аналітично до проблеми підійшла Катерина Коба, координатора «Громадської взаємодії». У червні 2019 р. вона оприлюднила матеріал про невирішені питання

у сфері освіти для переселенців. Вказавши, що ще 2015 р. Міністерство освіти і науки України розробило та впровадило в життя спрощену процедуру вступу для абітурієнтів із ТОТ, вона відзначила позитивні результати такого підходу: для українських громадян із Криму і Донбасу не потрібно мати навіть паспорта чи шкільного атестата. Варто лише звернутися до спеціально створених центрів «Донбас-Україна» та «Крим-Україна», які діють при університетах та інших ЗВО. У 2016 р. можливістю вступити до українських ЗВО скористалося 855 абітурієнтів, у 2017 р. – 1 346, у 2018 р. – 1 522. Відзначивши позитивну динаміку, авторка зазначила, що у відсотковому вимірі серед усіх вступників України це доволі мізерні показники. Крім того, К. Коба вказала на все ж недостатню увагу до ВПО, які хочуть здобути професійну освіту, а відтак пропонувала створити для них додаткові можливості: фасилітаційні і профорієнтаційні зустрічі, тренінги для побудови кар'єри (Коба, 2019).

На кінець зазначу, що висновки І. Юр'євої про відсутність вироблених та усталених опцій щодо проблем ВПО в українській тележурналістиці (Юр'єва, 2018) можна екстраполювати на характеристику проблеми в усьому українському медійному просторі. Справді, і досі спостерігається до певної міри еkleктичне, непослідовне й епізодичне (принагідне) розкриття питань ВПО в українських ЗМІ. Глибоке, системне й різнобічне розкриття тематики часто замінюється повторенням офіційних урядових повідомлень, піднесено-привабливими образами успішних ВПО, які активно інтегрувалися в український соціум, без зображення усього спектра інтеграційних аспектів. Проблема ускладнювала й робота в Україні проросійських журналістів і видань, які зумисне загострювали проблеми ВПО, а українську владу зображали нездатною вирішувати гуманітарні проблеми переселенців (Новикова, Чепурко, 2014; Сборщикова, 2015а; Сборщикова 2015b).

Отже, соціогуманітарні проблеми ВПО ввійшли до поля зору українських медіа від початку сучасної російсько-української війни. У березні–квітні 2014 р. у ЗМІ публікували численні матеріали про втікачів із Криму, у травні–червні – про переселенців з українського Донбасу. У другій половині 2014 р. в українському медійному просторі врешті почали з'являтися більш аналітичні матеріали, які, з одного боку, декларували завдання інтеграції ВПО в українське суспільство, а з другого – вказували на адаптаційні проблеми. Найбільш обговорюваною проблемою в українських масмедіа, особливо в перші роки російсько-української війни, стали питання правового становища переселенців, зокрема реалізації їхніх виборчих прав. У масмедійному дискурсі правові аспекти суспільної діяльності ВПО тісно перепліталися з їхнім соціально-гуманітарним становищем. Українські ЗМІ фокусувалися й на висвітленні соціальних проблем ВПО, пов'язаних із житлом, працевлаштуванням, пенсійним забезпеченням, допомогою від держави тощо. Неодноразово набували медійного поширення скандальні випадки неправомірної виплати коштів псевдопереселенцям (квітень і серпень 2016 р.). Питання працевлаштування ВПО також було одним з основних для українських масмедіа. На жаль, не достатньо уваги у 2014–2022 рр. вони приділяли питанню забезпечення культурних потреб ВПО.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Березівська, С. (2020). Багатодітна родина з Донбасу, яка всиновила шестеро сиріт, живе у жахливому будинку. *TCH*. <https://tsn.ua/ukrayina/bagatoditna-rodina-z-donbasu-yaka-vsinovila-shestero-sirit-zhive-u-zhahlivomu-budinku-1656656.html>

Біловицька, Н. (2014, 27 червня). Тимчасові переселенці: «Головне, що живі»: щодня потоки людей, які їдуть зі сходу, збільшуються. На що вони сподіваються й чого очікують, поцікавився «УК». *Урядовий кур'єр*, 6.

Більше 50 тисяч українців вимушено покинули свої домівки – ООН. (2014). *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/society/2014/06/27/173431/>

Бобкова, С. (2014, 27–29 червня). «Якщо говоримо про єдину Україну, не може бути своїх і чужих ...» на Львівщині оселилося понад 2,5 тисячі переселенців зі сходу та Криму. *Високий замок*, 5.

Бовкун, Е. М. (2018). Набуття, реалізація і припинення правового статусу внутрішньо переміщеної особи в Україні. *Часопис Київського університету права*, 4, 66–69.

Бойовики «ДНР» отримували соцвиплати як вимушені переселенці. (2016). *ТСН*. <https://tsn.ua/ato/boyoviki-dnr-otrimovali-socviplati-yak-vimusheni-pereselenci-635047.html>

Будник, О. (2016). Головна потреба переселенців не «рибка», а «вудочка». *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/03/14/209230/>

Василець, О. (2014, 21 серпня). Непрості переселенці: в Україні загальна кількість переселенців із зони АТО становить 69 480 осіб, а в Києві перебуває 15368 з них. *Україна молода*, 4.

Внутрішньо переміщені особи: правова допомога, гарантована державою. (2020). *Міністерство юстиції України (офіційний вебсайт)*. <https://minjust.gov.ua/m/vnutrishno-peremischeni-osobi-pravova-dopomoga-garantovana-derjavoju>

Галаур, В. (2022, 26 січня). Допомогти переселенцям – наш обов'язок: центральна і місцева влада Харківщини обговорили загальні засади й конкретні кроки поліпшення життя внутрішньо переміщених осіб. *Урядовий кур'єр*, 3.

Гузь, Н. В., Фалько, Н. М. (2019). Створення простору щодо активізації засобів масової інформації в сприянні соціальному консенсусу, врегулюванню конфліктів між внутрішньо переміщеними особами та громадами. *Теорія і практика сучасної психології*, 1/1, 155–161.

Гулійчук, Д. (2021а). «Мертві душі»: Україна виплачувала пенсії громадянам з ОРЛО, які померли під час пандемії. *ТСН*. <https://tsn.ua/ukrayina/mertvi-dushi-ukrayina-viplachuvala-pensiyi-gromadyanam-z-orlo-yaki-pomerli-pid-chas-pandemiyi-1892437.html>

Гулійчук, Д. (2021б). Переселенці зможуть оформити грошову допомогу через «Дію»: як це зробити. *ТСН*. <https://tsn.ua/ukrayina/pereselenci-zmozhut-oformiti-groshovu-dopomogu-cherez-diyu-yak-ce-zrobiti-1901602.html>

Дворецька, О. (2015). Депутати повинні надати право голосу переселенцям. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2015/09/14/200183/>

Депутати проголосували за гарантії і статус для переселенців. (2014). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2014/10/20/7041334/>

Держава має забезпечити житлом ветеранів-переселенців. (2021). *Голос України*. <http://www.golos.com.ua/article/349010>

Доронюк, Т. (2014). Ще одна криза. *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/columns/2014/03/13/7018637/>

Сльченко в ООН розповів, скільки українців стали вимушеними переселенцями. (2017). *ТСН*. <https://tsn.ua/politika/yelchenko-v-oon-rozpozviv-skilki-ukrayinciv-stalivimushenimi-pereselencyami-1020240.html>

Загородний, О. (2020). До останнього не вірили: переселенці, яких бойовики вигнали з власних домівок, безкоштовно отримали квартири. *ТСН*. <https://tsn.ua/ato/>

do-ostannogo-ne-virili-pereselenci-yakih-boyoviki-vignali-z-vlasnih-domivok-otrimali-zhitlo-u-luganskiy-oblasti-1572670.html

Загородня, І. (2021). Уряд Німеччини надав 25,5 млн євро для українських переселенців. *ТСН*. <https://tsn.ua/ukrayina/uryad-nimechchini-nadav-25-5-mln-yevro-dlya-ukrayinskih-pereselenciv-1782403.html>

Законопроект про права та свободи внутрішньо переміщених осіб в Україні прийнято за основу. (2021). *Юридична практика*. <https://pravo.ua/zakonoproiekt-pro-prava-ta-svobody-vnutrishno-peremishchenykh-osib-v-ukraini-pryiniato-za-osnovu/>

Льницький, В., Федоляк, І., Кізім, К. (2014, 2 квітня). «Ми – не біженці. Біженці тікають зі своєї країни в іншу. А Крим – це Україна»: чотири історії тих, хто був змушений покинути свій дім, роботу, друзів і родину на півострові. Чому вони це зробили і як планують жити далі. *День*, 8.

Ляшко, О. О. (2019). Соціальні права мешканців тимчасово окупованих територій: проблеми реалізації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*, 30(69)/2, 34–39.

Іщенко, Н. (2014, 9 серпня). Східні люди. *Урядовий кур'єр*, 3.

«Казакі» із окупованого Донбасу отримували українські пенсії. (2016). *ТСН*. <https://tsn.ua/groshi/kazaki-iz-okupovanogo-donbasu-otrimovali-ukrayinski-pensiyi-640634.html>

Коба, К. (2019). Освіта для переселенців: чимало питань досі не вирішені. *LB.ua*. https://lb.ua/blog/kateryna_koba/430077_osvita_pereselentsiv_chimalo.html

Козак, І. (2020, 7 жовтня). Переселились із пекла у злидні. *Голос України*. <http://www.golos.com.ua/article/336699>

Корбут, А. (2014, 25–31 липня). Українські біженці: куди тікати?: українців, що їдуть за «європейською мрією» в надії на статус біженця в одній із країн ЄС, небагато. *Український тиждень*, 32–33.

Курило, А. (2020). Переселенцям дозволили не платити туристичний збір: ВР ухвалила законопроект. *ТСН*. <https://tsn.ua/ukrayina/pereselencyam-dozvolili-ne-platiti-turistichniy-zbir-vr-uhvalila-zakonoproiekt-1627567.html>

Лавренюк, Б. (2014, 24 вересня). Правовий статус переселенців: проблеми, що розв'язуються. *Голос України*, 6.

Лиховид, І. (2014, 27 серпня). Де зимувати переселенцям? *День*, 9.

Лінік, Є., Булик, І. (2018). Захист права власності внутрішньо переміщених осіб. *Вісник пенітенціарної асоціації України*, 1, 47–54.

Лішик, О. П. (2019). Проблеми соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Публічне управління і адміністрування в Україні*, 10, 86–89.

Ліщенко, Ю. (2014, 28–30 березня). «Не називайте їх біженцями ...». *Високий замок*, 4.

Лугова, Ю. (2022). В Україні хочуть змінити порядок надання кредиту на придбання житла переселенцями: що пропонують. *Факты.Ua*. <https://fakty.ua/393419-v-ukraine-hotyat-izmenit-poryadok-predostavleniya-kredita-na-pokupku-zhilya-pereselencami-hto-predlagayut>

Матяш, Т. (2021). У бюджет повернули понад 10 млн гривень, які виплачувалися «мертвим душам» з ОРЛО. *LB.ua*. https://lb.ua/society/2021/10/21/496732_byudzhnet-povernuli_ponad_10 mln.html

На Харківщині викрили масштабну аферу з нарахуванням соцвиплат псевдопереселенцям. (2016). *TCH*. <https://tsn.ua/ukrayina/na-harkivschini-vikrili-masshtabnu-afery-z-narahuvannnyam-socviplat-psevdopereselencyam-628996.html>

Наливайко, Л. Р. (2018). Внутрішньо переміщені особи: визначення поняття. *Право і суспільство, 1*, 34–39.

Нескородяна, О. (2019). Для абітурієнтів із окупованих територій спростили процес вступу до вишів: як це працює. *TCH*. <https://tsn.ua/ukrayina/dlya-abituriyentiv-iz-okupovanih-teritoriy-sprostili-proces-vstupu-do-vishiv-yak-ce-pracyuye-1356342.html>

Новикова, Г., Чепурко, В. (2014, 21 ноября). Закон о переселенцах оказался недоработан: теперь документ должна будет исправить новая Рада. *Комсомольская правда в Украине, 1, 7*.

Новікова, О., Амоша, О., Антонюк В. та ін. (2016). *Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху: монографія*. Київ.

Новікова, О. Ф., Панькова, О. В. (2018). Вимушена міграція внутрішньо переміщених осіб (ВПО) України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. *Проблеми економіки, 3*, 217–225.

Переселенцю із анексованого Криму дозволили проголосувати у Києві. (2015). *TCH*. <https://tsn.ua/politika/pereselencyu-iz-aneksovanogo-krimu-dozvolili-progolosuvati-u-kiyevi-519733.html>

Під 3 % річних. В Україні запустили нову програму для придбання житла переселенцям та учасникам АТО/ООС. (2019). *TCH*. <https://tsn.ua/groshi/pid-3-richnih-v-ukrayini-zapustili-novu-programu-dlya-privbannya-zhitla-pereselencyam-ta-uchasnikam-ato-oos-1450269.html>

Порошенко підписав закон про вимушених переселенців. (2014). *TCH*. <https://tsn.ua/politika/poroshenko-pidpisav-zakon-pro-vimushenih-pereselenciv-392645.html>

Постанова Кабінету Міністрів України «Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти» від 23 листопада 2016 р. № 975. (2016). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2016-%D0%BF#Text>

ПРООН запустить додаток для захисту прав внутрішньо переміщених осіб і жертв насильства. (2018). *TCH*. <https://tsn.ua/ukrayina/proon-zapustit-dodatok-dlya-zahistu-prav-vnutrishno-peremischenih-osib-i-zhertv-nasilstva-1179606.html>

Розенко, П. (2016). 15–20 % коштів для переселенців можуть «перетікати» окупантам – Розенко. *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2016/03/18/7102507/>

Ромаданова, Т. (2020). Соціальне житло: як його отримати переселенцю. *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/03/2/7242195/>

Рябчин, О. (2017). Верховна Рада підтримала два законопроекти для переселенців! *Українська правда*. <https://blogs.pravda.com.ua/authors/ryabchin/58d3ac503578c/>

Сборщикова, В. (2015a, 26 августа). Переселенцев проверяют на подлинность: вот только как будет происходить эта процедура, в правительстве пока не говорят. *Комсомольская правда в Украине (Киевский выпуск), 4*.

Сборщикова, В. (2015b, 30 мая). Переселенцы из Донбасса: без работы и без жилья: за год после начала конфликта мало кто из них более-менее сносно устроился на новом месте. *Комсомольская правда в Украине (Киевский выпуск), 5*.

Скрипник, О., Луньова, А. (2019, 2–6 березня). П'ять років російської агресії: чи захищені жертви конфлікту? *Дзеркало тижня, 13*.

Смаль, В. (2016). Велике переселення: скільки в Україні переміщених осіб і як склалася їх доля. *Українська правда*. <https://www.epravda.com.ua/publications/2016/07/7/598316/>
Тараканова, О. (2018). Заходи зі сприяння зайнятості внутрішньо переміщених осіб. *Кадровик. UA*, 10, 24–32.

Тарасенко, Ю. (2018). Стан злочинності серед внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*, 3, 120–128.

Третьякова: Вже у 2018 році внутрішньо переміщені особи, які воювали в АТО, отримають житло. (2018). *TCH*. <https://tsn.ua/ato/tretyakov-vzhe-u-2018-roci-vnutrishno-peremishcheni-osobi-yaki-voyuvali-v-ato-otrimayut-zhitlo-1188324.html>

Уряд додатково виділив на програму доступного житла 300 мільйонів гривень. (2019). *TCH*. <https://tsn.ua/groshi/uryad-dodatkov-vidiliv-na-programu-dostupnogo-zhitla-300-milyoniv-griven-1434072.html>

Уряд допоможе переселенцям отримати гідне житло. (2019, 14 червня). *Урядовий кур'єр*, 1.

Хмельницька, В. (2020a). В Україні нарахували півтора мільйона переселенців: чи мають вони шанс отримати нове житло. *TCH*. <https://tsn.ua/ukrayina/v-ukrayini-narahuvali-pivtora-milyona-pereselenciv-chi-mayut-voni-shans-otrimati-nove-zhitlo-1621471.html>

Хмельницька, В. (2020b). Кабмін вніс зміни до умов отримання житла переселенцями: про що йдеться. *TCH*. <https://tsn.ua/ukrayina/kabmin-vnes-zmini-do-umov-otrimannya-zhitla-pereselencyami-pro-scho-ydetsya-1693966.html>

Хмельовська, О. (2014, 4–10 квітня). Максим Буткевич: «Механізми урегулювання проблем переселенців із Криму». *Український тиждень*, 14–15.

«Чиновники ДНР» отримали в Україні стотисячні соцвиплати. (2016). *TCH*. <https://tsn.ua/ukrayina/chinovniki-dnr-otrimali-v-ukrayini-stotisyachni-socviplati-726195.html>

Швед, О. (2014, 18 липня). «Хіба ми для того перлися, щоб у якихось Бродах жити?». *Газета по-українськи*, 5.

Юр'єва, І. (2018, 26 травня – 1 червня). На тлі заваленого горизонту: переселенці у фокусі ТБ. *Дзеркало тижня*, 11.

Юрченко, Н. (2014, 5 вересня). Новий закон для переселенців. *Демократична Україна*, 6.

REFERENCES

Berezivska, S. (2020). Bahatoditna rodyna z Donbasu, yaka vsynovyla shestero syrit, zhyve u zhakhlyvomu budynku. *TSN*. <https://tsn.ua/ukrayina/bagatoditna-rodina-z-donbasu-yaka-vsinovila-shestero-sirit-zhive-u-zhahlivomu-budinku-1656656.html> (in Ukrainian).

Bilovytska, N. (2014, Cherven 27). Tymchasovi pereselentsi: «Holovne, shcho zhyvi»: shchodnia potoky liudei, yaki yidut zi skhodu, zbilshuiutsia. Na shcho vony spodivaiutsia y choho ochikiuit, potsikavyvsia «UK». *Uriadovyi kurier*, 6 (in Ukrainian).

Bilshe 50 tysiach ukraintsiv vymusheno pokynuly svoi domivky – OON. (2014). *Ukrainska pravda*. <https://life.ppravda.com.ua/society/2014/06/27/173431/> (in Ukrainian).

Bobkova, S. (2014, Cherven 27–29). «Iakshcho hovorymo pro yedynu Ukrainu, ne mozhe buty svoikh i chuzhykh ...» na Lvivshchyni oselylosia ponad 2,5 tysiachi pereselentsiv zi skhodu ta Krymu. *Vysokyi zamok*, 5 (in Ukrainian).

Bovkun, E. M. (2018). Nabuttia, realizatsiia i prypynennia pravovoho statusu vnutrishno peremishchenoi osoby v Ukraini. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 4, 66–69 (in Ukrainian).

Boiovyky «DNR» otrymuvaly sotsvyplaty yak vymusheni pereselentsi. (2016). *TSN*. <https://tsn.ua/ato/boyoviki-dnr-otrimovali-socviplati-yak-vimusheni-pereselenci-635047.html> (in Ukrainian).

Budnyk, O. (2016). Holovna potreba pereselentsiv ne «rybka», a «vudochka». *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/03/14/209230/> (in Ukrainian).

Vasylets, O. (2014, Serpen 21). Neprosti pereselentsi: v Ukraini zahalna kilkist pereselentsiv iz zony ATO stanovyt 69 480 osib, a v Kyievi perebuvaie 15368 z nykh. *Ukraina moloda*, 4 (in Ukrainian).

Vnutrishno peremishcheni osoby: pravova dopomoha, harantovana derzhavoiu. (2020). *Ministerstvo yustytii Ukrainy (ofitsiyni vebsait)*. <https://minjust.gov.ua/m/vnutrishno-peremishcheni-osobi-pravova-dopomoga-garantovana-derjavoyu> (in Ukrainian).

Halaur, V. (2022, Sichen 26). Dopomohty pereselentsiam – nash oboviazok: tsentralna i mistseva vlada Kharkivshchyny obhovoryly zahalni zasady y konkretni kroky polipshennia zhyttia vnutrishno peremishchenykh osib. *Uriadovyi kurier*, 3 (in Ukrainian).

Huz, N. V., Falko, N. M. (2019). Stvorennia prostoru shchodo aktyvizatsii zasobiv masovoi informatsii v sprianni sotsialnomu konsensusu, vrehuliuvanniu konfliktiv mizh vnutrishno peremishchenymy osobamy ta hromadamy. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*, 1/1, 155–161 (in Ukrainian).

Huliichuk, D. (2021a). «Mertvi dushi»: Ukraina vyplachovala pensii hromadianam z ORLO, yaki pomerly pid chas pandemii. *TSN*. <https://tsn.ua/ukrayina/mertvi-dushi-ukrayina-viplachovala-pensiyi-gromadyanam-z-orlo-yaki-pomerli-pid-chas-pandemiyi-1892437.html> (in Ukrainian).

Huliichuk, D. (2021b). Pereselentsi zmozhut oformyty hroshovu dopomohu cherez «Diiu»: yak tse zrobyty. *TSN*. <https://tsn.ua/ukrayina/pereselenci-zmozhut-oformity-groshovu-dopomogu-cherez-diyu-yak-ce-zrobiti-1901602.html> (in Ukrainian).

Dvoretzka, O. (2015). Deputaty povynni nadaty pravo holosu pereselentsiam. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2015/09/14/200183/> (in Ukrainian).

Deputaty proholosuvaly za harantii i status dlia pereselentsiv. (2014). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2014/10/20/7041334/> (in Ukrainian).

Derzhava maie zabezpechyty zhytлом veteraniv-pereselentsiv. (2021). *Holos Ukrainy*. <http://www.golos.com.ua/article/349010> (in Ukrainian).

Doroniuk, T. (2014). Shche odna kryza. *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/columns/2014/03/13/7018637/> (in Ukrainian).

Yelchenko v OON rozpoviv, skilky ukraintsiv staly vymushenymy pereselentsiamy. (2017). *TSN*. <https://tsn.ua/politika/yelchenko-v-oon-rozpoviv-skilki-ukrayinciv-stali-vimushenimi-pereselencyami-1020240.html> (in Ukrainian).

Zahorodnyi, O. (2020). Do ostannoho ne viryly: pereselentsi, yakykh boiovyky vyhnaly z vlasnykh domivok, bezkoshtovno otrymaly kvartyry. *TSN*. <https://tsn.ua/ato/do-ostannogo-ne-virili-pereselenci-yakih-boyoviki-vignali-z-vlasnih-domivok-otrimali-zhitlo-u-luganskiy-oblasti-1572670.html> (in Ukrainian).

Zahorodnia, I. (2021). Uriad Nimechchyny nadav 25,5 mln yevro dlia ukrainskykh pereselentsiv. *TSN*. <https://tsn.ua/ukrayina/uryad-nimechchini-nadav-25-5-mln-yevro-dlya-ukrayinskih-pereselenciv-1782403.html> (in Ukrainian).

Zakonoproiekt pro prava ta svobody vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini pryiniato za osnovu. (2021). *Yurydychna praktyka*. <https://pravo.ua/>

zakonoproiekt-pro-prava-ta-svobody-vnutrishno-peremishchenykh-osib-v-ukraini-pryiniato-za-osnovu/ (in Ukrainian).

Ilnytskyi, V., Fedoliak, I., Kizim, K. (2014, Kvitén 2). «My – ne bizhentsi. Bizhentsi tikaiut zi svoiei krainy v inshu. A Krym – tse Ukraina»: chotyry istorii tykh, khto buv zmushenyi pokynuty svii dim, robotu, družy i rodynu na pivostrovi. Chomu vony tse zrobyly i yak planuiut zhyty dali. *Den*, 8 (in Ukrainian).

Iliashko, O. O. (2019). Sotsialni prava meshkantsiv tymchasovo okupovanykh terytorii: problemy realizatsii. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnogo universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriya «Iurydychni nauky»*, 30(69)/2, 34–39 (in Ukrainian).

Ishchenko, N. (2014, Serpen 9). Skhidni liudy. *Uriadovyi kurier*, 3 (in Ukrainian).

«Kazaky» iz okupovanoho Donbasu otrimuvaly ukraïnski pensii. (2016). *TSN*. <https://tsn.ua/groshi/kazaki-iz-okupovanogo-donbasu-otrimuvali-ukrayinski-pensiyi-640634.html> (in Ukrainian).

Koba, K. (2019). Osvita dlia pereselentsiv: chymalo pytan dosi nevyrisheni. *LB.ua*. https://lb.ua/blog/kateryna_koba/430077_osvita_pereselentsiv_chymalo.html (in Ukrainian).

Kozak, I. (2020, Zhovten 7). Pereselylys iz pekla u zlydni. *Holos Ukrainy*. <http://www.golos.com.ua/article/336699> (in Ukrainian).

Korbut, A. (2014, Lypen 25–31). Ukraïnski bizhentsi: kudy tikaty?: ukraïntsiv, shcho yidut za «ievropeiskoiu mriieiu» v nadii na status bizhentsia v odnii iz krain Yes, nebahato. *Ukraïnskyi tyzhden*, 32–33 (in Ukrainian).

Kurylo, A. (2020). Pereselentsiam dozvolily ne platyty turystychnyi zbir: VR ukhvalyla zakonoproiekt. *TSN*. <https://tsn.ua/ukrayina/pereselencyam-dozvolili-ne-platiti-turistichnyi-zbir-vr-uhvalila-zakonoproiekt-1627567.html> (in Ukrainian).

Lavreniuk, B. (2014, Veresen 24). Pravovy status pereselentsiv: problemy, shcho rozviazuiutsia. *Holos Ukrainy*, 6 (in Ukrainian).

Lykhovyd, I. (2014, Serpen 27). De zymuvaty pereselentsiam? *Den*, 9 (in Ukrainian).

Linik, Ye., Bulyk, I. (2018). Zakhyst prava vlasnosti vnutrishno peremishchenykh osib. *Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*, 1, 47–54 (in Ukrainian).

Lishyk, O. P. (2019). Problemy sotsialnogo zakhystu vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini. *Publichne upravlinnia i administruvannia v Ukraini*, 10, 86–89 (in Ukrainian).

Lishchenko, Yu. (2014, Berezen 28–30). «Ne nazyvaite yikh bizhentsiamy ...». *Vysoky zamok*, 4 (in Ukrainian).

Luhova, Yu. (2022). V Ukraini khochut zminyty poriadok nadannia kredytu na prydbannia zhytla pereselentsiamy: shcho proponuiut. *Fakty.Ua*. <https://fakty.ua/393419-v-ukraine-hotyat-izmenit-poryadok-predostavleniya-kredita-na-pokupku-zhilya-pereselencami-chto-predlagayut> (in Ukrainian).

Matiash, T. (2021). U biudzhet povernuly ponad 10 mln hryven, yaki vyplachuvalysia «mertvym dusham» z ORLO. *LB.ua*. https://lb.ua/society/2021/10/21/496732_byudzhet_povernuli_ponad_10_mln.html (in Ukrainian).

Na Kharkivshchyni vykryly mashtabnu aferu z narakhuvanniam sotsvyplat psevdo pereselentsiam. (2016). *TSN*. <https://tsn.ua/ukrayina/na-harkivschini-vikrili-mashtabnu-aferu-z-narahuvanniam-socviplat-psevdopereselencyam-628996.html> (in Ukrainian).

Nalyvaiko, L. R. (2018). Vnutrishno peremishcheni osoby: vyznachennia poniattia. *Pravo i suspilstvo*, 1, 34–39 (in Ukrainian).

Neskorodiana, O. (2019). Dlia abiturientiv iz okupovanykh terytorii sprostyly protses vstupu do vyshiv: yak tse pratsiue. *TSN*. <https://tsn.ua/ukrayina/dlya-abiturientiv->

iz-okupovanih-teritoriy-sprostili-proces-vstupu-do-vishiv-yak-ce-pracyuye-1356342.html (in Ukrainian).

Novikova, G., Chepurko, V. (2014, Noyabr 21). Zakon o pereselentsakh okazalsya nedorobotan: teper dokument dolzhna budet ispraviti novaya Rada. *Komsomolskaya pravda v Ukraine*, 1, 7 (in Russian).

Novikova, O., Amosha, O., Antoniuk V. ta in. (2016). *Vnutrishno peremishcheni osoby: vid podolannia pereshkod do stratehii uspihku: monohrafiia*. Kyiv (in Ukrainian).

Novikova, O. F., Pankova, O. V. (2018). Vymushena mihratsiia vnutrishno peremishchenykh osib (VPO) Ukrainy: stan, problemy, shliakhy rozviazannia. *Problemy ekonomiky*, 3, 217–225 (in Ukrainian).

Pereselentsiu iz aneksovanoho Krymu dozvolily proholosuvaty u Kyievi. (2015). *TSN*. <https://tsn.ua/politika/pereselencyu-iz-aneksovanogo-krimu-dozvolili-progolosuvati-u-kyievi-519733.html> (in Ukrainian).

Pid 3 % richnykh. V Ukraini zapustyly novu prohramu dlia prydbannia zhytla pereselentsiam ta uchasnykam ATO/OOS. (2019). *TSN*. <https://tsn.ua/groshi/pid-3-richnih-v-ukrayini-zapustili-novu-programu-dlya-pridbannya-zhitla-pereselencyam-ta-uchasnykam-ato-oos-1450269.html> (in Ukrainian).

Poroshenko pidpysav zakon pro vymushenykh pereselentsiv. (2014). *TSN*. <https://tsn.ua/politika/poroshenko-pidpisav-zakon-pro-vimushenih-pereselenciv-392645.html> (in Ukrainian).

Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro nadannia derzhavnoi tsilovoi pidtrymky deiakym katehoriiam hromadian dlia zdobuttia profesiinoi (profesiino-tekhnichnoi), fakhovoi peredvyshchoi ta vyshchoi osvity» vid 23 lystopada 2016 r. № 975. (2016). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2016-%D0%BF#Text> (in Ukrainian).

PROON zapustyt dodatok dlia zakhystu prav vnutrishno peremishchenykh osib i zhertv nasylstva. (2018). *TSN*. <https://tsn.ua/ukrayina/proon-zapustit-dodatok-dlya-zahistu-prav-vnutrishno-peremishchenih-osib-i-zhertv-nasilstva-1179606.html> (in Ukrainian).

Rozenko, P. (2016). 15–20 % koshtiv dlia pereselentsiv mozhut «peretikaty» okupantam – Rozenko. *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2016/03/18/7102507/> (in Ukrainian).

Romanova, T. (2020). Sotsialne zhytlo: yak yoho otrymaty pereselentsiu. *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/03/2/7242195/> (in Ukrainian).

Riabchyn, O. (2017). Verkhovna Rada pidtrymala dva zakonoproekty dlia pereselentsiv! *Ukrainska pravda*. <https://blogs.pravda.com.ua/authors/ryabchin/58d3ac503578c/> (in Ukrainian).

Sborshchikova, V. (2015a, Avgust 26). Pereselentsev proveryat na podlinnost: vot tolko kak budet proiskhodit eta protsedura, v pravitelstve poka ne govoryat. *Komsomolskaya pravda v Ukraine (Kievskii vipusk)*, 4 (in Russian).

Sborshchikova, V. (2015b, Mai 30). Pereselentsi iz Donbassa: bez raboti i bez zhilya: za god posle nachala konflikta malo kto iz nikh bolee-menee snosno ustroilsya na novom meste. *Komsomolskaya pravda v Ukraine (Kievskii vipusk)*, 5 (in Russian).

Skrypnyk, O., Lunova, A. (2019, Berezen 2–6). Piat rokiv rosiiskoi ahresii: chy zakhyshcheni zhertvy konfliktu? *Dzerkalo tyzhnia*, 13 (in Ukrainian).

Smal, V. (2016). Velyke pereseleattia: skilky v Ukraini peremishchenykh osib i yak sklalasia yikh dolia. *Ukrainska pravda*. <https://www.epravda.com.ua/publications/2016/07/7/598316/> (in Ukrainian).

Tarakanova, O. (2018). Zakhody zi spryanniia zainiatosti vnutrishno peremishchenykh osib. *Kadrovyyk UA*, 10, 24–32 (in Ukrainian).

Tarasenko, Yu. (2018). Stan zlochynnosti sered vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy*, 3, 120–128 (in Ukrainian).

Tretiakova: Vzhe u 2018 rotsi vnutrishno peremishcheni osoby, yaki voiuvaly v ATO, otrymaidu zhytlo. (2018). *TSN*. <https://tsn.ua/ato/tretyakov-vzhe-u-2018-roci-vnutrishno-peremishcheni-osobi-yaki-voyuvali-v-ato-otrimayut-zhitlo-1188324.html> (in Ukrainian).

Uriad dodatkovy vydiliv na prohramu dostupnogo zhytla 300 milioniv hryven. (2019). *TSN*. <https://tsn.ua/groshi/uryad-dodatkovy-vidiliv-na-programu-dostupnogo-zhitla-300-milyoniv-griven-1434072.html> [in Ukrainian].

Uriad dopomozhe pereselentsiam otrymaty hidne zhytlo. (2019, Cherven 14). *Uriadovyi kurier*, 1 (in Ukrainian).

Khmelnyska, V. (2020a). V Ukraini narakhuvai pivtora miliona pereselentsiv: chy maiut vony shans otrymaty nove zhytlo. *TSN*. <https://tsn.ua/ukrayina/v-ukrayini-narakhuvai-pivtora-milyona-pereselenciv-chi-mayut-voni-shans-otrimati-nove-zhitlo-1621471.html> (in Ukrainian).

Khmelnyska, V. (2020b). Kabmin vnis zminy do umov otrymannia zhytla pereselentsiamy: pro shcho ydetsia. *TSN*. <https://tsn.ua/ukrayina/kabmin-vnes-zmini-domov-otrimannya-zhitla-pereselencyami-pro-scho-ydetsya-1693966.html> (in Ukrainian).

Khmelovska, O. (2014, Kvitenn 4–10). Maksym Butkevych: «Mekhanizmy urehuliuвання problem pereselentsiv iz Krymu». *Ukrainskyi tyzhden*, 14–15 (in Ukrainian).

«Chynovnyky DNR» otrymaly v Ukraini stotysyachni sotsvyplaty. (2016). *TSN*. <https://tsn.ua/ukrayina/chinovniki-dnr-otrimali-v-ukrayini-stotisyachni-socviplati-726195.html> (in Ukrainian).

Shved, O. (2014, Lypenn 18). «Khiba my dlia toho perlysia, shchob u yakykhos Brodakh zhyty?». *Hazeta po-ukrainsky*, 5 (in Ukrainian).

Yurieva, I. (2018, Traven 26–Cherven 1). Na tli zavalenoho horyzontu: pereselentsi u fokusi TB. *Dzerkalo tyzhnia*, 11 (in Ukrainian).

Yurchenko, N. (2014, Veresen 5). Novyi zakon dlia pereselentsiv. *Demokratychna Ukraina*, 6 (in Ukrainian).

Paraskoviya DVORIANYN

PhD (Social Communications)

Associate Professor of the Department of Broadcast and Television

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7858-3563>

e-mail: paraskadvoryanyn@gmail.com

INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN THE FOCUS OF ATTENTION OF THE UKRAINIAN MASS MEDIA (2014–2022)

The characteristics and assessments of the socio-humanitarian problems of internally displaced persons (IDPs) in the Ukrainian mass media space from the beginning of the Russian-Ukrainian war in February 2014 to the full-scale attack of Russia against Ukraine in February 2022 were revealed. It was established that the issues of IDPs entered the field of view of Ukrainian media since the beginning of the modern Russian-Ukrainian war. In

March–April 2014, the mass media published numerous materials about refugees from Crimea. In May–June 2014, the Ukrainian mass media space was filled with materials about immigrants from the Ukrainian Donbass.

It was found that in the second half of 2014, more analytical materials finally began to appear in the Ukrainian media space, which, on the one hand, declared the task of integrating internally displaced persons into Ukrainian society, and on the other hand, indicated adaptation problems. It was established that there were repeated reports about the number of internally displaced persons: from 50,000 in June 2014 to 1.5 million in September 2020. It was established that the most discussed problems of IDPs in the Ukrainian mass media were issues of legal situation of displaced persons and social and humanitarian needs. First of all, the focus of attention of the Ukrainian media gradually shifted to the social problems of IDPs related to housing, employment, pensions, state assistance, etc. It was found that scandalous cases of illegal payment of funds to displaced persons and pseudo-displaced persons (April and August 2016) were repeatedly spread in the media space. The issue of employment of IDPs was also one of the key issues for the Ukrainian mass media. It was established that the Ukrainian mass media in 2014–2022 did not pay enough attention to the issue of ensuring the cultural needs of IDPs.

Keywords: internally displaced persons, Russian-Ukrainian war, mass media space, socio-humanitarian issues.

Постаті

УДК 930.25(477.83/.86):[929С.ГАЙДУЧОК:061.238(477.83-25)]"1911/1930"
DOI: 10.33402/ukr.2024-39-141-155

Андрій СОВА

*доктор історичних наук, професор, старший дослідник
доцент кафедри олімпійської освіти*

*Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського
старший науковий співробітник відділу новітньої історії*

*Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>*

e-mail: sovaandrij1980@gmail.com

ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ГАЙДУЧКА В ОРГАНІЗАЦІЇ «ПЛАСТ» (1911–1930)

Уперше на основі документів Центрального державного історичного архіву України у Львові та Державного архіву Івано-Франківської обл., звітів українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько», протоколів засідань Верховної пластової ради та Верховної пластової команди у Львові, приватного архіву Степана Гайдучка (м. Львів), періодичних часописів «Український Пласт», «Молоде життя» та «Діло» досліджено участь вченого у становленні та розвитку «Пласту» у Львові. Із залученням раніше недоступних і малознаних документів реконструйовано його діяльність у 1911–1930 рр. Нижньою межею визначено долучення С. Гайдучка до новоствореного «Пласту», верхньою – припинення членства у зв'язку із заборонаю діяльності організації в Галичині у вересні 1930 р. З'ясовано, що саме Степан Гайдучок разом з Іваном Боберським, Олександром Тисовським, Петром Франком взяв діяльну участь у новоствореній українській громадській організації «Пласт» напередодні Першої світової війни. Висвітлено його діяльність у 1920-х роках як опікуна та зв'язкового декількох пластових куренів у Львові, а саме: 7-го ім. князя Льва І, 43-го ім. Олега Віщого та 4-го ім. гетьмана Богдана Хмельницького.

Звернено увагу на зацікавлення С. Гайдучка різними видами спорту, які він популяризував серед своїх вихованців, зокрема лижний спорт, туризм, волейбол, футбол, легку атлетику, джіу-джітсу. Проаналізовано його працю як відповідального редактора львівського пластового часопису «Молоде життя» (1925–1926) і дописувача до пластових видань 1920-х років, що зміцнювало авторитет цього товариства.

Наголошено на його важливій роботі в контексті підготовки лекцій та публікацій, практичних рекомендацій, як проводити роботу з покоління, яке підростає, що сприяло вихованню пластової молоді у Львові та Галичині.

Ключові слова: Степан Гайдучок, Галичина, Львів, Академічна гімназія і її філія, «Пласт», суспільно-культурна та громадська діяльність, тіловиховання, руханка, спорт, націєтворення, український визвольний рух.

Степан Гайдучок (13 березня 1890 р., с. Підтемне – 16 березня 1976 р., м. Львів) – видатний український педагог, професор українського тіловиховання, журналіст, громадський та культурно-просвітній діяч, лікар, вояк Галицької армії (ГА), редактор,

Степан Гайдучок – професор Філії Академічної гімназії у Львові. Світлина з приватного архіву родини Білинських

фотомистець, учень і послідовник «батька українського тіловиховання» Івана Боберського (1873–1947), поціновувач української старовини (Сова, 2019). Упродовж життя брав активну участь у різних громадських організаціях Львова та Галичини першої половини ХХ ст. Упродовж 1906–1910 рр., будучи членом Українського спортивного кружка (УСК), який діяв в Академічній гімназії та її філії у Львові, займався різними видами спорту, допомагав організовувати професорові І. Боберському спортові змагання, виступав як суддя змагань, неодноразово виголошував лекції з актуальних питань тіловиховання. З 1910 р. по 1939 р. – діяльний член товариства «Сокол-Батько» у Львові, 1911 р. – співзасновник спортивного товариства студентів вищих шкіл Львова «Україна». Крім того, член української скаутської організації «Пласт», Товариства прихильників музею Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), Українського студентського спортивного клубу, опікун спортивного клубу «Сагайдачний» у Філії Академічної гімназії, Карпатського лещетарського клубу у Львові тощо. Про діяльність С. Гайдучка в УСК (Сова, 2021а), «Соколі-Батьку» (Сова, 2021b), педагогічну працю перед Першою світовою війною (Сова, 2022) є ґрунтовні публікації в сучасній українській історіографії.

Однак і досі його громадська праця у «Пласті» залишається невисвітленою. З огляду на це, підготовлено цю розвідку.

Джерельною базою для статті стали: документи Центрального державного історичного архіву України у Львові та Державного архіву Івано-Франківської обл.; періодичні часописи «Український Пласт» (Станіславів) та «Молоде життя» (Львів), «Діло» (Львів); приватний архів С. Гайдучка (м. Львів). Мета статті – вперше в українській історіографії дослідити діяльність С. Гайдучка в організації «Пласт» упродовж 1911–1930 рр.

Варто зазначити, що С. Гайдучок стояв біля витоків «Пласту». Зокрема, розбудовував цю організацію на базі «Сокола-Батька» у Львові напередодні Першої світової війни. З цього приводу на сторінках сокільського часопису «Вісти з Запорожа» 30 квітня 1912 р. написано: «Про “Пласт”, який завели у себе Англіїці і Німці і наші сусіди Польки існує в англійській і німецькій мові значне число описів. В “Ділі” 1911. ч. 268. 2. грудня появил ся опис тов[ариша Петра] Франка на сю тему. “Сокол” в Станіславові впровадив вже пласт. Тов[ариш Степан] Гайдучок і тов[ариш Петро] Франко пластують в “С[околі]-Б[атьку]”» (Звіт-1). У 1912 р., як і в попередньому році, С. Гайдучок продовжив пластову діяльність. Відомо, що до 1 липня 1912 р. він керував пластовим відділом при «Соколі-Батьку», а з 15 вересня провід над відділом обійняв П. Франко. Всього до пластової організації було залучено 44 особи (Звіт-2).

До Першої світової війни С. Гайдучок, як і І. Боберський (Сова, 2014), організаційно та своїми порадами допомагав пластунам. Дехто з них залишив приємні спогади про нього. Так, пластунка Ольга Ситник під криптонімом «О. С.» згадувала: «Перша пластова прогулька трьох гуртків семинаристок II. і III. року “Р[уського] Т[овариства]

П[едагогічного]” у Львові відбула ся дня 27.IV.1912 р., лишачи по собі як спомин милу відбитку того соняшнього попудня, проведеного серед веселої, рухливої, гамірної інколи забави, бо гостинний ліс, серед якого довелось нам прогулювати, подихами свіжого весняного вітру так і звівав дівчатам задуму з чола, а клав погідний усміх на лица і веселу пісеньку на уста. ... Ми вступили ще з поворотом на площу “Сокола-Батька”, де при вході повитали нас п[ан] проф[есор Іван] Боберський і п[ан] проф[есор Степан] Гайдучок окликами “а, сквот, сквот” – а потім сповняли ми тоасти лімонадою на здоровле нашого сквоту і його організатора співами, засівши довкруги стола, та подякувавши за гостину, зібрались йти вже скоріjším темпом через парк в напрямі міста домів, бо осьма була година і ми досить помучені, хоч розбавлені і веселі» (Ситник, 1912).

Період Першої світової війни та події Української національної революції 1917–1923 рр. внесли суттєві корективи в життя С. Гайдучка. Він, як вояк австрійської армії, згодом ГА, не мав часу займатися громадською роботою. Після полону, у лютому 1922 р., С. Гайдучок почав працювати як професор руханки у Філії Академічної гімназії у Львові (Сова, 2023, с. 177). Тоді ж поновив працю у «Пласті».

На початку 1920-х років «Пласт» відновлював діяльність у Галичині в дуже несприятливих умовах. Спроби зареєструвати статут організації на загальнодержавному рівні чи на рівні Станиславівського, Львівського та Тернопільського воєводств наштовхнулися на заборони. Польські урядовці під різними приводами не приймали статутних документів. Спроби реєструвати пластові осередки при різних навчальних закладах також не увінчалися успіхом. Тому пластові активісти, щоби проводити подальшу нормальну роботу та не наражати пластові осередки на різні заборони зі сторони влади, вирішили їх створити при Українському крайовому товаристві охорони дітей і опіки над молоддю (УКТОДОМ), статут якого був зареєстрований ще 1917 р. (ЦДІАЛУ-2, арк. 2). Головною метою цієї організації була «охорона та опіка над дітьми і молоддю української національності, особливо опіка над українськими воєнними сиротами» (Сич, 2012, с. 65; ЦДІАЛУ-1, арк. 2). Для вирішення статутних завдань організація мала право мати секції і відділи. Саме цим скористалися пластуни. При УКТОДОМ було створено пластову комісію (Левицький, 1967, с. 26–27). Вона одержала назву «Верховна пластова рада» (ВПР). До її керівництва ввійшли: Олександр Тисовський (голова), о. Євген Монцібович, Мирон Федусевич, Степан Тисовський, Ольга Мриц, Марія Кекиш, Павло Зимац, Степан Гайдучок. При ВПР утворено виконавчий відділ, який отримав назву «Верховна пластова команда» (ВПК).

Невдовзі діяльність «Пласту» поширилася в багатьох населених пунктах Галичини. Пластові осередки відновлюють і створюють у Львові, Стрию, Перемишлі, Станиславові, Бережанах, Дрогобичі, Самборі тощо. У 1924 р. ВПК на чолі зі Северином Левицьким провела структурні зміни в організації (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 394). Замість полків, сотень, чет створено курені, до яких входило від трьох до семи гуртків. Декілька куренів однієї місцевості творили кіш. Кожен курінь мав опікуна, який, зокрема, полагджував конфліктні ситуації, які виникали з органами влади, поліцією тощо. Для активізації роботи «Пласту» ВПК, як і перед Першою світовою війною, ввела поділ на округи. У 1920-х роках їх існувало шість із центрами у Перемишлі, Львові, Стрию (згодом перенесено до Дрогобича), Станиславові, Коломиї, Бережанах (згодом перенесено до Тернополя). У кожній округі ВПК призначала Окружну пластову команду (ОПК).

Незважаючи на те, що пластові гуртки та курені працювали під прикриттям УКТОДОМ, польська влада хотіла припинити діяльність «Пласту», адже чимало пластунів були членами нелегальної Української військової організації, а згодом Організації українських націоналістів, які своєю головною метою вважали створення Української самостійної соборної держави. Перші арешти та заборона пластової діяльності відбулися 1922 р. Зокрема, 16 червня польська поліція вдерлася до пластової домівки у Львові. З цього приводу у пластовому часописі «Молоде життя» зазначено: «16.VI. Сторона, для якої львів[ський] магістрат зареквірував безправно льокаль Домівки льв[івського] пл[астового] Коша, вдерлася при помочи поліції насильно до Домівки і заняла її мимо протесту і відклику до Воевідства; цим позбавлено львівську пластову молодь головного огнища їх щоденних пластових вправ і сходин, а брутальним переведенням займлення спричинено львів[ському] пл[астовому] Кошеви чималу матеріальну шкоду» (3 пластової хроніки-1). А 21, 22, 23 червня заплановано у Львові Пластовий здвиг із нагоди 10-річчя від створення «Пласту». Однак 17 червня Львівське воєводство заборонило проведення цього заходу (3 пластової хроніки-1).

У жовтні 1922 р. відбулися репресії проти 19-го пластового полку ім. Максима Залізняка в Коломиї, 25-го пластового полку ім. Юрія Федьковича та 16-го пластового полку ім. Наталі Кобринської у Косові. У Сокалі покарано пластунів за участь у Богослужінні за світлої пам'яті Ольгою Бассараб (Левицький, 1967, с. 36). 11 жовтня розпорядженням Шкільної кураторії заборонено учням української гімназії у Стрию належати до «Пласту». 14 жовтня поліція провела обшуки й конфіскувала книги діловодства в помешканні полковника і прокуратора 9-го пластового полку ім. гетьмана Петра Дорошенка в Сокалі. Перед виборами до польського сейму і сенату відбулися арешти пластунів у Коломиї, Стрию, Львові та інших містах (3 пластової хроніки-2).

Саме в цей складний час в організації відновлює діяльність С. Гайдучок. Він долучився до «Пласту» не пізніше березня 1922 р., ставши членом ВПР (О. Б., 1922). На тоді організація налічувала 20 пластових частин, які працювали під патронатом УКТОДОМ і проводили діяльність відповідно до підручника О. Тисовського «Життя в Пласті. Основи пластового знання для української молоді» (Львів, 1921) (Тисовський, 1921). 3 квітня 1922 р. у помешканнях членів ВПР О. Тисовського, М. Кекиш і С. Гайдучка у Львові поліція провела обшуки. Марію Кекиш заарештувала. Польська преса звинувачувала пластунів у шпигунстві, а про домівку Львівського пластового коша повідомляли, що в ній відбуваються конспіративні наради та зібрання. 12 квітня з подання львівського магістрату її опечатали. При цьому не було подано роз'яснення та не повідомлено про причини такого кроку. Заходами УКТОДОМ це непорозуміння вдалося усунути.

На кінець 1922 р. до складу ВПР входили: Степан Гайдучок, Михайло Галуциньський, Олена Дашкевич, Михайло Коцюба (від Головної ради УКТОДОМ), Володимир Кузьмович, о. Леонтій Куницький, Степан Левицький, Северин Лещій, Євгенія Макарушка, Ольга Мриц, Осип Пеленський, Василь Рижевський, Савина Сидорович, Ірина Студинська, Олександр Тисовський, Степан Тисовський (Вісти, с. 14). ВПР проводила свої засідання за адресою вул. Домініканська, 11, перший поверх – у приміщенні УКТОДОМ. Упродовж осені 1922 р. відбулося вісім засідань, на яких вона прийняла чимало важливих рішень (Вісти). Зокрема, кооптовано нових членів до ВПР; усталено внутрішній устрій ВПР і ВПК, за яким остання стала виконавчим органом ВПР; затверджено правильник ВПР, де визначено обов'язки та права її членів; видано обіжники для пластунів, у яких окреслено завдання, інформовано у справі відновлення

пластових осередків; видано нові приписи до пластових іспитів, інструкцію для пластових екзаменаторів, протокол почесного іспиту; змінено вимоги для осягнення членами «Пласту» титулу гетьманського пластуна-скоба; видано закони про «Пластових добродіїв» і «Пластових дорадників», які дали змогу відзначати осіб поза організацією, що сприяли їй матеріально їй допомагали; ухвалено проекти металевих відзнак за I і II пластаве відзначення; прийнято, що пластовий рік триває від 1 листопада до кінця жовтня наступного року.

Степан Гайдучок брав участь у багатьох засіданнях ВПР. У книзі протоколів цього структурного підрозділу «Пласту» його прізвище вперше зафіксоване 13 березня 1922 р., поряд із такими, як Олександр Тисовський, Ірина Лежогубська, Дарія Навроцька, Ярема Весоловський, Богдан Окпиш, Володимир Лициняк, Ярослав Білинський, Степан Тисовський (ЦДІАЛУ-6, арк. 8 зв.). Із протоколу засідань ВПР від 8 грудня дізнаємося, що С. Гайдучок погодився стати опікуном 7-го пластового полку ім. князя Льва I, щоправда ще на той час не подав відповідної заяви. Цей структурний підрозділ «Пласту» мав давні традиції. Він працював при Філії Академічної гімназії у Львові (ЦДІАЛУ-6, арк. 19). Полк 1912 р. заклав П. Франко за участю С. Гайдучка. 15 травня 1921 р. він відновив діяльність (виокремлений із 1-го полку ім. гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, який діяв на базі Академічної гімназії у Львові) (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 395–396).

Степан Гайдучок був присутній на засіданні ВПР 12 січня 1923 р. У протоколі зазначено, що він та О. Дашкевич як опікуни пластових куренів не подали відповідних заяв (ЦДІАЛУ-6, арк. 21). На засіданні С. Гайдучок мав також виголосити реферат на тему «Про недомагання в Пластовому уладі». Однак, за браком часу, доповідь було перенесено на невизначений термін. На засіданні ВПР 2 лютого С. Гайдучок приніс заяву, яка засвідчувала, що він погоджується стати опікуном 7-го пластового полку ім. князя Льва I та зобов'язується виконувати покладені на нього обов'язки (ЦДІАЛУ-6, арк. 21 зв.).

Степан Гайдучок був присутній на засіданнях ВПР 16 лютого, 23 лютого, 16 березня, 20 квітня, 27 квітня, 25 травня, 15 червня, 5 жовтня, 23 жовтня, 30 жовтня, 6 листопада, 13 листопада, 20 листопада та 21 грудня 1923 р. (ЦДІАЛУ-6, арк. 22 зв., 23, 24, 24 зв., 25 зв., 26 зв., 28 зв., 29 зв., 31 зв., 32 зв., 33 зв., 34 зв., 35, 36 зв.). На засіданні 16 березня 1923 р. йому та В. Кузьмовичу доручено підготувати матеріал для польської преси зі спростуванням інформації про те, що «Пласт» шпигує на користь чеських організацій. У часописі «Діло» 31 грудня 1924 р. опубліковано невелику замітку С. Гайдучка під псевдонімом «Blue boy» про переслідування пластових осередків у Галичині (Гайдучок, 1924b).

У протоколі засідання ВПР від 25 травня 1923 р. про С. Гайдучка читаємо: «Відчитано письмо п[ана] проф[есора Степана] Гайдучка, яким він відказується від дальшого опікунства в VII пл[астовому] полку і вислухано усних пояснень. Рішено: 1) прийняти до відома, що п[ан Степан] Гайдучок вже не є опікуном VII пл[астового] полка, 2) просити п[ана Степана] Гайдучка о дальшу участь в засіданнях і працях В[ерховної] П[ластової] Ради, 3) зажадати від к[о]м[ан]ди VII пл[астового] полка скликання полкових сходин для зложення всіх звітів в прияві і на руки проф[есора Северина] Левицького як делегата В[ерховної] П[ластової] Ради на ці сходи, 4) поручити VII пл[астовому] полкови в найкоротшому часі упросити собі когось іншого на опікуна полка» (ЦДІАЛУ-6, арк. 26–26 зв.). На засіданні ВПР від 5 жовтня дізнаємося про те, що,

оскільки не знайдено відповідної кандидатури, С. Гайдучок погодився й надалі виконувати обов'язки опікуна 7-го пластового полку ім. князя Льва І (ЦДІАЛУ-6, арк. 29 зв.).

У протоколі засідання ВПП від 23 жовтня 1923 р. зазначено: «Скарги т[оваришів] Мигалія і [Богдана] Теслиюка, членів VII пл[астового] п[олку]. Рішено звернути увагу К[о]м[ан]ди Полку, щоб в урядуванні вживала дещо чемніших висловів і задержала більше зимної крові. Т[оваришу] Мигалеві звернути увагу, що і його вина в тому, що Полк не проявляє діяльності і що карність мусить бути. Письмо до К[о]м[ан]ди і Т[овариша] Мигалія піднявся виготовити проф[есор Степан] Гайдучок. Т[оваришеві] Теслиюкові має К[о]м[ан]да уділити чергову то є другу, а не третю пл[астову] кару. І цюї справи піднявся проф[есор Степан] Гайдучок. ... Т[овариш] Кархут, як відпоручник львівської секції Студентства просить о позволенне В[ерховної] Пл[астової] Ради, щоб пластунам було вільно взяти якусь участь у програмі фестину улаженого Секцією з нагоди “Тижня студентства”. По довгій дискусії, в якій забирали голос (прихильно) проф[есор Северин] Левицький, (проти) проф[есор Степан] Гайдучок і Д-р [Олександр] Тисовський, рішено дозволити взяти участь одному гурткови» (ЦДІАЛУ-6, арк. 32–32 зв.). Із процитованого фрагмента дізнаємося, що С. Гайдучок як опікун 7-го пластового куреня ім. князя Льва І вирішував конфліктні ситуації, які виникали серед пластунів, та добре орієнтувався, що відбувалося в українському громадському русі у Львові.

На засіданні ВПП від 30 жовтня 1923 р. обговорювали питання про відмову проф. М. Федусевича і надалі працювати в цій пластовій структурі через невиконання деякими пластунами своїх обов'язків. У дискусії, крім О. Тисовського, С. Левицького, взяв жваву участь С. Гайдучок. Результатом стало рішення ВПП звернутися до М. Федусевича із проханням підготувати антикризовий план (ЦДІАЛУ-6, арк. 32 зв.–33).

Упродовж 1920-х років С. Гайдучок був опікуном і зв'язковим декількох львівських пластових полків (із 1924 р. – куренів). У 1922–1926 рр. опікувався 7-м пластовим куренем ім. князя Льва І, 43-м ім. Олега Віщого та 4-м ім. гетьмана Богдана Хмельницького у Львові (ЦДІАЛУ-3, арк. 5–6).

ВПК 23 травня 1924 р. видала ч. 5 «Постанови про зв'язкових В. П. К.» обіжник, де детально окреслено їхні права й обов'язки. Найголовніші з них такі: ВПК призначала зв'язкового при кожній пластовій частині; зв'язковим міг бути іменованний скавтмастер або старший пластун-скоб, який мешкає у населеному пункті, де діє осередок; зв'язкових іменує ВПК із подання ОПК, а де їх нема – з подання організаційного референта ВПК; зв'язковий приймає всю документацію, листи, накази і розпорядження керівних органів «Пласту» і полагаджує справи, які виникають; затверджує програму публічних виступів, полагаджує питання, пов'язані із припиненням членства, затвердження керівних органів, звітує про діяльність пластового підрозділу тощо (ДАІФО-1, арк. 2–3 зв.; ЦДІАЛУ-9, арк. 5–7 зв.).

На засіданні ВПК, яке відбулося 22 травня 1924 р., С. Гайдучка призначено зв'язковим 7-го пластового полку ім. князя Льва (ЦДІАЛУ-9, арк. 3 зв.). Упродовж 28 грудня 1924 р. – 8 квітня 1925 р. ВПК затвердила декілька нових куренів, серед яких 43-й пластовий ім. Олега Віщого, який виокремлено з 7-го ім. князя Льва І. У цей період С. Гайдучок спочатку виконував обов'язки зв'язкового 7-го пластового полку ім. князя Льва І. Зі створенням нового 43-го пластового куреня ім. Олега Віщого, він призначений там зв'язковим (Урядові вісти-1). Цей курінь розвивався досить добре. Однак не завжди вчасно надсилав звіти до ВПК. Так, в «Урядових вістях Верховної

Пластової Команди» за травень 1925 р. знаходимо таке повідомлення: «Отсим пригадує В[ерховна] П[ластова] К[оманда], що 15 червня с[ього] п[ластового] р[оку] минає речинець надсилання чвертьрічних звітів за 2-гий піврік с[ього] п[ластового] р[оку]. За перший піврік не надіслали досі звітів Г[оловної] У[прави] У[ладу] С[тарших] П[ластунів] і отсі куріні: 17, 36, 38, 43 і 44» (Урядові вісти-2).

В «Урядових вістях Верховної Пластової Команди» за листопад 1925 р. опубліковано обіжник ч. 4/15, де зазначено, що ВПК 31 жовтня призначила скавтмастера С. Гайдучка зв'язковим та опікуном 4-го куреня ім. гетьмана Богдана Хмельницького у Львові (Урядові вісти-3). В «Урядових вістях Верховної Пластової Команди» за січень 1926 р. в обіжнику ч. 13/15 міститься інформація про те, що ВПК прийняла до відома, що скавтмастер С. Гайдучок відмовився виконувати обов'язки зв'язкового 43-го пластового куреня ім. Олега Вішого у Львові. Це сталося у зв'язку з об'єднанням 7-го і 43-го пластових куренів в один – 7-й пластовий курінь ім. князя Льва I (Урядові вісти-4).

Інформація про С. Гайдучка міститься у Реєстраційній книзі ВПК. На першій сторінці зазначено, що її ведення розпочато у грудні 1924 р. на підставі курінних реєстраційних листів, а доповнено на підставі надісланих квартальних звітів і матеріалів, наданих ВПК (прохання про видачу виказок (посвідчень), відрахування членів). Інформацію в Реєстраційну книгу ВПК вписували: Северин Левицький, Іван Покладок, Клим Монцібович, Володимир Качмарський, Олекса Ратич, Осип Сидорів, Теофіл Біленький, Дарія Герасимович, Зенон Котович, Яро Гладкий, Степан Гела, Роман Мармаш (ЦДІАЛУ-11, арк. 1). Згідно із записами в цій книзі, С. Гайдучок був іменований скавтмастром 22 травня 1924 р. і призначений до Другої пластової округи з центром у Львові. Цього ж дня він став зв'язковим 7-го пластового полку ім. князя Льва I. Також був зв'язковим 43-го пластового полку ім. Олега Вішого. У травні 1926 р. відмовився «зі всього» (ЦДІАЛУ-11, арк. 2 зв.–3). Про причини – далі.

ВПК спільно з ВПР 22 травня 1924 р. на своєму засіданні «за довголітну успішну працю в У[країнському] П[ластовому] У[ладі] і за вміле ведення пластових частин» іменувала С. Гайдучка скавтмастром (наказ ч. 2. 1.) (ДАІФО-1, арк. 5; ЦДІАЛУ-9, арк. 3). На цьому ж засіданні скавтмастрами стали й інші провідні діячі пластового руху Галичини, зокрема Роман Бабій (Бережани), Михайло Горбовий (Косів), Никифор Гірняк (Тернопіль), Олена Дашкевич (Львів), Іван Криницький (Стрий), Осип Левицький (Станиславів), Северин Левицький (Львів), Наталія Левицька (Станиславів), Володислав Микетин (Рогатин), Сава Никифоряк (Станиславів), Теодор Поліха (Перемішль), Марія Середницька (Стрий), Савина Сидорович (Львів), Іван Слободяник (Станиславів), Іван Сокіл (Белз), Олександр Тисовський (Львів), Степан Тисовський (Львів, посмертно), Омелян Тарнавський (Львів), Іван Чепига (Станиславів), Іван Чмола (Яворів), Мирон Федусевич (Львів), Петро Франко (Коломия), Олексій Яремченко (Париж) (ДАІФО-1, арк. 5). З багатьма з них у С. Гайдучка були добрі стосунки, про що свідчать листування і світлини, які збереглися в його архіві (Світлини).

В обіжнику ч. 4 «Постанови про скавтмастрів» ВПК від червня 1924 р. подана детальна інформація про новий титул у «Пласті», який ухвалено на засіданні ВПК 23 травня 1924 р. Правильник містив 11 параграфів. У перших двох зазначено: «§. 1. По зразкові в інших скавтових уладах В[ерховна] П[ластова] К[оманда] вводить в життя нове діловодство, з титулу “скавтмастра”, для керування пл[астовими] частинами, для праці в висших пл[астових] установах і в кінці для окремих доручень. §. 2. Титул скавтмастра осягає сей, хто викажеться: 1) основним знанням українського

й англійського життя й законів, або свідоцтвом III. пл[астового] іспиту, 2) повним признанням релігійних й моральних завдань пластування, 3) відповідним особистим становищем і характером, які дають запоруку про добре виховання молоді і сильною волею до витревалого переведення діла, 4) віком не менше як 20 літ, 5) членством Т[оварист]ва охорони дітей і опіки над молодіжню» (ЦДІАЛУ-9, арк. 1 зв.–2). Степан Гайдучок як скавтмастер річно сплачував 1 дол. внесків.

Деякі дані про С. Гайдучка знаходимо у книзі обліку пластунів-скобів та екзаменаторів із пластових іспитів умілостей. У ній зазначено, що він 18 листопада 1925 р. приймав іспит із руханки у пластунів 1-го куреня ім. Федя Черника у Львові (ЦДІАЛУ-12, арк. 10, 48 зв.), 26 березня 1926 р. – із лещетарства, провідництва та борбництва у пластунів 7-го ім. князя Льва I у Львові (ЦДІАЛУ-12, арк. 10 зв., 22 зв., 38, 41; ЦДІАЛУ-14, арк. 5). На той час до борбництва входили: важка атлетика, джіу-джітсу, кулакування (бокс), шерм (фехтування). Пластуни мали опанувати особливості техніко-тактичної підготовки, знати правила змагань, основи лицарського кодексу честі (Обіжник-2). Кожен пластун, який прагнув здати іспит вмілості з лещетарства (лижного спорту) повинен був мати власні лещета (лижі), навчитися їздити на будь-якій місцевості, опанувати техніко-тактичні особливості цього виду спорту, вміти полагодити лещета, знати основи гігієни і як убезпечити себе в разі снігових лавин (Обіжник-2). Іспит умілості із провідництва передбачав: «Мати докладне знання місцевості осідку свого куріня, іменню де знаходиться: пожарничі і поліційні сторожі, шпиталі, уряди почтові, телеграфічні і телефонічні, лінії залізничі, омніоусові і трамваєві; значнійші лікарі по змозі спеціалісти, фабрики, бюро винайму коней, стації самоходові, напрями роверів; добра і фільварки, ковалі, головні склепи живности і станиці дорожок (фіякрів). Увага! Докладне знання простору означається: в оселях до 20 000 душ 3 кільом. Довкруги домівки куріня; від 20 000 до 500 000 душ 1 і пів км. А понад 500 000 – 750 метр (1 000 кроків). Екзамінатор може довільно вибирати простір, для виключення небажаних околиць. Мати загальне знання околиць так, щоби можна проводити в день і в ночі в лучі 8 км. І дати їм загальні вказівки, як дістатися до даної місцевості в лучі 40 км. Знати історію і всі будівлі з історичним значінням» (Обіжник-1).

У ЦДІАЛ вдалося віднайти заяву С. Гайдучка 1926 р. як екзаменатора з лещетарства, провідництва та борбництва у пластунів 7-го пластового куреня ім. князя Льва I у Львові. Документ містить печатки куреня, ВПК і завірений підписом тодішнього зв'язкового Івана Сеніва (ЦДІАЛУ-10, арк. 20).

Степан Гайдучок як викладач руханки у Філії Академічної гімназії у Львові опікувався спортовим кружком «Сагайдачний» і пластовими гуртками та куреннями. Пластуни переважно були одночасно ще й членами СК «Сагайдачний». З ними С. Гайдучок вправляв різні види спорту, зокрема копаний м'яч (футбол), легку атлетику, важку атлетику, джіу-джитсу, відбиванку (волейбол), проводив мандрівки Львовом й околицями в різні пори року та ін. (ЦДІАЛУ-13, арк. 83). Неодноразово пластуни та члени СК «Сагайдачний» під пильним наглядом С. Гайдучка вправлялися на руханково-спортовій площі «Сокола-Батька» (інші назви – «Український город», «Національний форт») (Sova, 2023).

Крім праці із пластовими куреннями, які діяли на базі Філії Академічної гімназії у Львові, С. Гайдучок брав участь у Верховних пластових з'їздах, на яких вирішували основні організаційні питання та визначали напрями діяльності «Пласту» в Галичині.

Він був присутній на I Верховному пластовому з'їзді, який відбувся 6 квітня 1924 р. у рухівні «Сокола-Батька» у Львові за адресою вул. Руська, 20 (ЦДІАЛУ-6, арк. 37). У протоколі з-поміж іншого читаємо: «Проф[есор Степан] Гайдучок жадає втягати до Пласту також і злих учеників, звертати тільки увагу на ощадність; збирати значки поштові, етнографічні матеріали, більшу увагу звернути на фізичне виховання, розвивати поради, яка веде до ініціативи, скріпити віру у власні сили; ставати відважним, самостійним і рішучим; висилати людей за границю, змінити назви, організувати Пласт серед ремісничої молоді. Пл[астові] опікуни повинні давати ініціативу, дописувати до часописів» (ЦДІАЛУ-6, арк. 35).

Степан Гайдучок – делегат II Верховного пластового з'їзду, який відбувся 22 грудня 1925 р. у пластовій домівці у Львові за адресою вул. Бляхарська, 11 (ЦДІАЛУ-5, арк. 1). У протоколі з'їзду є чимало згадок про нього та його ініціативи. На пропозицію С. Гайдучка було створено спеціальну комісію, яка мала відбирати кандидатів на члени ВПК. До її складу делегати з'їзду обрали проф. Івана Чмолу, Дарію Навроцьку, старшу пластунку Ірину Макарушку, старшого пластуна Михайла Пежанського, старшого пластуна Романа Мармаша (ЦДІАЛУ-6, арк. 41). Степан Гайдучок звернувся до представників УКТОДОМ із вимогою, щоби вони більше допомагали «Пласту» (ЦДІАЛУ-6, арк. 41). Далі у протоколі II Верховного пластового з'їзду зазначено: «2. Реферат ст[аршого] пл[астуна] Лісового Чорта Р[омана] Мармаша про змагання оголошені В[ерховною] П[ластовою] К[о]м[ан]дою вдруге. У сьому рефераті зібрано ще раз помічені недомагання при перших змаганнях, а крім сего щодо нових змагань, звернено увагу на всесторонність у змаганнях, повнення добрих діл та обходження національних свят. По рефераті розвинено довгу дискусію. Ск[авт]м[астер Степан] Гайдучок стверджує, що пластова виставка являється продовженням змагань. Щодо спортових змагань, радить, щоби змагання були не поодинокі, а дружинами, а опісля можна би оцінити прикмети, характери даних курнів. Щодо добрих діл, радить заробити щонебудь, а опісля віддати на добродійні цілі» (ЦДІАЛУ-6, арк. 42 зв.). Крім того, С. Гайдучок вважав, що не варто заангажувати пластунів до розбудови осередків організації «Січ», треба активізувати збір коштів на розвиток «Пласту», замість «Комітету будови Пластового Дому» створити кооператив та ін. (ЦДІАЛУ-6, арк. 43).

Степан Гайдучок жертвував кошти на різні ініціативи, які були у «Пласті» в 1920-х роках. У часописі «Молоде життя» 1924 р. він підготував статтю «Пластовий дім», де звернувся до пластунів із закликом збирати кошти на придбання власної домівки (Гайдучок, 1924а). У «Молодому житті» за 15 травня 1925 р. зазначено, що він передав 1 дол. на «На будову Пластового дому». Поряд із його прізвищем зазначено інших меценатів, зокрема проф. І. Боберського з Канади (пожертвував 1 дол.), інж. Степана Слезака зі Львова (5 зл. 20 грош), кошової команди у Львові (50 зл.), гуртка «Мурашка» зі Стрия (10 зл.), проф. Ольги Мриц зі Львова (5 зл.), професора, члена ВПК С. Левицького (10 зл.), проф., членкині ВПК С. Сидорович (10 зл.) (На будову).

У 1920-х роках С. Гайдучок підготував декілька публікацій до пластових часописів «Український пласт» (Станиславів), «Молоде життя» (Львів), а також замітки про пластову діяльність до часопису «Діло» (Львів). За попередніми підрахунками вийшло друком 16 статей, зокрема в «Українському Пласті» – 3, «Молодому житті» – 11, «Ділі» – 2. У багатьох інших публікаціях на сторінках «Сокільських Вістей» він також згадував про «Пласт».

Від жовтня 1925 р. до травня 1926 р. Степан Гайдучок був відповідальним редактором пластового часопису «Молоде життя» (до нього цю роботу виконував Володимир Кузьмович, після – Богдан Кравців). Під його керівництвом вийшли такі числа журналу: 1 жовтня – ч. 7–8, 1 листопада – ч. 9, 1 грудня – ч. 10 у 1925 р. та 15 січня – ч. 1, 15 лютого – ч. 2, 15 березня – ч. 3, 15 квітня – ч. 4, 15 травня – ч. 5 у 1926 р. Всі вони мали обсяг по 8 сторінок, ч. 7–8 за 1925 р. – 12.

Важливими публікаціями С. Гайдучка, спрямованими на підготовку покоління, що підростало, були описи ігор і забав «Скок віконцем», «Снігівками», «Людоїд» та ін. Маючи великий практичний досвід у табірництві-мандрівництві, він щедро ділився порадами та рекомендаціями, що, на його думку, варто було врахувати пластунам при плануванні мандрівок і таборів. Степан Гайдучок опублікував велику статтю про джіу-джітсу (Гайдучок, 1925). З неї дізнаємося, що він опанував це японське бойове мистецтво ще перед Першою світовою війною завдяки члену «Сокола-Батька» Теофілові Барусевичу. На початку 1920-х років С. Гайдучок навчав азам джіу-джітсу пластунів Філії Академічної гімназії. Зокрема, хороших результатів із цього бойового мистецтва досягли Роман Шухевич та Богдан Підгайний. Стаття про джіу-джітсу була проілюстрована низкою світлин, на яких пластуни демонстрували техніку нанесення різних ударів. Степан Гайдучок описував цікаві епізоди з історії «Пласту». Серед них уваги заслуговують публікації про початки організації у Львові та Буковині, розвиток пластових осередків в осередках української діаспори, зокрема в Канаді.

У травні 1926 р. С. Гайдучок відмовився обіймати будь-які посади у «Пласті» (ЦДІАЛУ-7, арк. 11). Його рішення було зумовлене ситуацією, яка склалася, зокрема порушенням деякими пластунами організаційної дисципліни. Однак, незважаючи на певні непорозуміння, він упродовж 1927–1930-х років брав участь у нарадах, засіданнях, різних заходах, які проводив «Пласт» (ЦДІАЛУ-8, арк. 88). Зокрема, був присутній на III Верховному пластовому з'їзді, який відбувався 25–26 грудня 1927 р. у Львові у пластовій домівці за адресою вул. Бляхарська, 11 (ЦДІАЛУ-6, арк. 44 зв.). Брав участь у IV Верховному пластовому з'їзді, який пройшов 25–26 грудня 1929 р. у Львові за тією ж адресою (ЦДІАЛУ-6, арк. 48). У протоколі 26 грудня зазначено: «Реферат про пластову пресу і видавництва виголосив ск[авт]м[астер] Петро Ісаїв (зложено реферат в актах зїзду). В дискусії над цим рефератом забирають голос: Проф[есор Степан] Гайдучок висказує думку, щоби звернути увагу на те, щоби часопис був як найдешевший. З метою поширення пл[астової] преси звертатися до комітетів батьків пластунів, Лугів, Соколів, Рідної Школи і т[аке] п[одібне] і виробити тим способом сталий плян кольпортажі. Зміст мусить бути цікавий для молоді» (ЦДІАЛУ-6, арк. 51–51 зв.).

В обіжнику ВПК ч. 23/16, опублікованому в часописі «Молоде життя» за квітень–травень 1927 р., дізнаємося, що ВПК створила спеціальне журі, до складу якого ввійшли проф. Степан Гайдучок, інженери та представники Українського технічного товариства Євген Нагірний та Василь Рижевський. 20 березня 1927 р. це журі визначило нагороди авторам проектів розбудови стаціонарного пластового табору на Соколі в Карпатах (тепер він розташований на території Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). Першу нагороду здобув гурток «Лісові чорти» в Данцігу (тепер – м. Гданськ), другу – пластуни Мирослав і Завицький з Коломиї (Обіжник-3).

Діяльність організації «Пласт» у Галичині ускладнилася в 1930 р. Заборони, арешти, конфіскація майна, пошук забороненої літератури та зброї і, як підсумок, – повна заборона діяльності. 26 вересня 1930 р. Львівське староство прийняло ухвалу,

у якій зазначало: «Львівське міське староство дня 26.IX.1930 року ліквідувало організацію Пласт і Головне Управління Пластового Уладу, так як акції відділів Пласту мають виразний антипольський характер і зобов'язує Головний Відділ Українського краювого товариства охорони дітей і опіки молоді протягом 14-ти днів розв'язати всі відділи Пласту» (Андрухів, 1992, с. 59). Зважаючи на такі обставини, багато пластунів поповнили лави організацій «Сокіл» і «Луг». Степан Гайдучок у цей час паралельно провадив активну громадську діяльність у товаристві «Сокіл-Батько».

Отже, у 1910–1920-х роках, попри те, що С. Гайдучок більше часу і сил організаційної праці віддавав як член товариства «Сокіл-Батько» у Львові, він чимало зробив для розвитку «Пласту», зокрема стояв біля витоків цієї організації. Доклав чималих зусиль до виховання пластової молоді, яка навчалася у Філії Академічної гімназії у Львові. Популяризував серед своїх вихованців різні види спорту та бойові мистецтва. Показав себе талановитим журналістом і відповідальним редактором львівського пластового часопису «Молоде життя» (1925–1926). Його праця неабияк вплинула на виховання пластової молоді у Львові та Галичині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Андрухів, І. (1992). *Західноукраїнські молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг»*. Івано-Франківськ.

Звіт-1: Звіт Сокола-Батька за рік 1911. (1912). Львів.

Звіт-2: Звіт Сокола-Батька за рік 1912. (1913). Львів.

Вісти з В. Пл. Ради. (1922, серпень–грудень). *Молоде життя*, 8–9, 14–15.

Гайдучок, С. (1924а). Пластовий дім. *Молоде життя*, 1–2, 7.

Гайдучок, С. (1924б). Заборона пласту львівською Кураторією. *Діло*, 290, 4.

Гайдучок, С. (1925). Джіу-джітсу. *Молоде життя*, 7–8, 6–7.

ДАІФО-1: Державний архів Івано-Франківської області, ф. 402 (Станіславський XVI пластовий курінь ім. короля Данила), оп. 1, спр. 5, 15 арк.

З пластової хроніки-1: З пластової хроніки (1922, червень–липень). *Молоде життя*, 6–7, 13–14.

З пластової хроніки-2: З пластової хроніки (1922, серпень–грудень). *Молоде життя*, 8–9, 13–14.

Левицький, С. (1967). *Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора. (Причинки до історії Пласту)*. Мюнхен: Молоде життя.

На будову Пластового дому (1925, 15 травня). *Молоде життя*, 4, 5.

О. Б. З пластової хроніки (1922, май). *Молоде життя*, 5, 6–7.

Обіжник-1: Обіжник ч. 6/15. Вимоги іспитів умілостей. (1925, листопад). *Урядові вісти Верховної Пластової Команди*, 6(8), 2.

Обіжник-2: Обіжник ч. 6/15. Вимоги іспитів умілостей. (1925, листопад). *Урядові вісти Верховної Пластової Команди*, 2(9), 2.

Обіжник-3: Обіжник ч. 23/16. Про вислід конкурсу розбудови Пласттабору на Соколі (1927, квітень–травень). *Молоде життя*, 4–5, 11.

Свідзинська, О., Сова, А., Юзич, Ю. (уклад.). (2015). *Мартиролог Українського Пласту*. Львів: Дизайн-студія «Папуга».

Світлини. *Архів Степана Гайдучка, м. Львів*.

Ситник, О. (1912). Перша пластова прогуляка. *Діло*, 8087, 1.

Сич, О. (2012). *Пласт – український скавтинг: нарис витоків, історії, сьогодення*. 2-ге вид., змін., допов. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Сова, А. (2014). Внесок Івана Боберського у становлення організації «Пласт». *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. праць*, 15, 85–95.

Сова, А. (2019). *Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія*. Львів.

Сова, А. (2021a). Діяльність Степана Гайдучка в «Українському спортовому кружку» Академічної гімназії у Львові (1906–1910). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 34, 216–233. <https://doi.org/10.33402/ukr.2021-34-216-233>

Сова, А. (2021b). Напрями діяльності Степана Гайдучка в українському гімнастичному товаристві «Сокіл-Батько» у Львові (1910–1914). *Новітня доба*, 9, 237–252. <https://doi.org/10.33402/nd.2021-9-237-252>

Сова, А. (2022). Педагогічна праця Степана Гайдучка у Львові напередодні Першої світової війни. *Народознавчі зошити*, 3(165), 674–684. <https://doi.org/10.15407/nz2022.03.674>

Сова, А. (2023). Степан Гайдучок та Іван Крип'якевич: до історії стосунків. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 37, 175–183. <https://doi.org/10.33402/ukr.2023-37-175-183>

Тисовський, О. (1921). *Життя в Пласті. Основи пластового знання для Української Молоді*. Львів: Накладом Верховної Пластової ради у Львові.

Урядові вісти-1: *Урядові вісти Верховної Пластової Команди*. (1925). 2(4), 11.

Урядові вісти-2: *Урядові вісти Верховної Пластової Команди*. (1925). 3(5), 8.

Урядові вісти-3: *Урядові вісти Верховної Пластової Команди*. (1925). 6(8), 7.

Урядові вісти-4: *Урядові вісти Верховної Пластової Команди*. (1926). 3(10), 8.

ЦДАЛУ-1: Центральний державний історичний архів, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 321 (Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю, м. Львів), оп. 1, спр. 1, 16 арк.

ЦДАЛУ-2: ЦДАЛ України, ф. 321, оп. 1, спр. 4, 199 арк.

ЦДАЛУ-3: ЦДАЛ України, ф. 389 (Верховна пластова команда, м. Львів), оп. 1, спр. 28, 20 арк.

ЦДАЛУ-4: ЦДАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 31, 113 арк.

ЦДАЛУ-5: ЦДАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 47, 10 арк.

ЦДАЛУ-6: ЦДАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 50, 54 арк.

ЦДАЛУ-7: ЦДАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 60, 47 арк.

ЦДАЛУ-8: ЦДАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 69, 99 арк.

ЦДАЛУ-9: ЦДАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 106, 43 арк.

ЦДАЛУ-10: ЦДАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 112, 129 арк.

ЦДАЛУ-11: ЦДАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 135, 195 арк.

ЦДАЛУ-12: ЦДАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 148, 61 арк.

ЦДАЛУ-13: ЦДАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 152, 158 арк.

ЦДАЛУ-14: ЦДАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 156, 45 арк.

Sova, A. (2023). Stepan Haiduchok's contribution to the formation and development of volleyball in Lviv (1920s). *Новітня доба*, 11, 227–237. <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-227-237>

REFERENCES

- Andrukhiv, I. (1992). *Zakhidnoukrainski molodizhni tovarystva «Sokil», «Sich», «Plast», «Luh»*. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).
- Zvit Sokola-Batka za rik 1911. (1912). Lviv (in Ukrainian).
- Zvit Sokola-Batka za rik 1912. (1913). Lviv (in Ukrainian).
- Visty z V. Pl. Rady. (1922, Serpen–Hruden). *Molode zhyttia*, 8–9, 14–15 (in Ukrainian).
- Haiduchok, S. (1924a). Plastovyi dim. *Molode zhyttia*, 1–2, 7 (in Ukrainian).
- Haiduchok, S. (1924b). Zaborona plastu lvivskoïu Kuratoriieiu. *Dilo*, 290, 4 (in Ukrainian).
- Haiduchok, S. (1925). Dzhiu-dzhitsu. *Molode zhyttia*, 7–8, 6–7 (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti, f. 402 (Stanislavskiy XVI plastovyi kurin im. korolia Danyla), op. 1, spr. 5, 15 ark. (in Ukrainian).
- Z plastovoi khroniky (1922, Cherven–Lypen). *Molode zhyttia*, 6–7, 13–14 (in Ukrainian).
- Z plastovoi khroniky (1922, Serpen–Hruden). *Molode zhyttia*, 8–9, 13–14 (in Ukrainian).
- Levytskyi, S. (1967). *Ukrainskyi Plastovyi Ulad v rokakh 1911–1945 u spohadakh avtora. (Prychynky do istorii Plastu)*. München: Molode zhyttia (in Ukrainian).
- Na budovu Plastovoho domu (1925, Traven 15). *Molode zhyttia*, 4, 5 (in Ukrainian).
- O. B. Z plastovoi khroniky (1922, Mai). *Molode zhyttia*, 5, 6–7 (in Ukrainian).
- Obizhnyk ch. 6/15. Vymohy ispytiv umilostei. (1925, Lystopad). *Uriadovi visty Verkhovnoi Plastovoi Komandy*, 6(8), 2 (in Ukrainian).
- Obizhnyk ch. 6/15. Vymohy ispytiv umilostei. (1925, Lystopad). *Uriadovi visty Verkhovnoi Plastovoi Komandy*, 2(9), 2 (in Ukrainian).
- Obizhnyk ch. 23/16. Pro vyslid konkursu rozbudovy Plasttaboru na Sokoli (1927, Kviten–Traven). *Molode zhyttia*, 4–5, 11 (in Ukrainian).
- Svidzynska, O., Sova, A., & Yuzych, Yu. (Comps.). (2015). *Martyroloh Ukrainskoho Plastu*. Lviv: Dyzain-studiia «Papuha» (in Ukrainian).
- Svitlyny. *Arkhiv Stepana Haiduchka, m. Lviv* (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (1912). Persha plastova prohulka. *Dilo*, 8087, 1 (in Ukrainian).
- Sych, O. (2012). *Plast – ukrainskyi skavyng: narys vytokiv, istorii, sohodennia*. 2-he vyd., zmin., dopov. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV (in Ukrainian).
- Sova, A. (2014). Vnesok Ivana Boberskoho u stanovlennia orhanizatsii «Plast». *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu: zb. nauk. prats*, 15, 85–95 (in Ukrainian).
- Sova, A. (2019). *Ivan Boberskyi: suspilno-kulturna, viiskovo-politychna ta osvithno-vykhovna diialnist: monohrafiia*. Lviv (in Ukrainian).
- Sova, A. (2021a). Diialnist Stepana Haiduchka v «Ukrainskomu sportovomu kruzhku» Akademichnoi himnazii u Lvovi (1906–1910). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 34, 216–233. <https://doi.org/10.33402/ukr.2021-34-216-233> (in Ukrainian).
- Sova, A. (2021b). Napriamy diialnosti Stepana Haiduchka v ukrainskomu himnastychnomu tovarystvi «Sokil-Batko» u Lvovi (1910–1914). *Novitnia doba*, 9, 237–252. <https://doi.org/10.33402/nd.2021-9-237-252> (in Ukrainian).

Sova, A. (2022). Pedagogichna pratsia Stepana Haiduchka u Lvovi naperedodni Pershoi svitovoi viiny. *Narodoznavchi zoshyty*, 3(165), 674–684. <https://doi.org/10.15407/nz2022.03.674> (in Ukrainian).

Sova, A. (2023). Stepan Haiduchok ta Ivan Krypiakevych: do istorii stosunkiv. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 37, 175–183. <https://doi.org/10.33402/ukr.2023-37-175-183> (in Ukrainian).

Tysovskyi, O. (1921). *Zhyttia v Plastii. Osnovy plastovoho znannia dlia Ukrainiskoi Molodi*. Lviv: Nakladom Verkhovnoi Plastovoi Rady u Lvovi (in Ukrainian).

Uriadovi visty Verkhovnoi Plastovoi Komandy. (1925). 2(4), 11 (in Ukrainian).

Uriadovi visty Verkhovnoi Plastovoi Komandy. (1925). 3(5), 8 (in Ukrainian).

Uriadovi visty Verkhovnoi Plastovoi Komandy. (1925). 6(8), 7 (in Ukrainian).

Uriadovi visty Verkhovnoi Plastovoi Komandy. (1926). 3(10), 8 (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 321 (Ukrainske kraiove tovarystvo okhorony ditei i opiky nad moloddu, m. Lviv), op. 1, spr. 1, 16 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 321, op. 1, spr. 4, 199 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 389 (Verkhovna plastova komanda, m. Lviv), op. 1, spr. 28, 20 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 389, op. 1, spr. 31, 113 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 389, op. 1, spr. 47, 10 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 389, op. 1, spr. 50, 54 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 389, op. 1, spr. 60, 47 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 389, op. 1, spr. 69, 99 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 389, op. 1, spr. 106, 43 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 389, op. 1, spr. 112, 129 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 389, op. 1, spr. 135, 195 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 389, op. 1, spr. 148, 61 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 389, op. 1, spr. 152, 158 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 389, op. 1, spr. 156, 45 ark. (in Ukrainian).

Sova, A. (2023). Stepan Haiduchok's contribution to the formation and development of volleyball in Lviv (1920^s). *Novitnia doba*, 11, 227–237. <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-227-237> (in English).

Andrii SOVA

Doctor of Science in History, Associate Professor, Senior Research

Associate Professor of the Department of Olympic Education

I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture

Senior Research of the Department of Contemporary History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>

e-mail: sovaandrij1980@gmail.com

STEPAN HAIDUCHOK'S ACTIVITY IN THE PLAST ORGANISATION (1911–1930)

For the first time, based on the documents of the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv and the State Archives of Ivano-Frankivsk Region, reports of the Ukrainian gymnastics and sports society «Sokil-Batko», minutes of the meetings of the Supreme Plast Council and the Supreme Plast Team in Lviv; Haiduchok's private archive (Lviv); periodicals «Ukrainskyi Plast» (Ukrainian Plast), «Molode zhyttia» (Young life), and «Dilo» (Business); the participation of Haiduchok in the formation and development of Plast in Lviv is studied. Using previously inaccessible and little-known documents, his activities in the period 1911–1930 are reconstructed. The lower limit is S. Haiduchok's joining the newly created Plast, the upper limit is the termination of his membership due to the ban on the organisation's activities in Galicia in September, 1930. It is established that it was Stepan Haiduchok who, together with Ivan Boberskyi, Oleksandr Tysovskyi, and Petro Franko, took an active part in the newly created Ukrainian public organisation Plast on the eve of the First World War. His activities in the 1920s as a guardian and liaison officer of several Plast kuren in Lviv, namely the 7th Plast kuren named after Prince Leo I, the 43rd Plast kuren named after Oleg the Wise, and the 4th Plast kuren named after Hetman Bohdan Khmelnytskyi, are highlighted.

Attention is drawn to his interest in various sports that he popularised among his students, including skiing, tourism, volleyball, football, athletics, and jiu-jitsu. The work of Haiduchok as the executive editor of the Lviv Plast journal «Molode zhyttia» (Young life) (1925–1926) and a contributor to Plast publications of the 1920s, which strengthened the authority of this society, is analysed.

His important work in preparing lectures and publications, practical recommendations on how to work with the younger generation, which contributed to the education of Plast youth in Lviv and Galicia, is emphasised.

Keywords: Stepan Haiduchok, Galicia, Lviv, Academic Gymnasium and its branch, Plast, socio-cultural and public activities, physical education, rukhanka (physical exercises), sports, nation-building, Ukrainian liberation movement.

УДК [329.73ОУН(477.8):929Я.СТЕЦЬКО]"1932/1934"
DOI: 10.33402/ukr.2024-39-156-171

Назар КОСЕНКО

аспірант відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0650-5478>

e-mail: nazzzarkossenko@gmail.com

ДІЯЛЬНІСТЬ ЯРОСЛАВА СТЕЦЬКА У КРАЙОВІЙ ЕКЗЕКУТИВІ ОУН НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1932–1934)

На основі архівних документів, спогадів і матеріалів періодичних видань досліджено діяльність Я. Стецька на посаді ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ у 1932–1934 рр. Висвітлено передумови, час та обставини призначення діяча на керівну посаду в ідеологічній референтурі. Проаналізовано основні напрями діяльності Я. Стецька на посаді ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ. Розкрито подробиці його роботи як головного редактора підпільних видань націоналістичного руху. Схарактеризовано активність діяча на ниві проведення ідеологічних вишколів для членства ОУН. Окреслено тематику статей Я. Стецька вказаного періоду, його підхід до формулювання змісту націоналістичних видань.

Шляхом аналізу публіцистичних статей діяча в підпільній і легальній пресі розкрито його погляди як ідеолога націоналізму на взаємовідносини націоналізму і релігії та Церкви, роль еліт у житті нації, засади діяльності націоналістичного підпілля, процеси боротьби й етичні цінності, проблеми індивідуалізму і колективізму, матеріальні та нематеріальні вартості. З'ясовано ставлення Я. Стецька до філософії чинного націоналізму Д. Донцова. Проаналізовано погляди члена КЕ ОУН на ЗУЗ на суспільно-культурні інституції, міркування про феномен героїзму та його джерела, проблему егоїзму. Констатовано, що, незважаючи на юний вік, Я. Стецько показав себе глибоким та оригінальним політичним мислителем.

Спростовано твердження про публікацію ідеологічним референтом КЕ ОУН на ЗУЗ статей у тижневику «Наш клич». Встановлено коло найближчих соратників Я. Стецька, схарактеризовано його відносини із С. Бандерою. Висвітлено окремі аспекти повсякдення ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ, його побут, описано обставини переїзду до Кракова.

Констатовано вагомий внесок Я. Стецька в розвиток і поширення ідеології українського націоналізму.

Ключові слова: Ярослав Стецько, український визвольний рух, ідеологія українського націоналізму, ОУН, міжвоєнний період, громадсько-політична діяльність.

Один із лідерів українського національно-визвольного руху Ярослав Стецько опинився в епіцентрі боротьби українців за державність після входження до складу Крайової езекутиви Організації українських націоналістів на західноукраїнських

землях (КЕ ОУН на ЗУЗ) у ролі ідеологічного референта. Саме цей етап його діяльності дав змогу молодому інтелектуалові здобути політичний досвід на найвищому рівні управління націоналістичною мережею в Україні. Висвітлення означеної тематики – актуальне завдання з огляду на 95-річчя ОУН у 2024 р. і важливість усебічного вивчення боротьби за самостійність України у зв'язку зі сучасною війною за незалежність нашої держави проти Російської Федерації. Мета статті – дослідити діяльність Я. Стецька на посаді ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ.

Громадсько-політична біографія Я. Стецька 1932–1934 рр. залишається майже недослідженою у фаховій літературі. Фрагментарні дані знайдено у працях українських діаспорних дослідників, зокрема Петра Мірчука (Мірчук, 1968) і Зиновія Книша (Книш, 1986). Серед сучасних українських науковців варто відзначити роботи Миколи Посівнича (Посівнич, 2023; Посівнич, 2010) та Олександри Стасюк (Стасюк, 2000), де розкрито деякі аспекти його діяльності цього періоду. Заслуговує уваги також інформація, викладена у праці польського історика українського походження Романа Висоцького (Wysocki, 2003). Окремі факти з діяльності Ярослава Стецька як члена КЕ ОУН містяться в науково-популярних роботах Мирона Сагайдака, Віктора Уніята та Богдана Мельничука (Мельничук, Сагайдак, Уніят, 2010) й Олега Багана (Баган, 2008). Важливі джерела, що проливають світло на означену тематику, зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Львів (ЦДАЛУ). Йдеться про матеріали судової справи польського окупаційного режиму на Я. Стецька і його побратимів, зокрема протоколи їхніх допитів та покази свідків (ЦДАЛУ-1, ЦДАЛУ-2, ЦДАЛУ-3, ЦДАЛУ-4). Цінне джерело для розуміння політичного світогляду провідного діяча ОУН і пропагованих в означений період ідей – ідеологічні статті молодого націоналіста, що виходили у виданнях «Студентський шлях», «Юнак», «Бюлетень Крайової ексекутиви ОУН». Також заслуговують уваги спогади Ярослава Стецька, які записав Анатоль Бедрій (Романишин, 1986), а також його побратимів Миколи Климишина (Климишин, 2002), Василя Кука (Романюк, 2005) та Степана Галамая (Галамай, 2003).

Після переїзду до Львова 1931 р. на запрошення Івана Габрусевича Ярослав Стецько активно працював у референтурі Юнацтва ОУН, опікуючись ідеологічним вишколом її активу. Він редагував часопис «Юнак», призначений прищеплювати націоналістичний світогляд українській молоді. У виданні Я. Стецько регулярно публікував власні статті на ідеологічну тематику, ведучи рубрику «Іполіт» (ідеологія та політика) (Романишин, 1986, с. 13). Активною роботою він швидко здобув авторитет серед націоналістів. Зрештою, здібного публіциста та політичного мислителя призначили на посаду ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ. За словами соратника Ярослава Стецька Володимира Яніва, це був «дуже цінений в організації пост» (Янів, 1974, с. 459).

Ідеологічний референт виконував важливу функцію, відповідаючи за формування націоналістичної ідейної платформи й відповідного світогляду серед членства. Устрій ОУН, затверджений на першому (установчому) Великому зборі 1929 р., так характеризував напрям діяльності ідеологічної референтури: «... розробляє програмові питання й веде культурно-освітню працю» (Муравський, 2006, с. 294). Один із провідних діячів ОУН Лев Ребет зауважував: «З внутрішньо-організаційного погляду важливою була ідеологічно-політична референтура, завданням якої було кувати політичну думку в організації і вщеплювати її в ряди членства. З природи речі центральну роль в цьому напрямі виконувала ідеологічно-політична референтура в Крайовій Ексекутиві, що вважалася тоді найвищою в ієрархії всіх референтур» (Ребет, 1964, с. 19).

*Ярослав Стецько після затримання польською поліцією 1932 р.
Джерело фото: <https://www.istpravda.com.ua/images/doc/0/8/085b8bb--tets-ko-3.png>*

У літературі трапляються суперечливі дані щодо часу призначення Я. Стецька на посаду ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ. Петро Мірчук стверджував, що спершу в 1932 р. молодий інтелектуал одержав посаду заступника ідеологічно-політичного референта Володимира Яніва. Натомість, очільником уже окремої ідеологічної референтури на ЗУЗ Ярослав Стецько став після вступу Степана Бандери на посаду провідника КЕ ОУН на ЗУЗ, тобто 1933 р. (Мірчук, 1968, с. 295, 323). Подібної думки дотримуються автори популярного біографічного нарису про провідного націоналістичного діяча Б. Мельничук, М. Сагайдак і В. Уніят (Мельничук, Сагайдак, Уніят, 2010, с. 30). Проте таку версію спростовують спогади низки учасників визначальних для розвитку національно-визвольного руху подій першої половини 1930-х років. Сам Я. Стецько в розмові з А. Бедриєм датував своє входження до складу КЕ ОУН 1932 р. Він стверджував, що обіймав посаду ідеологічного референта ще за провідництва Богдана Кордюка, до призначення Степана Бандери (Романишин, 1986, с. 15–16). Так само активний діяч націоналістичного руху М. Климишин датує саме 1932 р. призначення ідеологічним референтом КЕ ОУН на ЗУЗ Я. Стецька. Останнього, за його словами, викликав Євген Коновалець для перевірки на відповідність посаді. Нелегальний перетин польсько-чехословацького кордону через р. Ользу учасник події М. Климишин назвав «першим іспитом революціонера» молодого Я. Стецька (Климишин, 2002, с. 46). 20-річний націоналіст із двома побратимами зумів успішно подолати водну перешкоду завдяки вдало обраному часу і власній рішучості. Опісля його Є. Коновалець затвердив на посаді ідеологічного референта. Цю розповідь доповнює спогад В. Яніва. Останній стверджував, що Я. Стецько був одним із крайових делегатів «Віденської» (конспіративна назва) конференції ОУН у Празі, що відбувалася в липні–серпні 1932 р. (Янів, 1974, с. 451). Саме під час цього заходу було вирішено оновити склад керівництва націоналістичного підпілля. За рішеннями конференції, Провід українських націоналістів (ПУН) на чолі з Є. Коновальцем здійснив низку кадрових призначень. Степан Бандера одержав посаду заступника крайового провідника ОУН на ЗУЗ, Іван Малюца – організаційного референта, а Ярослав Стецько – очільника ідеологічної референтури (Янів, 1974, с. 459).

У 1932 р. Ярослав Стецько вступає на філософський факультет університету Яна Казимира (тепер – Львівський національний університет ім. І. Франка). Згодом провідний діяч визвольного руху згадував про студентські роки у львівському виші так: «... там я студіював філософію, і філософію ту саму, що я хотів» (Романишин, 1986, с. 10). Поміж іншого йшлося про вивчення таких дисциплін, як метафізика, логіка, естетика, теорія і філософія права, римське право. Тривалий час Я. Стецько мешкав в Академічному домі у Львові на вул. Супінського (тепер – Коцюбинського) – в українському центральному студентському гуртожитку. Там він проводив зустрічі з іншими представниками націоналістичного руху, зокрема В. Куком. Відомо, що у студентські роки, крім підпільної роботи, Я. Стецько займався і легальною громадською діяльністю. Він належав до Товариства прихильників освіти при Науковому товаристві ім. Т. Шевченка (ЦДІАЛ-2, арк. 163–164). Ця організація займалася допомогою українським студентам у практичних питаннях. Товариство прихильників освіти опікувалося і фактично контролювало Академічний дім, його основними завданнями були громадська опіка над університетською молоддю, фінансова підтримка незаможних студентів, вирішення конфліктних ситуацій та захист студентства від свавілля польського держ-апарату (Бескид, 1962, с. 23–24).

Академічний дім у м. Львів (сучасний вигляд).

Джерело фото: <https://i0.wp.com/photo-lviv.in.ua/wp-content/uploads/2016/05/akadim07.jpg>

Як ідеологічний референт КЕ ОУН на ЗУЗ, Я. Стецько виконував низку завдань. Йшлося не лише про функції ідеолога. Серед його практичних обов'язків важливе місце займав контроль над змістом організаційних часописів і вишкільна робота з членством ОУН. Обійнявши 1932 р. посаду ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ, Я. Стецько став редактором провідного організаційного часопису на ЗУЗ – «Бюлетеня Крайової

екзекутиви ОУН». Видання виходило щомісяця, виконуючи функцію офіціозу націоналістичного руху. Часопис доносив важливі повідомлення до членства і прихильників та формував їхній світогляд ідеологічними публікаціями. Наклад сягав 1 500 примірників (Wysocki, 2003, s. 219). Паралельно з наглядом і формуванням змісту основного друкованого органу націоналістичного підпілля на Заході України Я. Стецько відповідав за зміст «Юнака», а також опікувався часописом «Юнацтво». Останній призначався для ремісничої та робітничої молоді, його редагував Ярослав Старух під наглядом ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ (Мороз, 2012, с. 49). Саме Я. Стецько спільно з І. Габрусевичем ініціював видання «Юнацтво» (Стасюк, 2000, с. 380). Його наклад доходив до 1 500–2 000 примірників, натомість «Юнака» – 500–1 000 (Wysocki, 2003, s. 219). Як головний редактор, Я. Стецько визначав загальний змістовий вектор усіх трьох підпільних місячників. Тож мав вирішальний вплив на внутрішнє наповнення націоналістичної пропаганди.

Головна мета як «Бюлетеня КЕ ОУН», так і решти організаційних видань націоналістичного руху, на думку Я. Стецька, полягала у психологічному переродженні українців із «рабської духовости в героїчну». Саме цю успішну світоглядну трансформацію він вважав основним результатом роботи часопису. Ярослав Стецько стверджував: «... найбільшим досягненням того підпільного видання і тільки того одного було етичне переродження молодого покоління, передусім, в сенсі абсолютної української правди і справедливости. Без огляду на те чи ворог є більше чи менше сильний» (Романишин, 1986, с. 14). Окрім редагування часописів ОУН, Я. Стецько здійснював і загальний контроль за змістом неперіодичних видань. Ішлося про різноманітні актуальні листівки та звернення (Романишин, 1986, с. 14). Подібні пропагандивні матеріали, на відміну від періодичних видань, спрямовувалися на українське населення, тобто мали зовнішнє призначення. Часто вони були покликані спонукати українців до конкретних дій. Наприклад, під час шкільної протестної акції 1933 р. КЕ ОУН на ЗУЗ забезпечила друк 98 тис. листівок і відозв та 6 тис. брошур (Посівнич, 2023, с. 68). При визначенні змісту неперіодичних видань Я. Стецько консультувався із представниками активу, які бачили ситуацію на місцях. Зокрема, про запитання, «які листівки потрібно» від ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ, під час зустрічі у Львові згадував тодішній організаційний референт Золочівського проводу ОУН В. Кук (Романюк, 2005).

Вагомим напрямом діяльності Я. Стецька як члена КЕ ОУН на ЗУЗ було проведення ідеологічних вишколів націоналістичного активу. Зокрема, у Львові він систематично працював на цій ниві із представниками студентських ланок організації. Вишкільні заходи зі студентами-націоналістами Я. Стецько проводив щотижня або ж що два тижні (Романишин, 1986, с. 16). Ідеологічні заняття мали важливе значення для підпільної організації, зміцнюючи переконаність її членів у правильності справи революційної боротьби за відновлення незалежності України. Загалом, вишколи Я. Стецько проводив переважно в межах Львова, за містом – лише у виняткових випадках (Романишин, 1986, с. 16). Як ідеологічний референт, він регулярно виголошував доповіді на суспільно-політичні теми. Тексти цих рефератів згодом публікували окремими брошурами (Книш, 1986, с. 216).

Під час роботи на посаді ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ Я. Стецько займався активною публіцистичною діяльністю. Очевидно, прагнучи донести власні думки до якнайширшої аудиторії, ідеолог націоналізму готував статті як до підпільних, так і до легальних націоналістичних видань. Основними часописами, де він друкував

свої роботи, був «Бюлетень КЕ ОУН» і молодіжний журнал «Студентський шлях», що виходив офіційно. Публікації в останньому видавав під псевдонімами «Свген Орловський», «е.-о.» та «О. Юрїв».

Треба зауважити, що статті в «Бюлетені КЕ ОУН» зазвичай не підписували жодним псевдонімом, що ускладнює справу визначення авторства текстів. У випадку з Я. Стецьком збереглася інформація про назви і приблизну тематику написаних для друку в підпільному виданні публікацій. Так, під час інтерв'ю з А. Бедрієм він згадував: «Я писав на дуже різномірні теми. Зокрема, я писав на тему “Процеси революційної боротьби”, на тему “Націоналізм і релігія”, на тему “Соціальний зміст націоналізму”. Окрім того актуальну тематику значить таку конфлікткову внутрішньо-українську і те ж на теми відношення до партійно-політичного світу» (Романишин, 1986, с. 14). Ще низка назв робіт Я. Стецька, опублікованих у підпіллі, відома завдяки матеріалам судового процесу над ідеологічним референтом КЕ ОУН на ЗУЗ та його побратимами. Зокрема, йдеться про публікації «Етичний зміст націоналізму» (Книш, 1986, с. 257), «Філософські засади українського націоналізму», «Право бездержавного народу: чи воно існує і зобов'язує?», також окремі праці на теми естетики, економіки та культури (ЦДАЛУ-4, арк. 154). Із самих назв текстів очевидно, що в підпільній публіцистиці Я. Стецько порушував широкий спектр світоглядних тем: від етичних, соціальних та політичних до релігійних і культурних. Тож у цих статтях він виступає ідеологом націоналізму, висуваючи власні концептуальні побудови в організаційному офіціозі.

Важливе значення для розуміння світогляду Я. Стецька має концептуальна стаття «Націоналізм і релігія». Під такою назвою ідеологічна публікація правого інтелектуала 1932 р. вийшла друком у підпільних часописах «Юнак» та «Бюлетень КЕ ОУН». Вона відображала ставлення до християнства та Церкви керівництва націоналістичного руху на ЗУЗ. У статті автор виклав свій погляд на фундаментальне питання взаємозв'язку між християнською релігією та ідеологією українського націоналізму. Націоналізм Я. Стецько трактував як «життєву течію», а не просто світогляд чи абстрактну доктрину. Натомість під релігією розумів духовний зв'язок людини з Абсолютом. Ідеологічний референт КЕ ОУН на ЗУЗ порушив проблему, яка, на його думку, полягала в тому, що про вартість релігії «загалом» робив висновок із опортунізму окремих церковних діячів, зокрема єпископа станіславівського Григорія Хомишина. При цьому автор наголосив, що не відмовляє невірющим українцям у праві бути націоналістами.

У цьому контексті Я. Стецько висловив власне бачення нації. Під останньою він розумів «органічне спаяння цих поодиноких воль волею збірности», наголошуючи на нерозривності зв'язку між мертвими, живими і ненародженими членами національної спільноти (Націоналізм і релігія, 1932, с. 5). Акцентував на волонтаристських елементах (волі до життя й волі до влади) як її засадничих підвалинах. Така позиція, очевидно, була наслідком впливу концепції «чинного націоналізму» Дмитра Донцова на світогляд молодого ідеолога ОУН. Християнство Я. Стецько трактував як релігію чину і боротьби. Він протиставляв цю націоналістичну інтерпретацію баченню «хомишинівського видання». Під останнім ідеолог націоналізму розумів трактування християнства релігією покори, а також політичний опортунізм частини греко-католицького духовенства. На переконання Я. Стецька, націоналізм – найкращий шлях для особистості не тільки до задоволення своїх людських потреб, а й до «осягнення найвищого ідеалу християнського життя». Джерелом для реалізації обох цілей він вважав свободу людської волі, виражену в альтруїстичний спосіб. Ідеолог українського націоналізму писав: «... через

це життя, боротьбу – до того життя. Через націоналізм до Абсолюта!» (Націоналізм і релігія, 1932, с. 5).

Ярослав Стецько виступає за синтез християнства та націоналізму. Позитивними прикладами в цьому контексті для нього є дії бельгійського кардинала Дезире Мерсьє (Désiré Mercier) і польського єпископа Владислава Бандурського (Władysław Bandurski), які «зуміли відчутти й зрозуміти правдиву суть життя й змісл Христової віри» (Націоналізм і релігія, 1932, с. 6). Також у публікації «Націоналізм і релігія» він торкнувся питання застосування християнської етики у вихованні молоді. Позитивно оцінював вплив християнства на юне покоління, мовлячи про створення стимулів, які спонукають молодих людей жити в духовній чистоті. Ярослав Стецько наголошував на важливості сповіді як практики, що зміцнює волю людини, а також відзначав користь від присутності у храмах для «духової регенерації». З огляду на це ідеолог націоналізму зауважував: «... у практичній площині інституції церкви є високовартісні, з виховних оглядів» (Націоналізм і релігія, 1932, с. 6).

У прикінцевій частині статті Я. Стецько зазначав, що націоналістичний рух усіляко протидіятиме прищеплюванню уявлення про християнство як релігію покори та капітуляції. Натомість висунув тезу про потребу поширення в суспільстві інтерпретації Христової віри як релігії чину й боротьби. Для цього, на його думку, важлива та бажана наявність священників-націоналістів (Націоналізм і релігія, 1932, с. 6).

У легальній пресі Я. Стецько почав друкувати свої ідеологічні статті 1933 р. Для цього він обрав фактично підконтрольний ОУН популярний молодіжний журнал «Студентський шлях». Видання, яке редагували націоналісти Володимир Янів і Микола Дужий, було провідним часописом організованого українського студентства. З лютого 1933 р. воно мало статус офіційного органу Центрального союзу українського студентства (ЦЕСУС) (Янів, 1983, с. 76). З огляду на це, часопис неабияк впливав на світогляд національно орієнтованої молоді, яка здобувала вищу освіту. Наклад «Студентського шляху» на 1933 р. становив близько 1 000 примірників (Колодзінський, 1933, с. 182).

Першу статтю у «Студентському шляху» під назвою «Завваги. На маргінесі дискусії про Орден мої думки» Я. Стецько присвятив фундаментальній проблемі засад націоналістичної організації. У вступній частині ідеологічний референт КЕ ОУН на ЗУЗ виклав свої міркування щодо ролі еліт у житті національних спільнот. Він висловив думку, що саме деградація провідної верстви зазвичай стає причиною занепаду нації. Ярослав Стецько стверджував: «... двигнути мусить націю її ж еліта, що віднаходить згублений продовж десяток літ давній міт і що його продовжує. Коли ж еліта – тобто найкращі з народу (з-поміж селян, ремісників, робітників, інтелігентів і яких ще хочете верств без розбору) – характером слабне, коли вона невихована й не виховується і народу не виховує, приходить упадок нації, всяка залежність від других націй, що мають здорову еліту» (е.-о, 1933, с. 140). Показово, що до еліти, з погляду ідеолога ОУН, належали найкращі представники всіх прошарків соціуму нації, а не конкретної станової групи. Належні до провідної верстви, на думку Я. Стецька, мають змагати за здійснення ідеї нації, а сам процес участі в такій боротьбі єднає їх в один гурт (е.-о, 1933, с. 141).

В основній частині ідеологічно-філософської статті Я. Стецько окреслив суть націоналістичного «ордену» – певної організації національної еліти. Під цією назвою автор мав на увазі ОУН (Косик, 1987, с. 18). Фундаментальною засадою об'єднання людей у «націоналістичний орден» вважав захоплення спільною великою ідеєю. Всі інші організаційні підвалини, на зразок дисципліни, формуються із цієї ідейної основи

(е.-о, 1933, с. 141). Водночас, на переконання ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ, окремі якості, на кшталт аскетизму, не можуть бути критерієм добору до лав «ордену». Він наголошував: «... лени Націоналістичного Ордену – це ніякі не сумні аскети-песимісти, зневірені життям люди, навпаки – це радісні творці життя, діти весни» (е.-о, 1933, с. 142).

Показово, що Я. Стецько у статті продемонстрував прихильність до індивідуалізму та свободи вибору в житті націоналістів. Він негативно оцінив можливість уніфікації способу життя членства націоналістичної організації. «Не можна механізувати цілості життя кожного члена Ордену, брати усе механічно під один шаблон, бо кожний член Ордену – це окрема індивідуальність і індивідуальність непересічна», – стверджував ідеологічний референт КЕ ОУН на ЗУЗ. Також Я. Стецько наголошував на елітарності орденського об'єднання, чітко відмежовуючи його від політичних партій. Він писав: «... всеціло віддатися ідеї може тільки меншість, тому “ідеєю Ордену є активна меншість”, тому “це не рецепт для масового вжитку”. І не закладається Ордену, як закладається партію. Орден твориться» (е.-о, 1933, с. 143).

В ідеологічній статті про «Орден» Я. Стецько фактично відрефлексував на публікацію Д. Донцова «Партія чи Орден?». Пізніше він згадував, що в низці власних текстів 1930-х років прагнув уточнити та доповнити зміст робіт редактора «Вістника» (Романишин, 1986, с. 37). Фактично, йшлося про своєрідну критику думок Д. Донцова. З одного боку, у «Заввагах» Я. Стецька значною мірою відчувається вплив волонтаристських ідей редактора «Вістника» та його концепції еліти як визначального чинника в житті національної спільноти. Ідеологічний референт КЕ ОУН на ЗУЗ залюбки цитував міркування Д. Донцова з «Партія чи Орден», покликаючись на його авторитет (е.-о, 1933, с. 142–143). Із другого – помітні відмінності в поглядах на вказану проблематику редактора «Вістника» та Я. Стецька. Так, ідеологічний референт КЕ ОУН на ЗУЗ критично поставився до думки про засадничу важливість аскетизму для членів «ордену», яку висловлював Д. Донцов (Донцов, 1933, с. 123). Також показово, що редактор «Вістника» мовив про «орден» в українському контексті як про поки неіснуюче, проте бажане явище (Донцов, 1933, с. 134), натомість Я. Стецько чітко наголошував: «Орден не тільки існує сьогодні, але й якісно настільки сильніший, що існує жорстокий фільтр, крізь який він переходить, існує цей фільтр саме в цій політичній системі, яку даний Орден руйнує, за що вона грозить кожному з його визнаців особистим фізичним небуттям» (е.-о, 1933, с. 143). Відносини молодого Я. Стецька з Д. Донцовим потребують окремого висвітлення. Відомо, що ідеологічний референт КЕ ОУН на початку 1930-х років спільно із С. Бандерою неодноразово відвідував редакцію «Вістника» та вів розмови з головним редактором (Галамай, 2003, с. 47).

Інша стаття Я. Стецька під назвою «Небезпечні сугестії» присвячена критиці поглядів опонентів ОУН із табору легальних українських сил. Вона була підготовлена до друку в першому номері «Студентського шляху» за 1934 р. Показово, що польські цензори намагалися не допустити її поширення, конфіскуючи з видання всі сторінки публікації (Юрїїв, 1934, с. 2–6). Ярослав Стецько розглянув роль суспільних інституцій у житті нації. Не погоджуючись із думкою опонентів ОУН про їхнє вирішальне значення, він зауважував, що вони є «явищами похідного порядку» від волі нації до життя (Косик, 1987, с. 21).

Засуджуючи мінімалізм українських «опортуністів», що зосереджувалися на збереженні наявних установ, Я. Стецько протиставив йому максималізм націоналістичного

руху. Останній він розумів як скерування національної енергії на «якнайширшу площину» та прагнення до «найдалших перспектив». Очевидно, під цими загальними формулюваннями автор мав на увазі пряму збройну боротьбу за незалежність. При цьому Я. Стецько спростував закиди на адресу націоналістичного руху щодо боротьби проти національних інституцій і спроби їх «опоганювати національний провід». Полемізуючи, зокрема з часописом УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання) «Діло», ідеологічний референт КЕ ОУН на ЗУЗ зазначав, що націоналісти не протистоять культурним і суспільним інституціям, а очищують їх від чужого змісту. Він наголошував, що представники визвольного руху ідейно опановують українські установи, щоб останні збільшували і посилювали «зріст цих позитивних сил, які поставили собі за завдання не «вдержати те, що маємо», але «здобути те, що хочемо» (Косик, 1987, с. 24).

Дві статті у «Студентському шляху» Я. Стецько присвятив етично-ціннісній проблематиці. У публікації «Боротьба для боротьби чи змагання за вартості» ідеологічний референт КЕ ОУН на ЗУЗ виклав свої міркування щодо природи боротьби. Останню він не трактує як цінність у собі, акцентуючи, що вона має вартість лише тоді, коли є змаганням за позитивні, зокрема національні, ідеали (Орловський, 1934а, с. 137). Натомість, до звеличення самого процесу боротьби, незалежно від її ідейного забарвлення, Я. Стецько ставиться негативно, як і до «боротьби заради боротьби» без конкретних цілей. Зокрема, він засуджував глорифікацію протиборства, що ведеться з егоїстичних мотивів, указуючи на загрози такої практики для соціуму й анархічні нотки. Як студент 2-го курсу філософського факультету університету Яна Казимира, Я. Стецько негативно характеризував анархічний індивідуалізм, притаманний філософії німецьких мислителів Макса Штірнера (Max Stirner) та Фрідріха Ніцше (Friedrich Nietzsche). Водночас позитивно оцінив волюнтаристські концепції останнього (Орловський, 1934а, с. 138).

Закономірно, що нація як спільнота для ідеологічного референта ОУН стояла вище за інтереси особи. На противагу анархічному індивідуалізму Я. Стецько висунув тезу про індивідуалістичний націоналізм. Останній, на його думку, «це збереження принципу індивідуального почину, щоби, проявившись, виходив він у користь національної спільноти» (Орловський, 1934а, с. 138). Центральним елементом позитивної боротьби ідеологічний референт КЕ ОУН вважав ідею національно-етичного самоздійснення. У ціннісній площині Я. Стецько відкидав релятивізм. Натомість, мовив про «абсолютні інтегральні вартості». Етичні цінності поряд із вольовими та традиційно історичними ідеолог ОУН вважав елементами, що «виповняють зміст нації» (Орловський, 1934а, с. 138).

Другу статтю на ціннісну тематику Я. Стецько опублікував під назвою «За синтезу вартостей». У ній він виклав думки щодо проблеми матеріалізму-ідеалізму в контексті українського політичного життя. Констатуючи брак гармонійного поєднання матеріальних та ідеалістичних цінностей, Я. Стецько навів приклад гетьманців, що через відданість класократичній доктрині фактично стали «націонал-матеріалістами». Натомість, він стверджував належне поєднання націоналістичним рухом різних вартостей. В останньому, на думку Я. Стецька, забезпечена «гармонія між волюнтаристичним ідеалізмом й ідеалістичною життєвою практикою» (Орловський, 1934б, с. 230). Водночас ідеолог ОУН відзначив, що націоналізм не відкидає матеріальних цінностей. Він вказував на хибність думки про засадниче «зло» від економічних вартостей, констатуючи вирішальний вплив на використання цих засобів людини. Зрештою, Я. Стецько дійшов висновку, що питання про те, який із ціннісних компонентів важливіший, «в обличчі синтетичного погляду не існує» (Орловський, 1934б, с. 231).

Окреме місце в публіцистиці Я. Стецька періоду перебування на посаді ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ займає есе «За творців нової дійсності». У доволі розлогіму тексті автор поділився міркуваннями про феномен героїзму та його джерела. Серед останніх ідеолог ОУН надав великого значення красі рідної землі та пов'язаної з нею любові до української природи. Остання, за словами Я. Стецька, «дає таке сильне почуття власної сили і величі, що людина ставала б до бою з усіма й найважчими перешкодами» (Орловський, 1934с, с. 148). Серед якостей, що відрізняють героїв від звичайних людей, ідеологічний референт КЕ ОУН на ЗУЗ виділив такі характеристики, як напруга волі, фанатична відданість ідеї, глибоке засвоєння етичних максим. Коріння цього Я. Стецько вбачав в ідеалізмі – «героїзм є вислідом ідеалізму» (Орловський, 1934с, с. 150).

Ярослав Стецько виступав проти використання самого слова «жертвність» у контексті боротьби й загибелі героя за інтереси спільноти. Адже така лексема вказувала на «зречення дечого в користь загального добра», а не виконання власного обов'язку щодо спільноти. Торкаючись питання егоїзму, Я. Стецько висловив думку про його надмірний розвиток. Він вважав, що індивідуалістичне прагнення до задоволень має бути обмежене, натомість праця на користь спільноти повинна стати загальним обов'язком. Водночас констатував, що подолати егоїзм під силу не багатьом. Саме ця меншість складає «провідний елемент» і називається героями (Орловський, 1934с, с. 153).

Загалом, варто погодитися з думкою О. Багана, що публікації Я. Стецька у «Студентському шляху» виявляли залежність від «ідейних авторитетів доби (передусім Д. Донцова) є ще стилістично й концептуально необробленими» (Баган, 2008, с. 21). Водночас варто зауважити, що в серії статей у легальному націоналістичному часописі автор продемонстрував непересічні публіцистичні здібності, виявивши себе самостійним і оригінальним політичним мислителем. Ярослав Стецько як ідеолог націоналізму пропагував основні засади правої філософії Дмитра Донцова: ідеалізм, волонтаризм, максималізм у боротьбі. Водночас він демонстрував критичне ставлення до окремих думок редактора «Вістника», а також прихильність до індивідуалізму, етичних цінностей і розуміння потреби поєднання матеріального з ідеалістичним.

У літературі можна побачити твердження про публікацію статей Я. Стецька в часописі «Наш клич» 1933 р. Так, О. Зайцев вважає, що, ймовірно, ідеологічний референт КЕ ОУН на ЗУЗ видавав статті під криптонімом «С.О.» в легальному націоналістичному тижневику (Зайцев, 2014, с. 244, 293). При цьому Я. Стецькові приписують твердження в тексті «Війна стабілізується» про зв'язок між німецьким націонал-соціалізмом, італійським фашизмом та українським націоналізмом як силами, що своїми успіхами створюють ланки однієї «світової націоналістичної революції» (С.О., 1933а, с. 2). Окремі іноземні історики також вважають автором цієї публікації ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ. Зокрема, її приписують Я. Стецькові чеський історик Давид Свобода (David Svoboda) й американський дослідник Марко Царинник (Marco Carunyk), акцентуючи увагу на тезі про зв'язок українського націоналізму з ідеологіями тоталітарної Італії та Третього Райху (Svoboda, 2021, s. 480). Подібні гіпотези позбавлені наукового підґрунтя. Невідомо жодних фактів, які би свідчили про публікацію Я. Стецьком своїх статей у «Нашому кличі», про це немає згадок ані в його спогадах, ані в інших джерелах. Також нема ніяких свідчень про використання ідеологічним референтом КЕ ОУН на ЗУЗ у вказаний період криптоніму «С.О.». Водночас відомо про роботу в редакції «Нашого кличу» націоналістичного публіциста, референта з підрадянських

справ Івана Мітринги, що послуговувався псевдонімом «Сергій Орелюк» (Посівнич, 2010, с. 70). Є підстави вважати, що криптонім «С.О.» був скороченням цього псевдо. Про авторство І. Мітринги, приписаної Я. Стецькові статті, опосередковано свідчить той факт, що в наступних випусках «Нашого кличу» дописувач із криптонімом «С.О.» концентрував увагу на радянській проблематиці (див.: С.О., 1933b, с. 3; С.О., 1933c, с. 2). Природно, що провідним фахівцем із більшовицьких питань у КЕ ОУН на ЗУЗ був саме референт підрадянських справ «Сергій Орелюк».

Серед найближчих соратників із націоналістичного табору в цей період громадсько-політичної діяльності Ярослав Стецько згадував Зенона Коссака, Михайла Колодзінського та Степана Бандеру (Романишин, 1986, с. 15). Із майбутнім провідником визвольного руху юнак близько познайомився в Академічному домі (ЦДІАЛУ-2, арк. 164). Вони співпрацювали на пропагандивній ниві. Так, Я. Стецько спільно із С. Бандерою опікувався підпільною друкарнею, що з 1930 р. діяла в с. Завадів Стрийського повіту, передаючи кошти на її потреби (Посівнич, 2023, с. 60). Згодом, у 1932 р., вони спільно винаймали житло на вул. Львівських дітей (тепер – героїв УПА) у Львові. Згодом під час допиту С. Бандера так схарактеризував ідеологічного референта КЕ ОУН: «Я впевнений, що він був націоналістом ... Стецька я знаю як начитану, культурну людину» (ЦДІАЛУ-1, арк. 29). Після атентату на польського комісара Емілія Чеховського (Emilian Czechowski) в березні 1932 р. Ярослава Стецька заарештували разом із Степаном Бандерою, проте за 24 години відпустили за браком доказів. Інший арешт ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ польською поліцією відбувся в жовтні 1933 р. після замаху Миколи Лемика на сталінського емісара Олексія Майлова в амбасаді СРСР у Львові. Ярослав Стецько провів за ґратами два місяці (Мельничук, Сагайдак, Уніят, 2010, с. 31).

Ярослав Стецько як ідеологічний референт брав активну діяльність у роботі КЕ ОУН на ЗУЗ. Зокрема, долучався до регулярних засідань проводу у Львові (Романишин, 1986, с. 19). Ці наради відбувалися у стінах підконтрольного Товариству прихильників освіти Академічного дому. Відповідно, Я. Стецько зазвичай був задіяний в обговоренні й ухваленні головних рішень щодо важливих кроків підпілля. Зокрема, відомо, що він брав участь у засіданні КЕ ОУН на ЗУЗ навесні 1934 р., на якому керівництво націоналістичного руху розглядало можливість створення власних партизанських відділів – «зелених кадрів» (Що сказав Макарушка? 1935, с. 8). Також Я. Стецько взяв участь у важливій конференції ОУН у Берліні, що відбулася в червні 1933 р. На зібранні за участю 30 провідних членів організації точилися жваві дискусії щодо подальшої тактики націоналістичного руху (Врецьона, 1974, с. 476). Ярослав Стецько спільно з іншими «крайовиками» на чолі зі С. Бандерою обстоював революційну безкомпромісність, сперечаючись щодо цього з більш поміркованими закордонними членами ПУН.

Окремі свідчення соратників Я. Стецька проливають світло на його повсякдення в означений період і манери поведінки. Так, М. Климишин зазначав у спогадах: «В моєму помешканні перебував деякий час Я. Стецько, який постійно читав, писав або поправляв машинописи, а пізно увечері, коли ми вже були в ліжках, починав “напахати” мене ідеологічними знаннями» (Климишин, 1987, с. 94). Інший соратник ідеолога українського націоналізму С. Галамай із подивом згадував, як Я. Стецько зосереджено працював над власними текстами в Академічному домі, попри шум і галас довкола (Галамай, 2003, с. 63–64). Натомість, В. Кукові запам’яталася звичка ідеологічного референта КЕ ОУН використовувати книжні іноземні слова, що часто були малозрозумілими для оточення (Романюк, 2005). Із цих спогадів вимальовується портрет молодого

українського інтелігента, що з ентузіазмом занурювався в розумову роботу на користь націоналістичного підпілля. Активну діяльність у визвольному русі Я. Стецько проводив, незважаючи на слабе здоров'я. За свідченням С. Бандери, ідеологічний референт КЕ ОУН на ЗУЗ страждав на туберкульоз кісток (ЦДІАЛУ-1, арк. 29).

Польська поліція доклала зусиль для виявлення складу КЕ ОУН. Ярослав Стецько згадував, що у Львові йому та побратимам «ставали на п'яти», тож він вирішив змінити місце проживання (Романишин, 1986, с. 22). Ідеолог націоналізму перебрався до Кракова, де оселився в М. Климишина. За матеріалами судової справи проти Я. Стецька, це відбулося не пізніше березня 1933 р. (ЦДІАЛУ-3, арк. 11). У Краків, окрім ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ, через загрозу викриття поліцією у Львові перемістилися інші чільні діячі організації, що працювали на ниві пропаганди, зокрема пропагандивний референт Ярослав Спольський (Климишин, 1987, с. 94). Проте переїзд не допоміг Я. Стецькові уникнути уваги співробітників репресивного апарату Другої Речі Посполитої – спершу за ним почали стежити, а вже після виїзду з Кракова 14 червня 1934 р. його заарештувала польська поліція.

Два роки перебування молодого студента Я. Стецька на посаді ідеологічного референта КЕ ОУН характеризуються плідною різноплановою активністю. Під час насиченої праці головного редактора підпільних видань та активної публіцистичної роботи юнак зробив вагомий внесок у справу розвитку українського націоналістичного руху. У практичній (пропагандивній) площині він відіграв важливу роль у популяризації ідей ОУН, а в теоретичному вимірі Я. Стецько, незважаючи на юний вік, продемонстрував себе оригінальним політичним мислителем. Здобутий за 1932–1934 рр. досвід став для нього цінним ресурсом у подальшій політичній діяльності та значною мірою визначив траєкторію його самореалізації у визвольному русі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- Баган, О. (2008). *Ідея і чин Ярослава Стецька*. Київ.
- Бескид, Ю. (1962). *Український академічний дім у Львові. Кузня українського мозку й характеру*. Торонто: На сторожі.
- Врецьона, Є. (1974). Мої зустрічі з полковником. В *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 466–481.
- Галамай, С. (2003). *У боротьбі за Українську Державу. Спогади*. Львів: Мс. е-о. (1933, квітень–травень). Завваги. (Мої думки на маргінесі дискусії про Орден). *Студентський шлях, 4–5(25–26)*, 140–143.
- Донцов, Д. (1933). Партія чи Орден? *Вістник, 1/2*, 116–134.
- Інтерв'ю з Василем Куком, записане у м. Київ 22 липня 2005 р. *Архів Михайла Романюка*.
- Зайцев, О. (2014). *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): генеза, еволюція, порівняльний аналіз* [дис. ... д-ра іст. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. <https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/2685/Zaitsev%20Dissertation.pdf?sequence=4&isAllowed=y>
- Климишин, М. (1987). *В похіді до волі: в 2 т., 1*. Детройт: Українська книгарня.
- Климишин, М. (2002). Ярослав Стецько. (До 90-річчя від дня народження Голови Українського Державного Правління в 1941 році, Голови Проводу Організації Українських Націоналістів, Голови Антибольшевицького Бльоку Народів). *Визвольний шлях: суспільно-політичний і науково-літературний місячник, 1(646)*, 46–52.

- Книш, З. (1986). *Варшавський процес ОУН*: в 2 т., 2. Торонто: Срібна Сурма.
- Колодзінський, М. (1933, червень–липень). Думки з нагоди надходжчих ферій. *Студентський шлях*, 6–7(26–27), 181–183.
- Косик, В. (ред.). (1987). *Ярослав Стецько. Твори*: в 2 т. (Т. 1: Українська визвольна концепція). Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів.
- Мельничук, Б., Сагайдак, М., Уніят, В. (2010). *Великий українець з Тернопілля*. Тернопіль: Астон.
- Мірчук, П. (1968). *Нарис історії ОУН*. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво.
- Мороз, В. (упоряд.). (2012). *Літопис УПА. Нова серія* (Т. 21: Ярослав Старух. Документи і матеріали). Київ; Торонто: Літопис УПА.
- Муравський, В. (упоряд.). (2006). *Конгрес українських націоналістів 1929 р. Документи і матеріали*. Львів.
- Націоналізм і релігія. (1932, серпень–вересень). *Юнак*, 8–9(26–27), 4–7.
- Орловський, Є. (1934а, травень–червень). Боротьба для боротьби чи змагання за вартості. *Студентський шлях*, 5–6(37–38), 136–140.
- Орловський, Є. (1934б, липень–серпень). За синтезу вартостей. *Студентський шлях*, 7–8(39–40), 229–231.
- Орловський, Є. (1934с, травень–червень). За творців нової дійсності. *Студентський шлях*, 5–6(37–38), 147–153.
- Посівнич, М. (2010). *Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках*. Львів.
- Посівнич, М. (2023). *Степан Бандера. Провідник української ідеї*. Київ: Наш формат.
- Рebet, Л. (1964). *Світла і тіні ОУН*. Мюнхен: Український Самостійник.
- Романишин, Д. (упоряд.). (1986). Розмови достойного Ярослава Стецька з д-ром Анатолем Бедриєм, переведені і записані на лентах дванадцять касеток в часі від 17 до 23 червня 1985 року в місці постою. *Архів УІС ОУН в Лондоні*.
- С. О. (1933а, 19 березня). Війна стабілізується (огляд світових подій). *Наш клич*, 1, 2.
- С. О. (1933б, 28 травня). Дещо про хвильовізм. *Наш клич*, 10, 3.
- С. О. (1933с, 16 липня). Микола Скрипник застрілюється. *Наш клич*, 17, 2.
- Стасюк, О. (2000). Видавнича діяльність ОУН в міжвоєнний період. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 7, 377–386.
- ЦДІАЛУ-1**: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 371 (Шухевич Степан (1877–1945), адвокат, громадський і військовий діяч, видавець, публіцист), оп. 1, спр. 76, арк. 29.
- ЦДІАЛУ-2**: ЦДІАЛ України, ф. 371, оп. 1, спр. 77, арк. 163–164.
- ЦДІАЛУ-3**: ЦДІАЛ України, ф. 371, оп. 1, спр. 78, арк. 11–13.
- ЦДІАЛУ-4**: ЦДІАЛ України, ф. 371, оп. 1, спр. 75, арк. 154.
- Що сказав Макарушка? (1935, 28 листопада). *Наш прапор*, 92(294), 7–8.
- Юрїїв, О. (1934, січень–лютий). Небезпечні сугестії. *Студентський шлях*, 1–2(33–34), 2–6.
- Янів, В. (1974). Зустріч з полк. Є. Коновальцем на тлі настроїв доби. В *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 426–465.
- Янів, В. (1983). *Студії та матеріали до новішої української історії*: в 2 т., 2. Мюнхен.

Wysocki, R. (2003). *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Svoboda, D. (2021). *Jablko z oceli: Zrod, vývoj a činnost ukrajinského radikálního nacionalismu v letech 1920–1939*. Praha: Academia.

REFERENCES

Bahan, O. (2008). *Ideia i chyn Yaroslava Stetska*. Kyiv (in Ukrainian).

Beskyd, Yu. (1962). *Ukrainskyi akademichnyi dim u Lvovi. Kuznia ukrainskoho mozku y kharakteru*. Toronto: Na storozhi (in Ukrainian).

Vretsona, Ye. (1974). *Moi zustrichi z polkovnykom*. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba*. München, 466–481 (in Ukrainian).

Halamai, S. (2003). *U borotbi za Ukrainsku Derzhavu. Spohady*. Lviv: Ms. (in Ukrainian).

e-o. (1933, Kviten–Traven). *Zavvahy*. (Moi dumky na marginesi diskusii pro Orden). *Studentskyi shliakh*, 4–5(25–26), 140–143 (in Ukrainian).

Dontsov, D. (1933). *Partiia chy Orden? Vistnyk*, 1/2, 116–134 (in Ukrainian).

Interviu z Vasylem Kukom, zapysane u m. Kyiv 22 lypnia 2005 r. [Interview]. *Arkhiv Mykhaila Romaniuka* (in Ukrainian).

Zaitsev, O. (2014). *Ukrainskyi intehralnyi natsionalizm (1920–1930-ti roky): heneza, evoliutsiia, porivnialnyi analiz* [Doctoral thesis, Instytut ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy]. https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/2685/Zaitsev%200_Dissertation.pdf?sequence=4&isAllowed=y (in Ukrainian).

Klymyshyn, M. (1987). *V pokhodi do voli: v 2 t., 1*. Detroit: Ukrainska knyhnarnia (in Ukrainian).

Klymyshyn, M. (2002). *Yaroslav Stetsko*. (Do 90-richchia vid dnia narodzhennia Holovy Ukrainskoho Derzhavnoho Pravlinnia v 1941 rotsi, Holovy Provodu Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv, Holovy Antybolshhevetskoho Bloku Narodiv). *Vyzvolnyi shliakh: suspilno-politychni i naukovo-literaturni misiachnyk*, 1(646), 46–52 (in Ukrainian).

Knysh, Z. (1986). *Varshavskiy protses OUN: v 2 t., 2*. Toronto: Sribna Surma (in Ukrainian).

Kolodzynskiy, M. (1933, Cherven–Lypen). *Dumky z nahody nadkhodiachykh ferii*. *Studentskyi shliakh*, 6–7(26–27), 181–183 (in Ukrainian).

Kosyk, V. (Ed.). (1987). *Yaroslav Stetsko. Tvory: v 2 t. (T. 1: Ukrainka vyzvolna kontseptsiiia)*. München: Vydannia Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv (in Ukrainian).

Melnychuk, B., Sahaidak, M., & Uniat, V. (2010). *Velykyi ukrainets z Ternopillia*. Ternopil: Aston (in Ukrainian).

Mirchuk, P. (1968). *Narys istorii OUN*. München; London; New-York: Ukrainske vydavnytstvo (in Ukrainian).

Moroz, V. (Comp.). (2012). *Litopys UPA. Nova seriia* (T. 21: Yaroslav Starukh. Dokumenty i materialy). Kyiv; Toronto: Litopys UPA (in Ukrainian).

Muravskiy, V. (Comp.). (2006). *Kongres ukraïnskykh natsionalistiv 1929 r. Dokumenty i materialy*. Lviv: Tsentri doslidzhen vyzvolnoho rukhu (in Ukrainian).

Natsionalizm i relihiia (1932, Serpen–Veresen). *Yunak*, 8–9(26–27), 4–7 (in Ukrainian).

Orlovskiy, Ye. (1934a, Traven–Cherven). *Borotba dlia borotby chy zmahannia za vartosti*. *Studentskyi shliakh*, 5–6(37–38), 136–140 (in Ukrainian).

- Orlovskiy, Ye. (1934b, Lypen–Serpen). Za syntezu vartostei. *Studentskyi shliakh*, 7–8(39–40), 229–231 (in Ukrainian).
- Orlovskiy, Ye. (1934c, Traven–Cherven). Za tvortsiv novoi diisnosti. *Studentskyi shliakh*, 5–6(37–38), 147–153 (in Ukrainian).
- Posivnych, M. (2010). *Voienno-politychna diialnist OUN u 1929–1939 rokakh*. Lviv (in Ukrainian).
- Posivnych, M. (2023). *Stepan Bandera. Providnyk ukrainskoi idei*. Kyiv: Nash format (in Ukrainian).
- Rebet, L. (1964). *Svitla i tini OUN*. München: Ukrainskiy Samostiinyk (in Ukrainian).
- Romanyshyn, D. (Comp.). (1986). Rozmovy dostoinoho Yaroslava Stetska z d-rom Anatolem Bedriiem, perevedeni i zapysani na lentakh dvanadtsiat kasetok v chasi vid 17 do 23 chervnia 1985 roku v misti postoiu. *Arkhiv UIS OUN v Londoni* (in Ukrainian).
- S. O. (1933a, Berezen 19). Viina stabilizuietsia (ohliad svitovykh podii). *Nash Klych*, 1, 2 (in Ukrainian).
- S. O. (1933b, Traven 28). Deshcho pro khvylovizm. *Nash Klych*, 10, 3 (in Ukrainian).
- S. O. (1933c, Lypen 16). Mykola Skrypnyk zastrilyvsia. *Nash Klych*, 17, 2 (in Ukrainian).
- Stasiuk, O. (2000). Vydavnycha diialnist OUN v mizhvoiennyi period. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 7, 377–386 (in Ukrainian).
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv. (TsDIAL Ukrainy), F. 371 (Shukhevych Stepan (1877–1945), advokat, hromadskiy i viiskoviy diiach, vydavets, publitsyst), op. 1, spr. 76, ark. 29 (in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, f. 371, op. 1, spr. 77, ark. 163–164 (in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, f. 371, op. 1, spr. 78, ark. 11–13 (in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, f. 371, op. 1, spr. 75, ark. 154 (in Polish).
- Shcho skazav Makarushka? (1935, Lystopad 28). *Nash prapor*, 92 (294), 7–8 (in Ukrainian).
- Yuriiv, O. (1934, Sichen–Liutyi). Nebezpechni suhestii. *Studentskyi shliakh*, 1–2(33–34), 2–6 (in Ukrainian).
- Yaniv, V. (1974). Zustrich z polk. Ye. Konovaltsem na tli nastroiv doby. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba*. München, 426–465 (in Ukrainian).
- Yaniv, V. (1983). *Studii ta materiialy do novishoi ukrainskoi istorii*: v 2 t., 2. München (in Ukrainian).
- Wysocki, R. (2003). *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia*. Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish).
- Svoboda, D. (2021). *Jablko z oceli: Zrod, vývoj a činnost ukrajinského radikálního nacionalismu v letech 1920–1939*. Praha: Academia (in Czech).

Nazar KOSENKO

*PhD Student of the Department of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0650-5478>
e-mail: nazzarkossenko@gmail.com*

**ACTIVITIES OF YAROSLAV STETSKO
IN THE REGIONAL EXECUTIVE OFFICE OF THE OUN
IN WESTERN UKRAINIAN LANDS (1932–1934)**

On the basis of archival documents, memoirs, and materials from periodicals, the activity of Yaroslav Stetsko as the ideological referent of the Regional Executive of the Organization of Ukrainian Nationalists in Western Ukrainian Lands (KE OUN on ZUZ) in 1932–1934 was investigated. The main areas of activity of Ya. Stetska in the position of ideological referent of the KE OUN at ZUZ were analyzed. The details of his work as the editor-in-chief of underground publications of the nationalist movement have been revealed. The activist's activity in the field of conducting ideological training for the membership of the OUN is characterized. The subject of Ya. Stetska's articles of the specified period, his approach to formulating the content of nationalist publications are outlined.

Through the analysis of journalistic articles of the activist in the underground and legal press, his views as an ideologue of nationalism on the relationship between nationalism and religion and the church, the role of elites in the life of the nation, the principles of the nationalist underground, the processes of struggle and ethical values, the problems of individualism and collectivism, material and immaterial values were revealed. The attitude of Ya. Stetsko to the philosophy of current nationalism of D. Dontsov is clarified. The views of a member of the Central Committee of the OUN on social and cultural institutions, his thoughts on the phenomenon of heroism and its sources, and the problem of egoism were analyzed. It was established that, despite his young age, Ya. Stetsko showed himself to be a deep and original political thinker.

The statement about the publication of articles in the weekly «Nash Klych» by the ideological referent of the KE OUN at ZUZ was refuted. The circle of Ya. Stetska's closest associates is established, and his relationship with S. Bandera is characterized. Certain aspects of the everyday ideological referent of the KE OUN at ZUZ, his daily life, are highlighted. The circumstances of Ya. Stetska's move to Krakow are described.

The significant contribution of Ya. Stetska to the development and spread of the ideology of Ukrainian nationalism was established.

Keywords: Yaroslav Stetsko, Ukrainian liberation movement, ideology of Ukrainian nationalism, OUN, interwar period, social and political activity.

Юрій ОСІНЧУК

*кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>
e-mail: osinchuk@gmail.com*

Ольга КРОВИЦЬКА

*кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6707-5539>
e-mail: sadovyi7@gmail.com*

З ІСТОРІЇ НАЙМЕНУВАНЬ УРОЧИЩ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI–XVIII СТОЛІТЬ

Зазначено, що ономастика – це важливий розділ лінгвістики, який у різних наукових ділянках вивчає власні імена. Зауважено, що, класифікуючи оніми, натрапляємо і на топоніми, зокрема назви географічних об'єктів різних властивостей та конфігурації, серед них – найменування урочищ, що виникають завдяки появі конкретної ситуації, події тощо. Констатовано, що в них закарбовується історико-географічна пам'ять кількох поколінь.

Найкращим джерелом для вивчення мікротопонімів (назв урочищ) визначено давні писемні пам'ятки, серед яких переважають ділові документи, пов'язані з адміністративно-правовими відносинами та судочинством XVI–XVIII ст., що входять до джерел двох картотек історичних словників, зокрема Історичного словника українського языка (за ред. Є. Тимченка) та Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.

На зібраному фактичному матеріалі простежено функціонування слова «урочище» як апелятива, а також у складі словосполучень, які, власне, задокументовують це поняття в конкретно історичній ситуації. Щодо структури, то виявлено одно- та двочленні найменування, за семантикою – відапелятивні, відонімні, відонімно-апелятивні. Особливу увагу звернено на оніми відапелятивного походження, які засвідчено в реєстрі історичних словників або ж в ілюстративному матеріалі у словникових статтях багатозначних слів. Простежено, що афіксальний спосіб словотворення домінує при утворенні досліджуваних назв, а продуктивними словотвірними моделями в аналізованому матеріалі є назви, утворені за такою моделлю: «твірна основа іменникового походження + суфікси *-окъ*, *-никъ*». З'ясовано, що деяку кількість найменувань урочищ утворено внаслідок субстантивзації прикметників, окремі з них відображають особливості рельєфу конкретної території. Спостережено, що за частотою вживання переважають присвійні прикметники. В ілюстративному матеріалі українських історичних

словників відображено особливості творення назв урочищ у тогочасній мовній картині українського світу.

Ключові слова: апелятив, історичний словник, мікротопонім, онім, урочище.

Укладання українських історичних словників потребує постійних консультацій спеціалістів різних наукових галузей. Упродовж багатьох років із відділом української мови співпрацював видатний український лінгвіст, дослідник пам'яток української мови, член-кореспондент Національної академії наук (НАН) України, доктор філологічних наук, професор Василь Німчук. Його наукова спадщина нерозривно пов'язана не лише із вивченням і публікаціями писемних українських пам'яток, на основі яких він ґрунтовно вивчав та аналізував лексичну систему на різних хронологічних рівнях, а й з дослідженням окремих мовознавчих дисциплін, серед яких ономастика.

У наукових працях професор неодноразово звертався до ономастичних проблем на діалектних матеріалах, зокрема закарпатських говорів, наприклад: «Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами» (Німчук, 1962); «Українські прізвиська з суфіксами -(')ук, -чук та етимологічно споріднені утворення» (Німчук, 1964); «Українська ономастична термінологія» (Німчук, 1966); «Із історичної топонімії Закарпаття» (Німчук, 1976) тощо.

Багатий лексичний матеріал репрезентують пам'ятки різних стилів і жанрів, які входять до канону джерел Словника української мови XVI – першої половини XVII ст., над укладанням якого працюють науковці відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України від 1975 р., та картотеки Історичного словника українського язика за ред. Євгена Тимченка, залучено також окремі пам'ятки із видання «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.» (ДДГ). Зауважмо, що серед джерел цих словників переважають тексти ділового письменства, що ввійшли до окремих опублікованих і рукописних збірок, зокрема: «Акти Житомирського міського уряду» (кінець XVI ст.), «Акти Бориспольського мейського уряду» (1612–1699), «Архив Юго-Западной России»; «Archiwum ksiąząt Lubartowiczow Sanguszkow w Sławucie»; «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини» (XVII ст.), документи Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України; «Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)», «Сборник матеріаловъ для исторіи общины и общественныхъ земель въ Лѣвобережной Украинѣ» (XVIII ст.), «Торгівля на Україні» (XIV – середина XVII ст.) тощо.

Найчастіше назви урочищ виявляємо в ділових пам'ятках, написаних у Житомирі, Борисполі, Володимирі, Черниці, Вінниці, Кременці, Новому Острові, Варшаві, Кракові, Дермані, Уневі, Луцьку, Києві, Брацлаві й ін.

Мета дослідження – виявити та проаналізувати власні найменування урочищ, їхню структуру та семантичні особливості в українській мові XVI – XVIII ст. Вказати на деякі особливості тогочасних ділових пам'яток.

Назви урочищ як окрема група ономастичних назв, мікротопонімів, дуже тісно пов'язана не лише із природними умовами, розташуванням, а й конкретними атрибутивними рисами, які дуже часто вплітаються у власну назву. Вони є медіаторами між об'єктом природи і людиною. Будь-яка подія, конкретна людина, наслідки її діяльності в певний спосіб знаходить відгомін в ономастиці. І власне тоді ми відчуваємо поклик поколінь, традицію та невмирущість українського народу. Саме власна назва – одна з найдавніших категорій мовознавства, яка вказує на слов'янську єдність мов, що вже на власному ґрунті набувають своєрідного звучання.

За принципами побудови Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.¹ не всі назви урочищ увійшли до його реєстрової частини (тільки найменування відапелятивного походження, «які неодноразово стають єдиним писемним свідченням існування апелятива в досліджуваній період» (Войтів, Кровицька, 2013, с. 41)), натомість їх можна виявити безпосередньо читаючи цитатний матеріал.

Значну кількість назв урочищ містить документ «Попи(с) границь и шкодь межи великого кня(з)ства Лито(в)ского и корѣны Польскоє» (1546), який розписано з мікрофільму як джерело до історичного словника. Оригінал пам'ятки зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН Литви. Крім того, надруковано цю пам'ятку в «Археологическом сборнике документовъ, относящихся къ истории Сѣверо-западной Руси, издаваемый при управленіи Виленскаго учебнаго округа», виданої у Вильно, 1867, т. 1, с. 46–126. Для картотеки Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. пам'ятку розписала старший науковий співробітник відділу української мови Марія Чікало в березні 1984 р. – вліто 1 136 цитат-карточок.

У серії «Пам'ятки української мови» 1991 р. опубліковано «Книгу Київського підкоморського суду (1584–1644)», яка репрезентує «високорозвинену літературну мову, що мала тривалу традицію функціонування. Лексичні запаси її, зокрема юридична термінологія, яка склалася внаслідок питомої та засвоєної міжнародної – латинської, справді багаті. Широкі можливості для викладу думки давав синтаксис актової мови» (ККПС, с. 36). У цьому виданні засвідчено різні жанри ділового стилю, а саме: грамоти, позви, виписки із книг різних закладів (установ) (ККПС, с. 36). Цей джерельний матеріал можуть використати не тільки історики, археографи, юристи, а й мовознавці, які вивчають давнє діловодство на різних мовних рівнях.

На думку вчених, «привертає увагу той факт, що в XVI ст. як аргументи на користь певної юридичної сторони використовувалися факти з мови, що фіксує виданий акт № 17, де для доказу використано тлумачення апелятивів *селище* й *урочище*: «А што указуєть листы якие(с) про(д)ковъ свои(х) уживаня *селища* Стримяти(ц)кого на(д) Днепремъ, то проти(в)ко собі указує, бовемъ ѡни ѡ(т) Днепру ки(л)ка ми(л) ѡ(т)ступають, чужые кгру(н)ты за(и)муючи, што(ж) и тоє слово селище ро(з)но розумети треба, кгда (ж) и в листе(х) стары(х)... пнѣ Дорогоста(и)ского вспоминає(т) селище и другимъ именемъ вла(с)нымъ и(х) называє(т) урочищами. А урочище не може бы(т) великое, яко и въ має(т)ностяхъ всѣхъ пустыхъ, але в ты(х) краях селищами урочища зовуть которые подобны суть до ѡсады» (ККПС, с. 55).

До збірника актових документів «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини» (XVII ст.) увійшли чотири книги:

I. Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 р.

II. Актова книга Житомирського гродського уряду 1609 р.

¹ «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. є хронологічним продовженням двотомного Словника староукраїнської мови XIV–XV ст., укладеного під керівництвом проф. Л. Л. Гумецької і випущеного у світ видавництвом “Наукова думка” у 1977–1978 рр. За обсягом і характером залучених писемних пам'яток, за кількістю реєстрових слів цей словник значно відрізняється від попереднього. Відмінність виявляється також у принципах створення обох словників та їх картотек. Якщо попередній побудовано за принципом “тезауруса” (у нього ввійшли всі слова – загальні й власні, помилкові й перекурені всіх пам'яток XIV–XV ст., що лягли в його основу), то наступний є словником вибраного кола писемних пам'яток, які далеко не повно фіксують лексичний склад української мови давнього періоду» (детальніше див.: СУМ^{16–17} ПЗ, с. 3).

III. Актова книга Житомирського гродського уряду 1649–1650 рр.

IV. Підкоморська книга Київського воеводства 1643 р.

Відзначимо, що «писарі використовували вирази та термінологію, характерні для канцелярського стилю та тодішнього діловодства. Однак крізь ці канцелярські штампи у тканину стандартної офіційно-ділової констатації фактів просочувалися живомовні елементи. Так, розмовна лексика фіксується в описах та реєстраціях майна, передаваного у спадщину чи пограбованого злодіями, в розповідях свідків про певні події. Саме завдяки цьому видавані документи мають велику цінність для дослідження історії української мови» (ДМВН, с. 12).

Неабияке значення для дослідження ономастики мають документи староукраїнського періоду, пов'язані зі судочинством, які репрезентують багатий онімний матеріал, зокрема антропоніми, ойконіми, топоніми, мікротопоніми, гідроніми тощо.

Серед писемних джерел XVIII ст. варто відзначити ділові документи Гетьманщини, зокрема універсали, накази, привілеї, листи, договори, угоди, статті, інструкції, які побачили світ у серії «Пам'ятки політично-правової культури України» (1993) (ДДГ, с. 6).

Іншу методику подачі власних назв засвідчено в картотеці Історичного словника українського язика за ред. Є. Тимченка². Тут власні назви зафіксовані лише в цитатному матеріалі текстів ділового стилю.

Назва *урочище* – похідне утворення від дієслова *ректи* (*урікати*, *урочити*); первісно «місцевість із власною назвою» (ЕСУМ VI, с. 45). У різних наукових галузях термін *урочище* трактують по-різному, зокрема «географи називають урочищем таксономічну одиницю нижчого порядку, що характеризується єдністю ландшафту. Мовознавці застосовують цей термін для означення незаселених об'єктів, зазвичай у сільській місцевості, найменування яких прийнято називати мікротопонімами; археологи – для просторової конкретизації знахідок, знову ж таки у сільській місцевості, де немає інших орієнтирів» (Смерека, 2017, с. 11).

На думку Богдана Смереки, урочище – це «чітко окреслений простір, що перебував у тісному зв'язку з тогочасними мешканцями сіл та (меншою мірою) міст – через повсякденну діяльність останніх (як господарського об'єкта, природного бар'єра між земельними угіддями) та/або через колективну пам'ять громади завдяки усним переказам про місцевість, що в цій пам'яті відкладалися» (Смерека, 2017, с. 14).

Часто в ділових пам'ятках лексема *урочище* (*врочище*) виступає апелятивом. Це стосується передовсім документів, пов'язаних із ґрунтовим судочинством у конкретний історичний період³, наприклад: А такъ мы весполокъ зъ его сѣдѣми згодили (сѣ), и в речъ ѡстѣпили: напервей земное дело и того дна вжо было позно и не могло сѣ на томъ врочищѣ докончати, нижли есмо выслушали листовъ, промежкѣ ихъ ѡписаныхъ

² Лексична картотека Історичного словника українського язика – сукупність лексичних карток із заголовними словами, під якими наведено цитати текстів (речення, словосполучення), що ілюструють уживання їх із відповідним значенням, а в кінці подано скорочення, рік (чи століття), сторінку джерела, звідки взято ілюстрацію, яка нараховує близько 300 тис. цитат-карток: 118 скриньок основного матеріалу (літери А–Я) і 8 скриньок – додаткового. Картотека складається з нестандартних карток різного кольору. Для її створення укладачі використовували різноманітний папір і чорнило (детальніше див.: Осінчук Ю., Осінчук О., 2012, с. 255–257).

³ «Так, як і в інших слов'янських народів, судочинство було спершу одне для усіх справ. Щойно згодом, із розвитком процесуальних норм, почали витворюватися під час вирішування деяких справ окремі відмінності процесу» (Падох, 1994, с. 19).

и тогожь дна повели насъ вбѣ стороне, где имъ кривда, на менитое место вписаное, врочищо подле дороги великое. Ковель, 1537 AS⁴ IV, 111 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); што сѧ дотычетъ тых границ, которые есмо мели межи именъи нашими, ... положить и врочища тым границам меновите в листех наших вписано. Львів, 1537 AS IV, 91 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); всѣ города, землѣ, якими колвикъ назвиськами и урочищами назване. XVIII ст. Літ.Вел.⁵ II, 106 (КТ).

У картотеці Словника української мови XVI–першої половини XVII ст. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷) фіксуємо декілька фонетичних і графічних варіантів слова *урочище*: *врочище*, *врочище*, *урочисче*, *урочище*, *врочисче*, *вѣрочище*. Крім того, наявні також такі словотвірні варіанти: *врочиско*, *урочиско*, *врочище*, *врочищѣско*, *вѣрочиско* тощо.

У сучасних ономастичних працях учені трактують термін *урочище* і подають класифікації цих назв за різними принципами (детальніше див.: Дидик-Меуш, Слободзяник, 2015; Ординська, 2018; Торчинський, 2008).

На основі зібраного матеріалу найменування урочищ структурно поділяємо на **одно-** (*Баба*, *Бобрик*, *Брусь*, *Дѣдове*, *Пещаниця*, *Пириятинъ*, *Садокъ*, *Яроватая*, *Яровате*) та **двочленні** (*Баби Крыницы*, *Белый Рукавъ*, *Вовча Долина*, *Голий Камень*, *Козий Бродъ*, *Сухая Долина*, *Тросковыѣ Мхы*, *Чорныѣ Лозы*).

Відзначмо, що інколи до власних багаточленних назв урочищ належить апелятив *урочище*, наприклад: *урочище на има Майкове*. Луцьк, 1558 AS VII, 45 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *врочище на чотырехъ могилахъ*. Вінниця, 1552 ОВЗ (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *врочища вѣрвухвостовъ*. 1546 ОГ 79 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Семантично твірні основи досліджуваних найменувань урочищ можна поділити на такі групи:

1) відапелятивні: *Баба* (штѣ липы вели насъ болотомъ... и приве(ли) до врочища бабы до сосны сѣхое. 1546 ОГ 26); *Бобрик* (урочища, прозывается Бобрик. Київ, 1598 ККПС 195); *Бронникъ* (поехалисмы до всады пѣа Шленского, ... до урочища Бронника. Черниця, 1609 ДМВН 149); *Вербокъ* (а(н) ха(р)лѣ(н)зки(и)... 8 врочисча ве(р)бокъ 8 дороги перехре(ст)ное... Самъ вчѣвисто и завите сталъ. Новий Острів, 1614 ЛНБ 5, III, 4054, 102); *Волчокъ* (границя князя Александра... положена... //... ш(т) волчка урочища до белыхъ береговъ лито(в)ски(х). 1546 ОГ 56–56 зв.); *Качанъ* (ш(т) неведома шзера до великого багнш... до врочища качанъ. 1546 ОГ 51 зв.); *Колодезь* (от того врочища колодезя повели нас дубровою к горѣ Псам (!) аж до врочища Лисихъ Язвин. Галичани, 1553 АрхЮЗР8/VI, 14); *Лава* (панъ петръ семашко... //... вели кѣ врочищамъ лавамъ, ш(т) лавъ кѣ дворѣ се(н)кгушьковѣ. 1546 ОГ 43 зв.–44); *Садокъ* (до речки котораѧ иде(т) до свищова... до урочища рокиты. А ш(т) рокиты до урочища садо(к). Луцьк, 1587 ЛНБ 5, II 4046, 31) (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Брусь* (На врочищу, прозывается Брусь,... (Баркулаб) заложил замокъ. 1564 Кул.Мат. I, 49); *Криничка* (Имѣючися въ урочищѣ, прозывается Криничка, дубникъ и березничок. 1748 Сб.Мат. Лѣвоб.Укр. 62) (КТ); *Гумнище* (В урочищи про(з)ваниемъ Гу(м)нищы со(б)ственной его гай оцѣнкою въ 20. 1777 ДДГ 324);

2) відонімні: *Карпиловщина* (шля(х) бувъ на Скварову криницю, чере(з) кгрунтъ глибовскі(й), на Звѣрову Крова(т) узболот(т)ѣмъ... в Карпиловщинѣ. 1704 ДДГ 184); *Ладыжене* (Улас Швец... продал ниву свою... на врочищу Ладыжене. Бориспіль,

⁴ Умовні скорочення цитованих джерел із КСУМ¹⁶⁻¹⁷ див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷.

⁵ Умовні скорочення джерел із КТ детальніше див.: Тимченко, 1930–1032, с. 9–23.

1637 АБМУ 22 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Перетятина* (Івань Усь, глибовець, пахавь поле за Перятинуою, которое хотя(т) косачувць завладѣти.1704 ДДГ 185); *Пирятинь* (Даль намь справу вельможный князь... на урочищу Пиратинѣ. Краків, 1592 АрхЮЗР 7/III, 297 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷);

3) відонімно-відапелятивні: *Матияшовий столъ* (Кгрунты тые церковные... у вровичь Матияшового столпа и Скородныхъ горь,... роздали и померали. Луцьк, 1637 АрхЮЗР 6/I, 505 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Рудки Бежовскии* (Корчевски(и) з... слугами наехавши мощно... на вла(ст)ный кгру(нт) мой. Миє(н)а мого Корчова у вровичи Рудки Бежовское. Житомир, 1584 АЖМУ 96 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Скаварова Криниця* (всѣ признаю(т) и готови крестъ святій и слова хртви лобизати, что на якіи урочища име(н)но о(т) Миши болоти... на Бѣли(й) Мохъ, на Скаварову Криницю боромъ суходоло(мъ) у язвину логомъ, у збурину на яр та в Видрово Болото косачувць именуую(т) границу. 1704 ДДГ 186); *Теплинский Байракъ* (какъ пришли до Теплинского байраку, не доходя Изюма, напали тамъ на(с) о по(л)днѣ измѣнники запорозци. 1725 ДДГ 180).

В одному з ділових документів Гетьманщини XVIII ст. – в описі майна козака Павла Плакси – натрапляємо на контекст, у якому зафіксовано множинний іменник у метафоричному значенні – *Штани*: В урочищі Штана(х) гай и на два дни поля нероздѣленное в оцѣнки сорокъ рублѣй (1777 ДДГ 324).

Варто зазначити, що серед одночлених назв урочищ переважають суфіксальні деривати. До суфіксальних найменувань (в однині й множині) зараховуємо лексеми з такими суфіксами:

-окъ: *Вербокъ*: га(н) ха(р)ле(н)зки(и)... ѡ ѡрочисча ве(р)бокъ ѡ дороги перехре(ст)-ноє... Самъ вчєвисто и завите сталь. Новый Острів, 1614 ЛНБ 5, III, 4054, 102 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Волчокъ*: граница князя Александра... положена... //... ш(т) волчка урочища до белыхъ береговъ лито(в)ски(х). 1546 ОГ 56–56 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Должокъ*: Панъ семень кми-та... меначы быти границѡ... ш(т) лозьки которага естѣ ѡ меткова леска... кѡ врочышѡ должкѡ. 1546 ОГ 94 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Садокъ*: до речки котораа иде(т) до свищова... до урочища рокиты. А ш(т) рокиты до урочища садо(к). Луцьк, 1587 ЛНБ 5, II 4046, 31 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷);

-никъ: *Бронникъ*: поехалисмы до всады пѣа Шленского,... до урочища Бронника. Черниця, 1609 ДМВН 149 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Мытникъ*: Врадъникъ... з боары... вель... ш(т) могилы го(н)чарыхи к ве(р)хамъ болота врочыща Мытника 1546 ОГ 92 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Рудники*: Я, Анѣдрей Михайловичъ Курпскій... даль землянину моему Мосченскому Демиду Остковичу, жонѣ, детемъ и потомкомъ его въ селе Мосченой волокъ две... и къ тымъ волокамъ застенокъ врочисчемъ Рудники и Клисчаную, которому застенку граница идетъ по дорогу Оранскую отъ Ораного болота до Кривое реки, другая сторона тому застенку граница идетъ по моркги Мосченские. 1571 Арх.ЮЗР. VII, I, 233 (КТ);

-к-а: *Кобылька*: Павелъ чо(р)ностовьски(и) поведи(л) то естѣ врочыщѣско кобылька. 1546 ОГ 16 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Криничка*: Имѣючися въ урочищѣ, прозиваемомъ Криничка, дубникъ и березничок. 1748 Сб.Мат.Лѣвоб.Укр. 62 (КТ);

-инь: *Глубинь*: шповедилъ панъ ганъ светицьки(и) границѡ имениа своего... штъ могилы... до урочища глѣбинъ села своего гѣсина. 1546 ОГ 53 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Пирятинь*: Даль намь справу вельможный князь... на урочищу Пиратинѣ. Краків, 1592 АрхЮЗР 7/III, 297 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷);

-щин-а: *Карпиловщина*: шля(х) бувъ на Скварову криницю, чере(з) кгрунтъ глибовскі(й), на Звѣрову Крова(т) узболот(т)емъ... в Карпиловчинѣ (1704 ДДГ 184);

Комарейщина: В урочищи Комарейщинѣ землѣ пахатной неро(з)дѣленной на два(д)-дцять два дни в оцѣнки (1777 ДДГ 324);

-икъ: *Бобрик*: урочища, прозываемога Бобрикъ. Київ, 1598 ККПС 195–103 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷);

-к-и: *Могилки*: чы(р)ские земіане ратеньские... //... ш(т) того врочыща копѣ(р) привели до врочыща моги(л)ки. 1546 ОГ 32–32 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷);

-ин-а: *Перетятина*: Иванъ Усь, глибовецъ, пахавъ поле за Перятинуо, котороє хотя(т) косачувцѣ завладѣти (1704 ДДГ 185);

-иц-я: *Пещаниця*: на ўрочищѣ пещаницы. Ляхів, 1605 ЛНБ 5, II 4051, 41 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷);

-ищ-е: *Гумнище*: В урочищи про(з)ваниемъ Гу(м)нищы со(б)ственной его гай оцѣнкою въ 20 (1777 ДДГ 324).

Отже, продуктивними словотвірними моделями в аналізованому матеріалі виступають назви, утворені за такою моделлю: «твірна основа іменникового походження + суфікси *-окъ*, *-никъ*».

За конфікальним типом словотворення зафіксовано таку назву: *Подлужье*: на врочищу По(д)лужьи. 1599 ККПС 106 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

У картотеці Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. виявлено складний іменник *Трылесъ*, утворений за моделлю «числівник + іменник»: Земіане поветѣ браславського... вели меначы быти границѣ селища своего... изъ селомъ поветѣ ба(р)ского слободьками ш(т) шлахѣ кочма(н)ского... до врочыща трылесѣ. 1546 ОГ 96 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Деяка кількість найменувань урочищ утворена внаслідок субстантивациі прикметників, окремі з них відображають особливості рельєфу конкретної території. За частотою вживання переважають **присвійні** прикметники, наприклад: *Гончарове*: подьстарости(и) бересте(и)ски(и) з людьми... вели насѣ штѣ добрицы кѣ врочыщѣ гончаревѣ... 8 куново болото... а штѣ перевоза к го(н)чаровомѣ леску ш(т) леска к острову киеви. 1546 ОГ. 27 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Дѣдове*: Далъ намъ справу велебный Никиѣор Турь... на врочищу называемом Дѣдовомѣ. Варшава, 1596 ЗНТШ XXV, 3 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Трушевѣ*: вы... ре(ч)ку а(л)бо долину кропивную перешедши и далѣ(и) в лесы... ажъ на ўрочи(с)чѣ трѣшевѣ ш(т) сѣпрѣнова и и(н)де(и) пехотою зобра(в)ши(с). Вінниця, 1634 ЛНБ 5, II 4060, 72 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Майкове*: врдник же дей пана Гѣлевича, Степан, перенемьш подданого княза Романова, пана мого, Єца з Холопич врочищом на имѣ Майкове, самого збил и змордовал. Луцьк, 1558 AS VII, 45 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷). Окрім того, засвідчуємо функціонування якісних і відносних прикметників. Наприклад, **якісні**: *Мокре*: князи збаражские... вели тою дорогою... до шзерьца малого... до ставѣ до врочыща мокрого. 1546 ОГ 79 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Яроватая*: от Волчѣка аж до врочища Яроватую, Пониклоє Криницы, а отъ Криницы аж в реку Мурахов. Брацлав, 1570 АрхЮЗР 8/I, 264 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Яровате*: Земіане поветѣ браславського... вели меначы быти границѣ селища своего... изъ селомъ поветѣ ба(р)ского слободьками ш(т) шлахѣ кочма(н)ского... до лесѣ врочыща яроватого. 1546 ОГ 96 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Веселая*: приехалисмо на обѣдъ, 4 двѣ милѣ отъ Охтирки, къ урочищу и потоку, прозываемоу Веселая. 1725 Дн.Марк. I, 237 (КТ); **відносні**: *Дубине*: В селѣ Коровинцяхъ ярмо нок единъ, в урочище Дубинѣ о десятой п'ятниця, а торги бивають в неделю (1756 ДДГ 286); *Жолобове*: гаврило... вель насѣ... к долине кѣ врочищѣ жолобовѣ. 1546 ОГ 55 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Слупове*: В урочищи Слупови на три косари наѣ(л) оцѣнкою шуст рублѣй (1777 ДДГ 324).

Найчисельнішу групу серед двочленних відапелятивних назв урочищ становлять найменування, утворені за моделлю «прикметник + іменник». За значенням і граматичними властивостями прикметників виділяємо кілька підгруп:

1) «якісний прикметник + іменник»: *Бѣлий рѣкавъ*: Врадньицьк... з боары... вель... w(т) могили го(н)чарыхи к ве(р)хомъ болота врочыща Мытника... шть мытника болота к немировце дѣбровце... //... кѣ врочыщѣ Беломѣ рѣкавъ. 1546 ОГ 92–92 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Бѣлий камень*: у урочища Бело(г)[о], алия(с) О(ст)рого Каменя. Київ, 1639 ККПС 195 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Бѣли(й) Мохъ*: всѣ признаю(т) и готови крестъ святій и слова хрѣтви лобизати, что на якіи урочища име(н)но о(т) Миши болоти... на Бѣли(й) Мохъ, на Скаварову Криницю боромъ суходоло(мъ) у язвину логомъ, у збурину на яр та в Видрово Болото косачувцѣ имену(т) границу (1704 ДДГ 186); *Кривые Озера*: Теды мене сторона поводова привѣ(д)ши... на урочишко Кривы(х) Wзе(р)... просила, абы(м) я юри(з) дикѣцию мою уфунѣдова(л). Ісаїки, 1643 ДМВН 235 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Черные лозы*: Панове инквизиторове та(м) где е(ст) вла(с)ны(и) кгрѣ(нт) Его короле(в)ское м(л) и ме(ст)це богѣ на хвалѣ Его w(т)даное юриздицию фѣ(н)дацию а не на то(м) ме(ст)це ско(л) и Ко(л) лютарало(ст) кгда бы были припо(з)ваны а(л)бо wбъво(с)чены (!) При(з)нали бы то же то(т) кгрѣ(нт) и тые копѣци При ѣрочи(с)чѣ чо(р)ныхъ лозъ сѣ(т) межі добрами... жи(ф)леевыми. Кременець, 1637 ЦДІАЛ 765, 1, 24, 2 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Голий камень*: вели... w(т) михновы пасеки... до врочыща голого каменя. 1546 ОГ 88 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷);

2) «відносний прикметник + іменник»: *Видрово болото*: всѣ признаю(т) и готови крестъ святій и слова хрѣтви лобизати, что на якіи урочища име(н)но о(т) Миши болоти... на Бѣли(й) Мохъ, на Скаварову Криницю боромъ суходоло(мъ) у язвину логомъ, у збурину на яр та в Видрово Болото косачувцѣ имену(т) границу (1704 ДДГ 186); *Вовча долина*: Евдоха Щербанѣвна... козака сотнѣ Кобеляцкой... на Вовчой долині друкомъ била (1753 ДДГ 316); *Воробьева Лоза*: Лаврынъ носовьски(и)... врочыщо даль котрого прозываютъ воробьева Лоза. 1546 ОГ 79 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Воронихи Лозы*: сель две на урочищах Воронихъ Лозахъ и Бужинь... отняли и квалтовне осягнули. Житомир, 1630 АрхЮЗР 1/VI, 622 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Княжая гора*: Име(н)я бѣрємьского почо(н)ши w(т) врочища кѣжеє горы до перехрестья дороги... запалили... и wгнемъ высушили. Луцьк, 1585 ЛНБ 5, II 4043, 118 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Медведева голова*: земяне ратеньские ўказють свои границы... //... через болото до врочыща медведевы головы. 1546 ОГ 22–33 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Медвежие головы*: [дорога] иде(т)... на вро(чи)щи в ме(д)-вежи(х) голо(в). Володимир, 1567 ЦДІАК 28, 1, 2, 19 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷);

3) «присвійний прикметник + іменник»: *Бабиши Крыницы*: былъ есми на справе... Василя Єловича Малинского, которую мель сѣ постановенья словного сѣ паномъ Павломъ Вышинскимъ, на ниве урочища Бабиши Крыницы. Луцьк, 1591 АрхЮЗР 6/1, 215 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Матияшовий столп*: Кгрунты тые церковные... у врочискъ Матияшового столпа и Скородныхъ горь,... роздали и померали. Луцьк, 1637 АрхЮЗР 6/1, 505 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Другим членом у цих найменуваннях виступають апелятиви, які вказують на природні особливості місцевості, пов'язані з рельєфом, рослинним світом (флоролексеми) та гідрологічними властивостями: *Видрово болото*: всѣ признаю(т) и готови крестъ святій и слова хрѣтви лобизати, что на якіи урочища име(н)но о(т) Миши болоти... на Бѣли(й) Мохъ, на Скаварову Криницю боромъ суходоло(мъ) у язвину логомъ, у збурину на яр та в Видрово Болото косачувцѣ имену(т) границу (1704 ДДГ 186); *Гуменна дуброва*: сторожѣ польнѣю... де(р)жать мешчане w(д)нѣ ѣ мили шть места на врочищи на

чотырехъ могила(х) дрѣгѣю ѡ двѣхъ милахъ на гѣме(н)но(и) дѣброве. 1552 ОВінЗ. 130 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Козий Брод*: а от того озера лугом до леска, который лесокъ и долина впала в речку Котовку, которое место зовется врочищемъ Козий Брод. Київ, 1571 ЗНТШ XI, 16 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Злодейские Лозы*: Злодейские Лозы кня(з) Ива(н) Миха(и)лови(ч) Курьцєви(ч)... на(с) на до(б)рово(л)но(и) дорозе... у врочища у Злоде(и)ски(х) Ло(з)... по(з)бива(л), поморьдова(л). Володимир, 1566 ТУ 118 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Калиновый Кустъ*: в(д) то(г) ме(ст)ца и вѣрочиска Калинового Куста ехали е(с)мо дорогою тоєю Белоце(р) ковѣскою. Житомир, 1639 ККПС 205 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Круглый борокъ*: панъ Микита... //... вель дѣбровою... напротивѣ врочища крѣглого бо(р)кѣ. 1546 ОГ 69–69 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Лисича Лоза*: Вт того копца повел до дрѣгого копца, который межи Мохнатою Лозою и Тѣлова лѣска, вт Тѣлова лѣска до третего копца кѣ врочищѣ, Лисичей Лозы. Шайно, 1538 AS IV, 174 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Лисі язвини*: от того врочища колодезя повели нас дубровою к горѣ Псам (!) аж до врочища Лисихъ Язвин. Галичани, 1553 АрхЮЗР8/VI, 14 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Межный Путь*: от тое гребли посеред ставу уверхъ граница идет до дороги и до врочища Межного Пути. 1561 АрхЮЗР 8/VI, 113 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Осовый Лугъ*: бояринь... показовал ми границѣ на земли положоную. Почонши вт врочища Усового Луга аж до дороги Великого Гостинца. 1560–1561 ЛЗК 126 зв.; *Скородные горы*: Кгрунты тые церковные... у врочищѣ Матияшового столпа и Скородныхъ горь,... роздали и померали. Луцьк, 1637 АрхЮЗР 6/I, 505 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Теплинский Байракъ*: какъ пришли до Теплинского байраку, не доходя Изюма, напали тамъ на(с) о по(л)днѣ измѣнники запорозци (1725 ДДГ 180); *Тросковые мхы*: Иванъ тацынничъ... //... поведи(л) ижъ то естъ граница великого князства с повето(м) любо(м)ски(м) с пнѣы ѡгрове(ц)кими посере(д) того болота починае(т)се в(т) границы княза головнины села его дѣбка, а тымъ березовы(м) бродо(м) до врочища тросковы(х) мховъ... в(т) тыхъ тросковы(х) мховъ до болота зеленѣца. 1546 ОГ 15–15 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

В одній із пам'яток, вміщеної у «Діловій документації Гетьманщини XVIII ст.», фіксуємо словосполучення *Звѣрова Кроват*, у якому апелятив *кроват* вжито в переносному значені 'лігво': шля(х) бувъ на Скварову криницю, чере(з) кгрунтъ глибовскі(й), на Звѣрову Крова(т) (1704 ДДГ 184).

Інколи в ілюстративному матеріалі натрапляємо на конструкції, у яких прикметник виступає в постпозиції (модель «іменник + прикметник»). Апелятиви в цих назвах здебільша вказують на об'єкти, пов'язані з природою: *Камѣнь сутичин*: вгорѣ в лѣсъ на слѣдѣ або на камѣнь сѣтичи(н) врочище(м) названы. Унів, 1581 ЛСБ 61 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Кустъ калиновъ*: Пото(м) троху далє(и) в дуброву вѣха(в)ши, приве(л) на(с) до врочища куста калинова. Івниця, 1582 ККПС 79 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Луки Щербовые*: а от того врочища Лукъ Щербовыхъ дубровую аж за реку Олшанку. Брацлав, 1570 АрхЮЗР 8/I, 264 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Поляна Турецкая*: сад, стоячий на урочищу, зовемо на полянѣ Турецкой. Дермань, 1638 ВИАС II, 259 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Рудки Бежовскии*: Корчевски(и) з... слугами наехавши мощно... на вла(ст)нныи кгру(нт) мои. Миє(н)а мого Корчова у врочища Ру(д)ки Бежовское. Житомир, 1584 АЖМУ 96 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Модель «числівник + іменник» засвідчено у словосполученні *Чотыри могили*: сторожѣ польнѣю... де(р)жать мешчане в(д)нѣ ѡ мили втѣ места на врочищи на чотырехъ могила(х) дрѣгѣю ѡ двѣхъ милахъ на гѣме(н)но(и) дѣброве. 1552 ОВінЗ. 130 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Матеріали картотеки Історичного словника українського язика за ред. Є. Тимченка поодинокі репрезентують прийменниково-іменникову конструкцію *на Ставу*: Мелница вешнякъ въ урочище на Ставу. 1729 Укр. Арх. IV, 8 (КТ).

На основі проведеного дослідження групи конкретних ономастичних назв (найменування урочищ) встановлено, що вони найчастіше документують тексти ділового письменства, пов'язані з адміністративно-правовими відносинами та судочинством XVI–XVIII ст.

Структурно найменування урочищ покласифіковано на дві групи: одно- та дво-членні. За семантикою твірні основи найменувань урочищ розподілено на три розряди: відапелятивні, відонімні, відонімно-апелятивні. Особливої уваги заслуговують оніми відапелятивного походження, засвідчені у словникових статтях із багатозначним реєстровим словом. Афіксальний спосіб словотворення домінує при утворенні досліджуваних назв.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ККПС: Боряк, Г. В., Гирич, Т. Ю., Гісцова, Л. З. (упоряд.). (1991). *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*. Київ.

Войтів, Г., Кровицька, О. (2013). Критерії добору ілюстративного матеріалу в історичному словнику. *Мовні обрії: збірник пам'яті Левка Полюгу*. Львів, 34–48.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ПЗ: Гринчишин, Д. (ред.). (1983). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Пробний зошит*. Київ.

Дидик-Меуш, Г., Слободзяник, О. (2015). *Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово – текст – словник*. Львів.

ДДГ: Дубровіна, Л. А. (відп. ред.), Горобець, В. Й. (упоряд.). (1993). *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. док.* Київ: Наукова думка.

КСУМ¹⁶⁻¹⁷: Картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. (б. р.). *Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України* (м. Львів).

ЕСУМ: Мельничук, О. (ред.). (1982–2012). *Етимологічний словник української мови*: в 7 т., 1–6. Київ.

ЛЗК: Мойсієнко, В. М., Поліщук, В. В. (упоряд.). (2013). *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.* Луцьк.

Німчук, В. (1962). Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами. *Питання топоніміки та ономастики: матеріали I Республіканської наради з питань топоніміки та ономастики*. Київ: Видавництво АН УРСР, 45–53.

Німчук, В. (1964). Українські прізвища з суфіксами -(')ук, -чук та етимологічно споріднені утворення. *Українська діалектологія й ономастика, 1*. Київ: Наукова думка, 194–210.

Німчук, В. (1966). Українська ономастична термінологія. *Повідомлення Української ономастичної комісії, 1*. Київ: Наукова думка, 24–43.

Німчук, В. (1976). Із історичної топонімії Закарпаття. *Питання сучасної ономастики*. Київ: Наукова думка, 19–28.

ДМВН: Німчук, В. В. та ін. (упоряд.). (1981). *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів)*. Київ: Наукова думка.

Ординська, І. (2018). Назви урочищ Північної Хмельниччини як складник мікротопонімії краю. *Наукові записки ТНПУ. Серія: Мовознавство*, 1(29), 46–51. <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12859/1/9Ordynska.pdf>

Осінчук, Ю., Осінчук, О. (2012). Українська історична лексикографія: від витоків до словників. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21/1. Київ, 254–260.

Падох, Я. (1994). *Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті*. Львів.

Смерека, Б. В. (2017). Поняття «урочище» в актових і фіксальних документах руського воєводства XV–XVIII ст. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 194, 11–16.

СУМ¹⁶⁻¹⁷: *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел*. (1994). Львів.

Тимченко, Є. (ред.). (1930–1932). *Історичний словник українського язика*, 1/1–2. Харків; Київ, 9–23.

КТ: Тимченко, Є. (ред.). (б. р.) Картотека Історичного словника українського язика. *Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України* (м. Львів).

Торчинський, М. М. (2008). *Структура онімного простору української мови: монографія*. Хмельницький: Авіст.

REFERENCES

Boriak, H. V., Nyrych, T. Yu., & Histsova, L. Z. (Comps.). (1991). *Knyha Kyivskoho pidkomorskoho sudu (1584–1644)*. Kyiv (in Ukrainian).

Voitiv, H., Krovyt'ska, O. (2013). Kryterii doboru iliustratyvnoho materialu v istorychnomu slovnyku. *Movni obrii: zbirnyk pamiati Levka Poliuhy*. Lviv, 34–48 (in Ukrainian).

Hrynchshyn, D. (Ed.). (1983). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. Probnii zoshyt*. Kyiv (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H., Slobodzianyk, O. (2015). *Ukrainski kraievdy XVI–XVIII st. Slovo – tekst – slovnyk*. Lviv (in Ukrainian).

Dubrovina, L. A. (Ed.), Horobets, V. Y. (Comp.). (1993). *Dilova dokumentatsiia Hetmanshchyny KhVIII st.: zb. dok.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Kartoteka Slovnyka ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. (n. d.). *Viddil ukrainskoi movy Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha NAN Ukrainy* (m. Lviv) (in Ukrainian).

Melnichuk, O. (Ed.). (1982–2012). *Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy: v 7 t., 1–6*. Kyiv (in Ukrainian).

Moisiienko, V. M., & Polishchuk, V. V. (Comps.). (2013). *Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr.* Lutsk (in Ukrainian).

Nimchuk, V. (1962). Pro neobkhdnist vyvchennia toponimiky u zviazku z narodnymy hovoramy. *Pytannia toponimiky ta onomastyky: materialy I Respublikanskoi narady z pytan toponimiky ta onomastyky*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR, 45–53 (in Ukrainian).

Nimchuk, V. (1964). Ukrainski prizvyshcha z sufiksamy -(uk, -chuk ta etymolohichno sporidneni utvorennia. *Ukrainska dialektolohiia y onomastyka, 1*. Kyiv: Naukova dumka, 194–210 (in Ukrainian).

Nimchuk, V. (1966). Ukrainska onomastychna terminolohiia. *Povidomlennia Ukrainskoi onomastychnoi komisii, 1*. Kyiv: Naukova dumka, 24–43 (in Ukrainian).

Nimchuk, V. (1976). *Iz istorychnoi toponimii Zakarpattia. Pytannia suchasnoi onomastyky*. Kyiv: Naukova dumka, 19–28 (in Ukrainian).

Nimchuk, V. V., & in. (Comps.). (1981). *Dilova mova Volyni i Naddnyprianshchyny XVII st. (Zbirnyk aktovykh dokumentiv)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Ordynska, I. (2018). Nazvy urochysheh Pivnichnoi Khmelnychchyny yak skladnyk mikrotoponimii kraiu. *Naukovi zapysky TNPU. Serii: Movoznavstvo, 1(29)*, 46–51. <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12859/1/9Ordynska.pdf> (in Ukrainian).

Osinchuk, Yu., & Osinchuk, O. (2012). Ukrainska istorychna leksykohrafiia: vid vyotkiv do slovnykiv. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini, 21/1*. Kyiv, 254–260 (in Ukrainian).

Padokh, Ya. (1994). *Hruntove sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini u druhii polovyni XVII–XVIII stolitti*. Lviv (in Ukrainian).

Smereka, B. V. (2017). Poniattia «urochyshe» v aktovykh i fiksalnykh dokumentakh ruskoho voievodstva XV–XVIII st. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky, 194*, 11–16 (in Ukrainian).

Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. Spysok vykorystanykh dzherel. (1994). Lviv (in Ukrainian).

Tymchenko, Ye. (Ed.). (1930–1932). *Istorychnyi slovnyk ukrainskoho yazyka, 1/1–2*. Kharkiv; Kyiv, 9–23 (in Ukrainian).

Tymchenko, Ye. (Ed.). (n. d.). Kartoteka Istorychnoho slovnyka ukrainskoho yazyka. *Viddil ukrainskoi movy Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy* (m. Lviv) (in Ukrainian).

Torchynskiy, M. M. (2008). *Struktura onimnoho prostoru ukrainskoi movy: monohrafiia*. Khmelnytskyi: Avist (in Ukrainian).

Yurii OSINCHUK

PhD (Philology)

*Senior Research of the Ukrainian Language Department
I. Krypyakevykh Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>
e-mail: osinchuk@gmail.com*

Olha KROVYTSKA

PhD (Philology)

*Senior Research of the Ukrainian Language Department
I. Krypyakevykh Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6707-5539>
e-mail: sadovyi7@gmail.com*

FROM THE HISTORY OF TRACT NAMES IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE 16TH AND 18TH CENTURIES

Onomastics is an important branch of linguistics that studies proper names in various scientific areas. When classifying onyms, we also come across toponyms (onyms of geographical objects of different nature, configuration), among them the names of tracts. They arise due to the appearance of a specific situation, event, etc. the historical and geographical memory of several generations is imprinted on them.

The best source for the study of microtoponyms (names of tracts) are ancient written records, among which business documents related to administrative-legal relations and judicial proceedings of the 16th and 18th centuries prevail, which are included in the sources of two Lexical index cards of historical dictionaries, in particular the «Historical dictionary of the Ukrainian language» edited by E. Tymchenko and «Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th century».

In the article, the functioning of the word «tract» as an appellative, as well as in the composition of word combinations, which actually document this concept in a specific historical situation, is traced on the collected factual material. In relation to the structure, one-membered and two-membered names were found. According to semantics – appellative, homonymous, homonymous-appellative. Special attention is paid to onyms of appellative origin, which are attested in dictionary articles with a polysemous register word. The affixal method of word formation dominates in the formation of the investigated names. Productive word-formation models in the analyzed material are the names of formations according to this model «creative base of noun origin + suffixes -окъ, -пук». It was found that a certain number of names of tracts were formed as a result of substantivization of adjectives, some of them reflect the peculiarities of the relief of a specific territory. According to the frequency of use, possessive adjectives prevail. The illustrated material of the Ukrainian historical dictionaries reflects the peculiarities of the creation of the names of lessons in the contemporary language picture of the Ukrainian world.

Keywords: appellation, historical dictionary, microtoponym, onim, tract.

УДК 811.16'36-112:811.161.2'374"15/16"
DOI: 10.33402/ukr.2024-39-185-195

Ольга ЗАНЕВИЧ
кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7513-2150>
e-mail: olgazanevych@gmail.com

**«ГРАМАТЫКА СЛОВЕНСКАЯ» ІВАНА УЖЕВИЧА
В КАНВІ СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.:
РАНДЕВУ З УКРАЇНСЬКИМ МОВОЗНАВСТВОМ**

Пропонована розвідка присвячена знаковій праці української мови середини XVII ст. І. Ужевича та продовжує цикл досліджень про рукописні та друковані граматики.

Встановлено, що «Граматыка словенская» (1643) І. Ужевича, написана латинською мовою, – це перша спроба описати граматичну систему української мови середини XVII ст., саме тому її і введено до реєстру джерел Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Зазначено, що ця надважлива праця, яка могла б дати поштовх розвитку граматичної науки в Україні, століттями була невідомою для української лінгвістики. Вказано, що граматика була знаною серед видатних славістів XIX – початку XX ст. (І. Мартинов, В. Ягич), про неї згадано у працях українських дослідників початку XX ст. (І. Борщак) і другої половини XX ст. (О. Горбач), які перебували за межами України. Однак зауважено, що для українського мовознавства граматику І. Ужевича відкрили І. Білодід та Є. Кудрицький, здійснивши факсимільне видання рукопису. Наголошено, що українські лінгвісти і в Україні, і поза її межами працювали саме з копією паризького манускрипту (О. Горбач, І. Білодід, Є. Кудрицький, В. Німчук тощо). Акцентовано, що фотокопію рукопису до України було передано 1965 р. завдяки французьким мовознавцям-славістам А. Мазонові та М. Шеррер.

Наголошено, що вперше в українському мовознавстві авторка пропонованої студії отримала унікальну можливість працювати з оригіналом манускрипту «Граматыки» (1643) І. Ужевича, який зберігається в Парижі, що дало змогу виявити низку неточностей щодо опису цієї пам'ятки. Зокрема, встановлено назву та номер, під яким сьогодні зберігається рукопис (*Joannis Usevicii grammatica Sclavonica, 7568A*), а також уточнено назву місця збереження – Відділ рукописів Національної бібліотеки Франції Рішельє (*Departement des manuscrits, Bibliothèque nationale de France à Richelieu*). Висловлено також певні припущення та міркування щодо історії граматики і власне постаті І. Ужевича.

Ключові слова: українська мова XVI–XVII ст., українська мова в системі інших слов'янських мов, граматика, Іван Ужевич, Національна бібліотека Франції.

Рукописна латиномовна «Граматыка словенская» («Граматыка») Івана Ужевича – знакова праця в історії українського мовознавства, оскільки це фактично перша граматыка української мови. Усупереч її назві, сьогодні не викликає жодних сумнівів твердження, що у граматиці, створеній «міжнародною мовою Європи старої доби» (Німчук, 1985, с. 161) та адресованій «іноземцям-неслов'янам – західноєвропейським ученим» (Німчук, 1985, с. 161), викладено головню систему української мови XVII ст. Зауважу, що Іван Білодід та Євген Кудрицький ширше розглядали хронологічні межі матеріалу, поданого у граматиці, та вказували, що це «опис граматичної системи власне української мови, так званої книжної літературної мови XVI–XVII ст. в її широкому діапазоні – від рис традиційної книжності і академічної ученості до народно-розмовного живого просторіччя» (Білодід, Кудрицький 1970, с. XXVI). Однак, на думку Василя Німчука, у цій пам'ятці І. Ужевич засвідчив «стан граматичної системи тільки своєї доби – середини XVII ст.» (Німчук, 1985, с. 160). Саме тому «Граматыка» І. Ужевича і ввійшла до реєстру джерел Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. (СУМ¹⁶⁻¹⁷) – фундаментальної праці кількох поколінь лексикографів відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук (НАН) України.

Варто наголосити, що цей рукопис 1643 р. давно був відомий серед широкого кола науковців-славистів Західної та Східної Європи, зокрема впродовж XVIII – початку XX ст. його вивчали й описували Ансельмо Бандурі (Anselmo Maria Banduri), Йозеф Добровський (Josef Dobrovsky), Варфоломій Копітар (Jernej Bartol Kopitar), Іван Мартинов, Ватрослав Ягич (Vatroslav Jagić), Олексій Соболевський тощо. Однак українські мовознавці почали досліджувати граматику І. Ужевича лише у другій половині XX ст. Зазначу, що 1967 р. Олекса Горбач опублікував розлогу розвідку «Рукописна “Граматыка словенская” Івана Ужевича з 1643 й 1645 років» у «Записках Українського технічно-господарського інституту» в Мюнхені (Горбач, 1967), проте для української лінгвістики саме І. Білодід та Є. Кудрицький відкрили цю граматику (Граматыка, 1970). Згодом ґрунтовний лінгвістичний аналіз цієї праці здійснив В. Німчук (Німчук, 1985).

Особливої уваги заслуговує і те, що саме з копією «Граматыки» І. Ужевича працювали українські дослідники. На це вказував О. Горбач, зазначивши у своїй статті: «... за розстарання фотокопій з обох рукописів граматики І. Ужевича складаємо щирю подяку п. Софії Янів (Сарсель)» (Горбач, 1967, с. 3), однак ця розвідка залишилася поза увагою українських лінгвістів XX ст.

Непересічною подією в українському мовознавстві стало те, що 1965 р. французькі мовознавці-слависти Андре Мазон (André Mazon) та Марія Шерпер (Marie Scherrer) передали фотокопію рукопису 1643 р. граматики І. Ужевича до Інституту мовознавства ім. О. Потебні. Цьому передувала низка подій. Зокрема, А. Мазон мав давні зв'язки з Україною, оскільки саме в Харківському університеті розпочав науково-педагогічну діяльність, де після конкурсних іспитів на історико-філологічному факультеті його було обрано лектором французької мови; мовознавець-славист там викладав упродовж 1905–1909 рр. Із 1927 р. А. Мазон став дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) (див. ЦДІАУЛ), а з 1928 р. – іноземним членом АН. Хоча А. Мазон і був русистом, однак «послідовно уникав говорити по-російськи» (Wakoulenco, 2020, с. 194) та відігравав провідну роль у розвитку україністики у Франції (Дмутручун, 2020). Зокрема, перебуваючи на посаді вченого секретаря Інституту живих східних мов (1909–1914) (тепер – Institut national des langues et civilisations orientales, INALCO),

а згодом ставши директором Інституту славістичних досліджень (Institut d'études slaves) у Парижі (1937–1967) та віцепрезидентом Міжнародного комітету славістів (1958–1976) (див. ЦДІАУЛ), Андре Мазон підтримував дружні стосунки з Ільком Борщакком – засновником кафедри українознавства в Парижі та автором першої граматики української мови у Франції (Borščak, 1946), Юрієм Шевельовим, Іваном Білодідом і Леонідом Булаховським. Варто зауважити, що Інститут славістичних досліджень, заснований у поверсальській Франції 1919 р., дуже швидко зайняв провідне місце у світовій славистиці. Будинок інституту розташований на тихій вулиці Мішле, недалеко від Люксембурзького парку, був і залишається до сьогодні центром наукових доповідей на славістичні теми.

У першій половині ХХ ст. «славістичних журналів було вже чимало, але три з них робили погоду – Фасмерів “Zeitschrift für slavische Philologie”, Мазонів – Ваянів “Revue des études slaves” і праязка “Slavia”» (Wakoulenco, 2020, с. 188). І лише паризьке «Revue» мало унікальну рису – це був єдиний журнал, що давав докладний і повний огляд світових славістичних праць кожного попереднього року. За проблематикою кожної слов'янської країни був закріплений визначений співробітник. Відповідно українською частиною займалися Борис Унбегаун (Boris Unbegaun) та Ілько Борщак, який «до верхів'я французької славистики, Інституту слов'янських студій, формально не належав, хоча у його виданнях брав активну участь» (Wakoulenco, 2020, с. 186). Ілько Борщак, звертаючи особливу увагу на відносини між Європою та Україною, написав огляд історіографії, переглянувши всі «французькі друки і летучі листки, де трактуються українські справи» (Борщак, 1924, с. 242). Зокрема, у «Звідомленні Ілька Борщака з дослідів в архівах Західної Європи, переслане Українській Академії Наук у Києві», опублікованому в «Записках НТШ» 1924 р., дослідник зауважив, що «рукописами Нац. Бібліотека [Національна бібліотека в Парижі – О. 3.] дуже богата, як не найбагатша в світі; з Українців у ній ще ніхто не працював» (Борщак, 1924, с. 242). Описуючи манускрипти з Відділу рукописів на тему «Ucrainica», І. Борщак не оминув увагою й «Українську граматику 1643 р. Киянина в Сорбоні Усевича на лат. мові (7.568 А)» (Борщак, 1924, с. 243).

Юрій Шевельов, який перебував у Парижі протягом травня–червня 1951 р. та червня–липня 1952 р., згадував: «До Слов'янського Інституту (офіційно – Інституту слов'янських студій) я знайшов дорогу сам і був дуже гостинно зустрінений його двома провідними постаттями – Андре Мазоном і – теж Андре – Ваяном» (Wakoulenco, 2020, с. 188). Згодом для свого журналу А. Мазон замовив у Ю. Шевельова статтю про етапи розвитку української мови, яку було перекладено й опубліковано під назвою «L'ukrainien littéraire» 1956 р. (Shevelov, 1956, s. 68–83).

Наступницею Ілька Борщака «у викладанні українознавчих дисциплін у Національній школі живих східних мов ..., жінка гострого язика й рішучого судження» (Wakoulenco, 2020, с. 186), як про неї згодом напише Юрій Шевельов у спогадах про Париж, була Марія Шеррер (див. також: Дмутручун, 2020, с. 172). Українознавиця французького походження, авторка відомого перекладу українських дум «Les Dumy ukrainiennes. Ёрорée cosaque» (Scherrer, 1947), а також творів Тараса Шевченка, Івана Франка, Максима Рильського тощо (див.: Scherrer; Шерер; Білодід, Кудрицький, 1970, XI), яка була гостем під час святкування ювілею Тараса Шевченка 1964 р. в Україні та стала дійсним членом НТШ від 1967 р., також сприяла поверненню «Граматыки» Івана Ужевича на Батьківщину її автора.

Зауважу, що І. Білодід та Є. Кудрицький подали розлогий коментар про шляхи надходження автографів граматики 1643 р. і 1645 р. до Києва, готуючи до друку факсимільне видання, яке побачило світ 1970 р. Щодо паризького рукопису, то дослідники зазначили: «У 1962 р. І. Білодід, перебуваючи в Парижі, відвідав Інститут славістики, на чолі якого стояв відомий французький академік-славіст Андре Мазон. ... У паризькому Інституті славістики відбувалася також і зустріч з викладачкою української мови в Інституті живих східних мов Паризького університету Марією Шеррер. Під час цих та інших зустрічей з французькими славістами І. Білодід просив їх допомогти Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні одержати з Національної бібліотеки в Парижі рукопис граматики Івана Ужевича 1643 р.» (Білодід, Кудрицький, 1970, с. XI). Варто наголосити, що 1962 р. І. Білодід перебував у Парижі не лише як директор Інституту мовознавства О. Потебні (1961–1981), а й як міністр освіти та віцепрезидент АН. Згодом, 1964 р., його було обрано й головою Українського комітету славістів (1964–1981) (Склярченко, 2005, с. 9).

Усі наступні дослідження «Граматыки» І. Ужевича було здійснено вже на основі факсимільного видання рукопису (Жовтобрюх, 1982; Німчук, 1985; Мойсієнко, 2002; Ярещенко, 2006). Саме тому отримати доступ до оригіналу манускрипту 1643 р. та працювати з ним безпосередньо – це непересічна подія в науковому житті історика-лексикографа¹.

Передовсім зауважу, що І. Білодід та Є. Кудрицький у передмові до видання «Граматыки» вказують, що «у Відділі рукописів Національної бібліотеки в Парижі під номером 3876 зберігається рукопис-автограф in 4° “Граматыка словенскаа написана пре[з] Іванна Ужевича Слованина; Славной Академіи Пари[з]скої в Тешлогіи Студента в ПарижѸ”», позначений 1643 р.» (Білодід, Кудрицький, 1970, с. VII). Згодом такі ж дані наводить і В. Німчук у праці «Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.» (1985), орієнтуючись на факсимільне видання.

Таке твердження дослідників не викликало жодних сумнівів, адже:

1) безпосередньо вгорі титульної сторінки рукопису «Граматыки» І. Ужевича засвідчено номер 3876 (Гр. 1643, титул.) (див. фото 1);

2) над назвою манускрипту французькою мовою, що міститься на вклейці на звороті аркуша перед титульною сторінкою «Граматыки», зафіксовано саме № 3876 (див. фото 2);

3) під вище вказаним номером І. Мартинов згадує «Граматыку» І. Ужевича у праці «*Les manuscrits slaves de la Bibliothèque imperiale de Paris*» (1858): «Скажемо кілька слів про манускрипт із латинського фонду (n° 3876), який знаходить тут своє істинне місце. Це зошит із 72 сторінок in-4° на слов'янській та латинській мовах під назвою: *Grammatica sclavonica scripta per Joannem Usevicium sclavonum, celeberrimae academiae Parisiensis studiosum theologum*. Parisiis, anno a Nativitate Filii Dei 1643»² (Martínof,

¹ Авторка щиро вдячна п. Сільві Аршембо (Sylvie Archaimbault), заступниці директора Дослідницького центру Eur'ORBEM (CNRS-Sorbonne Université, Paris), генеральному секретареві Інституту славістичних досліджень (Institut d'études slaves, Paris), а також п. Барбарі Пьюйо (Barbara Pueyo) – директорів Бібліотеки славістичних досліджень (La Bibliothèque d'études slaves, Paris) за всебічне сприяння в пошуках матеріалів і можливість перебувати в колі французьких мовознавців протягом 2022 р. (травень–липень; вересень–грудень) та 2023 р. (січень–травень).

² Переклад авторки.

1858, р. 38). Таку ж інформацію виявлено й у праці О. Горбача, де вказано, що рукописна «Граматыка Словенская» (1643) І. Ужевича «зберігана в паризькій Bibliothèque Nationale (рпк. 4^о, 71 л., сигн. 3876)» (Горбач, 1967, с. 3). Однак мовознавець подає й інші, «раніші сигн.: Т 67; 7568 А; Regine 1671/1» (Горбач, 1967, с. 3). Варто зауважити, що Артур Ярещенко в монографії «Іван Ужевич та його “Граматика словенська” або перші кроки духовної інтеграції в Європу», яку опубліковано 2006 р., фіксує паспортизацію пам'ятки за Іваном Білодідом (Ярещенко, 2006, с. 11), що є свідченням того, що автор не працював з оригіналом паризького манускрипту.

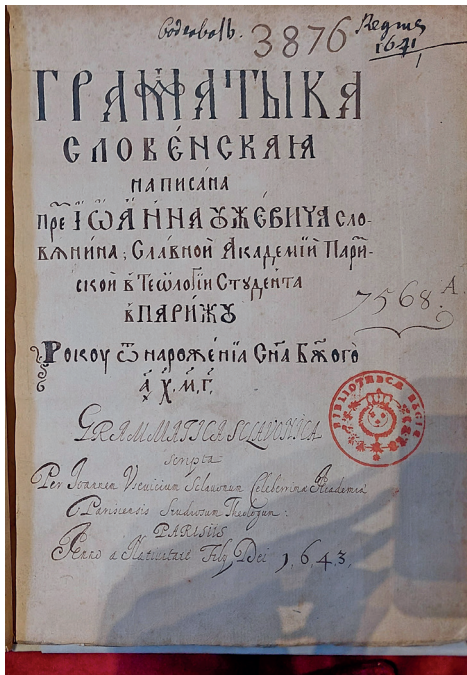

Фото 1. Титульна сторінка оригіналу манускрипту «Граматыка словенская» (1643) І. Ужевича

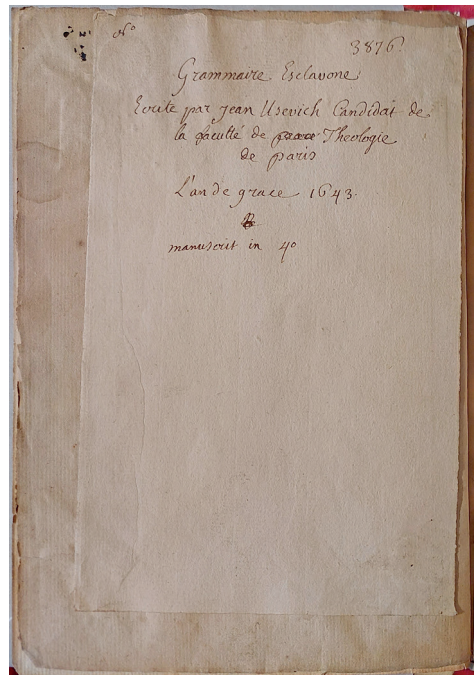

Фото 2. Вклейка на звороті аркуша перед титульною сторінкою манускрипту «Граматыка словенская» (1643) І. Ужевича

Отже, із правого боку на титульній сторінці рукопису «Граматыки» 1643 р. репрезентовано напис **7568A** (Гр. 1643, титул.) (див. фото 1), про який згадували І. Борщак та О. Горбач. Саме під цим номером сьогодні й зберігається манускрипт із назвою «Joannis Usevicii grammatica Sclavonica» серед праць, писаних латинською мовою.

Варто уточнити також і назву бібліотеки, у якій зберігається рукопис «Граматыки» І. Ужевича. Чому важливе таке уточнення? Це одна з найстаріших та найбагатших у Європі бібліотек, яка є спадкоємицею королівських колекцій, оскільки заснована ще 1368 р., за часів правління Карла V (Charles V le Sage). У різні часи ця бібліотека мала різні офіційні назви: Бібліотека королів, Королівська бібліотека, Імператорська

* Фото в кольорі можна побачити на сайті інституту <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukraina/69-039-ukrayina-kulturna-spadshchyna-natsionalna-svidomist-derzhavnist/>

бібліотека, Національна бібліотека (див. Histoire). Власне цю назву – Національна бібліотека – й зафіксовано у працях І. Борщака, О. Горбача, І. Білодіда та Є. Кудрицького, В. Німчука й ін.

Однак 1988 р. президент Франції Француз Мітеран (François Mitterrand) підтримав програму реформування бібліотеки, і 1994 р. було створено бібліотеку XXI ст. під назвою «Національна бібліотека Франції» (Bibliothèque nationale de France (BnF)). Сьогодні вона розташована у восьми будівлях і великих комплексах у Парижі та передмісті, однак саме у столиці розміщена Головна бібліотека Француз Мітеран (сукупність сучасних чотирьох веж у формі розгорнутих книжок) (Bibliothèque François-Mitterrand), а також Бібліотека Арсенал (Bibliothèque de l' Arsenal), Бібліотека-музей Опери Гарньє (Bibliothèque-musée de l' Opéra) та Бібліотека Рішельє (BnF à Richelieu) – весвітньовідомий архітектурний ансамбль по вул. Рішельє, недалеко від Лувру, яка і є історичною колискою Національної бібліотеки (див. BnF)³. Саме тут, у Відділі рукописів Національної бібліотеки Франції Рішельє в Парижі (Département des manuscrits, Bibliothèque nationale de France à Richelieu), і зберігається манускрипт «Граматыка словенская» І. Ужєвича 1643 р.

Важливий аспект, на який треба звернути увагу, – це наявність печатки червоного кольору на титульній сторінці «Граматыки» І. Ужєвича, а також на звороті останньої сторінки манускрипту (зауважу, що у факсимільному виданні 1970 р. її немає). Отже, на печатці зображено корону та напис «Bibliothecae regia» (чітко видно саме на останній сторінці рукопису), що є іншою назвою Королівської бібліотеки (*Bibliothèque royale*) (до 1792 р.). Варто наголосити, що ці деталі неможливо побачити ні у факсимільному виданні, ні у сканованому варіанті.

Напис вгорі титульної сторінки рукопису, який О. Горбач із фотокопії потрактував як «Regine 1671/1», насправді потрібно читати як «Regnes 1671/1» (див. фото 1). Це може бути свідченням того, що цей манускрипт потрапив до Королівської бібліотеки 1671 р. – за часів правління Людовика XIV (Louis XIV, 1643–1715).

Наступний аспект, який потребує детального аналізу й окремого ґрунтовного дослідження, – це навчальний заклад у Парижі, студентом якого був І. Ужєвич. Зокрема, у передмові до факсимільного видання «Граматыки» І. Білодід та Є. Кудрицький стверджували, що її склав «1643 р. латинською мовою український студент Паризького університету – Сорбонни – Іван Ужєвич» (Білодід, Кудрицький, 1970, с. V). Натомість В. Німчук зазначив, що автор досліджуваної граматичної праці «на титульній сторінці паризького рукопису “Граматыки” називає себе студентом теології славної Паризької академії (університету)» (Німчук, 1985, с. 158). Згодом мовознавець вказав, що І. Ужєвич «навчався 1641–45/46 у Паризькому університеті» (Німчук, 2004, с. 697). Дозволю собі припустити, що І. Ужєвич був студентом богословських студій не в Паризькому університеті, про що зазначають українські мовознавці, а саме в Паризькій академії. Така наукова гіпотеза ґрунтується на тому, що на титульній сторінці «Граматыки»

³ Національна бібліотека Рішельє в Парижі – це сукупність будівель XVII ст., побудованих для кардинала Мазаріні та розширених після 1854 р. Саме тут зберігаються найцінніші манускрипти і старовинні книжки, карти і плани, малюнки і гравюри, а також монети, медалі, антикваріат тощо. Знаменита Овальна зала розміщена на першому поверсі – це читальний зал із вільним доступом, що налічує понад 20 тис. книжок. Натомість Відділ рукописів, який належить до спеціалізованих відділів і передбачає спеціальні перепустки, розташований на другому поверсі, як і тимчасові та постійні експозиції (див. BnF).

вказано власне «Славной Академіи Пари(з)скои в Тевлоґи Студента в Парижѣ [виділення моє – О. З.]», а також латинською «Celeberrima Academia Parisiensis Studiosum Theologum [виділення моє – О. З.]» (Гр. 1643, титул.). Варто зазначити, що Паризьку академію (Academia Parisiensis; Académie Parisienne) створив 1635 р. богослов, філософ і математик Марін Марсен (Marin Marsenne) (de la Croix, Duchêne, 2021, s. 7), яка стала попередницею Академії наук (Académie des sciences), засновником якої 1666 р. був Жан-Батіст Кольбер (Jean-Baptiste Colbert) (див. Bréchnac). На підтвердження своїх міркувань наведу цитату Йозефа Добровського, що на основі матеріалів Варфоломія Копітара схарактеризував працю Івана Ужевича: «Славянская Грамматика рукоп. 1643. Иоанна Ужевича, под № 3876 в Колбертовой библиотекѣ» (Добровский, 1833, с. LXVIII).

Наголошу, що саме на вклейці, яка міститься на звороті аркуша перед титульною сторінкою (факсимільне видання цього не відтворює), виявлено французький варіант назви манускрипту – «Grammaire Esclavone Ecrite par Jean Usevich Candidat de la faculté de Theologie De Paris. L'an de grace 1643. manuscript in 4°» (виділення моє) (див. фото 2), що не належить І. Ужевичеві та є пізнішим за часом написання. Варто зауважити, що лише на цьому аркуші й засвідчено назву «la faculté de Theologie de Paris». Однак у працях 1643 р. вживаними були інші назви факультету теології Університету в Парижі – *Sacram facultatum Theologiae Parisiensis* та *Facultatem theologiae Parisiensis* (див. L'année 1643), жодної з яких не виявлено в досліджуваному манускрипті.

Отже, «Граматыка словенская» – це цікава спроба І. Ужевича описати граматику української мови середини XVII ст. для потреб чужого латиномовного світу, фактично перша граматика української мови XVII ст., яка залишалася віками невідомою для українського мовознавства та могла б дати поштовх для розвитку граматичної науки в Україні. І лише починаючи з XIX ст., «Граматыка» І. Ужевича стала широко знаною серед видатних славістів (В. Копітар, І. Мартинов, В. Ягич тощо), а починаючи із другої половини XX ст., завдяки французьким дослідникам А. Мазону та М. Шеррер, її почали всебічно вивчати й українські лінгвісти. Оскільки оригінал манускрипту, який зберігається в Національній бібліотеці Франції у Парижі, на жаль, був недоступний для українських мовознавців, то це зумовило низку неточностей. І лише робота з паризьким оригіналом рукопису уможливила їхнє виправлення та уточнення. Зокрема, встановлено назву та номер, під яким сьогодні зберігається рукопис (*Joannis Usevicii grammatica Sclavonica, 7568A*), а також уточнено назву місця збереження цієї праці – Відділ рукописів Національної бібліотеки Франції Рішельє (*Departement des manuscrits, Bibliothèque nationale de France à Richelieu*). Сьогодні ця пам'ятка української мови XVII ст. є невід'ємною частиною історії української мови, а постать самого Івана Ужевича й досі викликає зацікавлення в колі мовознавців, адже існує низка білих плям у його життєписі, що потребують всебічного та глибшого дослідження із залученням широкого кола науковців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Білодід, І., Кудрицький, Є. (1970). Іван Ужевич і його граматика. В Білодід, І., Кудрицький, Є. (уклад.). *Граматика слов'янська І. Ужевича*. Київ: Наукова думка, I–XXVI.

Борщак, І. (1924). Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західньої Європи, перслане Українській Академії Наук у Києві. *Записки НТШ* (Т. 134–135: Праці історично-філософичної секції). Львів, 241–248.

Горбач, О. (1967). Рукописна «Граматыка словенская» Івана Ужевича з 1643 й 1645 років. *Наукові Записки Українського Технічно-Господарського Інституту*. Мюнхен, 16(17), 3–22.

Гр. 1643: Граматыка словенская написана пре(з) Іванна Ужевича слованина Славной Академіи Пари(з)скои в Тешлогіи Студента в ПарижѸ. (1643). *Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Departement des manuscrits*. Latin 7568A.

СУМ¹⁶⁻¹⁷: Гринчишин, Д., Чікало, М. (відп. ред.). (1994–20...). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* Львів.

Добровский, І. (1833). *Грамматика языка славянскаго по древнему нарѣчію, 1*. Санктпетербург: въ типографіи департамента народнаго просвѣщенія.

Жовтобрюх, М. (1982). Частини мови в «Граматиці слов'янській» І. Ужевича. В *Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст.* Київ: Наукова думка, 51–58.

Мойсієнко, В. (2002). До проблеми визначення рідної говірки «Граматики словенської» Івана Ужевича. *Волинь-Житомирщина, 9*, 117–120.

Німчук, В. (1985). *Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.* Київ: Наукова думка.

Німчук, В. (2004). Іван Ужевич. В *Русанівський В., Тараненко О.* (співгол. ред. кол.). *Українська мова. Енциклопедія. 2 вид., допов.* Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 696.

Онацький, С. (1967). Шерер Марія. В *Українська мала енциклопедія: у 8 т., 16 кн.* (Кн. 16: Літери Уш–Я). Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 2085.

Скляренко, В. (відп. ред.). (2005). *Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005. Матеріали до історії.* Київ: Довіра.

ЦДІАУЛ: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 309 (НТШ), оп. 1, спр. 388 (Біографії дійсних членів товариства з прізвищами на літери «Л–М»: Notice sur les travaux scientifiques de André Mazon).

Ярещенко, А. (2006). *Іван Ужевич та його «Грамматика словенська» або перші кроки духовної інтеграції в Європу.* Харків: Прапор.

BnF: *Bibliothèque nationale de France.* <https://www.bnf.fr/fr>

Borščak, I. (1946). *Lectures ukrainiennes avec grammaire, commentaire et lexique.* Paris: Imprimerie nationale.

Bréchnignac, C. *Création de l'Académie des sciences. 1666.* (б. п.). https://francearchives.gouv.fr/fr/pages_histoire/39370

de la Croix, D., Duchêne, J. (2021). Scholars and Literati at the «Mersenne» Academy (1635–1648). *Repertorium Eruditorum Totius Europae, 2*, 7–12. <https://doi.org/10.14428/rete.v2i0/Mersenne>

Dmytrychyn, I. (2020). Élie Borschak, André Mazon et l'Institut d'études slaves. *Revue des études slaves, 91/1–2*, 167–180.

Histoire: *Histoire de la Bibliothèque nationale de France.* (n. d.). <https://www.bnf.fr/fr/histoire-de-la-bibliotheque-nationale-de-france>

L'année 1643: *L'année 1643 – documents publiés en 1643.* (n. d.). <https://data.bnf.fr/fr/date/1643/publications/page3>

Martino, P. (1858). *Les manuscrits slaves de la Bibliothèque impériale de Paris.* Paris: Julien, Lanier, Cosnard et Cie.

Scherrer, M. (1947). *Les dumy ukrainiennes. Épopée cosaque. Textes ukrainiens et traductions intégrales avec une introduction et des notes.* Paris: Librairie C. Klincksieck.

Bréchnignac, C. *Création de l'Académie des sciences. 1666*. (n. d.). https://francearchives.gouv.fr/fr/pages_histoire/39370 (in French).

de la Croix, D., Duchêne, J. (2021). Scholars and Literati at the «Mersenne» Academy (1635–1648). *Repertorium Eruditorum Totius Europae*, 2, 7–12. <https://doi.org/10.14428/rete.v2i0/Mersenne> (in English).

Dmytrychyn, I. (2020). Élie Borschak, André Mazon et l'Institut d'études slaves. *Revue des études slaves*, 91/1–2, 167–180 (in French).

Histoire de la Bibliothèque nationale de France. (n. d.). <https://www.bnf.fr/fr/histoire-de-la-bibliotheque-nationale-de-france> (in French).

L'année 1643 – documents publiés en 1643. (n. d.). <https://data.bnf.fr/fr/date/1643/publications/page3> (in French).

Martinof, P. (1858). *Les manuscrits slaves de la Bibliothèque impériale de Paris*. Paris: Julien, Lanier, Cosnard et Cie (in French).

Scherrer, M. (1947). *Les dумы ukrainiennes. Épopée cosaque. Textes ukrainiens et traductions intégrales avec une introduction et des notes*. Paris: Librairie C. Klincksieck (in French).

Scherrer, M. *Internet Encyclopedia of Ukraine*. (n. d.). <https://www.encyclopediiaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5C%5C%5CScherrerMarie.htm> (in English).

Shevelov, Yu. (1956). L'ukrainien littéraire. *Revue des études slaves*, 33/1–4, 68–83 (in French).

Wakoulenco, S. (2020). Regarde d'ailleurs: l'Institut d'études slaves vu par George Shevelov. *Revue des études slaves*, 91/1–2, 181–198 (in French, in Ukrainian).

Olha ZANEVYCH

Candidate of Philological Sciences (Ph. D.)

Senior Research Fellow of the Ukrainian Department

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7513-2150>

e-mail: olgazanevych@gmail.com

**IVAN UZHEVYCH'S «GRAMMAR SLAVIC»
IN THE FRAMEWORK OF DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE
OF THE XVI – FIRST HALF OF THE XVII CENTURY:
A RENDEZVOUS WITH UKRAINIAN LINGUISTICS**

The proposed research dedicated to the seminal work on the Ukrainian language in the mid – 17th century by I. Uzhevych continues the series of studies on manuscript and printed grammar books.

The «Grammar Slavic» (1643) by I. Uzhevych, written in Latin, was the first attempt to describe the grammatical system of the Ukrainian language in the mid – 17th century for non-Slavs. This is why this «Grammar» is included in the registry of sources for the «Dictionary of the Ukrainian Language of the XVI – First Half of the XVII Century». It is noted that this weighty work, which could have contributed to the development of grammatical science in Ukraine, remained unknown to Ukrainian linguistics for centuries.

It is mentioned that grammar was known among prominent Slavists of the 19th to the early 20th century (P. Martynov, V. Yagych). References to it can be found in the works of Ukrainian researchers from the early 20th century (I. Borshchak) and the second half of the 20th century (O. Horbach), who were outside Ukraine. However, for Ukrainian linguistics, I. Uzhevych's grammar was introduced by I. Bilodid and Ye. Kudrytskyi, who published a facsimile edition of the manuscript. It is emphasized that Ukrainian linguists, both in Ukraine and abroad, worked specifically with a copy of the Paris manuscript (O. Horbach, I. Bilodid, Ye. Kudrytskyi, V. Nimchuk, etc.). It is noted that a photocopy of the manuscript was transferred to Ukraine in 1965 thanks to French linguists Slavists A. Mazon and M. Sherrer.

For the first time in Ukrainian linguistics, the author of the proposed study had the unique opportunity to work with the original manuscript of I. Uzhevych's «Grammar» (1643), which is preserved in Paris. This allowed identifying several inaccuracies in the description of this monument. In particular, the title and number under which the manuscript is currently preserved were determined (*Joannis Usevicij grammatica Sclavonica; 7568A*), and the name of the institution where this work is stored was clarified – Manuscript Department of the National Library of France Richelieu (*Département des manuscrits, Bibliothèque nationale de France à Richelieu*). Certain assumptions and considerations about the history of the grammar and the personality of I. Uzhevych is also expressed.

Keywords: Ukrainian language of the 16–17th centuries, Ukrainian language in the system of other Slavic languages, grammar, Ivan Uzhevych, National Library of France.

Наталія ЛЕБЕДЕНКО
кандидат філологічних наук
доцент кафедри радіомовлення і телебачення
факультету журналістики
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3599-3914>
e-mail: myhajlychenko@ukr.net

УКРАЇНСЬКІ ОЙКОНИМИ НА -ЕЦЬ, -ИЦЯ З ОДНАКОВИМИ ЕТИМОНАМИ

Зазначено, що українська ойконімія – це джерело вивчення лексичної системи української мови, а також способу мислення й уявлень українського народу; це писемні свідчення української історії, традиції, а також один із визначальних чинників української національної ідентичності. Відзначено, що значні досягнення в дослідженні українських назв населених пунктів у двох аспектах (регіональному та формантному) вже дали певні результати у вивченні психології називання українських поселень.

Проаналізовано українські ойконіми із формантами **-ець, -иця**, що належать до давніх топонімів. Об'єктом дослідження обрано назви населених пунктів на **-ець, -иця** з омонімними коренями, а предметом – лексико-семантичні групи цих онімів. Зауважено, що суфікси **-ець** та **-иця** належать до праслов'янських морфем, вони виконували у праслов'янській і виконують у сучасній українській літературній мові ті самі функції як на апелятивному рівні, так і на рівні ойконімії, однак за допомогою суфікса **-иця**, на відміну від форманта **-ець**, сформовано групу найменувань жіночого роду. Тому метою статті обрано визначити, чи пов'язане називання поселень із формантом **-иця** з відповідними поселеннями на **-ець**.

Виокремлено групи ойконімів із формантами **-ець, -иця** відповідно до їхнього походження: відгідронімні найменування (що походять від того самого гідроніма та різних гідронімів); відтопографічні ойконіми; назви, пов'язані між собою; демінутивні оніми.

Зазначено, що дослідження українських ойконімів із формантами **-ець, -иця** показало, що на рівні ойконімії рідко можна простежити зв'язок між відповідними ойконімами чоловічого та жіночого родів. Очевидно, вибір суфікса зумовлено родовою назвою водойми, біля якої було розташоване поселення, існуванням відповідного апелятива з певним формантом, а також впливом значного ареалу ойконімів із конкретним формантом у визначеному регіоні.

Ключові слова: ойконіми, формант **-ець**, формант **-иця**, відгідронімні ойконіми, відтопографічні ойконіми.

В українській ономастиці ойконімію досліджують у двох аспектах. Студії, присвячені аналізу назв поселень певної структурно-словотвірної моделі, називають ареальними, а праці, у яких розглядають усі географічні найменування визначеного регіону,

іменують регіональними. Українське мовознавство має вже чималий доробок із регіональної ойконімії: Дмитра Бучка (Бучко, 1990), Святослави Вербич (Вербич, 2019), Інни Волянук (Волянук, 2009), Миколи Габорака (Габорак, 1999), Кирила Галаса (Галас, 1960), Ірини Гонци (Гонца, 2006), Любові Дикої (Дика, 2009), Олександра Іваненка (Іваненко, 2006), Юрія Карпенка (Карпенко, 1964, 1973), Віри Котович (Котович, 2007), Анни Лисенко (Лисенко, 2009), Валерія Лободи (Лобода, 1976), Маргарити Надутенко (2015), Євгенії Посацької-Черняхівської (Черняхівська, 1960), Ярослава Пури (Пура, 1990), Михайла Худаша (Худаш, 2004), Віктора Шульгача (Шульгач, 2001), Василя Яція (Яцій, 2009) та ін. Лінгвокультурологічний аспект дослідження ойконімії представлено працями Віри Котович (Котович, 2020; Котович, 2021).

Інший аспект дослідження ойконімії – ареальний – спрямовано на детальне вивчення назв поселень певної структурно-словотвірної моделі. Маємо дослідження найбільших типів українських ойконімів у цьому аспекті. Українські географічні назви на **-ичі** дослідив Олег Купчинський (Купчинський, 1981), на **-івці, -инці** – Дмитро Бучко (Бучко, 1972), на **-ів, -ин** – Зоряна Купчинська (Купчинська, 1993), на **-ї(ь)** – Любов Радьо (Радьо, 2004), на **-ани (-яни)** – Інна Царалунга (Царалунга, 2007). Українські ойконіми із формантами **-ець, -иця** стали об'єктом наукового дослідження «Структурно-семантичні типи українських ойконімів із формантами **-ець, -иця**» (Михайличенко, 2011). Дисертацію присвячено структурно-семантичному та стратиграфічному аналізу українських ойконімів. Проте у праці окремо не зосереджено уваги на ойконімах з однаковими основами та коренями, які виявлено як у межах одного, так і різних регіонів. Зважаючи на однакові функції зазначених суфіксів, об'єктом мого зацікавлення стали оніми на **-ець, -иця** з тими самими етимонами, у яких, можливо, закладені гендерні уявлення носіїв мови, з огляду на творення онімів чоловічого та жіночого родів¹.

Ойконімія – один із найважливіших пластів лексичної системи мови, що відображає уявлення її носіїв, їхній спосіб мислення, світосприйняття. Мета статті – проаналізувати походження українських ойконімів на **-ець, -иця** з омонімічними основами, зафіксованими в межах регіону, та з'ясувати, чи існує взаємозв'язок між творенням онімів на **-иця і -ець**.

Для цього використано такі методи дослідження: описово-аналітичний (для визначення структурно-семантичних особливостей ойконімів), етимологічний (для з'ясування походження онімів), словотвірний (для визначення твірних основ назв), формальний (у процесі збору, відбору та систематизації фактичного матеріалу).

Суфікси **-ець** та **-иця** належать до праслов'янських морфем. Наявність цих формантів у структурі загальних і власних назв свідчить про їхню архаїчність. Виникнення суфікса **-ець** відбувалося за такою схемою: **-ik + o > -ьсь > -ьц-ь > -ець** (Кровицька, 2002, с. 81). На апелятивному рівні суфікс **-ець** виконує низку словотвірних функцій: 1) утворення назв осіб чоловічої статі за місцем проживання, національністю, професією, внутрішніми та зовнішніми рисами (*мудрець*); 2) творення назв предметів за матеріалом, якістю, призначенням (*холодець*); 3) утворення демінутивних іменників (*корінець*); 4) утворення локальних понять (*дитинець*). Суфікс **-ець** належить до архаїчних формантів слов'янської гідронімії, у якій виконує здебільша демінутивну функцію: р. *Ворсклець* < р. *Ворскла*. На рівні ойконімії зазначений формант має: 1) демінутивне

¹ Пишучи про ойконіми на **-ець, -иця** з однаковими коренями й основами, беру до уваги і варіант форманта **-иця – -ниця**.

значення (*Ватинець* < *Ватин*); 2) субстантивне (*Роковець* < *роковий*); 3) нейтральне – утворюючи найменування через метонімії (лексико-семантичним способом) від назв розташованих поряд річок, потоків (*Іржавець*) та суфіксальних топографічних апелятивів (*Вишнівець*).

Суфікс **-иц(я)** виник із праслов'янського ***-ika > *-ica** (*czernica*) (Mańczak, 1975, с. 135). Він був продуктивним у праслов'янський період і залишився таким у сучасній українській мові. Цей формант, як і суфікс **-ець**, виконує дериваційні функції, утворюючи: 1) демінутивні деривати (*сестриця*); 2) назви предметів (*дзвіниця*); 3) локальні поняття (*копальниця*); 4) назви рослин, тварин (*боровниця*); 5) назви хвороб (*пропасниця*). На відміну від форманта **-ець**, **-иця** може утворювати назви осіб жіночої від відповідних назв осіб чоловічої статі (*грішниця*). Формант **-иця** належить до спільнослов'янських гідронімних формантів і широко поширений на всіх слов'янських територіях. Про продуктивність таких гідронімів свідчать давні форми *Віслиця* від *Вісла*, *Вислиця* в басейні Прип'яті із притокою *Вісла*. Поширений цей формант на землях раннього слов'янського заселення. У праслов'янській мові продуктивність гідронімних суфіксів **-ес** та **-іса** була високою. Окремі слов'янські мови її втрачали, проте активність суфіксів і темпи втрати були нерівномірними. Формант **-іса** в гідронімії краще зберіг свої позиції, порівняно з маскулінізованою формою **-ес**. Пояснити це можна залежністю гідроніма від номенклатурного слова *річка*. На рівні ойконімії формант **-иця** також виконує низку словотвірних функцій: 1) демінутивну (*Верениця* < *Верени*); 2) субстантивну (*Горболиця*); 3) структурну – нерідко назви поселень утворюються за допомогою онімізації (*Митниця*) та трансонімізації назв водойм (*Баговиця*).

Упродовж Х – на початку ХХІ ст. на території України було зафіксовано 994 ойконіми на **-ець** та 1 191 – на **-иця** (Михайличенко, 2011). Фемінізована форма в ойконімії виявилася продуктивнішою. Пов'язати це можна з тим, що більшість онімів походить від однойменних назв водойм, структура яких уже містить цей формант на рівні гідронімії, причому формант **-иця** співвідноситься з родовою назвою жіночого роду *річка*. Наявність маскулінізованої форми на **-ець** у назвах водойм свідчить про співвіднесеність із родовими назвами чоловічого роду *потік*, *струмок* тощо.

Виокремивши ойконіми з формантами **-ець**, **-иця** в межах однієї області, виділяю такі групи за походженням:

1) відгідронімні назви на **-ець**, **-иця**. Серед них виявлено такі, що походять від різних гідронімів, і назви, пов'язані з тим самим гідронімом. До найменувань, що походять від різних гідронімів, належать:

Бистрець (2005, Верховинський р-н І-Ф; XV ст.)², походить від назви потоку *Бистрець* (СГУ, с. 48). У межах однієї області є два поселення на **-иця**: 1) **Бистриця** (1946, Надвірнянський р-н Стн., до 1946 р. – Рафайлова); 2) **Бистриця** (1946, Богородчанський р-н Стн.)³. Ці ойконіми походять від назв річок *Бистриця-Надвірнянська* та *Бистриця-Солотвинська* (СГУ, с. 50). Відповідно до аналізу походження ойконімів *Бистрець* і *Бистриця*, обидва мають відгідронімне походження, причому ойконім *Бистрець* пов'язаний із чоловічою родовою назвою (*потік*), а *Бистриця* – жіночою (*річка*).

² Подаю останню й першу фіксації найменування та географію назви без зазначення джерел, з огляду на обмежений обсяг статті.

³ Для аналізу залучено лише ойконіми, зафіксовані в межах однієї області. Поселення з такими самими назвами в інших областях і регіонах України не взято до уваги.

Засвідчено низку ойконімів **Грабовець** на території України. Жіноча назва з формантом **-ниця** – **Гравівниця** є у Львівській обл., де зафіксовано й відповідні чоловічі: 1) (2005, Кам'янка-Бузький р-н Льв.; 1473); 2) (1890); 3) (1946, Куликівський р-н Льв.); 4) (2005; XVI ст.); 5) (2005, Стрийський р-н Льв.; 1448). Походження цих ойконімів пов'язане з гідронімом **Грабовець** (СГУ, с. 152). Відповідно – **Гравівниця** (2005, Старосамбірський р-н Льв.; 1498); **Гравівниця Верхня** (2005, Воловецький р-н Зк.; 1946); **Гравівниця Нижня** (1946, Свалявська округа Зк.). Від гідроніма **Гравівниця** у с. Верхня Гравівниця Зк. (СГУ, с. 152). Існує версія походження ойконіма від апеллятива **гравовець** < **гравовий** (Яцій, 2006, с. 48).

Відома ще одна пара ойконімів на **-ець/-ниця**: **Кобилець** (1890, ст-тво Тухля) – **Кобильниця** (1576–1586, Руське в-во). Назви походять від гідронімів **Кобилець** (Яцій, 2006, с. 48) і **Кобильниця** (СГУ, с. 256, 257).

Сокилець (2005, Бучацький р-н Тр.; V–VII ст.) – **Соколиця** (1946, Бережанський р-н Тр.). Найвірогідніше, це – відгідронімні назви. Засвідчено відповідні гідроніми **Соколець** у Чернівецькій, Львівській, Житомирській обл. (СГУ, с. 515). Віра Котович вважає, що ойконім **Соколиця** походить від гідроніма **Соколиця** (Котович, 2007, с. 122).

Засвідчено низку ойконімів на **-ець, -иця** на території України з основою **студен-**. Зокрема, чотири ойконіми на **-ець** та сім на **-иця**. Всі вони відгідронімні: **Студенець** (1946, Перемишлянський р-н Льв.). Ойконім походить від гідроніма **Студенець** (СГУ, с. 535) < діал. **студенець** «джерело»; **Студенець** (суч. **Велика Севастянівка**) (2005, Канівський р-н Чрк.; V–VII ст.). Способом трансонімізації – від назви р. **Студенець** (1585); **Студенець** (2005, Городнянський р-н Чрг.); **Студинець** (1971, Івано-Франківський р-н І-Ф; 1460); від гідроніма **Студенець** (СГУ, с. 535). Дехто з дослідників вважає, що це відапеллятивне утворення від іменника **студенець** (Яцій, 2006, с. 49), порівняйте рос. **студенец** «джерело, криничка, колодязь». **Студениця** (згодом – **Затоплене**) (1629, Кам'янецький п-т; V–VII ст.). Способом трансонімізації – від гідроніма **Студениця** (СГУ, с. 536); **Студениця** (1946, Староушицький р-н К-П; 1431); **Студениця** (2005, Тиврівський р-н Вн.; 1946). Семантично від гідроніма **Студениця** в цьому поселенні (СГУ, с. 536); **Студениця** (1946, Любешівський р-н Вл.). Способом метонімічного переосмислення від гідроніма **Студениця** (СГУ, с. 536); **Студениця** (1946, Коростишівський р-н Жт.; X ст.). Від гідроніма **Студениця** (СГУ, с. 536); **Студениця** (1946, Камінь-Каширський р-н Вл.); **Студениця Нова** (1583, Поділля). Від гідроніма **Студениця** в цьому населеному пункті (СГУ, с. 536).

На території України зафіксовано 27 ойконімів **Тростянець**. Лише два з них мають відповідники **Тростяниця** в Закарпатській і Волинській обл.: **Тростянець** (2005, Рахівський р-н Зк.; 1974). Від назв однойменних потоків, що в Тячівському та Рахівському р-нах цієї області (СГУ, с. 572); **Тростянець** (2005, Ківерцівський р-н Вл.; 1570). Відповідно: **Тростяниця** (2005, Мукачівський р-н Зк.; 1946); **Тростяниця** (2005, Малинський р-н Жт.; X ст.). Порівняйте гідронім **Тростяниця** (СГУ, с. 573).

Ойконіми **Ясенець** засвідчені в Житомирській, Рівненській, Волинській обл. (5 од.), що походять від гідронімів. Усього один ойконім **Ясенець** відомий на Львівщині у XVI ст.: **Ясенець** (1502, Самбірський п-т). Ойконімів **Ясениця** на Львівщині відомо кілька: **Ясениця** (тепер – **Ясінка Масьова**; 1946, Турківський р-н Др.; 1448); **Ясениця** (1946, Кам'янка-Бузький р-н Льв.; 1503); **Ясениця** (1447, на р. Блозва у Самбірському п-ті); **Ясениця-Замкова** (2005, Старосамбірський р-н Льв.; до 1539 р. – Ясениця, XV ст.); **Ясениця-Сільна** (2005, Дрогобицький р-н Льв.; 1459); **Ясениця Сульчинська** (1890, ст-тво Добромилів). Порівняйте гідроніми **Ясениця** (СГУ, с. 638).

До ойконімів, пов'язаних із тим самим гідронімом, належать:

Раставець (Житомирський п-т; 1071, на р. Раставиці). **Раставиця (Беліловка)** (раніше – **Війтівиці**) (2005, Ружинський р-н Жт.; 1536). Ці ойконіми походять від назви р. **Раставиця** (СГУ, с. 474).

Тисовець (Пишонець) (2005, Сколівський р-н Льв.; 1825) – **Тисовиця** (2005, Старо-самбірський р-н Льв.; 1558). Від гідроніма **Тисовець** (СГУ, с. 564).

Яровець (перша половина XVII ст., Кременецький п-т) – **Яровиця** (перша половина XVII ст., Кременецький п-т; 1322). Способом трансонімізації від гідроніма **Яровиця** (СГУ, с. 637).

2) відтопографічні ойконіми на -ець, -иця:

У Рівненському р-ні недалеко одне від одного (приблизно 50–60 км) зафіксовано ойконіми **Бродець** (2005, Дубровицький р-н Рв.; 1596) і **Бродниця** (2005, Зарічненський р-н Рв.; 1322). В основах ойконімів іменник *брід* ‘мілке місце річки, озера або ставка, в якому можна переходити або переїжджати на інший бік’ (СУМ-1, с. 237), порівняй *бродець* ‘малий брід’, *бродник* ‘мала затока в морі, яку можна перейти вбхід’ (Мурзаєв, 1984, с. 95).

Пару ойконімів із формантами *-ець, -иця* засвідчено у Львівській обл.: **Глинець** (д. н. – **Ляшки**, 2005, Яворівський р-н Льв.; 1946) і **Глиниця** (1968, Яворівський п-т). Очевидно, це семантичні утворення від апелятивів *глинець* ‘алюміній’; *глина* < псл. *glina* < **gleina* (з суф. *-na* < **-nā* і коренем тим самим, що і в словах *глей, глист*)’ (ЕСУМ-1, с. 524–525) та *глинниця* ‘місце добування глини; невеликий кар’єр або яма’ (Мурзаєв, 1984, с. 144).

Лукавець (2005, Бродівський р-н Льв.; 1483); **Лукавець** (1849, Буковинський округ; 1848) – **Лукавиця** (2005, Самбірський р-н Льв.; XIV ст.); **Лукавиця** (ц. Жовква, 1785–1788; XVI ст.); **Лукавиця** (1441, Бібрка); **Лукавиця Вижня** (2005, Стрийський р-н Льв.; 1785–1788); **Лукавиця Нижня** (2005, Стрийський р-н Льв.; 1785–1788). Гідронім **Лукавець** зафіксовано лише в Івано-Франківській обл. (СГУ, с. 329), а **Лукавиця** з відповідним населеним пунктом – у Київській: **Лукавиця** (тепер – **Обухів**) (1781, при р. Лукавиці, Обухівський р-н Кв.). Ойконіми **Лукавиця** у Львівській обл. давніші, ніж **Луковець**. Тому пов'язуємо їхнє походження з топографічними апелятивами, порівняй: *лука* ‘рівна місцевість, вкрита трав'янистою рослинністю’; ‘дугоподібний вигин річки або берега річки, моря’ (СУМ-4, с. 553).

Луковець Горішній (до 1960 р.) (1428, Вижницький р-н Чрв.), **Луковець Долішній** (до 1960 р.) (1428, Вижницький р-н Чрв.) – **Луковиця** (1946, Чернівецький р-н Чрв.; XV ст.); **Луковиця** (2005, Герцаївський р-н Чрв.; XVIII ст.). Очевидно, названі найменування пов'язані з апелятивом *лука* ‘рівна місцевість, вкрита трав'янистою рослинністю’; ‘дугоподібний вигин русла річки або берега річки, моря’ (СУМ-4, с. 553).

Озерець (1570, Луцький п-т) – **Озерниця** (1543, належало до Ковеля). Відтопографічні найменування: порівняйте *озерний* < *озеро*; *озерець* ‘заросле озеро; мокра заболочена низина в полі з заростями’ (Черепанова, 1984, с. 147).

Олесець (1553, біля с. Гридковичі) – **Олес(ш)ниця** (1431, Львівська земля) < від апелятива, порівняйте *олешник* ‘вільховий ліс’ (Черепанова, 1984, с. 149).

Осовець (1946, Кам'янка-Бузький р-н Льв.; 1890) – **Осовиця** (2005, Золочівський р-н Льв.; 1375). Не можна назву **Осовиця** пов'язувати з **Осовець** через її раніші засвідчення в пам'ятках. Тому доцільно походження цих назв вбачати або від апелятива *осови* ‘осиковий’ (Аркушин, 2000, с. 17), або від назви поселення **Осова** (Великомостівський

р-н Льв.), проте перші свідчення про нього належать до 1581 р., а *Осовиця*, за моїми фіксаціями, давніша.

Торговець (1946, Дубов'язівський р-н См.) – *Торговиця* (2005, Конотопський р-н См.; 1973). Очевидно, це відапелятивні назви. Порівняйте *торговець* ‘той, хто займається приватною торгівлею як професією; крамар’ (СУМ-10, с. 202), укр. діал. *торговиця* ‘торгівля, базар, ринкова площа’ (ЕСУМ-5, с. 603).

3) ойконіми на -ець, -иця, пов'язані за походженням:

У Закарпатській обл. зафіксовано ойконіми *Воловець* (2005, Воловецький р-н Зк.; XV ст.) та *Воловиця* (2005, Іршавський р-н Зк.; 1946). Перше найменування пов'язую з назвою потічка *Волівчик* (СГУ, с. 119), що первісно міг збігатися з назвою поселення. Походження ойконіма *Воловиця* простежити важче, адже не зафіксовано відповідного гідроніма. Існує ойконім із відповідною основою: порівняйте *Волове* (Воловська округа Зк.). Отож, можна припустити, що назва *Воловиця* виникла як назва жіночого роду до відповідного *Воловець* (причому пізніша).

Гостинець (1968, Самбірський р-н Льв.) – *Гостиниця* (1946, Самбірський р-н Др.). Ойконім *Гостинець* виник морфологічним способом від діал. *гостинець* ‘великий битий шлях; шосе’ (СУМ-2, с. 143). А назву *Гостиниця* пов'язую з ойконімом *Гостинець*, до того ж відповідні найменування відомі ще з XIV–XV ст.

4) демінутивні назви:

Хоровець (2005, Славутський р-н Хм.; 1623) – *Хоровиця* (2005, Славутський р-н Хм.; 1946). Суфіксальним способом від найменування *Хорови* (Вижицький р-н Чрв.), порівняйте населений пункт *Хорів* (Перемишль). У XVII–XVIII ст. існувало ще по одному ойконіму *Хоровець* і *Хорвиця*.

Форманти **-ець, -иця** належать до давніх праслов'янських морфем. За допомогою цих суфіксів формувалася архаїчна апелятивна лексика, зокрема локальні поняття, назви предметів, осіб, демінутивні одиниці. Наявність формантів **-ець, -иця** у структурі назв населених пунктів України свідчить про їхню давність, адже більшість із них відгідронімного походження (гідроніми – найархаїчніший пласт топонімії), а також відапелятивного, зокрема другу велику групу ойконімів на **-ець, -иця** утворено семантичним способом від топографічних апелятивів, що давали поселенню якісну характеристику.

Проаналізувавши походження українських ойконімів із формантами **-ець, -иця** з однаковими основами та коренями, вдалося з'ясувати, що гендерну зумовленість називання поселень на рівні ойконімії шукати не варто. Адже більшість назв з омонімними коренями відгідронімні, причому розрізнення форм чоловічого та жіночого родів назв водойм спостережено на рівні гідронімії за родовими назвами. Цікаво, що носії мови водойму, більшу за розміром, яка є джерелом для виокремлення з неї інших водойм, джерелом іншої водойми, називають жіночою формою (*ріка*), а менші за розміром водойми, які витікають із ріки, – чоловічими (*потік, струмок*). Друга частина назв – відапелятивні, мотивовані топографічними назвами. Зауважено, що топографічні апелятиви чоловічого роду – це здебільша зменшено-пестливі форми (*озерець, олесець, бродець*), а жіночі – локальні поняття (*олешниця, озерниця, торговиця*).

Перспективи подальших досліджень української ойконімії в тому, щоби глибоко дослідити етимологію назв населених пунктів для одержання системних висновків про давні традиції, побут та звичаї, а також гендерні уявлення носіїв української мови. Висновки такого дослідження допоможуть виявити унікальні риси української мови як головного чинника української національної ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Аркушин, Г. (2000). *Словник західнополіських говірок: у 2 т. (Т. 2: О–Я)*. Луцьк.
- СУМ-1:** Білодід, І. К. (гол. ред.). (1970). *Словник української мови: в 11 т. (Т. 1: А–В)*. Київ: Наукова думка.
- СУМ-2:** Білодід, І. К. (гол. ред.). (1971). *Словник української мови: в 11 т. (Т. 2: Г–Ж)*. Київ: Наукова думка.
- СУМ-4:** Білодід, І. К. (гол. ред.). (1973). *Словник української мови: в 11 т. (Т. 4: І–М)*. Київ: Наукова думка.
- СУМ-5:** Білодід, І. К. (гол. ред.). (1974). *Словник української мови: в 11 т. (Т. 5: Н–О)*. Київ: Наукова думка.
- СУМ-10:** Білодід, І. К. (гол. ред.). (1979). *Словник української мови: в 11 т. (Т. 10: Т–Ф)*. Київ: Наукова думка.
- Бучко, Д. Г. (1972). *Украинские топонимы на -івці, -инці* [автореф. дис. ... канд. філол. наук, Львовський державний університет ім. І. Франко]. Львів.
- Бучко, Д. Г. (1990). *Походження назв населених пунктів Покуття*. Львів: Світ.
- Вербич, С. О. (2019). *Назви поселень Чернівецьчини. Історико-етимологічний словник*. Чернівці: Букрек.
- Волянюк, І. О. (2009). *Становлення і розвиток ойконімії Північної Тернопільщини ХІІ–ХХ ст.* [дис. ... канд. філол. наук; Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка]. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/20179/1/%D0%86.%20%D0%9E.%20%D0%92%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D1%8E%D0%BA.pdf>
- Габорак, М. М. (1999). *Семантико-словотвірні типи ойконімів Прикарпаття (ХІІ–ХХ ст.)* [дис. ... канд. філол. наук; Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника]. <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000258561>
- Галас, К. І. (1960). *Топонимика Закарпатской области (названия населенных пунктов)* [дис. ... канд. філол. наук]. Ужгород.
- Гонца, І. С. (2006). *Ойконімія Черкащини* [дис. ... канд. філол. наук, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини]. https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/5132/1/Avtoreferat_Hontsa_I_S..PDF
- Дика, Л. Л. (2009). *Ойконімія Східного Поділля (ХІV–ХХ ст.)* [дис. ... канд. філол. наук, Тернопільський національний педагогічний університет]. Івано-Франківськ.
- Іваненко, О. В. (2006). *Походження назв населених пунктів Сумської області* [дис. ... канд. філол. наук; НАН України, Інститут української мови]. [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E.%D0%92.\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E.%D0%92.$)
- Карпенко, Ю. О. (1973). *Топонімія Буковини*. Київ: Наукова думка.
- Котович, В. (2007). *Ойконімія Опілля*. Івано-Франківськ.
- Котович, В. (2020). *Ойконімія України як лінгвокультурний феномен*. Дрогобич: Посвіт.
- Котович, В. (2021). *Назви міст України: лінгвокультурологічний словник*. Дрогобич: Посвіт.
- Кровицька, О. (2002). *Назви осіб в українській мовній традиції ХVІ–ХVІІІ ст. Семантика і словотвір*. Львів.

Купчинська, З. О. (1993). *Лексико-семантична і словотвірна структура географічних назв на -ин, -ів (територія України, Х–ХХ ст.)* [дис. ... канд. філол. наук; Львівський державний університет імені Івана Франка].

Купчинський, О. А. (1981). *Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (географічні назви на -ичі)*. Київ: Наукова думка.

Лисенко, А. В. (2009). *Способи словотворення ойконімів Полтавської області. Студії з ономастики та етимології*. Київ: Довіра.

Лобода, В. (1976). *Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя*. Київ: Вища школа.

ЕСУМ-1: Мельничук, О. С. (гол. ред.) (1982). *Етимологічний словник української мови: у 7 т. (Т. 1: А–Г)*. Київ: Наукова думка.

ЕСУМ-2: Мельничук, О. С. (гол. ред.) (1985). *Етимологічний словник української мови: у 7 т. (Т. 2: Д–Копці)*. Київ: Наукова думка.

ЕСУМ-3: Мельничук, О. С. (гол. ред.) (1989). *Етимологічний словник української мови: у 7 т. (Т. 3: Кора–М)*. Київ: Наукова думка.

ЕСУМ-5: Мельничук, О. С. (гол. ред.) (2006). *Етимологічний словник української мови: у 7 т. (Т. 5: Р–Т)*. Київ: Наукова думка.

Михайличенко, Н. Є. (2011). *Структурно-семантичні типи українських ойконімів із формантами -ець, -иця* [дис. ... канд. філол. наук; Львівський національний університет імені Івана Франка]. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2011/11MNEOIF.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1

Надутенко, М. В. (2015). *Ойконімія Дніпропетровщини* [дис. ... канд. філол. наук; Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди]. Харків.

Пура, Я. О. (1990). *Походження назв населених пунктів Ровеницини*. Львів: Світ.

Радьо, Л. Н. (2004). *Ойконіми України на *-jъ, (*-ja, *-je) у Х–ХХ ст.* [дис. ... канд. філол. наук; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника]. Івано-Франківськ.

СГУ: *Словник гідронімів України*. (1979). Київ: Наукова думка.

Худаш, М. Л. (2004). *Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелятивних антропонімів)*. Львів.

Царалунга, І. (2007). *Українські ойконіми на -ани (-яни)*. Хмельницький: Авіст.

Черепанова, Е. А. (1984). *Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья*. Суми: Издательство Сумского государственного университета.

Черняхівська, Є. М. (1960). *Словотворча структура топонімічних назв Львівщини. Питання українського мовознавства, 4*. Львів: Видавництво Львівського національного університету ім. І. Франка, 144–149.

Шульгач, В. П. (2001). *Ойконімія Волині: етимологічний словник-довідник*. Київ: Кий.

Яцій, В. О. (2015). *Ойконімія Івано-Франківської області: історико-етимологічний словник*. Київ: Наукова думка.

Mańczak, W. (1975). *Polska fonetyka i morfologia historyczna*. Warszawa: PWN.

REFERENCES

Arkushyn, H. (2000). *Slovník zakhidnopoliskyykh hovirok: u 2 t. (T. 2: O–Ia)*. Lutsk (in Ukrainian).

Bilodid, I. K. (Ed.). (1970). *Slovník ukraínskoi movy: v 11 t. (T. 1: A–V)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

- Bilodid, I. K. (Ed.). (1971). *Slovník ukraínskoi movy*: v 11 t. (T. 2: H–Zh). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Bilodid, I. K. (Ed.). (1973). *Slovník ukraínskoi movy*: v 11 t. (T. 4: I–M). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Bilodid, I. K. (Ed.). (1974). *Slovník ukraínskoi movy*: v 11 t. (T. 5: N–O). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Bilodid, I. K. (Ed.). (1979). *Slovník ukraínskoi movy*: v 11 t. (T. 10: T–F). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Buchko, D. G. (1972). Ukrainskie toponimi na -ivtsi, -intsi [Abstrakt of PhD thesis, Lvovskii gosudarstvennii universitet im. I. Franko]. Lvov (in Russian).
- Buchko, D. H. (1990). *Pokhodzhennia nazv naselenykh punktiv Pokuttia*. Lviv: Svit (in Ukrainian).
- Verbych, S. O. (2019). *Nazvy poselen Chernivechchyny. Istoryko-etymolohichni slovnyk*. Chernivtsi: Bukr (in Ukrainian).
- Volianiuk, I. O. (2009). *Stanovlennia i rozvytok oikonimii Pivnichnoi Ternopilshchyny XII–XX st.* [PhD thesis; Ternopilskii natsionalnyi pedahohichniy universytet im. Volodymyra Hnatiuka]. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/20179/1/%D0%86.%20%D0%9E.%20%D0%92%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D1%8E%D0%BA.pdf> (in Ukrainian).
- Haborak, M. M. (1999). Semantyko-slovotvirni typy oikonimiv Prykarpattia (XII–XX st.) [PhD thesis; Prykarpatskii universytet im. Vasylia Stefanyka]. <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000258561> (in Ukrainian).
- Galas, K. I. (1960). Toponimika Zakarpatskoi oblasti (nazvaniya naselennykh punktov) [PhD thesis]. Uzhgorod (in Russian).
- Hontsa, I. S. (2006). Oikonimiiia Cherkashchyny [PhD thesis; Umanskiy derzhavnyi pedahohichniy universytet imeni Pavla Tychyny]. https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/5132/1/Avtoreferat_Hontsa_I_S..PDF (in Ukrainian).
- Dyka, L. L. (2009). Oikonimiiia Skhidnoho Podillia (XIV–XX st.) [PhD thesis; Ternopilskii natsionalnyi pedahohichniy universytet]. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).
- Ivanenko, O. V. (2006). *Pokhodzhennia nazv naselenykh punktiv Sumskoi oblasti* [PhD thesis; NAN Ukrainy, Instytut ukraínskoi movy]. [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E.%D0%92.\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E.%D0%92.$) (in Ukrainian).
- Karpenko, Yu. O. (1973). *Toponimiiia Bukovyny*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Kotovych, V. (2007). *Oikonimiiia Opillia*. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).
- Kotovych, V. (2020). *Oikonimiiia Ukrainy yak linhvokulturnyi fenomen*. Drohobych: Posvit (in Ukrainian).
- Kotovych, V. (2021). *Nazvy mist Ukrainy: linhvokulturolohichniy slovnyk*. Drohobych: Posvit (in Ukrainian).
- Krovytska, O. (2002). Nazvy osib v ukraínskii movnii tradytsii XVI–XVIII st. Semantika i slovotvir. Lviv (in Ukrainian).
- Kupchynska, Z. O. (1993). *Leksyko-semantychna i slovotvirna struktura heohrafichnykh nazv na -yn, -iv (terytoriia Ukrainy, X–XX st.)* [PhD thesis; Lvivskiiy derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka] (in Ukrainian).

Kupchynskyi, O. A. (1981). *Naidavnishi slovianski toponimy Ukrainy yak dzherelo istoriko-heohrafichnykh doslidzhen (heohrafichni nazvy na -ychi)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Lysenko, A. V. (2009). *Sposoby slovtvorennia oikonimiv Poltavskoi oblasti. Studii z onomastyky ta etymolohii*. Kyiv: Dovira (in Ukrainian).

Loboda, V. (1976). *Toponimiia Dnipro-Buzkoho mezhyrichchia*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Melnychuk, O. S. (Ed.). (1982). *Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy: u 7 t. (T. 1: A–H)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Melnychuk, O. S. (Ed.). (1985). *Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy: u 7 t. (T. 2: D–Koptsi)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Melnychuk, O. S. (Ed.). (1989). *Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy: u 7 t. (T. 3: Kora–M)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Melnychuk, O. S. (Ed.). (2006). *Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy: u 7 t. (T. 5: R–T)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Mykhailychenko, N. Ye. (2011). *Strukturno-semantychni typy ukrainskykh oikonimiv iz formantamy -ets, -ytsia* [PhD thesis; Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka]. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2011/11MNEOIF.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (in Ukrainian).

Nadutenko, M. V. (2015). *Oikonimiia Dnipropetrovshchyny* [PhD thesis; Kharkivskyi natsionalnyi pedahohichniy universytet im. H. S. Skovorody]. Kharkiv (in Ukrainian).

Pura, Ya. O. (1990). *Pokhodzhennia nazv naselenykh punktiv Rovenshchyny*. Lviv: Svit (in Ukrainian).

Rado, L. N. (2004). *Oikonimy Ukrainy na *-jъ, (*-ja, *-je) u X–XX st.* [PhD thesis; Prykarpatskyi un-t im. Vasylia Stefanyka]. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Slovnyk hidronimiv Ukrainy. (1979). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Khudash, M. L. (2004). *Ukrainski karpatski i prykarpatski nazvy naselenykh punktiv (utvorennia vid vidapeliatyvnykh antroponimiv)*. Lviv (in Ukrainian).

Tsaralunha, I. (2007). *Ukrainski oikonimy na -any (-iany)*. Khmelnytskyi: Avist (in Ukrainian).

Cherepanova, Ye. A. (1984). *Narodnaya geograficheskaya terminologiya Chernigovsko-Sumskogo Polesya*. Sumi: Izdatelstvo Sumskogo gosudarstvennogo universiteta (in Russian).

Cherniakhivska, Ye. M. (1960). *Slovtvorcha struktura toponimichnykh nazv Lvivshchyny. Pytannia ukrainskoho movoznavstva, 4*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho natsionalnogo universytetu im. I. Franka, 144–149 (in Ukrainian).

Shulhach, V. P. (2001). *Oikonimiia Volyni: etymolohichni slovnyk-dovidnyk*. Kyiv: Kyi (in Ukrainian).

Yatsii, V. O. (2015). *Oikonimiia Ivano-Frankivskoi oblasti: istoriko-etymolohichni slovnyk*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Mańczak, W. (1975). *Polska fonetyka i morfologia historyczna*. Warszawa: PWN (in Polish).

Nataliia LEBEDENKO*PhD (Philology)**Associate Professor of the Department of Broadcast and Television**I. Franko National University of Lviv**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3599-3914>**e-mail: myhajlychenko@ukr.net*

UKRAINIAN PLACENAMES WITH FORMANTS *-ЕЦЬ, -ИЦЯ* WITH HOMONYMOUS ROOTS

Archaic Ukrainian system of placenames is the source of the research of the Ukrainian lexical system, the way of thinking and perceptions of the Ukrainian people. Significant achievements in the study of the Ukrainian placenames from two viewpoints (regional and formant) have already resulted in the investigation of the psychological aspects of the Ukrainian placenames creation. However, in the Ukrainian onomastics, there are no gender studies of the placenames derivation. The topicality of the given research is determined by this fact.

The article is devoted to the analysis of Ukrainian oikonoms with the formants **-ець, -иця**, belonging to the ancient toponymy layer, from a gender perspective. The **-ець, -иця** placenames with homonymous roots and the conditionality of these proprial names formation became the object of the scientific interest. Formants **-ець** and **-иця** refer to the proto-Slavic morphemes. These units fulfilled the same functions in the proto-Slavic language and in the modern Ukrainian literary language at the both, appellative and proprial levels. In addition, formant **-иця** derivates feminine placenames from the corresponding masculine units.

In the article, oikonoms with the formants **-ець** and **-иця** are clustered in accordance with their origin: placenames derived from hydronyms, placenames derived from topographic units, placenames related to each other, and diminutive onyms.

Research on Ukrainian oikonoms with formants **-ець, -иця** showed that at the level of oikonomy, the gender conditioning of the placenames creation is almost absent. Obviously, the choice of the formant could be due to the generic name of the reservoir in which the settlement was located, the existence of an appropriate appellative with a certain formant, as well as the influence of a significant range of oikonoms with a certain formant in a particular region.

Keywords: oikonoms, formant **-ець**, formant **-иця**, gender dimension, oikonoms derived from hydronyms, oikonoms derived from topographic units.

Мирослава ГНАТЮК

кандидат філологічних наук

доцент кафедри української мови

Інституту гуманітарних та соціальних наук

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1663-7095>

e-mail: myroslava.v.hnatiuk@lpnu.ua

**МОРФОЛОГІЧНІ НОРМИ
В «ПЕРШІЙ ЧИТАНЦІ ДЛЯ НАРОДНИХ ШКІЛ»
АНТІНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО, ОМЕЛЯНА ПОПОВИЧА,
БОГДАНА ЛЕПКОГО (1918):
ПРИКМЕТНИК, ЗАЙМЕННИК, ЧИСЛІВНИК**

Проаналізовано особливості словозміни, словотворення, правопису й семантики прикметника, займенника та числівника, зафіксовані в «Першій читанці для народних шкіл» Антіна Крушельницького, Омеляна Поповича, Богдана Лепкого (1918). Здійснено порівняльний аналіз норм «Граматики руської мови» Степана Смаль-Стоцького й Федора Гартнера (1914), реалізованих у цьому підручнику, та сучасних граматично-орфографічних приписів.

Виявлено відмінні від сучасних норми творення ступенів порівняння прикметників, вищу частотність уживання прикметників твердої групи, низку лексичних діалектизмів у статусі нормативних одиниць. Проаналізовано особливості слововжитку займенника й виявлено послідовне окреме написання зредукованої форми зворотного займенника *себе (ся)* з дієсловами, здебільшого в постпозиції. Зазначено, що парадигматичні розбіжності з теперішньою нормою практично відсутні. Зауважено незначну кількість уживань числівника. Зафіксовано одну словоформу, що належить до словотвірної моделі, яка цілком відсутня в сучасній системі словозміни числівника.

Для порівняльного аналізу використано головні українські лексикографічні джерела ХХ–ХХІ ст.: від Словаря української мови Бориса Грінченка до сучасних електронних словників. Визначено, що нормативність української літературної мови демонструє значну стійкість у діяхронії, особливо в системі словозміни прикметників, займенників і числівників, зафіксованих у Читанці, – лише 3–5 % зафіксованих словоформ не збігаються з теперішніми граматичними нормами. Зазначено, що відмінне від сучасного слововживання в Читанці також нормативне: воно відповідає вимогам «Граматики руської мови» С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера (1914) (грунтується на фонетичному правописі Малоруско-німецького словаря Євгена Желехівського та Софрона Недільського), що була чинною для україномовних шкіл в Австро-Угорщині кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: «Перша читанка для народних шкіл» (1918), Антін Крушельницький, Омелян Попович, Богдан Лепкий, мовна норма, прикметникова словозміна, займенникова словозміна, числівникова словозміна.

Шкільні підручники літературної мови – цінне джерело для вивчення ступеня реалізації чинних у певний час граматики. Без дієвої освітньої системи навіть бездоганно сформульовані мовні норми залишаються лише науковими працями й мінімально впливають на формування мовленнєвих навичок суспільства. «Перша читанка для народних шкіл» (Читанка) Антіна Крушельницького, Омеляна Поповича, Богдана Лепкого (1918) фіксує застосування мовних норм, що їх впроваджувало Міністерство освіти для україномовних шкіл в Австро-Угорщині. Базовою на той час для шкільної освіти була «Граматика руської мови» (Граматика) Степана Смаль-Стоцького та Федора Гартнера (Theodor Gartner), що витримала кілька перевидань, яка опиралася на норми, використовувані в Малоруско-німецькому словарі Євгена Желехівського та Софрона Недільського, що вийшов 1886 р. у Львові.

Мета дослідження – проаналізувати вживані в Читанці прикметники, займенники, числівники щодо відповідності тодішнім нормам української літературної мови на заході України, а також порівняти виявлені граматичні розбіжності з чинною сьогодні кодифікацією. Зазначена мета передбачає виконання таких завдань: 1) виявити розбіжності у словозміні, морфемній структурі, правописі вказаних лексико-граматичних класів щодо сучасних мовних норм; 2) простежити науково-педагогічні підстави їхнього побутування в Читанці; 3) з'ясувати ступінь нормативності досліджуваних парадигм щодо чинних сучасних норм і мовних приписів кінця XIX – початку XX ст. у Галичині та Буковині. Під час дослідження основними були такі методи: суцільної вибірки, описово-порівняльний, статистичний, аналітично-синтетичний. Новизна дослідження полягає в тому, що підручник А. Крушельницького, О. Поповича та Б. Лепкого «Перша читанка для народних шкіл» (1918) вперше взято як джерело для дослідження нормативного вживання граматичних форм прикметника, займенника та числівника. Попри те, інші аспекти нормативного слововживання в цьому підручнику, зокрема акцентологія, орфографія та граматичні особливості іменникових і дієслівних форм, уже були предметом дослідження (Гнатюк, 2024; Гнатюк, Харчук, 2023).

Особливості вживання прикметника. У Читанці виявлено 190 слововживань прикметника (разом із повторами). Серед них лексем, що за різними критеріями – морфологічними, словотвірними, правописно-фонетичними та лексичними – відрізняються від чинних сьогодні норм, зафіксовано 24 од. (12,6 %): *синий, сина, сине, сино жовта, давне, домашних, житний* (прикметники твердої групи); *гарнійше, найлюбійше, найгарнійшу* (форми ступенів порівняння); *ідомі гриби, трійні гриби, листові дерева, це-гласта, довжезний, кишеневі* (морфемна структура); *ціла, цілу, ціле, зелізных, пресьвята, ангел божий, служба божя, стінні, кріслата, горячий, острі* (правопис і фонетичне оформлення); *квасне, чатинні дерева, овочеві дерева* (західноукраїнська лексика).

Групи прикметника. У Читанці наявне паралельне вживання твердої та м'якої груп того самого прикметника: *синий – синій*. Євген Желехівський не подає прикметника *синий*, натомість знаходимо *синій-цьвіт* (назва рослини *Anemone hepatica*), де в закінченні маємо *і*, попри очікувані літери *и* або *ж і* (Малоруско-2, с. 864). Проте далі твердість основи з'являється в інших лексемах: *синоокий, синоцьвіт* (Малоруско-2, с. 865). У § 156 «Замітки» (Граматика, 1914, с. 82) знаходимо лексему *синій* в контексті опису II (м'якої) відміни іменників. Євген Желехівський подає паралельні форми прикметника *давний (-ній)*, але у пріоритеті тверда основа, яку записано в першій позиції, крім того, для жіночого роду фігурує лише закінчення *-а*, спільнокореневі прислівники

також засвідчують твердість вимови: *з давних давен, з давна* (Малоруско-1, с. 171). До речі, нормативний сьогодні прислівник *здавна* має тверду твірну прикметникову основу.

Прикметник *домашній* Є. Желехівський відносить до твердої групи (Малоруско-1, с. 196), лексема *життний* відсутня як словникова стаття. У Граматиці лексема *домашній* фігурує як приклад реалізації словотвірної моделі «Прикмети, взяті від часу і місця» на *-шній, -шній* (ГраMATика, 1914, с. 40). Отож автори Читанки віддавали перевагу твердій групі прикметників, попри паралельне вживання *синий/синій*, з огляду на загальну нормативну тенденцію тодішнього літературного слововжитку.

Ступені порівняння. Ступеневих форм *гарнійше, найлюбійше, найгарнійшу* Є. Желехівський не подає, натомість є *найдобрійший, найпереднійший* – тої самої словотвірної моделі (Малоруско-1, с. 478). У Граматиці, у § 59 «Наростки, приставки, зложене», у пункті «Для творення прикметників», знаходимо опис словотвірної моделі «Ступеновані прикмети», де зазначено, що «для вираження прикмети в більшій мірі (другий ступень порівняння) служить наросток **-ший, і(й)ший, іщий**» (ГраMATика, 1914, с. 40). Серед прикладів – *веселійший, добрійший, злійший, лютійший, малійший*. Зазначу, що в церковних текстах Української Греко-Католицької Церкви донедавна вживали лексеми *святійший, блаженнійший*, що також засвідчує «літературність» цих граматичних форм.

Словотвір і морфемна структура. Сучасні словники подають прикметник *листові* у сполуках на кшталт *листові очі, листовий метал*, натомість сполука *листові дерева* має відповідник *листяні дерева* (Горox). Прикметники *ідомі й трійні* (*гриби*) також відсутні в сучасних лексикографічних джерелах, щоправда, прикметник *трійний* сполучається в сучасній літературній мові зі словами *нерв, одеколон, союз, пам'ятник, трибок*, тобто містить сему 'потрійний, той, що має три частини', а не 'отруйний' (Горox). У Є. Желехівського прикметник *трійний* також відсутній, попри те, що наведено спільнокореневі лексеми *трійка, трійло* – 'отрута' (Малоруско-2, с. 984). Вчений не подає прикметника *ідомий*. У Граматиці він також відсутній, однак є опис словотвірної моделі «Прикметники з колишніх діеприкметників», де серед прикладів подано лексеми *рухомий, сьвідомий*, куди цілком вписується й лексема *ідомий* (ГраMATика, 1914, с. 40). Цікаво, що у Словарі української мови Б. Грінченка (Грінченко) знаходимо як прикметник *ідомий* ('істівний'), так і віддієслівний іменник *ідиме* ('їжа') (Грінченко-2, с. 196), що семантично й словотвірно перегукується з попередньою лексемою.

Прикметник *цегластий* у зазначеному написанні також відсутній і в СУМі, і в електронних словниках. Цікаво, що пошукові системи відсилають користувача до паронімічної назви – фірми «ЦеглаСтрий». Близькі до використаного в Читанці варіанта форми *цегластий* та *цеглистий*, що їх подає СУМ та електронні джерела, обидві зі значенням 'який нагадує цеглу (про колір); жовто-червоний' (СУМ-11, с. 192). У Є. Желехівського подано розгалужене словотвірне гніздо лексеми *цегла*, однак дивує той факт, що прикметник *цегластий* відсутній у цій авторитетній лексикографічній праці, адже суфікс *-аст(ий)* є у Граматиці в переліку прикметникових формантів словотвірної моделі «Прикмети, взяті від тих річий, які у когось або у чогось є (від іменників)», до прикладу: *гребенастий* ('той, що має гребінь'), *гранчастий* ('той, що має грані') (ГраMATика, 1914, с. 39). Прикметники *цеглистий* і *цеглястий*, що їх сучасні словники подають як лексичні дублети, у Є. Желехівського семантично різняться: *цеглистий* – 'той, що подібний за формою до цегли', *цеглястий* – жовто-червоний колір (Малоруско-2,

с. 1052). У Читанці цей прикметник вжито в тавтологічному мініконтексті – *цегла цегласта*, що не дає змоги визначити, чи то йдеться про колір, чи про форму предмета.

Щодо прикметника *довжезний* маю таке спостереження: сучасні джерела цю лексему подають, однак простий пошук передусім скеровує до варіанта *довжезельний*. У Граматиці в описі словотвірної моделі «Збільшені прикмети» слово *довжезний* використано як приклад (ГраMATика, 1914, с. 40), що свідчить про високу частотність його вживання в першому двадцятиріччі ХХ ст. У цій моделі, до речі, серед формантів суфікс *-елезн-* відсутній. Олекса Синявський у «Нормах української літературної мови» подає прикметники з обома суфіксами – *довжезний* і *довжезельний* (Синявський, 1941, с. 131).

Прикметник *кишеневий* (*годинник*) відсутній як у Є. Желехівського, так і в сучасних джерелах. Також відсутній цей відсутній прикметник і у Словарі української мови Б. Грінченка. Євген Желехівський подає словотвірний варіант *кишенний*, сучасні джерела – *кишеньковий*, Борис Грінченко – жодного варіанта. Попри те, на мою думку, автори Читанки цілком доречно вжили лексему із прозорою морфемною будовою, до того ж утворену за продуктивною словотвірною моделлю (*вишня* – *вишневий*, *гривня* – *гривневий*).

Правописні особливості. Незначна група прикметників відрізняється від сучасних відповідників орфографічно, як-от *цілий*, *стінні*, *пресвята*, чіє оформлення відповідає нормам чинного тоді в Галичині та Буковині фонетичного правопису – «желехівки». Натомість лексема *горячий*, уживана в Читанці, має виразну етимологічну доцільність: вона фігурує у Граматиці як приклад до моделі «Прикметники з колишніх дієприкметників» (ГраMATика, 1914, с. 40), де спостережено очевидну спільнокореневість із дієсловом *горіти*, втрачену в теперішньому слововживанні. До речі, у Б. Грінченка є два варіанти – *гарячий* і *горячий* (Грінченко-1, с. 276, 317). Прикметник *зелізна*, що фігурує в Є. Желехівського як похідник від *зелізо*, у сучасних джерелах має корінь *зал-*. У Б. Грінченка подано іменник *зелізо* як варіант до *залізо*, однак прикметник *зелізна* відсутній, натомість є *залізна* (Грінченко-2, с. 59) і *железна* (Грінченко-1, с. 478). Отже, слововжиток у Читанці перегукувався з лексичним фондом як західноукраїнських, так і центральноукраїнських лексикографічних джерел.

У Є. Желехівського вжито прикметник *кріслатий* з ілюстрацією *кріслата тополя* (Малоруско-1, с. 381), що цілком семантично й орфографічно збігається зі слововжитком у Читанці (*Стукає в вікна груша кріслата*). Сучасні словники не подають лексеми *кріслатий*, як і Є. Желехівський не наводить варіанта *кріслатий*. Щоправда, Є. Желехівський подає ще й варіант *крісловатий* (Малоруско-1, с. 381), а СУМ – *крисатий* (СУМ-4, с. 348), однак розміщення цих лексем на других позиціях вказує на меншу частотність уживання. У Б. Грінченка спостережено паралельні орфографічні варіанти – *крислатий* і *кріслатий* (Грінченко-2, с. 307, с. 309). Пропонований у Читанці школярам як нормативний прикметник *острий* у СУМі має ремарки *заст.*, *діал.* (СУМ-5, с. 789), також у Б. Грінченка прикметник *гострий* подано як пріоритетний – до нього наведено ілюстрації вживання (Грінченко-1, с. 319), а словникова стаття *острий* містить лише відсилання до *гострий*. У Є. Желехівського, до речі, спостережено подібну ситуацію: *гострий* (Малоруско-1, с. 155), *острий* (Малоруско-1, с. 581), щоправда, із протилежним вектором: головним є прикметник *острий*, а біля лексеми *гострий* подамо покликання на *острий*. Правопис прикметника *божий* (*ангел божий*, *служба божя*) у Читанці суперечить як приписам Граматики («Великі букви початкові пишемо ... в прикметниках виведених від

імен особових, н. пр.: ... *служба Божя, Богородичин празник*) (Граматики, 1914, с. 165–166)), так і традиційній побожності західних українців, особливо 100 років тому. Щоправда, словосполучення *мати Божя* оформлено відповідно до правописних норм Граматики, що дає підстави вважати інші написання редакторським недоглядом. Безперечно, у СУМі цей прикметник наведено з малої літери (СУМ-1, с. 211), з огляду на тодішню атеїстичну ідеологію. Також із малої літери записано цей прикметник у Правописному словникові Григорія Голоскевича (Голоскевич, 1962, с. 29), щоправда, без контексту. Борис Грінченко подає прикметник *Божий* із великої літери навіть у розмовних контекстах (*Божий дар, Божя сила, Божя постіль*) (Грінченко-1, с. 81).

Західноукраїнська лексика. Прикметник *квасний* у Є. Желехівського належить до словотвірного гнізда з 18 од., що аж ніяк не вказує на його випадковість у тексті Читанки (Малоруско-1, с. 339). Натомість СУМ та електронні носії *квасний* у значенні ‘кислий’ зараховують до розмовних лексем. До речі, у СУМі словотвірне гніздо слова *квас* також налічує 18 позицій (СУМ-6, с. 131), як і в Малоруско-німецькому словарі Є. Желехівського та С. Недільського (Малоруско-1, с. 339), хоч між ними майже столітня відстань у часі та й немала у просторі. Ще раз можна спостерігати природну спадкоємність у побутуванні й розвитку української мови. Потрібно зазначити, що Є. Желехівський подає також прикметник *кислий* із таким самим німецьким відповідником – *sauer* (Малоруско-1, с. 343), тобто йдеться про синоніми, до того ж лексема *кислий* належить до словотвірного гнізда з 11 од., однак укладачі Читанки вибрали саме прикметник *квасний* у навчальному ряді про смаки (*Що солодке? Що гірке? Що квасне?*), очевидно, зважаючи на частотність уживання останнього.

Прикметника *чатинний* СУМ не подає, також відсутнє в ньому твірне слово *чатина*. Тим часом електронний словник «Горох» подає слово *чатина* зі значенням ‘голки хвойного дерева’, покликаючись на Тлумачний словник української мови в 11 томах (Горох). Очевидно, укладачі «Гороху» мали на увазі тлумачний Словник української мови у 20 томах, де наведено обидві лексеми з ремаркою *діал.* (<https://1677.slovaronline.com/>). До речі, Великий тлумачний словник сучасної української мови за ред. В’ячеслава Бусела також наводить ці слова з ремаркою *зах.*, щоправда, без ілюстрацій (Бусел, 2005, с. 1595). Викликає здивування факт, що це лемківське слово фігурує у Словарі української мови Б. Грінченка, який, як відомо, не толерував західноукраїнських вкраплень у наддніпрянський варіант української мови (Грінченко-1, с. 13–14). Також у Читанці спостерігаємо відмінне від сучасного вживання прикметника *овочевий* (*У садах повно овочевих дерев*). У СУМі прикметник *овочевий* у значенні ‘фруктовий’ має ремарку *рідко*, попри те, що, крім прикладів із творів Івана Франка, фігурує також ілюстративний матеріал із віршів Максима Рильського та прози Юрія Смолича (СУМ-5, с. 612).

Як бачимо, частка прикметників, що з тих чи тих причин мають невисоку частотність уживання, а то й взагалі відсутні в сучасній літературній мові, у Читанці невисока. Зазначу, що ці лексеми чи їхні форми були нормативними, з огляду на вимоги відповідних на той час кодифікаційних праць у системі україномовної шкільної освіти в Австро-Угорщині.

Особливості вживання займенника. Всіх слововживань разом із повторами зафіксовано 296. Із них разом із повторами 66 од. відрізняються фонетично чи орфографічно від чинних сьогодні норм (22 %): *сеї* (*ся, сі*) (30 слововживань); *кождий* (*кожда, кожде*) (9); *всілякий* (*всілякі, всіляка, всіляких*) (8); *всі* (7); *иньший, иньшу* (5);

они, нічого, мені (по 2); усієї (1). Значу, що лексично займенники, уживані в Читанці, збігаються зі сучасним займенниковим корпусом на 100 %.

Вказівний займенник *сеї*, як бачимо, має в Читанці високу частотність уживання. Євген Желехівський наводить як його, так і варіант *цей*, навіть із нестягненими формами (*цяя, цее*) (Малоруско-2, с. 1052). Показово, що займенник *цей* відсутній у Читанці, що засвідчує тодішню (класичну) традицію українського літературного слововживання (*Хто се, хто се по сім боці. Чеше косу? Хто се?* (Шевч.). *Та її справді, світ сеї був тоді темниця* (Леся Українка)). СУМ та новіші видання подають займенник *сеї* із позначкою *заст.*, попри значний ілюстративний матеріал із творів відомих авторів (у СУМі – 16 прикладів слововживання) (СУМ-9, с. 110). Граматика подає повну парадигму відмінювання лише займенника *сеї* (Граматика, 1914, с. 86); про паралельний варіант подано таку заувагу: «... замість *сеї, сею* пишуть на Україні *цієї, цією*» (Граматика, 1914, с. 86). Безперечно, такі коментарі вказують на прикру історичну розділеність народу – з одного боку, із другого – засвідчують єдність мови в різноманітті її форм.

Особові займенники *она, оно, они* в Малоруско-німецькому словарі займають другу позицію після *вона, воно, вони* і стоять у дужках (Малоруско-1, с. 120). Подібно розставлено граматичні акценти щодо *вона (она), воно (оно)* і в Граматиці (Граматика, 1914, с. 85), за винятком займенника *вони*: автори Граматики не подають варіанта *они*. Попри те укладачі Читанки пропонують школярам саме форму без приставного *в* (*Они тилили пилами*).

Євген Желехівський подає займенники *кождий (каждий)* і *кожний (кажний)* як варіанти (Малоруско-1, с. 355), Граматика також наводить паралельні форми *кождий* і *кожний*, однак форми з кореневим *а* відсутні (Граматика, 1914, с. 88), натомість укладачі Читанки використовують лише варіант *кождий*, очевидно, знову ж таки, через практику тогочасного літературного вжитку в Галичині й Буковині. СУМ подає займенник *кождий* із ремаркою *заст.*, попри те, що серед прикладів уживання першими фігурують рядки вірша Павла Тичини (СУМ-4, с. 208). У Б. Грінченка також є займенник *кождий* (Грінченко-2, с. 263).

Означальний займенник *вся* не фігурує в Є. Желехівського, натомість Граматика подає його повну парадигму, де в родовому відмінку наведено форму *всєї* (Граматика, 1914, с. 87) без варіантів. На наступній сторінці є примітка, що «на Україні» пишуть *усієї* (Граматика, 1914, с. 88). Читанка, звісно ж, пропонує дітям західноукраїнський нормативний варіант відмінювання цього займенника.

У Граматиці зворотний займенник *себе* має форму *ся*, його нормативне написання – окремо від дієслів (Граматика, 1914, с. 84); цього правила укладачі Читанки дотримуються стовідсотково, наприклад: *вчимо ся, клопочуть ся, містить ся* тощо. Цікаво, що Б. Грінченко також подає цей займенник як зворотний, до того ж у препозиції (*Літа мої молодії, де ви ся поділи?*) (Грінченко-4, с. 239). У СУМі зворотний займенник *ся* має ремарки *заст.* і *діал.* (СУМ-9, с. 909). Сучасні морфологічні норми кваліфікують цю лексему як постфікс із відповідним орфографічним оформленням – написанням разом із дієсловами й лише в постпозиції.

Займенники *иньший, всілякий, всі, нічого, мені* відрізняються від теперішніх відповідників лише на рівні орфографічної норми – спостережено виразні ознаки чинного тоді фонетичного правопису («желехівки»). У Б. Грінченка лексема *иний* фігурує без пом'якшення (Грінченко-2, с. 193).

Отже, вживання займенників у Читанці відрізняється від сучасного на рівні морфологічної норми лише в одному випадку – у формі *усеї*, що становить 0,3 %. Усі решта відмінностей належать до фонетично-правописних.

Особливості вживання числівника. У Читанці виявлено 20 слововживань, серед яких 4 не відповідають сучасним правописно-граматичним нормам, що становить 20 %: *первий брат*, *перва сестра*, *дванайцять*, *сім*. Граматика подає числівник *дванайцять* саме в такому морфонологічному оформленні у відповідній словотвірній моделі: *одинайцять*, *дванайцять*... *дев'янайцять* (*кільканайцять*) (Граматика, 1914, с. 89). Порядковий числівник *первий* у Граматиці стоїть у другій позиції після лексеми *перший* (Граматика, 1914, с. 90), тож його нормативність не викликає сумнівів. Сучасні словники подають це слово з ремаркою *розм.*, а в активному літературному вжитку воно відсутнє. Зрештою, словотвірний слід в українській мові кореня *перв-* досить значний: *первинний*, *первісний*, *первісток*, *первородний*, *первозданий* *первоцвіт*, *первак* тощо. Цікаво, що числівник *сім* у Граматиці має відмінну від сучасної форму орудного відмінка – *сімма*, *сімома* (Граматика, 1914, с. 89), однак Читанка фіксує лише форму називного відмінка, що відрізняється від сучасної норми тільки орфографічно. Принагідно можна згадати відчислівниковий іменник *чвірка*, наявний у Читанці, що демонструє редукцію голосного, не притаманну українській вимові як такої. Очевидно, тут можна говорити про вплив польської мови (*czwórka*). Хоча той самий числівник творить спільнокореневі лексеми також із кореневою редукцією, що є нормативними в сучасній українській мові (*чверть*, *чвертка*). Цікаво, що СУМ подає лексему *чвірка* зі значенням 'четвірка, четверня' із позначкою *діал.*, а ілюстрації, взяті із творів Івана Франка та Михайла Коцюбинського, вказують на досить вузьку сферу вживання – четверо коней (СУМ-11, с. 289). У Читанці семантика лексеми *чвірка* ширша. Євген Желехівський подає лексему *чвірка* (Малоруско-2, с. 1062) і, само собою, *сім*, *первий* (і *перший*) (Малоруско-2, с. 608) та *дванайцять* (*-надсять*, *-надцяць*) (Малоруско-1, с. 173). Чомусь укладачі Граматики й відповідно Читанки проігнорували дві останні форми, що їх подає Є. Желехівський, які, проте, мають прозорішу морфемну структуру. СУМ подає лексему *первий* із ремаркою *розм.* (СУМ-6, с. 118), Б. Грінченко – як варіант до *перший* (Грінченко-3, с. 107). Також Б. Грінченко, попри очікування, подає лексему *дванайцять*, відразу відсилаючи користувача до форми *дванадцять* (Грінченко-1, с. 361). Ні СУМ, ні сучасні електронні джерела не фіксують числівника *дванайцять*.

Як бачимо, серед зафіксованих у Читанці числівників лише лексема *дванайцять* повністю вийшла зі сучасного нормативного поля. На початку ХХ ст. вона була нормативною в Галичині та Буковині й відомою на Наддніпрянщині. Тож відсоток нормативного відхилення від сучасних норм зменшується до п'яти.

Отже, «Перша читанка для народних шкіл» А. Крушельницького, О. Поповича, Б. Лепкого (1918) репрезентує реалізацію мовних норм, чинних у Галичині та Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Прикметникове, займенникове, числівникове слововживання відповідає нормам, зафіксованим у «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (1914, 3-тє вид.). Порівняно зі сучасними морфологічними нормами, серед зафіксованих словоформ розбіжності становлять 3–5 %. Решта відмінностей мають «зовнішній характер» – це правописне оформлення лексем. Більшість слововживань, які сьогодні не нормативні, перебувають серед пасивної лексики – містяться у словниках із ремарками *заст.*, *діал.*, *рідко*. Практично всі аналізовані одиниці фіксує Словарь української мови Б. Грінченка. «Перша читанка для народних шкіл»

А. Крушельницького, О. Поповича, Б. Лепкого (1918), як і інші підручники того часу, мала значний вплив на формування мовної грамотності народу, адже всі діти здобували принаймні початкову освіту. Здійснений аналіз засвідчує кодифікаційну стійкість української літературної мови на різних територіях та в різні періоди її побутування. Практичні результати дослідження можна використовувати в навчальному процесі та для наступних наукових розвідок. Перспективні напрями дослідження: подальше опрацювання реалізації мовних норм у «Першій читанці для народних шкіл» А. Крушельницького, О. Поповича, Б. Лепкого та інших підручниках початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бусел, В. Т. (уклад. і гол. ред.). (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: Перун.

Гнатюк, М. В. (2024). Дієслівне наголошування в «Першій читанці для народних шкіл» А. Крушельницького, О. Поповича, Б. Лепкого (1918). *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Філологічні науки*, 1(102), 72–81. DOI: [https://doi.org/10.35433/philology.1\(102\).2024.72-81](https://doi.org/10.35433/philology.1(102).2024.72-81)

Гнатюк, М. В., Харчук, Л. В. (2023). Іменниковий наголос в українській мові: діячність кодифікації (на матеріалі «Першої читанки для народних шкіл» А. Крушельницького, О. Поповича, Б. Лепкого (1918)). *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Філологічні науки*, 3(101), 105–114. DOI: [https://doi.org/10.35433/philology.3\(101\).2023.105-114](https://doi.org/10.35433/philology.3(101).2023.105-114)

Голоскевич, Г. (1962). *Правописний словник*. 9 вид. Нью-Йорк: Книгоспілка.

Горох – онлайн-бібліотека. <https://goroh.pp.ua/>

Грінченко, Б. (1907–1909). *Словарь української мови*: в 4 т. Київ.

Грінченко-1: Грінченко, Б. (упоряд.). (1958a). *Словарь української мови*: в 4 т. (Т. 1: А–Ж). Київ.

Грінченко-2: Грінченко, Б. (упоряд.). (1958b). *Словарь української мови*: в 4 т. (Т. 2: З–Н). Київ.

Грінченко-3: Грінченко, Б. (упоряд.). (1959). *Словарь української мови*: в 4 т. (Т. 3: О–П). Київ.

Грінченко-4: Грінченко, Б. (упоряд.). (1958c). *Словарь української мови*: в 4 т. (Т. 4: Р–Я). Київ.

Малоруско-1: Желеховский, С. (улож.). (1886a). *Малоруско-німецький словар*: в 2 т. (Т. 1: А–О). Львів.

Малоруско-2: Желеховский, С., Недільский, С. (улож.). (1886b). *Малоруско-німецький словар*: в 2 т. (Т. 2: П–Я). Львів.

Крушельницький, А., Попович, О., Лепкий, Б. (улож.), Кульчицька, О. (образки). (1918). *Перша читанка для народних шкіл*. Відень: Видання Української культурної Ради.

Синявський, О. (1941). *Норми української літературної мови*. Львів: Українське видавництво.

СУМ-1: *Словник української мови*: в 11 т. (1970). (Т. 1: А–В). Київ.

СУМ-4: *Словник української мови*: в 11 т. (1973). (Т. 4: І–М). Київ.

СУМ-5: *Словник української мови*: в 11 т. (1974). (Т. 5: Н–О). Київ.

СУМ-6: *Словник української мови*: в 11 т. (1975). (Т. 6: П–Поїсти). Київ.

СУМ-9: *Словник української мови*: в 11 т. (1978). (Т. 9: С). Київ.

СУМ-11: *Словник української мови*: в 11 т. (1980). (Т. 11: Х–Я). Київ.

Словник української мови: у 20 т. (б. р.). <https://1677.slovaronline.com/>

Словник UA. Портал української мови та культури. <https://slovyk.ua/nagolos.php>

Граматика: Смаль-Стоцький, С., Гартнер, Ф. (уклад.). (1914). *Граматика руської мови*. 3 вид., випр. і допов. Відень.

Харчук, Л. В., Гнатюк, М. В. (2023). «Перша читанка для народних шкіл» А. Крушельницького, О. Поповича, Б. Лепкого (1918): правописно-граматична характеристика. *Південний архів (філологічні науки)*, 94, 54–61 DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2663-2691/2023-94-7>

REFERENCES

Busel, V. T. (Comp., & Ed.). (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy*. Kyiv; Irpin: Perun (in Ukrainian).

Hnatiuk, M. V. (2024). Diieslivne naholoshuvannia v «Pershii chytantsi dlia narodnykh shkil» A. Krushelnytskoho, O. Popovycha, B. Lepkoho (1918). *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu im. Ivana Franka. Filolohichni nauky*, 1(102), 72–81. DOI: [https://doi.org/10.35433/philology.1\(102\).2024.72-81](https://doi.org/10.35433/philology.1(102).2024.72-81) (in Ukrainian).

Hnatiuk, M. V., & Kharchuk, L. V. (2023). Imennykovyi naholos v ukrainskii movi: diakhroniia kodyfikatsii (na materialii «Pershoi chytanky dlia narodnykh shkil» A. Krushelnytskoho, O. Popovycha, B. Lepkoho (1918)). *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu im. Ivana Franka. Filolohichni nauky*, 3(101), 105–114. DOI: [https://doi.org/10.35433/philology.3\(101\).2023.105-114](https://doi.org/10.35433/philology.3(101).2023.105-114) (in Ukrainian).

Holoskevych, H. (1962). *Pravopysnyi slovnyk*. 9 vyd. New York: Knyhospilka (in Ukrainian).

Horokh – onlain-biblioteka. <https://goroh.pp.ua/> (in Ukrainian).

Hrinchenko, B. (1907–1909). *Slovar ukrainskoi movy*: v 4 t. Kyiv (in Ukrainian).

Hrinchenko, B. (Comp.). (1958a). *Slovar ukrainskoi movy*: v 4 t. (T. 1: A–Zh). Kyiv (in Ukrainian).

Hrinchenko, B. (Comp.). (1958b). *Slovar ukrainskoi movy*: v 4 t. (T. 2: Z–N). Kyiv (in Ukrainian).

Hrinchenko, B. (Comp.). (1959). *Slovar ukrainskoi movy*: v 4 t. (T. 3: O–P). Kyiv (in Ukrainian).

Hrinchenko, B. (Comp.) (1958c). *Slovar ukrainskoi movy*: v 4 t. (T. 4: R–Ia). Kyiv. (in Ukrainian).

Krushelnytskyi, A., Popovych, O., & Lepkyi, B. (Comp.), Kulchytska, O. (Comp. obrazky). (1918). *Persha chytanka dlia narodnykh shkil*. Wien: Vydannia Ukr. kult. Rady (in Ukrainian).

Zhelekhovskiy, Ye. (Comp.). (1886a). *Malorusko-nimetskyi slovar*: v 2 t. (T. 1: A–O). Lviv.

Zhelekhovskiy, Ye., Nedilskiy, S. (Comp.). (1886b). *Malorusko-nimetskyi slovar*: v 2 t. (T. 2: P–Ia). Lviv.

Syniavskiy, O. (1941). *Normy ukrainskoi literaturnoi movy*. Lviv: Ukrainске vydavnytstvo (in Ukrainian).

Slovyk ukrainskoi movy: v 11 t. (1970). (T. 1: A–V). Kyiv (in Ukrainian).

Slovyk ukrainskoi movy: v 11 t. (1973). (T. 4: I–M). Kyiv (in Ukrainian).

Slovyk ukrainskoi movy: v 11 t. (1974). (T. 5: N–O). Kyiv (in Ukrainian).

- Slovník ukrajinštiny*: v 11 t. (1975). (T. 6: P–Poisty). Kyiv (in Ukrainian).
Slovník ukrajinštiny: v 11 t. (1978). (T. 9: S). Kyiv (in Ukrainian).
Slovník ukrajinštiny: v 11 t. (1980). (T. 11: Kh–Ia). Kyiv (in Ukrainian).
Slovník ukrajinštiny: u 20 t. (n. d.). <https://1677.slovaronline.com/> (in Ukrainian).
Slovník UA. Portal ukrajinštiny ta kultury. <https://slovník.ua/nagolos.php> (in Ukrainian).
 Smal-Stotskyi, S., & Hartner, F. (Comp.). (1914). *Hramatyka ruskoj movy*. 3 vyd., vypr. i dopov. Wien (in Ukrainian).
 Kharchuk, L. V., & Hnatiuk, M. V. (2023). «Persha chytanka dlia narodnykh shkil» A. Krushelnytskoho, O. Popovycha, B. Lepkoho (1918): pravopysno-hramatychna kharakterystyka. *Pivdennyi arkhiv (filolohichni nauky)*, 94, 54–61. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2663-2691/2023-94-7> (in Ukrainian).

Myroslava HNATYUK

PhD (Philology)

*Associate Professor of the Department of Ukrainian Language
 Lviv Polytechnic National University*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1663-7095>

e-mail: myroslava.v.hnatiuk@lpnu.ua

**THE MORPHOLOGICAL NORM
 IN «THE FIRST READER FOR PUBLIC SCHOOLS»
 BY ANTIN KRUSHELNYTSKYI, OMELIAN POPOVYCH,
 BOHDAN LEPKYI (1918): ADJECTIVE, PRONOUN, NUMERAL**

The article analyzes the features of word inflection, word formation, spelling, and semantics of adjectives, pronouns, and numerals found in «The First Reader for Public Schools» by A. Krushelnytskyi, O. Popovych, B. Lepkyi (1918). A comparative analysis is carried out with the norms of «Grammar of the Rus'ka Language» by S. Smal'-Stotskyi and F. Gartner (1914), implemented in this textbook, and modern grammatical and orthographic regulations.

The study identified deviations from contemporary norms in the formation of degrees of comparison of adjectives, higher frequency of usage of adjectives from the hard group, a number of lexical dialectal features in the status of normative units. The peculiarities of pronoun usage were analyzed, and a consistently separate writing of the reduced form of the reflexive pronoun *себе (ся)* «*myself*» with verbs was identified, mostly in postposition. Paradigmatic discrepancies from the present norm are practically absent. A small number of uses of the numeral were identified. One word form belonging to a word-formation model entirely absent in the modern numeral inflection system was recorded.

For comparative analysis, the main Ukrainian lexicographical sources of the 20th and 21st centuries were used, from B. Hrinchenko's «Dictionary of the Ukrainian Language» to modern electronic dictionaries. It was determined that the normativity of the Ukrainian literary language demonstrates significant stability in diachrony, especially in the inflectional system of adjectives, pronouns, and numerals as recorded in «The First Reader». Only 3–5 % of the recorded word forms do not coincide with current grammatical norms. It is noted that the linguistic usage in «The First Reader» different from contemporary norms, is also normative: it corresponds to the requirements of the «Grammar of the Rus'ka Language» by

S. Smal'-Stotskyi and F. Gartner (1914) (based on the phonetic spelling of the «Malorus'ka-German Dictionary» by E. Zhelekhivskyi and S. Nedils'kyi), which was in force for Ukrainian-speaking schools in Austria-Hungary at the end of the 19th to the beginning of the 20th century.

Keywords: «The First Reader for Public Schools» (1918), Antin Krushelnytskyi, Omelian Popovych, Bohdan Lepkyi, language norm, adjective inflection, pronoun inflection, numeral inflection.

УДК [811.161.2'373'374'42:94]»16/17:(038)=161.2'06
DOI: 10.33402/ukr.2024-39-218-227

Євген РЕДЬКО

*кандидат філологічних наук
доцент кафедри українознавства
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
доцент кафедри філології
Українського католицького університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0797-9499>
e-mail: yevhen.redko@karazin.ua, yevhen.redko@ucu.edu.ua*

ІСТОРИЧНИЙ СЛОВНИК У ЦИФРОВУ ДОБУ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Розглянуто проблеми, які постають перед укладачами історичних словників у цифрову добу (на прикладі Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.). Основну увагу приділено потребі критично переосмислювати лексикографічний матеріал, з огляду на тенденції і перспективи розвитку українського історичного словникарства на загальнослов'янському тлі. Зазначено, що таке переосмислення пов'язане з комплексом нагальних завдань, зокрема з необхідністю розширювати джерельну базу історичних словників, залучати нові критичні видання, перевіряти матеріали картотеки, зіставляючи їх з електронними версіями рукописів і стародруків. Не менш важливою потрактовано і взаємодію з цільовою аудиторією словника, особливо з огляду на політико-ідентичнісні аспекти осмислення історії української мови та історії України загалом, виразно актуалізовані під час російсько-української війни. З уваги на це, проаналізовано структуру Словника української мови XVI – першої половини XVII ст., наświetлено «проблемні місця» названого лексикографічного проєкту в контексті його та подальшої диджиталізації.

Зауважено, що важливо розширювати реєстр словника, розписуючи нові й аналітично перепрочитуючи вже використовувані джерела. У цьому аспекті розглянуто проблеми гаслового слова й уніфікації його фонетичних варіантів, а також відображення в реєстрі словника структурно-мотиваційних зв'язків у староукраїнському лексиконі XVI – першої половини XVII ст. Із лінгвістичного погляду проаналізовано й проблеми означення та його верифікації, етимології і семантичної структури описуваного слова, граматичної інформації щодо нього, наявної у словниковій статті. Констатовано, що окреслене коло проблем і наświetлені способи їхнього вирішення в перспективі дають змогу розробляти й удосконалювати електронні версії історичних словників української мови, сприяють корпусноісторичним дослідженням староукраїнської мови XI–XVIII ст.

Ключові слова: слов'янська історична лексикографія, історичні словники української мови, Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., етимологія, словникова дефініція, лексикографічна верифікація.

Критичне осмислення словників належить до важливих аспектів лексикографії як науки і практичного ремесла, покликаного створити якісний лексикографічний

продукт. В англomовному світі словникова критика (dictionary criticism) – обов'язковий компонент будь-яких лексикографічних проєктів і часто має виразно прикладний вимір. В українському словникарстві ця галузь оприявлена передусім у рецензіях, але ті переважно не містять багату присутніх зауваг. Це особливо помітно, коли йдеться про великі чи тривалі лексикографічні проєкти, адже годі знайти справді критичні розвідки про них. Така недослідженість і зумовлює потребу ґрунтовніше поміркувати про виклики й проблеми, які виникають перед укладачами словників у цифрову добу.

На початку 2000-х років відомий американський лексикограф Сідні Лендау (Sidney I. Landau), розмірковуючи про перспективи традиційних друкованих словників, зауважив: «Чи стануть друковані словники явищем минулого, коли їх заступлять кишенькові електронні словники, компакт-диски чи словникові бази даних, доступні в інтернеті? Деякі стануть, деякі вже стали, а деякі не стануть ніколи. Друковані нескорочені словники здебільшого відійдуть у минуле; у друкованій формі виходитимуть обмежені видання на потреби колекціонерів та бібліотек» (Лендау, 2012, с. 102). Такий «присуд» видається цілком застосовним до історичних словників, адже найчастіше це тривалі наукові проєкти, створювані на засадах класичної лексикографії. Сучасний глобалізований світ, у якому активно розвиваються інформаційні технології, ставить перед укладачами таких словників низку викликів, пов'язаних передусім із лексикографічною диджиталізацією. Власне, мета цієї статті й полягає в тому, щоб розглянути згадані виклики та породжувані ними перспективи в контексті розвитку української історичної лексикографії на загальнослов'янському тлі, а об'єктом дослідження став Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.

Найперше подам кілька загальних засновків, окреслюючи коло наявних лексикографічних проблем; ці *sine qua non* далі конкретизую на мікрорівні, розглянувши окремі елементи словникової статті.

По-перше, будь-який словник як лексикографічний продукт потрібно доопрацювати й критично переосмислювати, адже виникають нові інструменти та можливості для словникарської роботи. Особливо це актуально для історичних словників, які здебільш укладають протягом досить тривалого часу. Зокрема, від початку роботи над Словником української мови XVI – першої половини XVII ст. до виходу першого випуску минуло майже 20 років, за які виявили, аналітично дослідили й дібрали пам'ятки, що ввійшли в канон джерельної бази словника; створили його картотеку, інструкцію з укладання та пробний зошит; провели численні наради й консультації з провідними лінгвістами та істориками (СУМ-1, с. 3). За класичний приклад доопрацювання й переосмислення історичного словника можна визнати Оксфордський словник англійської мови (Oxford English Dictionary), перше видання якого в 10 томах побачило світ 1928 р., але вже 1933 р. його перевидали у 12 томах із томом доповнень; згодом, із 1972 р. по 1986 р., світ побачили ще 4 додаткові томи, а 2017 р. словник повністю перевидали – уже винятково в електронному форматі (History of the OED).

По-друге, історичні словники слов'янських мов належать до фундаментальних лексикографічних проєктів і досить повно описують відповідні періоди в історії мов. Більшість із цих проєктів розпочаті в середині або другій половині XX ст. і досі не завершені, зокрема триває робота над Słownik polszczyzny XVI wieku (з 1956 р. видано 39 томів, до слова SKWORZEC), Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku (з 2004 р. видано 5 зошитів на літеру А), Словарь русского языка XI–XVII вв. (з 1975 р. видано 31 випуск, до слова УЛОКЪ), Словарь древнерусского

язика (XI–XIV вв.) (з 1988 р. видано 13 томів, до слова ТРАСЬЦА), Словарь русского языка XVIII века (з 1984 р. видано 22 випуски, до слова ПОТРАКТОВАТЬ), Staročeský slovník (з 1968 р. видано 28 випусків, до PŘI). На сьогодні завершено роботу тільки над Słownik staropolski (1953–2002 pp., 76 зошитів, 11 томів) і Гістарычны слоўнік беларускай мовы (1982–2017 pp., 37 випусків). Водночас варто зауважити, що історичні словники західнослов'янських мов мають електронні версії або взагалі перейшли на електронний формат, відмовившись від паперових видань: ідеться передусім про Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku (sxvii.pl) та Staročeský slovník (vokabular.ujc.cas.cz), а також історичні корпуси польської й чеської мов, використовувани в укладанні названих словників. Натомість історичні словники східнослов'янських мов переважно укладувалися з оперттям на картотеки, і якщо мають електронні версії, то вони просто відтворюють надрукований текст, як-от електронна версія Історичного словника білоруської мови (verbum.by/hsbm). Українська історична лексикографія на загальнослов'янському тлі має досить помітні здобутки, пов'язані насамперед із львівським словникарським осередком, із якого вийшли Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. (1977–1978, 2 томи) та Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. (із 1994 р. вийшло 18 випусків до слова МАТКА) (детально про історію цих словників див.: Войтів, Кровицька, 2019, с. 249–252).

По-третє, останнім часом стала помітною зміна цільової аудиторії історичних словників. Традиційно великі діахронні словники укладали головню для науковців (лінгвістів, літературознавців, істориків), однак у наш час історія української мови цікавить не лише фахівців, а й широкий загал, адже пов'язана з політико-ідентичнісними проблемами сучасного українського суспільства. Зазначені проблеми вкрай актуалізовані ще й російсько-українською війною, під час якої мовноісторичні питання стали предметом активних інсинуацій і фальшування з боку російської влади та пропагандистів. За таких обставин історичні словники української мови потрібно якнайширше популяризувати, а отже, нагальним стає створення їхніх електронних версій¹. Водночас важливо зацентувати, що такі версії мають якісно доповнити наявний лексикографічний доробок української лінгвістики, запропонувати читачеві весь потрібний інструментарій для кращого розуміння мови в її динаміці; а оскільки електронна версія чи електронний словник – це завжди *work in progress*, то виникає потреба розвивати всі елементи у структурі словника.

Найочевиднішою й найнагальнішою для будь-якого історичного словника варто визнати проблему розширення його джерельної бази та реєстру. Станіслав Урбаньчик (Stanisław Urbańczyk), пояснюючи причини досить тривалого редагування Słownik staropolski у 1920-х роках, чи не основною серед них називає видання нових джерел і констатує: «Навіть сьогодні мусимо визнати, що старопольський матеріал у нашому словнику не надто багатий, а яким він був би, якби не видання міжвоєнного двадцятиліття!» (SS-1, s. II). Власне, потреба якомога ширшого опису мови у відповідний період належить до визначальних в історичній лексикографії, адже історичний словник становить певний «інвентар» мови і, як справедливо зауважує Лукія Гумецька, «повинен відбивати мову пам'яток українського письменства різних віків і різних стильових жанрів у всій складності їх лексичних компонентів» (Гумецька, 1958, с. 9).

¹ Від жовтня 2022 р. автор статті разом із відповідальною редакторкою Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Наталією Багнюк і засновником платформи «Словотвір» Михайлом Свистуном працює над розробленням електронної версії цього словника.

За основу Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. узято лексичний матеріал, дібраний із понад 3500 різностильових пам'яток, однак за останні 30 років українські мовознавці й історики опублікували низку нерозписаних у словнику джерел, зокрема й у серії «Пам'ятки української мови». Насамперед ідеться про такі пам'ятки ділової писемності: «Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві)», «Акти Вижівської міської книги XVII ст.», «Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.», «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р.», «Волинські грамоти XVI ст.», «Документи Брацлавського воєводства» (2 томи за 1566–1648 рр.), «Кременецька земська книга 1578 р.», «Луцька замкова книга 1560–1561 рр.»; документи, пов'язані з діяльністю князів Масальських та Чорторийських, які видали Андрій Блануца та Дмитро Ващук; тестаменти киян і волинян, що їх опублікувала Наталія Білоус; документи, пов'язані з історією унії на Волині та Київщині наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. тощо. Особливої і прискіпливої уваги з-поміж нових джерел заслуговують матеріали «Литовської метрики», опубліковані протягом 1990–2020-х років у Литві, Білорусі та Росії; звісно, до добору лексики з цього джерела треба підходити досить обережно та зважати на мовні особливості аналізованих текстів, однак треба зазначити, що окремі документи з корпусу «Литовської метрики» ввійшли до канону джерел Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. з її до-революційних видань. Водночас зауважу, що деякі з цих пам'яток, наприклад ревізії українських замків 1545 р. із 561-ї книги «Литовської метрики», мають багато цінного лексичного матеріалу, що може суттєво доповнити реєстр і статті словника.

Розширення джерельної бази також допомагає увиразнити цитатний матеріал до наявних реєстрових слів, виструнчити структуру словникової статті, подати нову граматичну інформацію щодо описуваного слова (частково неповноту в описі й цитатах можна пояснити вибіркоким розписуванням джерел до словника). Вкрай важливо це для слів чи значень, до яких у картотеці лише одна–дві цитати, адже цитатна малоінформативність призводить до певної обмеженості в описі лексем. Наприклад, ви-збираючи з нових джерел цитатний матеріал до 19-го випуску Словника української мови XVI – першої половини XVII ст., ми натрапили на кілька лексем, які розширили семантику та стилістичний реєстр цитатного матеріалу вже написаних статей: зокре-ма, до статті НАБИТИ¹, у якій кожне з чотирьох значень має по цитаті, до значення 'завдати ударів' із цитатою з полемічної пам'ятки «Антиризису» (1599) додано кон-текст із Луцької замкової книги за 1561 р.: *в то(т) ча(с) вра(д)ни(к) п̄на Шу(м)ского Га(в)рило... спо(т)ка(в)ши на(с) пере(д) село(м), ста(л) на(м) мови(ти)... а е(ст)ли, де(и), поедете до села, ва(м) на(б)ю(т) хре(б)та* (ЛЗК, 1561, с. 232–233); до статті НАБРАТИСЯ додано цитату з ревізії українських замків за 1545 р., що дало змогу виділити основне значення 'скупчитися, зібратися в певній кількості': *Ино сто(л) бы показилиса, помость згиль, ськлепы за нештатреностью прокапывають; гною, пещу в оных клетех) набралоса* (РУЗ, 1545, с. 131) тощо. Важливо наголосити, що ці цитати дібрані з електронних версій опублікованих джерел, доступних в інтернеті, і ці електронні версії мають систему зручного пошуку, що значно полегшує вибирування потрібного матеріалу.

Такі нові цитати мають надзвичайно важливе значення, коли лексикограф працює з етимологічно чи мотиваційно затемненими лексемами, або т. зв. гапаксами. Зокрема, у картотеці Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. наявні три

картки з гаслами НАГОВЕНЬ і НАСОВЕНЬ: *Пань Юре(и) Макаровичъ... заграбиль... в то(м)же ска(р)бцѣ в скрына(х)... наговень чо(р)ны(и) атласовый перешиваны(и) адамашько(м) шкарълатны(м) по(д)шиты(и) кгузы золотые (КСУМ); меновите взато... наговень чо(р)ны(и) Аксамитъны(и) кѣнами подъшиты(и) с петлицами сребръными Коштоваль золотыхъ по(л)скихъ двесте (КСУМ); насове(н) вишгъневи(и) пась кгранатовы(и) з петлицами сребными лишгътвы атласовые чырвъоные (КСУМ)*. Очевидно, ідеться про одну лексему, що позначала різновид верхнього одягу, а отже, якийсь із варіантів написання на картці хибний. Нова цитата з «Актив Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.», здається, дає змогу вирішити цю дилему й визначити гаслове слово як НАГОВЕНЬ: *С того челядьника на (и)ме з Ми(т)ковъского наговень знели, которы(и) коштоваль десеть копъ гроше(и) литовъски(х)* (АЖГУ, 1635, с. 168). Однак насправді й вона потребує перевірки, адже в низці слов'янських історичних та діалектних словників зафіксовано лексеми *насова, насовень, насовець* на позначення різних видів одягу: від халата чи балахона до фартуха. Цей приклад добре демонструє, що новий цитатний матеріал завжди змушує ґрунтовніше поміркувати над описуваним словом і цінний не лише як остаточний аргумент за чи проти (хоча такий матеріал варто теж критично осмислювати).

Подібні принципи можна застосувати й до опублікованих томів Словника української мови XVI – першої половини XVII ст., поповнивши їх в електронній версії новими лексемами, значеннями/підзначеннями чи цитатами. Такі оновлені матеріали не обов'язково мають ґрунтуватися на згаданих нових джерелах, адже критичного пере-прочитання потребують і пам'ятки, належні до джерельної бази словника (особливо в контексті оприявлення їх сканованих копій на відкритих ресурсах бібліотек). Не менш плідним щодо оновлення лексикографічного матеріалу вважаю його зіставлення з матеріалами Історичного словника білоруської мови, у якому використано низку тих самих пам'яток. Зокрема, зіставивши тексти вказаних словників (в українському словнику це частина від МА до МАРНО), ми віднайшли понад 20 нових лексем, незафіксованих у Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.: *мавръ, мавяти, магъ, маджаръ, мадианинъ, мадианитка, маестовати, маестуючий, мазання, мазуръ, македончикъ, македонъ, малити, малокгранатъ, малооголошений, малопристойный, малоукъ, малюмъ, манье, маркграбъ, маркграбство, маркотный*. Той самий метод використали на приблизно однакових фрагментах зазначених словників (літера А, частина літер Г і К) і в усіх випадках отримали від 10 до 20 нових лексем та майже таку саму кількість додаткових цитат, що загалом дає змогу поліпшити опис відповідних статей в електронній версії Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. (додам, утім, що серед них помітно переважають запозичення, часто досить специфічні). Водночас помітне й коло «проблемних» із погляду розписування джерел, що потребують додаткової уваги: до таких зараховую український переклад «Кроніки» Мацея Стрийковського (Maciej Strzykowski) (1582), «Апокрисис» Христофора Філалета (1598–1599), «Учительне Євангеліє» (Св'є, 1616), «Духовні бесіди отця нашого Макарія...» (1627), «Хронограф» (середина XVII ст.), а також частину «Лексикона словенороського» Памва Беринди (1627), у якій подано тлумачення антропонімів.

Інколи віднайдені лексеми допомагають закривати лакуни у словотвірних парадигмах староукраїнської мови XVI – першої половини XVII ст. Наприклад, вже згаданий іменник *мавръ* (навіть в орфографічному варіанті *маѣръ*) цілком логічно мав би бути у словнику аналізованого періоду, адже маємо зафіксовану лексему *мавритани* з тим

самим значенням. У цьому контексті показово видається історія з лексемою *нава*, віднайденою в панегіричному вірші Олександра Митури «Візерунок цнот Єлисея Плетенецького». Власне, у картотеці Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. є картка з гаслом НАДНЬЙ, у якій розписувач чи редактор зробив виправлення, переправивши літеру д на ц (тобто стало НАЦНЬЙ). Цитата на ній така: *Артемо(н): цѣль, або заслѡна лоданаа, жа́ге(л) корабельны(и), Пла(х)та шкѣтнаа, опѡна на(в)наа* (ЛБ, с. 180). Очевидно, йдеться про лексему НАВНЬЙ зі значенням ‘корабельний’, однак твірного слова до неї в картотеці не було, поки випадково не натрапили на вірш Митури з такими рядками: *И брѣти пото(л) буде(т)... поко(л) аже Нава збы(т) быстрой(д)ный бѣ(г) свой бѣде(т) справовати по морѣ нешбешло(м)*; мабуть, розписувач пам’ятки сприйняв слово *нава* за власну назву й пропустив його (значення ‘корабель’ у цієї лексеми підтверджують стп. *nawa* та лат. *navis*).

Крім кількісних змін у реєстрі, важливо якісно вдосконалювати структуру словникової статті, адже, як слушно зауважують Ганна Войтів та Ольга Кровицька, «словникова стаття історичного словника – це особливе опрацювання лексичного матеріалу, засвідченого в пам’ятках певного історичного періоду, з урахуванням усіх фонетичних, графічних, орфографічних, морфологічних, словотвірних варіантів слова, з документуванням усієї інформації про слово (територія, хронологія, назва пам’ятки, у деяких випадках скорочена назва архіву та бібліотеки)» (Войтів, Кровицька, 2019, с. 249). Таке вдосконалення може стосуватися всіх складників словникової статті, проте, звісно, має різне функційне навантаження.

Наприклад, зміни, пов’язані з гасловим словом, стосуються ніби формальних показників, але полегшують роботу користувача з лексикографічним матеріалом. Ідеться про те, що у великих історичних словниках традиційно подають усі орфографічні варіанти слова, використовуючи систему відсилачів (інколи їх буває зо два десятка: наприклад, лексема НАЗАВТРЕЄ має 24 фонетичні та словотвірні варіанти, а отже, 24 відсилачі). Це не надто зручна система для пошуку, як порівняти з пошуком на сайті, особливо, коли відсилач стосується слова в іншому чи взагалі неопублікованому томі; водночас електронна версія словника дає змогу створювати статті «наперед», узгоджуючи не лише формальні, але і «якісні» параметри, зокрема виклад семантики. До того ж інколи трапляється, що один корінь у словнику реалізований орфографічно по-різному, що певною мірою порушує загальну логіку: зокрема, у картотеці Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. є видова пара НАЄДАТИСЯ–НАЇСТИСЯ, представлена саме в таких варіантах. Електронна версія словника допомагає вирішити цю проблему або через систему переходів між статтями-сторінками, або через використання етимологічно правильного варіанта НАЇДАТИСЯ з позначкою *, яку згодом, коли укладач знайде відповідну цитату, можна буде прибрати.

Не менш важливим видається й оновлення граматичного блоку словникової статті. У Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст., як і в інших історичних словниках слов’янських мов, подано спрощену граматичну інформацію щодо описаного слова: це дає змогу зробити словниковий виклад стислим, але в такому разі цитатний матеріал має показувати граматичні параметри реєстрового слова в усьому його різноманітті. В електронних історичних словниках чи електронних версіях історичних словників, зокрема в польських, заведено подавати повну парадигму реєстрового слова або форми в парадигмі, підтверджені цитатним матеріалом. Для українських історичних словників такий підхід може бути досить перспективним, однак потребує суттєвої

роботи з вибірування відповідних цитат. Особливо складно це для дієслів, з огляду на розгалужену систему форм у староукраїнській мові. У такому разі належить добирати цитати, які сукупно дадуть змогу якнайповніше зрозуміти специфіку конкретного дієслова. Наприклад, у 17-му випуску Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. подано статтю МНИМАТИ, цитати до якої майже суцільно засвідчують вживання цього дієслова як присудка в головній частині складнопідрядного з'ясувального речення, наприклад: *а ижъ сами мало видать, мнимають же юже на свѣтъ вси слепи; або мнимає(ш) и(ж) ты чого пожито(чного) в за(м)тоузъ науочи(л)* (СУМ-17, с. 222). Це видається цілком закономірним, з огляду на семантику згаданого слова у словнику, адже дієслова зі значеннями 'думати, вважати' чи 'сподіватися' часто вживані саме в таких реченнях. Водночас у російській мові дієслово *мнить*, *мнимать* уживане і в конструкціях із додатком: *мнить о себе (что-либо), мнить себя (кем-либо)*; порівняйте з керуванням дієслова МНИТИ в тому-таки випуску: МНИТИ, МНѢТИ, МНАТИ *дієсл. недок. (що, о що і без додатка)*... (СУМ-17, с. 223). Очевидно, що і словникова стаття до слова МНИМАТИ має містити інформацію щодо дієслівного керування й відповідні цитати, наприклад: *Не мнимайте ж папу Петрову особу, ани гудѣте и на его особу або Протож не мнимаючи жестокосердію ихъ, и то еще имъ покаже(м)* (КСУМ).

У структурі словникової статті історичного словника центральне місце, втім, посідає система значень описуваного слова (його дефініція чи переклад сучасною мовою, інформація про можливі підзначення або відтінки значення, кореляція значень і підзначень – якщо слово полісемантичне). Додатковим елементом цієї системи належить визнати й етимологічну інформацію, що допомагає зрозуміти специфіку розвитку значень, коли йдеться про запозичену лексему. Як зауважує С. Лендау, «важливість етимологічних довідок в історичних словниках поза сумнівом. Головна мета діяхронного словника ... – простежити еволюцію форми чи значення кожного слова протягом тривалого часу ... В історичному словнику основну увагу спрямовано на еволюцію значення» (Лендау, 2012, с. 134). За таких умов добре пропрацювання етимології слова дає змогу укладачеві статті уникати неточностей, коли він встановлює значення описуваної лексики. Працюючи над електронною версією Словника української мови XVI – першої половини XVII ст., зокрема над матеріалами 17-го випуску, у якому немає етимологічної інформації до статей, ми помітили деякі неточності у значеннях, спричинені, очевидно, саме браком етимологічних відомостей. Наприклад, лексему МАГИРЪ подано зі значенням 'наставник, керівник; наглядач', з огляду на цитату зі староукраїнського словника – «Лексикона латинського Є. Славинецького»: *magirus*, нача(л)ник поваровъ, маги(р) (СУМ-17, с. 3). Ця лексема походить через лат. *magirus* від гр. *μάγειρας* 'кухар', а отже, староукраїнський лексикограф увів в оману сучасного укладача статті до історичного словника; подібне маємо і з реєстровим словом МАЗАЛНИКЪ, поданим зі значенням 'масажист' (СУМ-17, с. 12), хоча лат. *aliptes* позначало людину, яка натирала людей у лазні або тренувала атлетів.

У деяких випадках етимологічна інформація допомагає конкретизувати значення описуваного слова. Наприклад, до статті МАКУЛА подано значення 'вада, ганж; ганьба', хоча з цитат, дібраних зі староукраїнських лексиконів Лаврентія Зизанія та Памва Беринди, помітно, що це слово вживане у складі сполуки *макълѣ маючій* (СУМ-17, с. 18). З огляду на походження цієї лексики від стп. *makula* та лат. *makula* зі значенням 'пляма', очевидно, що таке значення варто відобразити й у дефініції словникової статті (пор. із суч. укр. *заплямований* 'зганьблений'). Так само потребує коригування

і словникова стаття МАГИСТЕРСТВО, у якій сучасний переклад *керівництво* зі значенням 'організаторська діяльність, провід' варто замінити на *ремесло*, адже в поданих цитатах йдеться саме про ремесло друкарів: пор. *быль [Острожский] архіереевъ и священниковъ велце шануючій... въ вѣрѣ отчистой адамантова статечность. И то знаменитое добродѣйство... показали и учинили, же презъ магістерство тѣнографіи книгъ... выдалъ не мало; Сліссей Плетенѣцкій... наиоль //... Бѣсѣды выклáдѣ на стѣій... Ап(с)ла Павла лісты, и старал'ся в Сафáны, през' котóрых' бы еи магістерством' тѣнографіи здѣлавши, народови славяноруссійскомѣ переслáл и подáл'* (СУМ-17, с. 3).

Варто також наголосити, що цифрова доба дає неймовірні можливості для розв'язання складних лексикографічних завдань, пов'язаних з особливостями семантики й етимології описуваних лексем. Насамперед йдеться про те, що, використовуючи інтернет-ресурси, корпусні матеріали різних мов та інші електронні джерела, можна суттєво спростити пошук потрібної інформації чи зібрати різноманітні дані. Продемонструю це на прикладі лексеми МОРЬ, яка мала ввійти до 18-го випуску Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Це слово зафіксоване лише в одному контексті з «Хронографа» середини XVII ст.: *То свѣть котóрыхъ з' птаства ести не маете: мыски, и кракѣмра, пѣгáча, и мóра, и ивина, и лебеда... вѣода тежь и нетопыра* (КСУМ). Із цитати зрозуміло, що йдеться про якогось птаха, але конкретизувати значення, як видається, досить складно, бо контекст малоінформативний. Оскільки «Хронограф» як жанр містить розрізнені історичні відомості, ми припустили, що йдеться про біблійну історію і змогли відшукати цей уривок у Біблії: *«А з птаства будете брідитися оцього, не будете їх їсти, гидота вони: орла, грифа й морського орла, і коришака, і сокола за родом його, усякого крука за родом його, і струся, і сови, і яструба за родом його, і пугача, і рибалки, та ібіса, і лебеда, і пелікана, і сича, і бусла, чаплі за родом її, і одуда, і нетопира* [підкреслення моє – Є. Р.]» (Лев. 11, 13–19). Зіставивши цей фрагмент із грецьким і латинським текстом Святого Письма, встановили, що лексему МОРЬ варто читати як НОРЬ, і йдеться про нирка – один із різновидів водоплавних птахів. Розшифрування цієї цитати дало змогу визначити й інші лексеми на позначення птахів, зокрема гаслове слово МЫСКА подане зі значенням 'мартин', а такі затемнені лексеми, як ОРОДІЇВНЬ, ПЕРФІРІВНЬ та ХАРАДІВНЬ, наявні в розширеній цитаті з «Хронографа» (...мыски, и кракѣмра... и перфірївна, и ородївна, и харадївна...), позначають відповідно чаплю, султанку та пісочника.

Підсумовуючи, зауважу, що всі наведені випадки можуть видатися комусь випадковими й несуттєвими (словники ж бо укладають люди й у словниках є елемент суб'єктивності, а в історичних і поготів!), однак комплексно вони свідчать про те, що українська історична лексикографія, попри численні здобутки й незаперечні переваги, має розвиватися в напрямі до створення електронних версій наявних словників і комплексних історичних словників, які охоплюють мову кількох періодів. Такі словники, ґрунтовані на розробленому й добре сформованому історичному корпусі української мови, дадуть змогу не лише ґрунтовніше описувати лексику відповідної доби, а й стануть добрим підмурівком для багатьох діахронно-синхронних досліджень. Однак таких словників і корпусів не буде без ретельної та скрупульозної роботи історичних лексикографів з удосконалення й розширення вже зібраного словникового матеріалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Войтів, Г. В., Кровицька, О. В. (2019). Науковий осередок українського словникарства у Львові: історія і досвід. *Теле- та радіожурналістика*, 18, 245–255.

СУМ-1: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1994). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Т. 1: А). Львів.

Гумецька, Л. (1958). *Принципи створення історичного словника української мови*. Київ.

КСУМ: Картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. (б. р.). *Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.

РУЗ: Кравченко, В. (підг.). (2005). *Ревізії українських замків 1545 року*. (2005). Київ.

Лендау, С. (2012). *Словники: мистецтво та ремесло лексикографії* (О. Кочерга, пер. з англ.). Київ: К.І.С.

АЖГУ: Мойсієнко, В. М. (підг.), Німчук, В. В. (ред.). (2004). *Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік*. Житомир.

АКЖГУ: Мойсієнко, В. М. (підг.), Німчук, В. В. (ред.). (2002). *Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року*. Житомир.

ЛЗК: Мойсієнко, В. М., Поліщук, В. В. (підг.). (2013). *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.* Луцьк.

ЛБ: Німчук, В. В. (підг.). (1961). *Лексикон словенороський Памва Беринди*. Київ.

Лев. 11, 13–19: Огієнко, І. (пер.). (2003). *Біблія, або Книга Святого письма Старого й Нового Заповіту*. Київ: Українське біблійне товариство.

СУМ-17: Чікало, М. (відп. ред.). (2017). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Т. 17: М–Моавитянка). Львів.

History of the OED. (n. d.). <https://www.oed.com/information/about-the-oed/history-of-the-oed/>

SS-1: Urbańczyk, S. (red.). (1953–1955). *Słownik staropolski* (Т. 1: А–Ć). Kraków.

REFERENCES

Voitiv, H. V., & Krovyt'ska, O. V. (2019). Naukovyi oseredok ukrainskoho slovnykarstva u Lvovi: istoriia i dosvid. *Tele- ta radiozhurnalistyka*, 18, 245–255 (in Ukrainian).

Hrynchshyn, D. (Ed.). (1994). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (Т. 1: А). Lviv (in Ukrainian).

Humetska, L. (1958). *Pryntsyvy stvorennia istorychnoho slovnyka ukrainskoi movy*. Kyiv (in Ukrainian).

Kartoteka Slovnyka ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. (n. d.). *Viddil ukrainskoi movy Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakovychna NAN Ukrainy* (in Ukrainian).

Kravchenko, V. (Comp.). (2005). *Revizii ukrainskykh zamkiv 1545 roku*. (2005). Kyiv (in Ukrainian).

Lendau, S. (2012). *Slovnyky: mystetstvo ta remeslo leksykohrafii* (O. Kocherha, Ttans.). Kyiv: K.I.S. (in Ukrainian).

Moisiienko, V. M. (Comp.), Nimchuk, V. V. (Ed.). (2004). *Akty Zhytomyrskoho hrodskoho uriadu: 1590 rik, 1635 rik*. Zhytomyr (in Ukrainian).

Moisiienko, V. M. (Comp.), Nimchuk, V. V. (Ed.). (2002). *Akty Zhytomyrskoho hrodskoho uriadu: 1590 rik, 1635 rik*. Zhytomyr (in Ukrainian).

Moisiienko, V. M., & Polishchuk, V. V. (Comp.). (2013). *Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr.* Lutsk.

Nimchuk, V. V. (Comp.). (1961). *Leksykon slovenoroskyi Pamva Beryndy.* Kyiv (in Ukrainian).

Ohiienko, I. (Trans.). (2003). *Bibliia, abo Knyha Sviatoho pysma Staroho y Novoho Zapovitu.* Kyiv: Ukrainske bibliine tovarystvo (in Ukrainian).

Chikalo, M. (Ed.). (2017). *Slovnnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 17: M–Moavytanka). Lviv (in Ukrainian).

History of the OED. (n. d.). <https://www.oed.com/information/about-the-oed/history-of-the-oed/> (in English).

Urbańczyk, S. (red.). (1953–1955). *Słownik staropolski* (T. 1: A–Ć). Kraków (in Polish).

Yevhen REDKO

PhD (Philology)

Associate Professor of the Ukrainian Studies Department

V. N. Karazin Kharkiv National University

Associate Professor of the Department of Philology

Ukrainian Catholic University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0797-9499>

e-mail: yevhen.redko@karazin.ua, yevhen.redko@ucu.edu.ua

HISTORICAL DICTIONARY IN THE DIGITAL AGE: CHALLENGES AND PROSPECTS

The article is devoted to the fundamental problems facing the writers of Ukrainian historical dictionaries in the digital age (using the example of the «Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries»). Primary attention is paid to the urgent need to rethink the lexicographic material critically, given the trends and prospects of the development of Ukrainian historical lexicography. Such a rethinking is connected with a complex of linguistics and non-linguistics tasks, in particular, with the need to use new sources of historical dictionaries and critical editions, check the materials of the card index, and compare them with electronic versions of manuscripts and old prints. The interaction with the target audience of the dictionary is no less critical, especially considering the political-identity aspects of the understanding of the history of the Ukrainian language and the history of Ukraine in general, clearly actualized during the Russian-Ukrainian war. With this in mind, the article analyzes the structure of the «Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries» and highlights the problem areas of the mentioned lexicographic project in the context of its digitization.

From a linguistic point of view, the problems of headwords and unification of their phonetic variants, definition and its verification, etymology and semantic structure of the words, and grammatical information in the mentioned dictionary are analyzed. The outlined range of problems and highlighted methods of solving them in the future make it possible to develop and improve electronic versions of historical dictionaries of the Ukrainian language, and contribute to corpus research of the Old Ukrainian language of the 11th–18th centuries.

Keywords: slavic historical lexicography, historical dictionaries of the Ukrainian language, «Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th century», etymology, dictionary definition, verification in lexicography.

Ірина ЧЕРЕВКО
кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
старший викладач катедри української мови
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7895-5673>
e-mail: Iryna_Cherevko@i.ua

ЛЕКСИКА СУДОЧИНСТВА В ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛАХ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ

Проаналізовано склад, семантику, історичний розвиток і походження термінів на означення понять, пов'язаних із різними стадіями судового процесу, у староукраїнській мові на матеріалі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», а саме: 1) досудове розслідування правопорушення; 2) підготовче провадження; 3) судовий розгляд справи (з'ясування обставин справи, дослідження доказів, опитування свідків); 4) оголошення судового рішення (вирок, закриття справи за недостатністю доказів або перенесення судового процесу на певний термін); 5) оскарження постанови суду (апеляція); 6) виконання вироку. Простежено латинський і польський впливи на тогочасну юридичну лексику. Виявлено явище синонімії, полісемії та варіантності в термінологічній системі, а також розглянуто структурні моделі термінологічних словосполучень.

Проведений аналіз підтвердив, що у лексиці на позначення різних аспектів судочинства 48 % становлять термінологічні словосполучення, з яких 31 % – це бінарні моделі (з перевагою субстантивно-ад'єктивних і субстантивно-дієслівних словосполучень): *година арештова, коморникъ граничный, лимѣтація задворная, доводъ всказати* (кому), *жалобницу скажिति* (на кого), *право вести* (з ким, о що). Найчастотнішими серед полікомпонентних моделей визначено тричленні конструкції (12 %), більшість із яких має структуру «прийменник+іменник+дієслово»: *к присязе вести, до коморьки всадити, на горло судити*. Зазначено, що порядок слів у термінологічних словосполученнях може бути й непрямий, що дало підстави виокремити інверсійні варіанти: *екзекуція остаточная // остатная екзекуція, вину давати // давати вину* (кому).

Встановлено, що найактивнішими серед іменників у складі термінологічних словосполучень виявилися лексеми: *вина* (8), *право* (6), *горло* (4), *жалоба* (4), *екзекуція* (4), *листь* (4), *всадити* (4). До того ж зауважено, що термінологічним словосполученням не властива багатозначність, на відміну від слів-термінів, як-от: *в'язене, вина, казнь, контравенція*.

Звернено також увагу на те, що і слова-терміни, і термінологічні словосполучення можуть вступати в синонімічні відношення: *вирок–зыскь–декреть–зналезеньє; вина–казнь–каранє–карность; екзекуція остаточная–крывава вина–данье горла* тощо.

Простеживши історичний розвиток термінів досліджуваного періоду, відзначено, що більшість із них зникла з обігу, стала архаїзмами чи побутує лише в розмовному стилі.

Ключові слова: термін, термінологічне словосполучення, судочинство, судовий процес, документ, семантика, етимологія, історичний розвиток, структура, системні зв'язки.

Писемні пам'ятки як репрезентанти цінного матеріалу, що відображає різноманітні мовні процеси певної доби, допомагають цілісніше і ґрунтовніше вивчити історію мови. Саме завдяки давнім писемним джерелам можна проаналізувати різні структурні рівні української мови окремих періодів, ґрунтовно дослідити кожен етап її становлення.

Протягом останніх десятиліть в українському мовознавстві можна простежити зацікавлення дослідників юридичною термінологією загалом і мовою судочинства зокрема в історичному аспекті, адже «юридична термінологія як мовознавча система створюється впродовж усієї історії державно-правового розвитку людства й відображає різноманітні способи осмислення, номінації, визначення, класифікації правових явищ і категорій, шляхи еволюції правового знання, національномовні традиції термінотворення» (Шестакова, 2019). Так, Мая Вербе́нець проаналізувала шляхи становлення юридичної термінології української мови, її системні параметри, словотвірні особливості та потенціал, взаємодію з юридичними термінопроцесами сучасних мов європейського правового простору; висвітлила сучасні техніки термінотворення в галузі юридичної термінології й активні процеси в названій терміносистемі (Вербе́нець, 2004). Олена Чмир дослідила шляхи концептуалізації правових понять у старослов'яській і давньоруській мовах; визначила кілька семантичних комплексів, із використанням яких формувалися правові уявлення; описала шляхи концептуалізації права у вказаних мовах; установила, що особливості відображення правових понять у середньовічній мовній картині світу значною мірою визначалися мотиваціями, взаємопов'язаними зі синкретичними міфологічними уявленнями (Чмир, 2005). Крістіна Трихлі́б розглянула шляхи формування та особливості розвитку юридичної термінології звичаєвого права на матеріалах «Руської Правди»; проаналізувала співвідношення джерел і форм вираження найбільш розповсюджених юридичних термінів звичаєвого права, порушила проблему їхнього тлумачення (Трихлі́б, 2012). Тетяна Крехно комплексно дослідила номенклатуру плат, податків, повинностей як підсистеми лексичного рівня української мови XV–XVIII ст., а також системні відношення між аналізованими номенами (Крехно, 2005). Богдан Стецюк проаналізував лексико-семантичний, етимологічний і словотвірний рівні лексики кримінально-процесуального права доби Гетьманщини та дослідив, як тогочасна юридична лексика позначилася на творенні сучасної української юридичної термінології (Стецюк, 1999). Олена Доценко значну увагу приділила аналізу мовно-композиційного оформлення службових паперів різних типів, що використовувалися в українському справочинстві впродовж тривалого часу його існування (від періоду Київської Русі). І. Ковтун (ім'я не встановлено) проаналізував матеріал іншомовних запозичень, що дав змогу виділити шляхи розвитку української судової термінології; здійснив розгляд деяких словотвірних особливостей формування, а також джерела розвитку судової терміносистеми української мови (Ковтун, 2021). Світлана Гриценко простежила динаміку лексики української мови XVI–XVII ст., зокрема іншомовний вплив на судову термінологію (Гриценко, 2017). Михайло Худаш ґрунтовно дослідив у діахронії лексику на позначення понять, пов'язаних із судочинством, у ділових документах Львівського

ставропігійського братства кінця XVI – початку XVII ст. (Худаш, 1961). Наведені розвідки є підтвердженням того, що об'єктом дослідження мовознавців у діахронному зрізі ще не була лексика на позначення різних аспектів судочинства, зафіксована в різножанрових писемних джерелах литовсько-польської доби.

Мета статті – простежити історію функціонування лексики на позначення різних аспектів судочинства у староукраїнській мові на матеріалі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ¹⁶⁻¹⁷); з'ясувати склад лексем та їхню семантику; встановити системні зв'язки; окреслити джерела поповнення аналізованої лексики; простежити подальшу долю лексем і встановити ступінь їхньої семантичної еволюції.

У XVI – першій половині XVII ст. на українських землях, що перебували у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ) та Польського королівства (ПК), після багатьох реформвань, яке зазнало судочинства, виникла надзвичайно розгалужена система судів (земські, гродські, підкоморські, сеймові, господарські тощо). Судово-правову систему було сформовано на основі синтезу місцевого звичаєвого права і нормативних актів у вигляді судебників, статутів, сеймових постанов та привілеїв ВКЛ і ПК. У результаті Люблінської унії 1569 р. правове життя в Україні зазнає значного впливу Польщі, що, зокрема, позначилося на судовій термінології. Саме за посередництвом польської мови до української потрапило чимало термінів латинського походження. Загалом досліджуваний пласт лексики в лексикографічній праці представлено досить виразно. Більшість аналізованих термінів та термінологічних словосполучень не збереглися в сучасній українській мові.

В Україні за литовсько-польської доби ініціативна роль у судовому процесі належала скривдженому – позивачеві (або тому, хто помічав злочин), який мав сам розпочинати процес, проводити слідство, подбати про забезпечення доведеності вини правопорушника (див.: Рудюк, 2018, с. 151). У судовому процесі існувала процедура розшуку злочинця *гонене слідомь* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁷, с. 14), сутність якої полягала в гонитві за правопорушником по залишених ним слідах. Про гоніння сліду йшлося, зокрема, у Другому Литовському статуті 1566 р., а також в актових документах, наприклад: *гоне(н) є следо(м) вь яко(и) ко(л)вє шкоде покраде(н)но(и)* (1566 ВЛС¹ 10 зв.); а тоть артыкуль до того не належить, одно належить о гонене следомь (Житомир, 1586 АрхЮЗР 6/І, 155). З упіймання правопорушника на місці щойно скоєного злочину (вбивства) пов'язані синонімічні прислівникові трикомпонентні стійкі словосполучення із прикметником *горячий*, який набув переносного значення – *на горячои крѣви* 'на місці злочину' (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁷, с. 46), *на горячомь следу* 'по гарячому сліду' (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁷, с. 46) та *на горячомь учинку* '(на місці злочину) на гарячому' (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁷, с. 46): а кгда ѿ то(м) заби(т)ю люде(м)... ѿ(з)намено... ты(х) которые се ѡпоминали пнѣ Григо(р)я Ко(с)тюшковича абы выда(л)мо(р)дера ѿ(с)гапка слѣгѣ своего на горячо(и) крѣви и (с)вежи(м) ѡчи(н)кѣ слѣха(т) не хоте(л) (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 4, 39); тогды село Шепетовька на горячомь следу, забравши громаду, привели были тоє шкоды следь до села // Скалина (Кременець, 1594 АрхЮЗР 6/І, 242–243); змежи ты(х) межобо(и)цо(в) кква(л)то(в)нико(в) на ѿно(м) горячо(м) ѡчи(н)кѣ и мѡжобо(и)стве некоторы(х) дво(х)... по(и)мали (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 4, 11 зв.). Словосполучення *на горячомь учинку* можна віднайти й у словнику Є. Тимченка (Тимч. -1, с. 185). У сучасній же українській мові фіксуємо і прислівникове трикомпонентне словосполучення *на гарячому вчинку* 'на місці злочину'

¹ Тлумачення умовних скорочень джерел див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹. Список використаних джерел. Львів, 1994.

(Грінч.-1, с. 276), і дієслівні три- та чотирикомпонентні стійкі словосполучення *іти* (*йти*) *по гарячих слідах* ‘робити щось, не гаючи часу, відразу після того, що відбулося, сталося і т. д.’ (СУМ-9, с. 355), *впіймати на гарячому* ‘застати на місці злочину, викрити злочин, зловживання’ (СУМ-2, 37).

Значення ‘шукати / знайти юридичні підстави, щоб відсудити що-небудь у когось’ репрезентовано лексемою *вышукывати* з її фонетичним та словотвірним варіантами *вышукывати*, *вышукать* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-6, с. 118), яка фігурує в орендному листі на церковний маєток, а також у судових справах про продаж маєтку чи розподіл спадщини: *ихъ, яко за держаня ихъ, такъ и потомъ, правомъ доходити и вышукывати сами маемо* (Луцьк, 1595 АрхЮЗР 1/І, 464); *хто бы тую часть половицѣ кѣнева ѿ(т) на(с) на вс(ч) но(ст) проданѣю ѿ(т) брата моего... яки(ю) ко(л)векъ право(м) спа(д)ко(м) продажою заставою... де(р)жа(л) мы вышѣковати або... и до... врдѣ права притегати позывати... буде(м) пови(н)ни* (Букойма, 1579 ЛНБ 5, II 4044, 52); *а такъ поводъ хотечи тые добра иле на ча(ст) его належи(т) в позъваного правъне вышукать по(з)ваного с ча(с)ти свое до показанъя права на тые добра... на роки вышѣ менованые... запозвалъ* (Люблін, 1630 ЛНБ 103, 21/Іd, 2010, 10 зв.).

Попередні слідчі дії – розслідування скоєного злочину, допит свідків, тобто *выведенє* (СУМ¹⁶⁻¹⁷5, с. 113), міг проводити *возный* (СУМ¹⁶⁻¹⁷4, с. 185) ‘судовий урядовець, судовий виконавець’. Він у присутності свідків здійснював огляд місця злочину, оцінював розмір завданої шкоди, установлював ступінь завданих тілесних ушкоджень. Свої висновки *возний* заносив до спеціальних книг, записи яких слугували доказами на суді та могли бути підставою для затримання підозрюваного (див.: Захарченко, 2019, с. 161). Також *возний* мав уповноваження вручати виклик на засідання суду та виконувати судові рішення. Приклади в контексті: *за трикро(т)нымъ по три дни возно(г) єнерала ѿпат(р)ного ма(р)ка барановско(г) привольыванемъ... позваные... самъ ани чере(з) ѣмоцовано(г) свое(г) не ѿозва(л)се и до сѣдѣ нинєшне(г) не сталъ* (Київ, 1607 ЛНБ 5, II 4052, 28); *Становъши ѿчеви(с)то возны(и) Єнера(л)... янѣ мажиашевичъ реляцію свою Призна(л) и кѣ записанъю Пода(л) в тые слова* (Чернігів, 1641 ЛНБ 5, III 4063, 177); *И проси(л) поменены(и) манифе(с)туючи, абы тая его манифестация и во(з)ного реляция до кни(г) принятие и записаные были* (Житомир, 1650 ДМВН 197). У сучасній українській мові лексема *возный* стала архаїзмом (СУМ-1, с. 725).

Після досудового розслідування скривджений, за наявності зібраних доказів правопорушення, подавав до судової інстанції позовну заяву з вимогою про примусовий захист порушеного права, на підставі чого розпочинався судовий процес. У СУМ¹⁶⁻¹⁷ поняття ‘позов до суду, скарга’ передається низкою термінів (і питомих, і запозичених), що вступають між собою у синонімічні зв’язки, як-от:

– *вина* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-4, с. 58): *А по вычитаню позву, сторона поводовая... просила абы той белое голове Полажце, которая обельжона и згвалчона, и которая о то отцу владице Луцкому вину дала, рота присяги, водлугъ констытуцьи, выдана была* (Володимир, 1594 АрхЮЗР 1/І, 401);

– *жалоба* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-9, с. 117): *земли(н)... вале(н)ты(и) ѿсо(в)ски(и)... позва(л) землянина сема(ш)ка яко(ж) наперед(д) позо(в) жалобы своеє положи(л)* (Київ, 1580 ЛНБ 5, II 4044, 68). Староукраїнське значення лексеми *жалоба* збереглося і до сьогодні (СУМ-2, с. 505);

– *жалобница* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-9, с. 118) – зафіксовано лише у складі стійких словосполучень. Цю лексему віднайдемо і в словнику Є. Тимченка (Тимч.-1, с. 247). У

сучасній же українській мові простежено вживання омонімічної лексеми *жалібница* як архаїзм у двох значеннях: 1) 'та, хто вболіває за інших, співчуває чиемусь лихові, горю'; 2) 'медсестра' (СУМ-2, 503);

– *заповзанє* (із графічним варіантом *заповзаньє*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-10, с. 156), походить від стп. *zarozwanie* (SJP-8, s. 230): я Букое(м)ски(и) позвало(м) бы(л)... пнѧ суд(д)ю на роки зє(м)ские... ѿ границѣ межи має(т)ностями ншѣыми... за которы(м) заповза(н) є(м) ста(л) се межи нами декре(т) до ѣчине(н)я грани(ц)и и ѿдослѧ до сѣдѣ по(д) коморско(г) (Луцьк, 1606 ЛНБ 5, П 4049, 140);

– *комъпарація* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-14, с. 219), запозичено через польську мову – *komparacja* (SJP-1, s. 425), з латинської – *comparatio* (SŁP-1, s. 617): В комъпараціє(и) пленипотєньѧ записано єсчє дня вчора(и)шого протєстѧци (и) такъ велє заношєно (Київ, 1643 ДМВН 246);

– *контравєнція* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-14, с. 241) (із фонетичним варіантом *контравєнцѧ*), походить від лат. *contravention* (SŁP-1, s. 745): тепєр тое все чєрєз нас, возных, до уряду нинєшнєго тую контравєнцію записом и слову до вєдомости доносит и свєтчитєсє (Володимир, 1616 АрхЮЗР 8/III, 536);

– *мандатъ* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-17, с. 42), походить від латинського *mandatum* (SŁP-3, s. 432): я Мартинъ Машинский... подаломъ позовъ задворный, то єсть мандатъ єго королевскои милости... при суду права Майдеборского, у свєтлицѧ, на столи... чєрєд вѧйтѧмъ положи(л) Житомир, 1611 АрхЮЗР 1/VI, 398). У сучасній українській мові цей термін фігурує зі значенням 'документ, що свідчить про певні права або повноваження пред'явника' (СУМ-4, с. 617);

– *маніфєстѧція* (з фонетичним варіантом *маніфєстѧцѧ*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-17, с. 45): панъ павє(л) счєниєвѣски(и) заноси(л) маніфєстѧцію своєю прѧтивько ѣрожомѣ панѣ ѧнови лакгєвѣницькомѣ... в справє ѿ (г)рабєжѣ жита... в сѣдє... ѿтримано(и) и пѣбликовано(и)... ѿ чо(м) ширє(и) и до(с)тѧтєчнє(и) тотъ квитѣ в собє ѿписѣє (Житомир, 1647 ЦДАК 11, 1, 12, 33). Досліджувану лексему збережено до нашого часу в сучасній українській мові, яка, проте, набула нового значення – 'масовий політичний виступ або масова вулична процесія' (СУМ-4, с. 622).

Варто також виокремити з-поміж юридичної документації різного типу листи, що стосуються судочинства:

– *єкзєкуторіальний листъ* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-16, с. 49) 'документ на право виконання судового вирѣку': росказуємо, абы... за тымъ єкзєкуторіальнымъ листѧмъ универсалѧмъ нашимъ, єпископови Луцкому, прѧтелемъ и слугамъ єго на томъ Болѧбанє самои особє и на добрах єго вшєляких лежачих и рухомых єкзєкуцію скутєчнєую... учинили и выконали (Варшава, АрхЮЗР 1/VI, 285);

– *лист свидєцкій* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-16, с. 49) '(показання свідка) письмѧвє свідчєннѧ': Потѧм подѧлѣ листъ свидєцкій ѧт пѧна Янѧ Федоровичѧ (Луцьк, 1583 АрхЮЗР 8/III, 402);

– *листъ арєштѧвый* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-16, с. 49) '(документ на арешт когѧ-небудь) санкція на арешт': маючи я возный при собє шляхту людєй добрых,... з листѧм... арєштѧвымъ або припоручнымъ ѧт суду земского крємєнєцкогѧ... єздил єсми до поменєногѧ... пѧна Сєнютѧ (Луцьк, 1627 АрхЮЗР 1/VI, 581);

– *листъ дєцкований* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-16, с. 51) 'лист на право судовому викѧнавцєві здїйснювати стягнєннѧ, плату за судочинство: а кѣ томѣ ѧособливє позывѧл єсми Єє Милости листѧмъ дєцкованымъ за жалѧбоєю слѣжєбника кнѧзѧ вѧєводи... Троцкогѧ,... на дєвѧтой недѣлѧ по Вєлицєднѧ (Луцьк, 1546 AS IV, 458).

Назва ж дії 'пред'являти / пред'явити звинувачення, оскаржувати / оскаржити кого-небудь' передається запозиченою з латинської мови (*instigare* – SLP-3, s. 202) за посередництвом польської (*instygować* – SJP-2, s. 142) лексемою *институвати* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹³, с. 145) та низкою синонімічних двокомпонентних субстантивно-дієслівних термінологічних словосполучень, стрижневими компонентами яких виступають іменники *вина, жалоба, жалобница*:

– *вину давати (задавати) / дати // давати / дати (задати) вину* (кому, на кого і без додатка) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, с. 59): князь Роман Желеха шпикъѣсть и винъ емъ ѿ забите брата своего, ... дасть (Петрків, 1564 AS VI, 251); кто чога на кого ведеть а не доведеть, самъ въ томъ заставаеть, а затымъ такому каранью, которому подлегати мѣль обвиненый, самъ тотъ, который вину задаеть, подлегаеть (Володимир, 1608 АСД VI, 118); тотъ, которому яко принципалови вину дано, с того света зшол, с которыми криминаль умер (Луцьк, 1599 АрхЮЗР 1/VI, 262); Приймаеть испытаніа: Даємъ вины. Бѣдетъ кáрань (1627 ЛБ 101); И въ той шкоде своей дала вину паней Васильевой Вербской (Володимир, 1608 Ив. 287); А въ оно(м) замѣшаню нѣкого не по(з)налы Зачы(м) самыж задавши по гнѣву прычынѣ Еще на ныхъ небожа(т) свою(ж) вла(с)нѣю вынѣ (1636 Лям. о приг. 7 зв.). Стійке словосполучення *дати вину* (кому) віднайдемо і в словнику Є. Тимченка (Тимч.-1, с. 101). У сучасній українській мові зафіксовано стійке словосполучення *складати (звалювати) / скласти (звалити) вину* (на кого) у значенні 'звинувачувати / звинуватити кого-небудь у чомусь' із конотацією 'несправедливо' (СУМ-1, с. 438);

– *вину вѣложити* (на кого) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, с. 59): грошей и розмаитыхъ речей и того всего уходечи, абы свою вину на мене вѣложилъ, смель мене потварити забитемъ (Житомир, 1611 АрхЮЗР 3/І, 167);

– *жалобу вѣсти* (проти кого) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻³, с. 249): пилаць пакъ противъ ни(х) вышоль на дворъ и рекль котороую жалобу ведете противъ томоу члѣкови (1556–1561 ПЄ 427);

– *жалобу (жалобницу) класти (покладати) / положити // покладати жалобу положить* (на кого, перед ким) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁹, с. 117–118): Выслухавши того запису, выпишь отъ него мѣти на то хотѣли и пилене о тотъ выпишь просили, абы ничимъ не отмѣняючи, одно такъ власне яко они передъ нимъ жалобу клали и въ правѣ поступовали, подъ печатью своею дать имъ казалъ (Луцьк, 1566 РЕА II, 167); ино я на он час перед их милостью жалобу положил на князя Корецкого (Володимир, 1542 АрхЮЗР 1/VI, 34); твоя м(л)... пріятеле(и)... и слу(г) свои(х) по мѣсте(х) насылаючи з домо(в) и по ѱлица(м) волочи(л) и бороды то(р)галъ, што на соборе нашо(м) пре(д) нами жалобницѣ многіе на тебе покладано (Вільна, 1594 ЛСБ 251, 1 зв.); ѿ чо(м) они... покладáли на твою мл(с)ть жáлобы (Вільна, 1594 ЛСБ 251, 1);

– *жалобу чинити (чынити) / вчинити* (на кого, про що і без додатка) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁹, с. 117): Якож и того подданого Троецкого... передо мною врядом постановили, который в тьиж слова, якъ и оный священник, о квгалтъ жоны своее Аннушки и о лупъ жалобу чинил (Луцьк, 1575 АрхЮЗР 8/VI, 425); и(х) мл(с)ть... жалобѣ чынилъ тыми словы (Київ, 1613 ЦДІА Лен. 823, 1, 341, 92 зв.); Такъ же есмо на нимъ сами до замку были пошли, хотячи... на врядника Берестецкого, Станислава Уса, ... жалобу вчинити (Луцьк, 1565 АрхЮЗР 6/І, 51);

– *жалобницу скаржити* (на кого) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁹, с. 118): а вы, згду любячи, от патріархи до папѣжа утѣкаете, а обѣ сторонѣ зражаєте, подписавшия первой руками своими на всѣхъ декретахъ патріаршихъ порядковъ на соборѣхъ берестейскихъ, як на

вас жалобницу свою всѣ мѣста его королевской милости скаржили на сеймѣ прошлом (Львів, 1605–1606 Перест. 43).

Лексема *дѣло* (*дело*) у староукраїнській мові передає значення ‘справа, що підлягає судовому розглядові’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁹, с. 15), як і тепер, щоправда, значення стало застарілим (СУМ-2, с. 304): Смотрели есмо того дела с паны радами нашими (Вільна, 1507 AS III, 44); Смотрили есмо того дѣла: жаловали нам ігумен... Касьян зо всею братьєю чернцами... на войта кїевского..., штож дей онь отнимаєть берегѣ нашѣ црковный к земли к своей Четоновской (Київ, 1580 АрхЮЗР 8/IV, 167). Судовий розгляд справи як процес у писемних джерелах передається термінами:

– *затягъ* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹¹, с. 18) (графічний варіант – *затагъ*, фонетичний – *затегъ*): Кто тоє одно бачити хочєт, що то єст? и що за собою поносит той зятягъ справи тоєи, и што за вѣкъ живємо? (Львів, 1608 АрхЮЗР 1/XII, 528). Із лексемою *затягъ* зафіксовано два термінологічні словосполучення *затягъ* (*затагъ*) *права*, *затягъ правный* із семантикою ‘чинність, пов’язана зі судовим процесом’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹¹, с. 18);

– *интенція* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹³, с. 148–149) (варіанти: фонетичний – *интенция*, графічний – *интєнѣция*, фонетико-графічний – *интенцья*) походить від латинського *intentio* (SŁP-3, s. 216) за посередництвом польської мови – *intencja* (SJP-2, s. 139): А такъ я, по(д)коморы(и)... прихилиячюся до права посполитого, а до того, жє на пє(р)шо(и) и(н) тє(н)цы(и) в зє(м)ствє па(н) по(д)судокъ оборо(н) жа(д)ны(х), абы то сыно(м) свои(м) поступи(т) ми(л), нє вноси(л),... далє(и) сторонамъ по(з)ваны(м) поступовати наказа(л) (Житомирщина, 1599 ККПС 123);

– *контроверсія* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁴, с. 243) (фонетичні варіанти – *контроверсия*, *контроверсїа*, *контроверсыя*, *контраверсия*, *конѣтроверсия*, *конѣтроверсыя*, графічні – *контроверсїя*, *контроверсѣя*, *конѣтроверсия*, *конѣтроверсьия*), запозичено з латинської мови (*controversia* – SŁP-1, s. 747) за посередництвом польської (*kontrowersja* – SJP-2, s. 456): Ку тому, ижъ апеляция безъ контроверсии быти не можєть, а тутъ конѣтроверсия быти не могла, ани была, кгдыжъ контроверсия быти не можєть; бо єго милость, панъ Брацлавский, не єсть тутъ позванъ о самую рєчь (Володимир, 1592 АрхЮЗР 1/I, 330). Зауважмо, що з цією лексемою зафіксовано термінологічне словосполучення *контроверсии* (*контроверсѣи*, *конѣтроверсии*, *конѣтроверсьи*) *сторонъ* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁴, с. 244) у значенні ‘судові дебати’, які були необхідною частиною судового розгляду справи і проводилися після закінчення судового слідства: Суд нинєшний кгородский луцкий, конѣтроверсьи сторон обохъ – поводовое самое, а позваное презъ урожоного пана Станислава Козаковича Прошицкаго, умоцованого єє – до суду нинєшнього вѣношоныхъ выслушавшы... позванымъ поступовати наказуємъ (Луцьк, 1650 АрхЮЗР 3/IV, 435).

На означення ж дії ‘порушувати судову справу проти когось, судитися з кимось’ фіксує в писемних джерелах з інверсійними варіантами три синонімічні субстантивно-дієслівні двокомпонентні термінологічні словосполучення з іменником *право*:

– *вести право* // *право вести* (з ким, о що) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻³, с. 249): старостове ведѣчи право з шля(х)тичо(м) в повітє своє(м) све(д)ко(в) своєє ю(р)здыцьи стави(ти) не могу(т) (Брацлав, 1590 ЛНБ 5, II 4047, 26 зв.); пан Мышка в час прийяття того року ся колвєк послугою господарською забавєн и до Вилна по пенєзи на служєбныхъ послан был, для чєго на оный рок ставитися и права вести з ними не мог (Бородчичі, 1553 АрхЮЗР 8/VI, 18);

– *вступовати у право* // *в право вступовати* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁵, с. 56): прїатє(л) ѣмоцованы(и)... па(н) миха(и)ло... нє (в)єстѣпѣючи ѣ право и захова(в)ши себе наперє(д)

вси обороны правные то(л)ко ѿ(д)мовы противко том҃ по(з)в҃҃ чинечи (1582 ЖКК II, 108); а то(т) де(л) мели есмо межи собою в доброй воли в право не вст҃҃поуючи Я ива(н) т҃҃(р) до ты(х) м҃҃сть маю тыи им҃҃на де(р)жати (Житомир, 1502 Арх.Р. фотокоп. 5);

– *вступоватися въ право // въ право вступоватисе* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁵, с. 57): а на врьд҃... триста копь грошей, а малжонце моеи... вси шкоды и наклады еи, не вступуючися въ жадное право, толко словом҃ смееть поведити, маеть еи доброволне оправити (Затурці, 1559 ИКА дод. 88); ствросты володимерскіе и иншиє врадники въ тоє право их҃ маждебурское вступоватисе и силы-моцы судити... не мають (Вільна, 1509 АрхЮЗР 5/1, 28). Або ж під впливом старопольської актової мови зі вказаним вище значенням простежую вживання термінів *запозвати* (*запозьвати*) (кого), *запозватися* (від стп. *zapozwac* – SJP-8, s. 230) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁰, с. 156): в которо(и) справе... поведоме позваных҃ на роки звишьменованые позовом҃ листовным҃ запозвали там҃ по контрове(р)сиях҃ с҃д҃ь земски(и) киевски(и) (Київ, 1618 ЦНБ ДА/II-216, 102); повед҃ь теперешньи(и)... квит҃ь... // отрымал҃ ѿ чом҃ь... тестамент҃ь и квит҃ь... шире(и) в соб҃ь ѿп҃вають (!) до которых҃ се пово(д) во всем҃ прихилив҃ши до заплаченя и ѿ(т)даня тоє с҃м҃ьмы... пана Киевського запозьвал҃ь (Люблін, 1647 ЛНБ 5, II 4069, 147 зв.-148); па(н) Дорогоста(и)ски(и) з о(д)ноє, а пн҃ве вс҃ь чотири Трипо(л)скиє з другое стороны, запозвалися // были з obu сторо(н) ро(з)ными по(з)вы и ѿ ро(з)ные кри(в)ды, нає(з)ды, грабеж҃ь и ѿ з(б)єглыє по(д)даные (1599 ККПС 111–112). Словник за ред. Б. Грінченка подає термін *запозиватися* (Грінч.-2, с. 82), а СУМ фіксує його як архаїзм (СУМ-3, с. 271). Із проведенням судової справи пов’язане стійке словосполучення *судовне зас҃сти* (СУМ-10¹⁶⁻¹⁷, с. 236): чогосмы и сами бытностю нашею во Львов҃ь и в рогагин҃ь с҃д҃ивши досмотрили, и вселе(н)ском҃ патр҃іарх҃ возв҃҃стили на што с҃д҃овне вселе(н)ски(и) патриах҃ь, выдал҃ь на него декре(т) (Новгородок, 1594 ЛСБ 267).

Інколи суди тимчасово позбавляли волі підозрюваного у вчиненні злочину, тобто здійснювали *арешт* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹, с. 125) як запобіжний захід: по котором ареште девку, на йме Ганну, окном... проч выславши, закрили и затаили, потаємне до Воротнева... выправили (Луцьк, 1604 АрхЮЗР 8/III, 495). Зауважмо, що термін *арешт* фіксують у своїх словниках і Є. Тимченко (Тимч.-1, с. 34), і Б. Грінченко (Грінч.-1, с. 9). Можна віднайти його і в СУМ зі збереженням давнім значенням ‘позбавлення волі, взяття під варту кого-небудь’ (СУМ-1, с. 58).

Узявши до уваги позовну заяву потерпілого й розпочавши розгляд судової справи, суддя досліджує докази та допитує свідків. Тож цілком закономірно у староукраїнській мові виявити трикомпонентне термінологічне словосполучення *к присяже вести* у значенні ‘приводити кого-небудь на судову розправу як присяжного свідка’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻³, с. 249): по(п) пече(р)ски(й)... з моим҃ выездо(м) с҃л҃ згоди(л) и ѿколо сведе(ц)ства и присяги на(д) тыє доводи значне показаные све(т)ков҃ь спирать и(к) присяже вест҃ь игумена не было кому (б. Києва, 1585 ЦНБ ДА/II-216, 4).

Дослужуючи писемні джерела XVI – першої половини XVII ст., варто виокремити також низку термінів, що позначають учасників судового процесу:

– *асесорь* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹, с. 139) ‘судова, службова особа, судовий засідатель’: мы господарь с паны радами нашими... нарадившысе, декрет асесоров наших утвердили есмо (Варшава, 1596 ЗНТШ XXXI–XXXII, 15). Термін походить від латинського *assessor* (SŁP-1, s. 282). Його вживання у староукраїнській мові зумовлене виникненням на початку XVI ст. суду асесорів, який розглядав справи, що раніше належали до компетенції суду великого князя, діяв за його особливим дорученням, а саме: розглядав апеляції від

міст, справи привілеїв на маєтки та розмежування маєтків шляхти і короля, фінансові справи тощо (див.: Кубрак, 2018, с. 63). У наш час термін *асесор* увійшов до розряду історизмів (СУМ-1, с. 65);

– *комисарь* (графічні варіанти – *комѣсарь*, *коммисарь*, *коммиссарь*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-14, с. 209) ‘уповноважена особа’: прото абы(с)те сѧ ведлу(г) росказа(н)я в томъ заховали а суму пнѣ(и) два(д)ца(т) и пѧ(т) копъ гроше(и) на ва(с) люде(х) смеди(н)ски(х) ѿ(т) комисаре(и)... кнѣзю анѣдрю... ку(р)пскому всказаную заплатили (Володимир, 1567 ЦДІАК 28, 1, 2, 78). Комісар у ВКЛ очолював комісарський суд, який займався переважно вирішенням межових спорів (див.: Захарченко, 2019, с. 152). Цей юридичний термін запозичено з латинської мови (*commissaries* – SLP-1, s. 637) за посередництвом польської (*komisarz* – SJP-2, s. 421). Зберігся він і в сучасній українській мові (СУМ-4, с. 246);

– *компромисарь* (графічний варіант *комъпромисарь*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-14, с. 218) ‘полюбовний суддя’: И за то в. м(л)., пнѣ по(д)коморы(и) и пнѣ комо(р)нику, яко суде(и) свои(х) полюбовны(х) и комъпромисаровъ,... просимъ (Київщина, 1600 ККПС 145). Термін *компромисарь* – запозичення з латинської мови (*compromissarius* (SLP-1, s. 639)) за посередництвом польської (*kompromisarz* (SJP-2, s. 428)). У досліджуваний період на українських землях популярності набув полюбовний або компромісний суд на чолі з компромісаром, метою якого було замирення сторін без особливих утрат для їхньої честі та можливості подальшого співіснування (див.: Захарченко, 2019, с. 155);

– *коморникъ* (фонетичний варіант – *коморник*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-14, с. 214) ‘судовий виконавець’: Я Лео(н)те(и) По(д)гаецки(и) Комо(р)никъ по(д)комо(р)ства брасла(в)ского вызнаваю... што... па(н) Ливри(н) Песочи(н)ски(и)... име(н)е своє дедичное... продалъ мнѣ... за сто золоты(х) по(л)скихъ (Вінниця, 1604 ЛНБ 5, II 4051, 38). Цей термін польського походження – *komornik* (SJP-2, s. 424), пов’язаний із функціонуванням у ВКЛ у XVI ст. підкоморського або межового суду, що розглядав справи про розмежування земель. Комірник як заступник судді-підкоморія мав уповноваження здійснювати судочинство (див.: Захарченко, 2019, с. 160–161). Аналізовану лексему можна віднайти і в словнику Є. Тимченка (Тимч.-1, с. 374). Словник української мови за ред. Б. Грінченка подає лексему *комірник* у значенні ‘збирач мит на митниці’ (Грінч.-2, с. 276). Окрім того, у сучасній українській мові лексема *комірник* побутує з омонімічним значенням ‘той, хто завідує коморою, складом’ (СУМ-4, с. 246). Фіксуємо також у давніх писемних джерелах двокомпонентне субстантивно-ад’єктивне термінологічне словосполучення *коморникъ граничный* (графічний варіант *граничный*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-14, с. 215) ‘заступник межового судді’: А што по(з)ваны(и) показує(т) яко є(ст) свѣде(ц)тво комо(р)ника грани(ч)но(г) теды... тѧ(т) жа(д)ны(х) грани(ц) николи не чыни(л) комо(р)никъ межи свищовомъ а бѧко(и)мою (Луцьк, 1607 ЛНБ 5, II 4052, 18 зв.);

– *екзекуторъ* (графічний варіант – *екъзекуторъ*, фонетичні – *ексекуторъ*, *екзекуторъ*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-9, с. 36) ‘виконавець (заповіту, вироку, ухвали)’: Мы те(ж) ту(т), судовые, не є(с)тесмо су(д)ями, але є(к)зекуторами декрету трибунальско(г)о (Житомирщина, 1639 ККПС 198). Термін походить від латинського *exsecutor* (SLP-2, s. 454) за посередництвом польської мови – *egzekutor* (SJP-1, s. 674);

– *конвинкованный* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-14, с. 222) ‘оскаржений, обвинувачений’: А пленипоте(н)говѣ... поведили же жаде(н) таковимъ способомъ и(н) конѣди(к)тамине ко(н)ви(н)кованы(и) быти не може(т), кгда еде(н) юри(с)та ѿдо двухъ сторонъ, то є(ст) ѿ(д) сте(н)ника, ѿ(д)правує (Київщина, 1639 ККПС 277). Перед судом обвинувачений мав з’явитися в чітко визначений час, підтвердженням чого слугують виявлені в

СУМ¹⁶⁻¹⁷ два термінологічні словосполучення *година арештовая* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-6, с. 240) та *година звякла до арешту* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-6, с. 240): на позовъ жалобы поводовы з во(л)нымъ тоє справы арештомъ взда(н) (!) которое взда(н)є ω године звякло(и) арештово(и) будѣчи до арештѣ тоє справы чере(з) тогожь во(з)но(г)... привольваны по(з)ваные, // ... чере(з)... пана яна завийшѣ арештоваль (Київ, 1607 ЛНБ 5, II 4052, 28–28 зв.); А ижь позваны(х) бѣдѣчи ω године зви(к)ло(и) до арештѣ тоє справы черезъ тогожь возного... привольваны не ста(л)... а преречоны(и) ѣмоцованы(и) стороны поводовое... к то(и) справе домовя(л)се (Київ, 1617 ЦДІАЛ 181, 2, 125, 2, 2);

– *инстигаторъ* (графічні варіанти – *инстикгаторъ*, *иньстикгаторъ*, *инстигаторъ*, *инстигатор*, фонетичні – *инстыкгаторъ*, *иньстыкгаторъ*, *инстыгаторъ*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-13, с. 144) ‘(урядова особа, що здійснювала нагляд за правосуддям, судовий оскаржувач) прокурор’: Приточиласе справа з реестрѣ сѣдового за прыволанемъ возного шляхе(т) но(г) яна Снециньско(г) межі иньстыкгаторомъ Сѣдовымъ и его деляторами (Київ, 1643 ЛНБ 5, II 4064, 125). Потрапив цей термін до судочинства з латинської мови (*instigator* – SLP-3, s. 202) за посередництвом польської (*instigator* – SJP-2, s. 142). Зафіксований він і в словнику Є. Тимченка (Тимч.-1, с. 350);

– *заступца* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-10, с. 228) ‘(особа, яка відстоєє на суді інтереси обвинуваченого) заступник, захисник’: А листы выписы // и оповеда(н)я и (в)се тоє право и доводы, которые поводовая сторона проти(в) ѡбжалованое стороны в то(м) праве мела, маю(т) проти(в) которому засту(п)цы ити и (в) права ме(с)це мети та(к) яко и проти(в) ѡбжалованому и имя засту(п)цы за имя ѡ(б)жалованого буде(т) розѣмено (1566 ВЛС 9–9 зв.). Термін походить від польського *zastępca* (SJP-8, s. 286). У сучасній українській мові зазначене вище староукраїнське значення передає термін *адвокат* (СУМ-1, с. 19).

Цікава також лексика, пов’язана із правовим захистом у суді, аргументуванням, показами, допитами тощо. Так, у писемних джерелах лексеми *везнати* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-11, с. 218) (походить від польського *zeznać* – SJP-8, s. 299) та *везнати* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-12, с. 141) вживаються у значенні ‘дати свідчення (в суді); зізнатися (у чому)’: Я Сѡле(х)но... стану(в)ши... доброво(л)не пре(д) оура(д) и ѡса(д)цю... є(ст) везна(л) и везнава(м) и(ж) є(м) прода(л) половиною вла(с)ной ѡчизны своєи (Одрехова, 1573 ЦДІАЛ 37, 16, 2); Стало сѣ есть... пре(д) присл(ж)ники ставши ива(н) глоде(н)скы(и) доброво(л)не везна(л) то иже о(н) прода(л) ролю свою... сынови бры(н)циномуу (Одрехова, 1549 ЦДІАЛ 37, 16, 1). У значенні ‘доказ, судове підтвердження’, що було необхідним для переконання судді у правомірності своїх дій, зафіксовано синонімні терміни як іншомовного походження *алекгация* (з фонетичними варіантами *алекгация*, *аллегация*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-1, с. 95), *конвикция* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-14, с. 222), які запозичено з лат. *allegatio* (SLP-1, s. 149), *convictio* (SLP-1, s. 759) за посередництвом стп. *alegacja* (SJP-1, s. 23), *conwiksyja* (SJP-1, s. 459), так і питомі лексеми *выводъ* (графічний варіант – *выводь*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-5, с. 121) та *доводъ* (графічний варіант – *довод*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-8, с. 75), які слугували стрижневими компонентами двочленних субстантивно-дієслівних та субстантивно-ад’єктивних термінологічних словосполучень *выводъ учинити* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-5, с. 121) ‘привести доказ на свою користь’: Теды громада, мещане... Житомирские... зъ себе выводъ учинили, и съ тыхъ я причинъ волными чиню (Луцьк, 1609 АрхЮЗР 6/1, 361); *давати выводъ* (на що) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-5, с. 121) ‘свідчити (про що)’: онъ давалъ на то выводъ, ижь у мельницы меду пресного пчоль своихъ,... выбравши, мѣщанину Мелницкому... за шестнадцать грошей прода(л) (Луцьк, 1564 Ів. 264); *доводъ правный* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-8, с. 75) ‘доказ, що має юридичну силу’: Мы выслушавшы жалобы и(х) позвѣ... и всихъ таковыхъ

доводовъ правны(х) ѿ(т)... пана Станислава... всказѹемъ сѹмы пнѹе(и) позычное... за зарѹки водлѹ листѹ ѿписѹ его (Кременець, 1581 ЛНБ 5, П 4044, 88 зв.); *доводѹ всказати* (кому) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁵, с. 35) ‘доказати, довести’: маючи дей при себе возного и сторону, тую шкоду ко всимъ селомъ Рожищскимъ, за невыходъ ихъ, приложила, осу-мовавши, я водлугъ менованя шкодъного, на шкоды его доводѹ ему всказала (Луцьк, 1583 Ив. 277). До цієї ж групи віднесемо термінологічні словосполучення *права достолати* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁸, с. 173) у значенні ‘доказати свою правоту; довести судову справу до кінця’: перед тыми сѹдами ѿдинъ дрѹгомѹ права достолати не хотели и збожа и сена пограбили (Краків, 1524 AS III, 260), *правомъ зыскати* (що, що у кого) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹², с. 233) (походить від польського *zyskać* – SJP-8, s. 672) із семантикою ‘відсудити’: который же островъ у мѣщанъ Киевскихъ перед господаремъ его милостью правомъ есмо зыскали (Київ, 1534 АЮЗР I, 84); Аще Князь... отойметь... имѣне, или иное што Церковное правомъ не зыскавши, или што боудеть сѹправа кѹ Цркви присоужено... намъ того Листомъ наши(м)... обослати штобы Црковное Цркви Бжѣей ѿ(т)далъ и очистилъ (Львів, 1614 Вил.соб. 16), *правомъ (правне) доходити* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁸, с. 188) у значенні ‘(домагатися чогось за допомогою судового вироку) доказувати судом (у суді)’: са(м) за себе прирекаю и доброво(л)не ѿписѹюся и(ж) жаде(н) з ни(х) ани я са(м) жа(д)ны(м) право(м) на не(м) само(м)... доходити и по(и)скивати николи не має(м) (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 48 зв.); теды так тотъ посаг, яко и иншиє спадковые речи по родичахъ моих, што бы на часть мою належало, вышѣреченой цорце моей милой... дарую и яко своеє власности правне доходити волно ей будетъ (Руда, 1646 ПККДА I-1, 86), та словосполучення *судомъ истязати* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹³, с. 217), що вживається зі значенням ‘допитати судовим порядком’: та(к) же и в рогати(н) прише(д)ши сѹдо(м) истяза(в)ши, люди ѹсмири(в)ши, проти(в)нико(м) запрети(лі) есмо, вселенскому(ж) патриа(р)хѹ на епѣ(с)па ѿ(т) насъ во(з)вести(с) (Берестя, ЛСБ 260, 1 зв.).

Через неявку когось з учасників процесу до суду або за недостатньої кількості доказів учинення правопорушення судову справу могли припинити, тобто *заморити* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁰, с. 101) – відкласти її розгляд на певний термін. Поняття відтермінування визначається лексемою *лимитация* (графічні варіанти – *лимѣтация, лѣмѣтация*, фонетичні – *лемитацяя, лимитацяя, лимѣтацяя*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁶, с. 40) та термінологічними словосполученнями в *лѣмѣтацию власти* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁶, с. 40) ‘бути відтермінованим’, *лимѣтация задворная* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁶, с. 40) ‘відтермінування задвірного суду’: справа... пото(м) на релѣции зоста(в)ши в лѣмѣтацию впала, в которѹю то справѹ и всѹ ро(з)ницы и заштѣе наши которые межи нами зъ акое кольвекъ мѣры и въ яко(м) кольве(к) стопню по се(и) днѣ даты выше написа(н)ное были (Острог, 1596 ЛСБ 563); справа... пре(з) Пнѣ... воеводѹ Кие(в)ского до дня и рокѹ лимѣтациє задво(р)ное которає пере(д) его короле(в)скѹю мило(ст)ю припаде(т) и сѹжона бѣдетъ ѿ(т) нынешнего дне до дне и рокѹ пришлого (Острог, 1595 ЛСБ 307, 1).

Причина, через яку відкладали справу чи судовий процес, у писемних джерелах досліджуваного періоду позначалася терміном *ексцепция* (графічні варіанти – *ексцепция, ексцепция*, фонетичні – *ексцепцяя, ексьцепцяя, ексьцепция*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁹, с. 41), що походить від латинського *exceptio* (SLP-2, s. 392) за посередництвом польської мови – *ekscerpcja* (SJP-1, s. 679). Із останньою лексемою також зафіксовано двокомпонентне дієслівно-субстантивне термінологічне словосполучення *ексциповати форумъ* з інверсійним варіантом *форумъ ексьциповати* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁹, с. 42) у значенні ‘відводити суд як неправомочний розглядати дану справу’: На то, ижъ есть позваная сторона духовно

особою, ексциповати форумъ не можетъ, ижъ поводъ не позыскуеть того, абы мель быти отсужоный добрь духовныхъ, албо духовенства, о што судять в духовномъ праве (Луцьк, 1598 АрхЮЗР 1/VI, 246); я са(м) а по не(м) ма(л)жо(н)ка и пото(м)ки моє... на пе(р)ши(м) року... станути маємо и повинни будемо стано(в)ши... фору(м) не екьсципуючи оборо(н) пра(в)ны(х) и непра(в)ны(х) (Вінниця, 1620 ЛНБ 5, III 4057, 31).

Судова справа могла і в *арешти зостати* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-1, с. 125), тобто ‘припинитися, не розглядатися’: справа на сеімъ выточена по ω(д)ержаню коньтуллаціи на д(р)угомъ терьмини гди (с) взиску (!) была вздавана (?) заарештован(н)ємъ стороны позва(н)ной на сеімъ в арешти зостала (Житомир, 1649 ДМВН 191).

У разі *достояня права* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-8, с. 173) ‘доведення судової справи до кінця’ суд ухвалював судове рішення. Так, на означення поняття ‘вирок’ у СУМ¹⁶⁻¹⁷ представлено терміни:

– *вырокъ* (графічні варіанти – *вирокъ, вырокъ*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-6, с. 26): кгда се то за Апеляцныи стороны Позваное на трибуна(л)... любе(л)ски(и) было выточило су(д) головны(и) вырокъ кгродѣ ωного ѣтве(р)жаючи выби(т)є ктва(л)товное при(з)на(л) ω(д)накъ есче и на и(н)квизицию дава(л) (Вінниця, 1605 ЛНБ 5, II 4051, 106). Фігурує ця лексема і в словнику Євгена Тимченка (Тимч.-1, с. 152). У сучасному українському діловодстві термін *вырокъ* зберіг давню семантику – ‘рішення суду про винність або невинність підсудного’ (СУМ-1, с. 28; Грінч.-1, с. 183);

– *зыскъ* (графічні варіанти – *зыскъ, зыскъ, зыск, зыскъ*, фонетичний – *зіскъ*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-12, с. 234) як документ про судові рішення: гди вси права, привилея, записы, зыски и презыски, баницыи скрутныи,... мембраны на певные суммы и долгы, тамъ в том замочьку спалили и в попел обернули (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 168). У сучасній українській мові ця лексема хоч і збереглася, проте вживається лише у значеннях: 1) ‘сума, на яку прибуток перевищує витрати’; 2) ‘прибуток від якогось роду діяльності, від заснування чого-небудь і т. ін.’; бариш’; 3) ‘добрий результат, користь від чого-чого-небудь’ (СУМ-3, с. 568);

– *декретъ* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-7, с. 225), походить від латинського *decretum* (SŁP-2, s. 33): А суд... не ко(н)чачи тоє sprawy, для розмышле(н)я ω(т)ложи(л) до дня третего на декре(т) (Житомир, 1584 АЖМУ 95). У сучасній українській літературній мові найменування *декретъ* зберегло давню семантику (СУМ-2, с. 236; Грінч.-1, с. 367);

– *зналезеньє* (графічний варіант – *зналезеньє*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷-12, с. 88), запозичено з польської мови (*znalezienie* – SJP-8, s. 579): ω(т)ступуючи ω(т) апеляцныи пре(з) повода, ω(т) декрету зналезенья непоря(д)но(г)о по(з)ву... в то(и) справе ω ро(з)граниче(н)є кгру(н)товъ ωбухо(в)ски(х) (Горошки, 1642 ДМВН 223).

Саме поняття ‘виконання судового вироку’ передається терміном *екзекуция* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-9, с. 36) (фонетичні варіанти – *екзекуция, екзекуция, екзекуция, ексеквция, екъзекуция*, графічний – *екъзекуция*), який запозичено з латинської мови (*exsecutio* – SŁP-2, s. 454) за посередництвом польської (*egzekucya* – SJP-1, s. 674). Зауважмо, що ця лексема слугує стрижневим компонентом низки двочленних термінологічних словосполучень. Це:

– субстантивні синонімічні термінологічні словосполучення *выконанє екъзекуцыйи, чиненя екзекуцыйи* (СУМ¹⁶⁻¹⁷-9, с. 36): я, бачачи таковыє розные интенцыє и зданя ихъ, сказуючи ихъ всихъ яко злочинцовъ на горло, и зъ выконанемъ тоє екъзекуцыйи, под которую подлегли, задержавшыся для тыхъ то сентенцый, и несквапляючися надъ некоторыми зъ насъ, але тыми, которые ся бытъ меновали людьми народу шляхетского

(Луцьк, 1596 АрхЮЗР 3/І, 121); роськазѣсмо абысь пере(д) сѣдо(м)... станѣли... до присѣженя... вини баници... взглядомъ спротивенясе ономѣ до заплаченъя поводовое стороны перепалы(и) на тыхъже помененыхъ мастьностяхъ ваши(х) недопусченъя и забороненъя чиненя екзекѣци перепалое ѿ чомъ процесъ наосв. вашо(и) ѿтрыманы(и) шире(и) в собе мас(т) (Луцьк, 1647 ЛНБ 5, II 4069, 121);

– інверсійні варіанти дієслівних термінологічних словосполучень *екзекуцію* (*екзекуцію*) *чинити* / *учинити* // *чинити* / *учинити екзекуцію* (*екзекуцію*) (на чому і без додатка) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁹, с. 36): Прото(ж) мы ннѣ... декре(т)... выпо(л)няючи, екзекуцію чинимо (Берестя, 1594 ЛСБ 260, 2); су(д) земьски(и)... ѿ(д)правѣ skutечную и неѿ(д)волочную екзекѣцію на добро(х) по(з)ваны(х)...// ...ѣчинити и выконати мас(т) (Люблін, 1647 ЛНБ 5, II 4069, 123–123 зв.); его м(л) пнѣ Ти(ш)кеви(ч)... на ты(х) добра(х) урядови к(р)о(д)ско(му)... чини(т) є(к)зекуцы(и) не допу(с)ти(л) и ми(ц)но заборони(л) (Житомир, 1609 ДМВН 154); вря(д) хоте(л) ѣчини(т) ѿ(т)правѣ и екзекѣцію на то(м) селе (Київ, 1614 ЛНБ 5, III 4054, 80); і синоніміне до них термінологічне словосполучення *екзекуцію выконати* (на кому, чому) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁹, с. 36): розказуемо, абы верность ваша... за тымъ екзекуторіальнымъ листомъ универсаломъ нашимъ, епископови Луцкому, приятелемъ и слугамъ его на томъ Болобане самои особе и добрах его... екзекуцію skutечную и неотволочную... водлугъ звичаю права посполитого,... выконали (Варшава, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 285).

На означення дії, пов'язаної з невиконанням судового рішення, умисного ухилення від виконання вироку, у досліджуваних джерелах уживається термін *дерекговати* (фонетичні варіанти – *дерекговати*, *дерокговати*, *дерыкговати*, словотвірний – *дерекговать*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁷, с. 249), який походить від латинського *derogare* (SLP-2, s. 103) і запозичений за посередництвом польської мови (*derogować* – SJP-1, s. 446): панъ Браславский... ставши самъ очевисто, справу тую на вгуду рознялъ и рокъ себе доброволне утвориль, тутъ вѣ томъ же к(р)оде тутошнемъ, нивъ чомъ не дерокгуючи декретови трибуналскому (Володимир, 1592 АрхЮЗР 1/І, 326).

Також позивач та обвинувачений мали сплатити мито на користь судді, яке у староукраїнській мові XVI – першої половини XVII ст. передавалося термінами *вина* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, с. 60): винъ ани пересѣдовъ брати... николи не мають (Почаїв, 1597 ПВКРДА IV-1, 48), *децковане* (графічний варіант *децьковане*, словотвірні варіанти *децкованье*, *децькованье*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁸, с. 5): Пересѣ(д) децькованье вижова(н)є вини во(д)лѣгъ статѣтѣ (1552 ОБЗ 144), *децкованое* (графічний варіант *децькованое*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁸, с. 5): Пове(ж)ное а де(ц)кованое бирано по грошѣ (Варшава, 1616 ООЗ-2, 2 зв.). Їх можна віднайти і в словнику Є. Тимченка (Тимч.-1, 101; Тимч.-1, 207), і в словнику за редакцією Б. Грінченка (Грінч.-1, 172).

У разі винесення обвинувального вироку, суд постановляв вид і міру покарання обвинуваченому, який *попавъ в вину* (*вини*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, с. 80), тобто 'був винним'. Серед них виділялися:

1) штрафи, відшкодування заподіяних збитків (простежується перевага стійких словосполучень з іменником *вина*): *вина пенежная* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, с. 60) 'грошовий штраф'; *вина правная* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, с. 60) 'кара, штраф, визначені законом'; *вина статутная* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, с. 60) 'кара, штраф, визначені статутом'; *вина церковная* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, с. 60) '(кара, штраф, визначені на користь церкви) церковна кара'; *головщина* (словотвірний варіант – *головцизна*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁷, с. 3) 'плата, штраф за вбивство'. Останній термін фігурує і в словнику Є. Тимченка, але у значенні 'грошова винагорода за голову вбитого' (Тимч.-1, с. 180);

2) судове покарання через позбавлення волі або вигнання: *арештованє* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹, с. 123) ‘арешт, арештування, затримання’ (пор. *арештування* – Грінч.-1, с. 9); *в'язенє* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁶, с. 174) ‘1. (позбавлення волі) ув’язнення; 2. в’язниця, тюрма’ (пор. *в'язенє* ‘тюрма, тюремне ув’язнення’ (Тимч.-1, с. 167); *в’язниця* ‘тюрма’ (Грінч.-1, с. 261), ‘приміщення, де тримають в’язнів’ (СУМ-1, с. 797)); *мати у везеню* (кого) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁷, с. 77) ‘тримати когось в ув’язненні’; *караня (карность) отнѣсти (отнести)* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁴, с. 50, 55) ‘бути покараним’; *взяти каранье* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁴, с. 50) ‘понести покарання’; *всадити* (фонетичний варіант – *усадити*, графічний – *всадити*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁵, с. 21) ‘(ув’язнити, позбавити волі) посадити’ (пор. *посадити* розм. ‘ув’язнити’ (СУМ-7, с. 306)); синонімі стійкі словосполучення з іменником *всадити*: *всадити (всадити, усадити) в темницю (темницю, темьницю) // до темницы (темницѣ) всадити* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁵, с. 22) ‘(в тюрму) посадити, всадити’ (пор. *посадити в тюрму (під арешт, за грати)* розм. ‘ув’язнити, позбавити волі; засадити’ (СУМ-7, с. 306)); *до коморьки всадити* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁵, с. 22) ‘ув’язнити, всадити, посадити’; *на горло осадити (посадити)* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁷, с. 31) ‘ув’язнити до кінця життя’; *инфамия* (графічний варіант *инѣфамия*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹³, с. 153) ‘(покарання ганьбою за кримінальний злочин у випадку відсутності оскарженого на суді) позбавлення честі, гонору, ганьба’ (термін запозичено з латинської мови (*infamia* – SŁP-3, s. 134) за посередництвом польської (*infamia* – SJP-2, s. 125); синонімі лексеми *выволанє* (графічні варіанти – *выволанье, выволанье*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁵, с. 122) ‘(примусове відправлення за межі країни або її частини) вигнання’ (пор. *выволанє* – Тимч.-1, с. 131) та *баниция* (графічні варіанти – *баниция, банниция, банѣция, банѣця, банѣця*, фонетичний – *баниция*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻², с. 16) ‘(позбавлення людини громадянських прав і вигнання її з країни) баніція’ (термін походить від латинського *bannitio* – SŁP-1, s. 344 за посередництвом польської мови *banicja* – SJP-1, s. 94. Пор. *баниция* ‘вигнання’ (Тимч.-1, с. 44), *баниция* заст. ‘покарання, що полягає в оголошенні людини поза законом, засудженні її на вигнання’ (СУМ-1, с. 100)). Остання лексема слугує стрижневим компонентом чотиричленних синонімічних термінологічних дієслівних словосполучень *баницию на себе носити, баницию на себе одержжати* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻², с. 17) ‘бути засудженим на вигнання, зазнавати / зазнати баніції’. До цієї ж групи можна віднести двочленні синонімі стійкі словосполучення з іменником *вина*: *вина баницийна, вина баници* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, с. 59) ‘покарання вигнанням з батьківщини’;

3) тілесні покарання: *въ ланцухъ (до ланцуха) всадити (усадити)* (кого) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁵, с. 22) ‘накласти кайдани, закувати’ (пор. *взяти (посадити) на ланцюг (ланцюги)* ‘закувати в ланцюги, прив’язати ланцюгом’ (СУМ-4, с. 446)); *на коло всадити* (кого) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁵, с. 22) ‘взяти на тортури’;

4) смертна кара: синонімі двокомпонентні субстантивні термінологічні словосполучення *екзекуция остаточная // остатняя ексекуция* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁹, с. 36) ‘кара смерті’; *кывава вина* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, с. 59) ‘кара смерті’; *данье горла* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁷, с. 31) ‘смертна кара, страга’; синонімі дво- і тричленні стійкі словосполучення зі стрижневим компонентом *горло*: *сказовати на горло // на горло всказывати / всказати* (кого) (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁷, с. 32) ‘засуджувати / засудити на смерть’; *на горло судити* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁷, с. 32) ‘засуджувати на смерть’; *горломъ (на горле) карати // карати горломъ* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻², с. 16) ‘карати смертю’ (пор. *горломъ (на горлѣ) карати* (Тимч.-1, с. 183); *на горло скарати* (Грінч.-1, с. 313)).

Відзначу, що до реєстру СУМ¹⁶⁻¹⁷ на означення поняття ‘кара, покарання’ увійшли синонімі терміни:

– *вина* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, с. 60). Цей термін не зберіг давньої семантики в сучасній українській мові і вживається у двох значеннях: 1) ‘негативний вчинок або злочин; причетність до них або до чогось неприємного, що сталося’; 2. ‘те, що спричиняє, призводить до чого-небудь; причина’ (СУМ-1, с. 438);

– *казнь* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁴, с. 14), термін запозичено з церковнослов’янської мови (*казнь* – ПЦС, с. 241), і вживається він ще у значенні ‘в’язниця’;

– *каране* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁴, с. 50), походить від польського *karanie* (SJP-2, s. 257). Пор. *каране* (Тимч.-1, с. 358); *карання* (Грінч.-2, с. 220; СУМ-4, с. 101);

– *карність* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁴, с. 55), який запозичено з польської мови (*karność* – SJP-2, s. 275). Пор. *карність* (Тимч.-1, с. 359) ‘покарання’, *карність* (Грінч.-2, с. 222; СУМ-4, с. 109) ‘карання, покарання’ (термін відійшов у розряд архаїзмів).

Окрім покарання правопорушника, суд також міг накласти арешт на його майно, тобто *заарештовати* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁹, с. 191).

Якщо позивач чи обвинувачений не був згодний із рішенням суду, то міг подати у вищу інстанцію скаргу, що позначалася терміном, як і тепер, *апеляція* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹, с. 114), який запозичено з латинської мови (*appellation* – SLP-1, s. 225) за посередництвом польської (*apelacja* – (SJP-1, s. 47). Порівняйте з *апеляція* (Тимч.-1, с. 33); *апеляція* (СУМ-1, с. 54)). Також у СУМ¹⁶⁻¹⁷ на означення оскарження постанови суду зафіксовано ще один термін латинського походження *контравенція* (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁴, с. 241), який не зберігся в сучасній українській мові. До того ж апеляційні звернення з боку позивача та відповідача не передбачали жодних грошових витрат (див.: Захарченко, 2019, с. 162).

Отже, можна підсумувати, що в писемних джерелах литовсько-польської доби лексика на позначення понять, пов’язаних із судочинством, переважно за походженням власне українська (57 %). Щодо запозичень, то у староукраїнській мові досліджуваного періоду простежується перевага латинської термінології (24 %), яка проникала в українську актову мову переважно за польським посередництвом, і полонізмів (14 %). Завдяки цьому в адміністративно-юридичній термінології можна простежити чимало синонімічних лексем та лексичних словосполучень, які, проте, з часом вийшли з ужитку або стали архаїзмами. Майбутні дослідження актуально було би присвятити аналізу такої тематичної групи адміністративно-юридичної лексики, як лексика на позначення понять, пов’язаних з адміністративним управлінням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Вербенець, М. Б. (2004). *Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування* [дис. ... канд. філол. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка]. Київ.

Гриценко, С. П. (2017). *Динаміка лексикону української мови XVI–XVII ст.* Київ.

Грінч.-1: Грінченко, Б. Д. (ред.). (1958). *Словарь української мови:* у 4 т. (Т. 1: А–Ж) / [Репр. відтворення вид. 1907–1909 рр.]. Київ.

Грінч.-2: Грінченко, Б. Д. (ред.). (1958). *Словарь української мови:* у 4 т. (Т. 2: З–Н) / [Репр. відтворення вид. 1907–1909 рр.]. Київ.

Доценко, О. Л. (2010). *Історія мови українського судочинства.* Київ.

Захарченко, П. П. (2019). Інститути судової влади у Великому князівстві Литовському (XIV–XVI ст.): структура, класифікація, компетенція. *Вісник кримінального судочинства*, 3, 151–163.

Ковтун, І. І. (2021). *Походження та розвиток української судової термінології*. <https://periodicals.karazin.ua/philology/article/view/1807/1714>

Крехно, Т. І. (2005). *Історія лексико-семантичної групи «плати – податки – повинності» в українській мові XV–XVIII століть (на матеріалах українських пам'яток)* [автореф. дис. ... канд. філол. наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна].

Кубрак, П. М. (2018). Досудове слідство в українських землях у період XIV–XVII століть. *Правова позиція*, 1(20), 57–66.

ПЦС: Дьяченко, Г. (1900). *Полный церковно-славянский словарь*. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/24/Прот._Г._Дьяченко._Полный_церковно-славянский_словарь_%281900%29.pdf

Рудюк В. С. (2018). Судова влада в Україні (X–XVIII ст.): філософсько-історичний аналіз. *Філософські та методологічні проблеми права*, 1–2(15–16), 146–158.

Стецюк, Б. Р. (1999). *Юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини* [автореф. дис. ... канд. філол. наук, Запорізький державний університет].

СУМ-1: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1970). *Словник української мови: в 11 т. (Т. 1: А–В)*. Київ.

СУМ-2: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1971). *Словник української мови: в 11 т. (Т. 2: Г–Ж)*. Київ.

СУМ-3: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1972). *Словник української мови: в 11 т. (Т. 3: З)*. Київ.

СУМ-4: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1973). *Словник української мови: в 11 т. (Т. 4: І–М)*. Київ.

СУМ-7: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1976). *Словник української мови: в 11 т. (Т. 7: Поїхати–Приробляти)*. Київ.

СУМ-9: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1978). *Словник української мови: в 11 т. (Т. 9: С)*. Київ.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-1: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1994). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. (Т. 1: А)*. Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-2: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1994). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. (Т. 2: Б)*. Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-3: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1996). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. (Т. 3: Б–В)*. Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-4: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1997). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. (Т. 4: В)*. Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-5: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1998). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. (Т. 5: В)*. Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-6: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1999). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. (Т. 6: В–Г)*. Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-7: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2000). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. (Т. 7: Г–Д)*. Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-8: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2001). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. (Т. 8: Д)*. Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-9: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2002). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. (Т. 9: Д–З)*. Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁰: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2003). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.* (Т. 10: З). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹¹: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2004). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.*, (Т. 11: З). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹³: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2006). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.* (Т. 13: Й–І). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁴: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2008). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.* (Т. 14: К). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁶: Чікало, М. (відп. ред.). (2013). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.* (Т. 16: Л). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁷: Чікало, М. (відп. ред.). (2017). *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.* (Т. 17: М–Моавитянка). Львів.

Тимч.-1: Тимченко, Є. (2002). *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.*: у 2 кн. (Кн. 1: А–Н) / упоряд.: В. В. Німчук, Г. І. Лиса. Київ; Нью-Йорк.

Трихліб, К. О. (2012). Юридична термінологія звичаєвого права (на матеріалах «Руської Правди». *Державне будівництво та місцеве самоврядування*, 23, 285–298.

Худаш, М. Л. (1961). *Лексика українських ділових документів кінця XVI–початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства)*. Київ.

Чмир, О. Р. (2005). *Лексика права у старослов'янській та давньоруській мовах: семантична мотивованість, шляхи концептуалізації* [автореф. дис. ... канд. філол. наук, НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні].

Шестакова, С. О. (2019). *До питання становлення української юридичної термінології*. <http://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/7711/1/Шестакова%20С.%20О.%20До%20питання%20становлення.pdf>

SJP-1: Karłowicz, J., Kriński, A., & Niedźwiedzki, W. (Eds.). (1900). *Słownik języka polskiego* (Т. 1: А–G). Warszawa.

SJP-2: Karłowicz, J., Kriński, A., & Niedźwiedzki, W. (Eds.). (1902). *Słownik języka polskiego* (Т. 2: H–M). Warszawa.

SJP-8: Karłowicz, J., Kriński, A., & Niedźwiedzki, W. (Eds.). (1927). *Słownik języka polskiego* (Т. 8: Z–Ż). Warszawa.

SLP-1: Plezi, M. (Ed.). (1959). *Słownik tacińsko-polski* (Т. 1: А–C). Warszawa.

SLP-2: Plezi, M. (Ed.). (1962). *Słownik tacińsko-polski* (Т. 2: D–H). Warszawa.

SLP-3: Plezi, M. (Ed.). (1969). *Słownik tacińsko-polski* (Т. 3: I–O). Warszawa.

REFERENCES

Verbeniets, M. B. (2004). *Yurydychna terminolohiia ukrainskoi movy: istoriia stanovlennia i funktsionuvannia* [PhD thesis, Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka]. Kyiv (in Ukrainian).

Hrytsenko, S. P. (2017). *Dynamika leksykonu ukrainskoi movy XVI–XVII st.* Kyiv (in Ukrainian).

Hrinchenko, B. D. (Ed.). (1958). *Slovar ukrainskoi movy: u 4 t.* (Т. 1: А–Zh) / [Repr. vidtvorennia vyd. 1907–1909 rr.]. Kyiv (in Ukrainian).

Hrinchenko, B. D. (Ed.). (1958). *Slovar ukrainskoi movy: u 4 t.* (Т. 2: Z–N) / [Repr. vidtvorennia vyd. 1907–1909 rr.]. Kyiv (in Ukrainian).

Dotsenko, O. L. (2010). *Istoriia movy ukrainskoho sudochynstva*. Kyiv (in Ukrainian).

Zakharchenko, P. P. (2019). Instytuty sudovoi vlady u Velykomu kniazivstvi Lytovskomu (XIV–XVI st.): struktura, klasyfikatsiia, kompetentsiia. *Visnyk kryminalnogo sudochynstva*, 3, 151–163 (in Ukrainian).

Kovtun, I. I. (2021). *Pokhodzhennia ta rozvytok ukrainskoi sudovoi terminolohii*. <https://periodicals.karazin.ua/philology/article/view/1807/1714> (in Ukrainian).

Krekhno, T. I. (2005). *Istoriia leksyko-semantychnoi hrupy «platy – podatky – povynnosti» v ukrainskii movi XV–XVIII stolit (na materialakh ukrainskykh pamiatok)* [PhD thesis, Kharkivskiy natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina] (in Ukrainian).

Kubrak, P. M. (2018). Dosudove slidstvo v ukrainskykh zemliakh u period XIV–XVII stolit. *Pravova pozytysiia*, 1(20), 57–66 (in Ukrainian).

Dyachenko, G. (Comp.). (1900). *Polnyj cerkovno-slavyanskij slovar*. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/24/Prot._H._Diachenko._Polnyi_tserkovno-slavyanskij_slovar_%281900%29.pdf (in Russian).

Rudiuk V. S. (2018). Sudova vlada v Ukraini (X–XVIII st.): filosofsko-istorychnyi analiz. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*, 1–2(15–16), 146–158 (in Ukrainian).

Stetsiuk, B. R. (1999). *Yurydychna leksyka kryminalno-protseusualnogo prava Hetmanshchyny* [PhD thesis, Zaporizkyy derzhavnyi universytet] (in Ukrainian).

Bilodid I. K. (Ed.). (1970). *Slovnyk ukrainskoi movy*: v 11 t. (T. 1: A–V). Kyiv (in Ukrainian).

Bilodid I. K. (Ed.). (1971). *Slovnyk ukrainskoi movy*: v 11 t. (T. 2: H–Zh). Kyiv (in Ukrainian).

Bilodid I. K. (Ed.). (1971). *Slovnyk ukrainskoi movy*: v 11 t. (T. 2: H–Zh). Kyiv (in Ukrainian).

Bilodid I. K. (Ed.). (1973). *Slovnyk ukrainskoi movy*: v 11 t. (T. 4: I–M). Kyiv (in Ukrainian).

Bilodid I. K. (Ed.). (1976). *Slovnyk ukrainskoi movy*: v 11 t. (T. 7: Poikhaty–Pryroblaty). Kyiv (in Ukrainian).

Bilodid I. K. (Ed.). (1978). *Slovnyk ukrainskoi movy*: v 11 t. (T. 9: C). Kyiv (in Ukrainian).

Hrynchyshyn, D. (Ed.). (1994). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 1: A). Lviv (in Ukrainian).

Hrynchyshyn, D. (Ed.). (1994). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 2: B). Lviv (in Ukrainian).

Hrynchyshyn, D. (Ed.). (1996). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 3: B–V). Lviv (in Ukrainian).

Hrynchyshyn, D. (Ed.). (1997). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 4: V). Lviv (in Ukrainian).

Hrynchyshyn, D. (Ed.). (1998). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 5: V). Lviv (in Ukrainian).

Hrynchyshyn, D. (Ed.). (1999). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 6: V–H). Lviv (in Ukrainian).

Hrynchyshyn, D. (Ed.). (2000). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 7: H–D). Lviv (in Ukrainian).

Hrynchyshyn, D. (Ed.). (2001). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 8: D). Lviv (in Ukrainian).

Hrynchyshyn, D. (Ed.). (2002). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 9: D–Z). Lviv (in Ukrainian).

- Hrynchyshyn, D. (Ed). (2003). *Slovník ukraínskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 10: Z). Lviv (in Ukrainian).
- Hrynchyshyn, D. (Ed). (2004). *Slovník ukraínskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 11: Z). Lviv (in Ukrainian).
- Hrynchyshyn, D. (Ed). (2006). *Slovník ukraínskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 13: Y–I). Lviv (in Ukrainian).
- Hrynchyshyn, D. (Ed). (2008). *Slovník ukraínskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 14: K). Lviv (in Ukrainian).
- Chikaló, M. (Ed). (2013). *Slovník ukraínskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 16: L). Lviv (in Ukrainian).
- Chikaló, M. (Ed). (2017). *Slovník ukraínskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 17: M–Moavytanka). Lviv (in Ukrainian).
- Tymchenko, Ye. (2002). *Materialy do slovníka pysemnoi ta knyzhnoi ukraínskoi movy XV–XVIII st.:* u 2 kn. (Kn. 1: A–N) / V. V. Nimchuk & H. I. Lysa (Comps). Kyiv; Niu York (in Ukrainian).
- Trykhlíb, K. O. (2012). Yurydychna terminolohiia zvychaiévoho prava (na materialakh «Ruskoi Pravdy». *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia*, 23, 285–298 (in Ukrainian).
- Khudash, M. L. (1961). *Leksyka ukraínskykh dilovykh dokumentiv kintsia XVI – pochatku XVII st. (na materialakh Lvivskoho Stavropihiiskoho bratstva)*. Kyiv: Vydvo AN URSR (in Ukrainian).
- Chmyr, O. R. (2005). *Leksyka prava u staroslovianskii ta davnoruskii movakh: semantychna motyvovanist, shliakhy kontseptualizatsii* [PhD thesis, NAN Ukrainy. In-t movoznav. im. O. O. Potebni] (in Ukrainian).
- Shestakova, S. O. (2019). Do pytannia stanovlennia ukraínskoi yurydychnoi terminolohii. <http://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/7711/1/Шестакова%20С.%20О.%20До%20питання%20становлення.pdf> (in Ukrainian).
- Karłowicz, J., Kriński, A., & Niedźwiedzki, W. (Eds.). (1900). *Słownik języka polskiego* (T. 1: A–G). Warszawa (in Polish).
- Karłowicz, J., Kriński, A., & Niedźwiedzki, W. (Eds.). (1902). *Słownik języka polskiego* (T. 2: H–M). Warszawa (in Polish).
- Karłowicz, J., Kriński, A., & Niedźwiedzki, W. (Eds.). (1927). *Słownik języka polskiego* (T. 8: Z–Ż). Warszawa (in Polish).
- Plezi, M. (Ed.). (1959). *Słownik łacińsko-polski* (T. 1: A–C). Warszawa (in Polish).
- Plezi, M. (Ed.). (1962). *Słownik łacińsko-polski* (T. 2: D–H). Warszawa (in Polish).
- Plezi, M. (Ed.). (1969). *Słownik łacińsko-polski* (T. 3: I–O). Warszawa (in Polish).

Iryna CHEREVKO

PhD (Philology)

*Senior Research Fellow of the Ukrainian Language Department
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine**Senior Lecturer of the Ukrainian Language Department
Institute of Humanities and Social Sciences**Lviv Polytechnic National University*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7895-5673>e-mail: Iryna_Cherevko@i.ua

VOCABULARY OF JUDICIAL PROCEEDINGS IN WRITTEN SOURCES OF THE LITHUANIAN-POLISH ERA

This article examines the vocabulary used to describe various stages of the judicial process in the Old Ukrainian language, drawing upon the valuable material found in the «Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th – First Half of the 17th Centuries». The focus lies on exploring the composition, semantics, historical development, and origin of terms related to the following stages: 1) pre-trial investigation of the offense, 2) preparatory proceedings, 3) judicial review of the case (including the clarification of circumstances, examination of evidence, and witness interviews), 4) pronouncement of a court decision (including the delivery of sentences, closure of cases due to insufficient evidence, or postponement of trials), 5) contesting court decisions through appeals, and 6) the subsequent execution of sentences. Particular attention is given to the influence of Latin and Polish on the legal vocabulary of that time period. Additionally, the article highlights the phenomena of synonymy, polysemy, and variation in the terminological system, as well as the structural models of terminological phrases.

The analysis conducted revealed that 48 % of the vocabulary used to denote various aspects of judicial proceedings consists of terminological phrases, with 31 % being binary models, predominantly involving substantive-adjectival and substantive-verbal phrases. Some examples include *година арештовая, коморникъ граничный, лимѣтація задворная, доводъ всказати (кому), жалобницю скаржити (на кого), право вести (з ким, о що)*.

Among the multicomponent models, three-part constructions are the most frequent (12 %), often following the structure of «preposition+noun+verb», such as *к присяге вести, до коморьки всадити, на горло судити*. The order of words in terminological phrases can also be indirect, which gave reason to single out inversion options: *екзекуція остаточная // остатная екзекуція, вину давати // давати вину (кому)*.

Furthermore, it was established that the following lexemes were the most active among nouns in the composition of terminological phrases *вина* (8), *право* (6), *горло* (4), *жалоба* (4), *екзекуція* (4), *листь* (4), *всадити* (4). It should also be noted that terminological phrases do not possess the same level of polysemy as term words, such as *в'язене, вина, казнь, контр-авенція*. However, both term words and terminological phrases can enter into synonymous relations, such as *вырокъ–зыскъ–декретъ–зналезеньє; вина–казнь–каранє–карность; екзекуція остаточная–кывава вина–данье горла*, etc.

Lastly, after tracing the historical development of these terms, it is worth noting that most of them have either fallen out of usage, become archaic, or are only found in colloquial style.

Keywords: term, terminological phrase, judicial procedure, legal process, document, semantics, etymology, historical development, structure, system connections.

Наталія ТИХОЛОЗ

кандидат філологічних наук

старший науковий співробітник

директор Інституту франкознавства

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3968-9162>

e-mail: nataliya.tykhologz@lnu.edu.ua

НЕВІДОМА ДРАМА АННИ ФРАНКО-КЛЮЧКО: «УЧИТЕЛЬКА» ЯК ТВОРЧИЙ «ПОКЛІН» МАРІЙЦІ ПІДГІРЯНЦІ

Уперше до наукового обігу введено п'єсу письменниці й мемуаристки, доньки відомого класика А. Франко-Ключко – «Учителька». Констатовано, що цей текст єдиний відомий на сьогодні серед усього творчого спадку авторки, написаний у жанрі драми. Твір присвячено українській письменниці й учительці Марійці Підгірянці (справжнє прізвище – Марія Ленерт). Розглянуто історію взаємин Анни Франко-Ключко і Марійки Підгірянки. Встановлено, що біографічні шляхи обох жінок перетнулися на Закарпатті, де мешкала Анна Франко-Ключко зі своїм чоловіком, лікарем Петром Ключком, і синами та де учительувала Марійка Підгірянка.

На підставі мемуарних свідчень А. Франко-Ключко та сучасних наукових досліджень розглянуто строкатість і складність мовної, етнічної і національної ситуації у Закарпатті в період міжвоєнтя, з'ясовано виняткову просвітницьку і націєтворчу роль учительства у становленні українського шкільництва на Закарпатті та зростанні національної свідомості українців цього регіону на шляху до утворення Карпатської України. Вказано на складні політичні обставини, у яких доводилося працювати письменникам-освітянам, на їхній «емігрантський» статус на рідній землі.

Проаналізовано текст драми «Учителька», з'ясовано мотиви його написання, серед яких особисті – вдячність авторки Марійці Підгірянці, яка у 20-х роках ХХ ст. була домашньою учителькою онуків Івана Франка, Тараса і Мирона Ключків, у закарпатському с. Довге; та національні – бажання виокремити на прикладі Марійки Підгірянки надважливу місію українських письменників-освітян у кризові моменти української історії.

Додатком до статті подано публікацію драми А. Франко-Ключко «Учителька», авторизований машинопис якої зберігся в київській квартирі рідного брата авторки – Т. Франка (сьогодні Квартира-музей родини Івана Франка в Києві).

Ключові слова: Анна Франко-Ключко, Марійка Підгірянка, педагогічна місія, драматургія, письменники-освітяни.

Творчий доробок Анни Франко-Ключко довгий час перебував поза увагою дослідників. Це було зумовлено тим, що донька Івана Франка 1939 р. змушена була покинути Україну та емігрувати: спершу до Відня, а з 1949-го (після смерті чоловіка) до Торонто

(Канада). Саме на еміграції її талант як письменниці й мемуаристки розкрився наповну. Однак для українців, що жили за залізною завісою радянської системи, її тексти були цілком невідомі. Лише з нагоди 100-річного ювілею І. Франка в київському журналі «Дніпро» (№ 6) за 1956 р. без погодження з авторкою з'явилися уривки її споминів під заголовком «Спогади про батька». Того-таки року трохи ширша версія споминів під назвою «Останній поцілунок» вийшла також і у львівському збірнику «Іван Франко у спогадах сучасників» (упорядники О. Дей та Н. Корнієнко). Поза тими фрагментами про доробок А. Франко в науковій літературі не згадували. Гарний почин у дослідженні творчого спадку доньки відомого класика зробив франкознавець Михайло Шалата, упорядкувавши 2010 р. видання текстів А. Франко-Ключко під заголовком «Для Тебе, Тату» (Шалата, 2010). Проте чимала частина доробку письменниці до цього видання не ввійшла і залишається до сьогодні розпорошеною у діаспорній періодиці, а деякі тексти дивом збереглися в машинописах у приватних архівах її родичів чи знайомих. Тому мета цієї публікації – розкрити творчу індивідуальність А. Франко-Ключко як представниці творчої династії Франків, а також опублікувати та науково осмислити невідомий недрукований досі художній драматичний текст «Учителька».

Серед художніх творів А. Франко-Ключко, найперше представлених жанрами автобіографічних оповідань, вирізняється драма «Учителька», написана в Торонто у жовтні 1957 р., що так і залишилася неопублікованою. Цю п'єсу (чи не єдину в цьому жанрі серед творчого спадку доньки І. Франка, принаймні на сьогодні) авторка написала на пошанівку української письменниці-освітянки Марійки Підгірянки (справжнє прізвище – Марія Ленерт, в одруженні – Домбровська; роки життя – 1881–1963), яку знала особисто і яка в 1927–1929 рр. була приватною учителькою синів Анни Ключко, Тараса й Мирона.

Шляхи обох жінок перетнулися у с. Довге Іршавського повіту, що на Закарпатті, де майже 20 років мешкала зі своєю сім'єю А. Ключко (Тихолоз, 2011). Тут, у Закарпатті, упродовж 1919–1929 рр. жила зі своєю сім'єю (чоловіком Августином Домбровським та чотирма дітьми) і працювала учителькою у селах Зарічево та Порошково й поетеса Марійка Підгірянка.

Обоє, і Анна Ключко, і старша за неї Марійка Підгірянка, належали до тої української інтелігенції, яка оселилася в Карпатській Україні після воєнного лихоліття Першої світової та поразки національно-визвольних змагань. І хоч обоє жінок зі сім'ями жили на питомо українських територіях, та все ж через належність Закарпаття до Чехословаччини їх називали «українцями-емігрантами» (звісно, це далеко не найкращий термін для означення побуту українців на своїй-таки землі) на протигагу до тих «українців-автохтонів» (русинів), які мешкали там віддавна. Культурна, освітня, національна і політична ситуація у Закарпатті в той час була дуже непростою. Розвиток українського шкільництва, літератури, становлення національної свідомості відбувалися в тісному взаємозв'язку одне з одним і водночас у складних етнічних та національних протистояннях між українцями, угорцями (мадярами), чехами, русофілами й ін. Про ці протистояння А. Ключко розповідала в нарисах «На порозі нового життя» (1959), ««Веснівка» і Карпатська Україна» (1961), мемуарі «Одіссея мого життя» (1959).

Описуючи тогочасний культурний стан Закарпаття, донька І. Франка відзначала, що «інтелігенція Карпатської України не мала голосу» і переважно була «пересякла мадярським духом», «звідусіль гомоніла мадярська мова, десь несміливо хтось говорив по-словацькому, а вже зовсім несміло по-українському» (Франко-Ключко, 1959,

с. 29), «населення до школи не горнулося» і навіть волило «платити кару» чи «сидіти в темниці, як посилати дитину до школи» (Франко-Ключко, 1959, с. 37). У такій ситуації національне пробудження краю як ніколи залежало саме від свідомої позиції інтелігенції (отих «українців-емігрантів») та рідномовної освіти, яка мала зрушити важку брилу неписьменності, нещасття й темноти серед населення. І роль педагога у процесі формування національної свідомості надважлива, бо де факто від національної самоідентифікації вчителя залежала і мова викладання, і виховний вплив на учнів.

Спостерігаючи за шкільним навчанням і вчителями в Довгому у 20-х роках ХХ ст., А. Ключко дійшла цілком невтішних висновків: «Управитель школи був мадяр, він не вмів ані слова по-українському ... Науку “руснацької” мови, бо інакше не можна було її назвати, учила помадярщена учителька автохтонка. Її наука полягала на ординарній лайці дітей і биттю буком, щоб навчити дітей сяк-так говорити і сяк-так писати помадярському. Завершувала свою науку співом наці[онального] мад[ярського] гімну. Нічого більше інспектор не вимагав.

Майже рівночасно з ними почав учити в школі фаховий вчитель українець з Галичини і він повів в своїх клясах науку по-українському, в національному дусі, через що мав вічні непорозуміння з інспектором, завзятим мадяроном-москвофілом.

Проти нього виступив “учитель”-чех (не вишколений столяр), що зненацька відкрив у собі вчительські здібності і почав учити українські діти якоюсь дивачною мішаниною чеської, словацької і української мов, запевняючи всіх, що це саме та мова, яку найліпше знав і розумів наш народ. Коли ж управитель мадяр від’їхав, він ... почав учити дітей по-чеському» (Франко-Ключко, 1959, с. 38).

Усе це свідчило про розхитаність тогочасного шкільництва, що впливало на розмивання національної ідентичності та калічення дитячих душ. Тож не дивно, що коли прийшов час посилати дітей до школи, то Анна Франко віддала перевагу домашньому навчанням своїх синів, першою вчителькою яких і стала Марійка Підгірянки.

Марійка Підгірянки була непересічною особистістю. Народилася у Галичині, у с. Білі Ослави (тепер – Івано-Франківщина), у багатодітній родині лісничого й була тією жінкою, яка всупереч долі, зробила себе сама та допомагала іншим знайти себе. Самотужки здобувала освіту (бо в сім’ї через брак коштів найперше робили ставку на навчання її братів) спершу вдома, а згодом екстерном склала іспити у Львівській (1900) та Заліщицькій (1903) учительських семінаріях. Володіла дивовижним педагогічним хистом, що поєднувався в її дуже скромній особі ще й із поетичним даром. Як учителька, вона вміла зацікавити дітей, запроваджувала ігрові форми навчання, спеціально для своїх учнів для легшого запам’ятовування навчальних завдань (чи то букв, чи то арифметики, чи то законів природи) складала віршовані тексти. Мала добре серце до сиріт, особливо здібних і талановитих.

Рано виявився у Марії Ленерт і потяг до поезії. 1908 р. вийшла її перша поетична збірка «Відгуки душі» з передмовою відомої вчительки та письменниці Костянтини Малицької. Згодом чимало поезій Марійки Підгірянки ввійшло до буквариків, дитячих читанок, хрестоматій, альманахів, антологій. Попри працю вчительки, активно друкувалася у пресі («Пчілка», «Віночок», «Наш рідний край», «Світ дитини», «Молода Україна» й ін.). Загалом, закарпатське десятиріччя (1919–1929) творчого життя «народної учительки» було плідним: окремими виданнями вийшли п’єси «Святий отець Николай в гостині на підкарпатській Русі» (1920), «Вертеп» (1921), «В чужім пір’ю» (1922, 1923), поема «Мати-страдниця» (1922, 1929), переклад роману Данієля Дефо

(Daniel Defoe) «Робінзон Крузо» (1925), читанка «Ластівочка» (1925), «Збірничок віршів для дітей» (1926) тощо. Вже на той час Марійка Підгірянка здобула собі славу, за влучними спостереженням Богдана Заклинського, як «письменниця гір і підгір'я, співачка воєнного лихоліття та велика приятелька дітей» (Заклинський, 1925, с. 49).

Мова її поетичних творів прозора, легка, зрозуміла та доступна для дітей як дошкільного віку, так і шкільного. А водночас – взірець літературної мови та поетичної культури вірша. «Вірші М. Підгірянки – се зразкова дитяча поезія. Вона знає дитячу психологію, уміє підійти до дитини й розповісти про красу природи, про тварин і про людей», – відзначав Сергій Довгаль 1931 р. (Довгаль, 1931, с. 159). Художні тексти поетки викликали в дитячій уяві знайомі сюжети, пов'язані із природою (флорою і фауною), побутом, звичаями, історією рідного краю, розвивали почуття любові до рідної землі, матері, України і її героїв, до праці (Левицький, 2009). Це була поезія, яка виявляла тонке розуміння дитячої душі та прищеплювала правильні морально-християнські цінності, формувала національно-виховні й патріотичні ідеали. Тексти Марійки Підгірянки стали здоровим духовним харчем для молодого покоління українців періоду міжвоєнн'я і залишаються такими донині. Сучасна дослідниця Марія Кухта справедливо зауважує, що творчість Марійки Підгірянки «свідомо спрямована на виховання загальнолюдських якостей, які формують характер і закладають ціннісний фундамент для подальшого особистісного розвитку», а виховний ідеал, виплеканий її поезією, «має яскраво виражений національний характер і формує українську ментальність» (Кухта, 2018, с. 186).

У час, коли українська школа в Карпатській Україні проходила складний етап становлення, коли бракувало підручників рідною мовою і треба було віднайти точки опори для духовного будівництва краю, тексти Марійки Підгірянки як письменниці-освітянки, вимір її творчої особистості як учительки заповнювали прогалини всього того педагогічного процесу. Очевидно, що вона була на цьому полі не сама. На педагогічній і літературній ниві тоді працювали й інші вчителі, більше чи менше відомі загалу, або й такі, чийх імен сьогодні не знаємо. Однак не про них зараз мова, а лиш про ту місію і надважливу роботу, яку виконало учительство в той час. Бо ж наслідком такої невтомної праці на полі освіти і літератури стало зростання національної свідомості та поживлення культурного життя закарпатців, посилення контактів з іншими українськими регіонами. І важливу роль у цьому процесі відіграли саме «українці-емігранти», які «дали величезний імпульс до розвитку культурного життя на Закарпатті 20–30 років. Ідеться навіть не стільки про конкретний вплив, хоч і він був значним, скільки про загальну атмосферу національного відродження» (Козак, 2002, с. 149–150), яка стимулювала розвиток літератури, освіти, журналістики, видавничої справи.

Проте чеська влада, побоюючись поширення українського руху на Закарпатті, 1927 р. через формальний привід (відсутність чеського громадянства) відмовила «емігрантці» Марії Ленерт-Домбровській у праві обіймати посаду вчительки. До слова, під тим же приводом із Закарпаття наприкінці 20-х років були вигнані і Спиридон Черкасенко, і Богдан Заклинський, і Леонід Бачинський (Козак, 2002, с. 145–154).

Так, позбувшись учительської посади, восени 1927 р., за порадою своєї старшої колеги Констянтини Малицької, Марійка Підгірянка стала домашньою учителькою онуків Івана Франка в Довгому. Для А. Ключко як матері це стало щасливою нагодою відтермінувати похід синів до школи (яка в Довгому аж ніяк не викликала в неї довіри), і забезпечити їм навчання вдома із професійною, досвідченою й талановитою

учителькою. Марійка Підгірянка навчала дітей Анни і Петра Ключків недовго, бо вже в липні 1929 р. переїхала до с. Антонівка Тлумацького повіту (тепер – Івано-Франківська обл.), де обійняла учительську посаду.

У березні 2017 р. на будинку в с. Довге, де містилася клініка і помешкання П. Ключка, було встановлено меморіальну дошку на пошану Марійки Підгірянки з таким написом: «У цьому будинку 1927–1929 рр. проживала дитяча письменниці Марійка Підгірянка, давала приватні уроки внукам Івана Франка в сім'ї його дочки Ганни Франко-Ключко».

Наскільки А. Ключко і М. Домбровська надалі підтримували між собою контакти, – достеменно невідомо. Однак зберігся короткий лист матері Анни Франко, Ольги з Хоружинських (без зазначення року, лише з датою – 15 листопада) до чоловіка Марійки Підгірянки, Августина Домбровського, у якому адресантка інформувала, що «Ганна Ключко є у Львові і буде 4–5 днів. Єли бажаєте поговорити з Ганною, то прошу загостити до нас» (ЛННБУС-2). Очевидно, цей лист було написано у 30-х роках ХХ ст. Із його короткого змісту можна висувати, що такі контакти час до часу все ж підтримувалися між родинами Домбровських і Ключків. Проте після 1939 р. вони обірвалися.

Хоч би як там було, але вже мешкаючи в Канаді, у Торонто, 1957 р. Анна написала драму «Учителька», яку не тільки присвятила «народній учительці», а й навіть вивела її в образі вчительки під її-таки прибраним літературним псевдо Марійка Підгірянка (характерний для Анни як письменниці художній хід, коли всі імена збережено). П'єса в чотириох діях «з життя селян на Карпатській Україні», створена у класичних традиціях літератури реалізму. Події у творі відбуваються в с. Довге у 20-х роках ХХ ст. і розгортаються крізь призму двох сюжетних ліній: подружнього життя Василя Бондаря та Марії Якуб із притаманним для народницької літератури образом сварливої свекрухи (*a la* Маруся Кайдашиха), яка постійно бештає невістку, та доволі пунктирної історії двох дівчаток-сиріт Анниці й Оленки, які хочуть вчитися і яким відкриває новий світ та нові можливості в житті пані навчителька.

Персонажі, яких малює А. Ключко, – це прості селяни, поколіннями навчені працювати на власній ниві. Праця для них – основа щастя і їхнього добробуту. Водночас у п'єсі показано різні вікові категорії закарпатців: від старших газдів, молодих людей, які щойно пошлюбилися, і до дітей-підлітків, власне школярів, і навіть є новонароджене маля. У мовному аспекті текст драми щедро помережаний закарпатською діалектною лексикою. Автентичного карпатського колориту додають також і народні співанки та відтворення елементів весільного обряду.

Попри те, що загальна стилістика і форма опису доволі традиційні, тематика тексту все ж відображає складнощі життя карпатських українців у 20-х роках ХХ ст.: від проблеми еміграції та пошуків заробітку в далекій Канаді чи Америці до непростих процесів навчання та національного прозріння на власній землі, руйнування гендерних стереотипів і шляхетної місії учительської праці.

Хоч драма має назву «Учителька», сам образ навчительки змальовано лише кількома силуетними штрихами. Протягом усієї п'єси вчителька власною персоною з'являється лише у двох епізодах, її не можна вважати головною героїнею драми. Однак те, як про неї відгукуються її учениці, з якою пошаною з нею спілкуються селяни, як уважно читають книжки, які вона дає, і як обговорюють кожне її слово – усе це витворює ідеалізований образ жінки, відданої справі освіти всією душею, власне такої, якою і була Марійка Підгірянка, – скромної і делікатної, діяльної і людяної.

Очевидно, брак фактів із життя самої письменниці-освітянки не дали змоги авторці драми показати глибину її постаті та складність життєвого і професійного шляху. Саме тому А. Ключко і не спішила з публікацією свого тексту. Крім того, свою драму вона задумала супроводити передмовою, яка мала розповідати про життєвий і творчий шлях української поетки. Відчуваючи недостатність матеріалів та неповноту образу «народної учительки» Анна Ключко наважилася звернутися листовно з Торонто до Марійки Підгірянки. У листі від 11 січня 1960 р. до дитячої письменниці, яка тоді вже була прикута до ліжка і мешкала у смт Рудне під Львовом, донька Франка писала (наводжу тут цей лист повністю):

«Шановна і дорога Пані.

Хочу пригадатися Вашій пам'яті і пригадати Вам той час, коли Ви проживали у нас в Довгім на Карпатській Україні.

Багато води уплило з того часу, багато змін наступило в нашім життї. Мій чоловік помер і я опинилася з моїми двома синами в Канаді.

Згадуємо часи прожиті на Підкарпаттї, згадуємо і Вас, дорога Пані.

В Вашу пам'ять і в пам'ять Вашої невтомної праці над просвітою для нашого народу я написала драму, в котрій Ви виступаєте як учителька, що любить сільські замурзані діти, а діти, відчуваючи ваше тепле серце, люблять Вас і цінять. Драма має назву "Учителька".

До тої драми я написала передмову так, як змогла про Вас написати з тих скупих відомостей, які я знайшла про Вас. Хотіла би мою працю оперти на правдивих фактах про Ваше життя, про Вашу працю як учительки і письменниці. Це була би пам'ятка великого значіння для нас, українського жіноцтва. Але до цього потребую Вашу біографію ну і, якщо змога, ті збірки Ваших поезій, що були друковані в давніх часах.

Знайшовши по довгих розшуках Вашу адресу, звертаюсь до Вас зі щирим проханням: не відмовтесь прислати мені, по можливості, обширні дані про себе і ті збірки, які у Вас ще заховались.

Драму мою я ще не друкувала, все чекаючи того часу, що зможу Вас віднайти і зможу дістати матеріал для написання хоч невеликої праці про Вас, про Вашу діяльність як учительки і як письменниці-поетеси зокрема.

Буду очікувати від Вас вістки, а тим часом пересилаю Вам, дорога Пані, найщиріші поздоровлення від мене і моїх синів, які Ви помагали мені доглядати, водячи їх на прохід і оповідаючи їм Ваші чудові казки.

З правдивою пошаною остаю Анна Франко-Ключко.

Торонто, 11 січня 1960 р.

"Мати Страдниця". "У чужому піррї". "Відгуки душі". Це Ваші писання, які би я хотіла дуже мати, може було і дещо більше» (ЛІННБУС-1).

Відпис на цей лист невідомий. Невідомо і те, чи закінчила Анна Ключко передмову про Марійку Підгірянку, про яку згадує у своєму листі до неї.

Авторизований машинопис драми «Учителька» зберігся серед рукописів і машинописів у київській квартирі рідного брата Анни – Тараса Франка, якому авторка, очевидно, для ознайомлення надіслала цей свій текст.

Сама А. Франко-Ключко ніде у творі не фігурує, однак цей текст можна зарахувати до єго-літератури. Бо очевидно, що для авторки ця драма, як і інші її прозові тексти, була навіяна спогадами про щасливе життя в Карпатській Україні. А тому у творчому

доробку Франкової доньки п'єса «Учителька» є ще однією художньою версією літературних мандрів у минуле, спробою повернення додому (хоч і у якості сторонньої спостерігачки).

Нижче публікую п'єсу Анни Франко-Ключко «Учителька», текст якої є власністю Міжнародного фонду Івана Франка і зберігається у Квартирі-музеї родини Івана Франка в Києві (№ 1026–1051). Машинопис, авторизований синьою кульковою ручкою, охоплює 25 сторінок тексту. До восьми перших сторінок тексту драми авторка подала також пояснення малозрозумілих і діалектних слів, ужитих у п'єсі. Подаю їх як посторінкові коментарі.

Текст драми «Учителька» А. Франко-Ключко вперше вводжу до наукового обігу. Публікую за машинописом зі збереженням особливостей письма авторки.

Додаток

Анна Франко-Ключко

Посвячую пам'яті укр[аїнської] поетки Марійки Підгірянки, скромній народній учительці, що всеціло посвятилась праці в нашій селі.

УЧИТЕЛЬКА

Драма з життя селян на Карпатській Україні. Річ діється по прилученню Карпатської України до Ч[ехо]-С[ловацької] Р[еспубліки].

Дієві особи:

Боднар Ілько, газда

Гафія, його жона

Василь, син

Якуб Іван, газда

Олена, його жона

Марія, дочка

Кума Поланя

Сусідка

Дві сироти **Анниця** і **Оленка** (14 і 10 літ)

Учителька **Марійка Підгірянка**

Дівчата, хлопці, музики, весільний староста, весільні гості.

Дія перша

Середина хижі¹ у Ілька Боднара. Від дверей на право – велика піч, від печі – постіл, закрита веретою домашнього ткання, під вікнами здовж стін – дерев'яні лавиці. Перед лавою – стіл накритий настільником², кінцем настільника прикритий кукурудзяний хліб. Над столом, під сволоками, поміж двома вікнами – кілька образів, і вздовж стіни навішані глиняні розмальовані мисчини. Вздовж третьої стіни лавиці два вікна

¹ Хижа – хата.

² Настільник – обрус, скатерть.

завішані кольорового перкалю занавіскою. Напроти печі з другого боку дверей – мисник. Над постелею – жердка, на ній висять вуйоші³ і петики⁴.

На постелі лежить убрана газдиня Гафія.

Ява перша

Гафія: О Боженьку і матінко Божа, чи довго мені каратисі⁵ на тім світі, робити не годнам, кісточки мене болять, під серцем кусат⁶, голова крутиться, нікому за газдівством доглянути, нікому ряд⁷ всему дати, а і газда, і син мій такі благі⁸, що кожний з ними зробить, що хоче. Рознесуть мою працю керваву (*тяжко здихає*).

Входить кума Поланя.

Ява друга

Кума Поланя: Слава Ісусу Христу. Як ся маєте, кумочко, як Матінка Божа вас жалує?

Гафія під час розмови зводиться і сідає на постелі.

Гафія: Слава навіки. Тяжко, кумо, проживати, як здоровля не стає. Мене би усюди треба, а сили нема з постелі піднятися. Чоловік з сином та й сирохмани⁹ туди нипають¹⁰, але яка то робота, коли око газдині за тим не никає¹¹.

Кума: Правду, кумочко, маєте, газда хоть який читавий¹², та без жони ряду всьому не знає дати, а сироти – то тяжка в них робота. До роботи не навчені, бо нікому було вчити, мамка та й нянько¹³ все хворіли, аж поки не повмирили, тільки що ви цих сиріт уняли ся та в люди виводите. Матінка Божа те вам многократ надгородить.

Гафія: Ой так, кумо, чуже – то не своє. Взяла я їх сиріток до себе, то такі вам були збідовані та птицею¹⁴ з'їдені, що страшно було никати на них, а тепер які гожі, а думаєте, що є яка дяка¹⁵ за се? Сохрань Боже. Найгірші вороги никають немов вовци¹⁶, та й тепер лишили мене нещасну, нікому мені й води подати.

Кума: Бо то, кумо, нема як своє. А вам би сина женити. Легінь уже годний, за дівками никає, сама пора, та й невістка би всю роботу від вас перебрала.

Гафія: Час то женити час, та він такий благий як отець, боюся, що якась непотрібна голову йому закрутить, тай ми¹⁷ замість помочи неміч до хижі приведе. Геть я тим журюся, і та жура мене з'їдає.

³ Вуйош – короткий жакет з білого грубого сукна.

⁴ Петик – з сірої вовни з довгими рукавами зимовий одяг.

⁵ Каратисі – каратися.

⁶ Кусат – кусає.

⁷ Ряд – порядок.

⁸ Благий – добрячий.

⁹ Сирохмани – сироти.

¹⁰ Нипають – ходять поволі.

¹¹ Никати – глядіти.

¹² Читавий – пильний.

¹³ Нянько – батько.

¹⁴ Птиця – воші.

¹⁵ Дяка – подяка.

¹⁶ Вовци – вовки.

¹⁷ Та й ми – та й мені.

Кума: Ви, кумо, довго не шукайте, чи не видите, яка у Якубівських, що на третій вулиці, дівка росте. І честь добру має, а сама тиха та роботяща.

Гафія: Правду маєте, дівка тиха, але не знати, чи не буде така, як мати, бо то жона зла та кивільна¹⁸, буде вона дочку вчити мене не слухати та не честувати¹⁹, а ві всім своєю волю мати.

Кума: А ви від чого, прийде до вас в хижу, то має так танцювати, як ви їй будете грати.

Гафія: То правда, кумо, ваша думка впала мені на серце, тільки дуже мені не хочеться до тої горячки²⁰ іти.

Кума: Не мусите іти. Я, як хочете, дам їй познаку²¹, а так зійдетеся та й діло обговорите. Але ви, кумонько, ви тут лежите як перст²² Божий в хижі сама та й нічого не перекусите. Де ж так можна, преці з голоду так помрете і свадьби сина не дочекаєте.

Гафія: Ой, кумо, нічого мені їсти не треба, до нічого дяки²³ не маю.

Кума: Так не кажіть, ось почекайте, таку я вам ратату²⁴ вчиню, що буде вам любитися, а до того ще щось найдеться, а щоби не насухо, я з собою дечого випити принесла.

Роздуває огонь в печі, пораяється. Ставить на стіл горівку, ковбасу, білий хліб, смажену ратаку (яєшню), посуд і інше.

Гафія поволи встає з постелі, підходить і сідає поруч куми. Їдять і п'ють.

Гафія: Ой не годнам²⁵, не годнам і ложку страви в рот взяти, то мене пече, то мені студено, а що з'їм, то каменем стоїть в ну²⁶.

Кума: Ваш газда чесний та добрий прибагає²⁷ вам з їдою, але якби вам потячого молока²⁸ дістав, то те би вам бизівно²⁹ смакувало, та й охоту до їди привернуло.

Гафія: Кумо солодка, яка ж ви добра, що мені таке порадили, дякую вам від щирого серця, а як чоловік прийде, зараз же пожену його потячого молока питати.

Їдять хвилю мовчки, потім припрятують усе, кума відходить.

Кума: Так оставайтесь здорові, солодка кумо, і майтесі добре. До тяжкої роботи не хапайтеся, а Матінка Божа поможе, що і битіг³⁰ мине (*відходить*).

Гафія сама.

Гафія: Ну й притомилася, тяжкий мій живіт³¹, ні дихати, ні їсти, ні життя, ні вмирання мені нема. Ох, щоби Бог поміг сина оженити, аби чесна невістка до хижі прийшла, в роботі мене виручила. Але чи буде честувати-слухати? Мушу прилячи (*лягає на постіль*). Нема чоловіка так довго (*по хвилі*), а здається потяче молоко помогло би мені.

¹⁸ Кивільна – горда.

¹⁹ Честувати – віддавати честь.

²⁰ Горячки – сварливої.

²¹ Познака – знак.

²² Перст – палець.

²³ Дяка – охота.

²⁴ Ратата – яєшня.

²⁵ Не годнам – не можу.

²⁶ В ну – в середині.

²⁷ Прибагає – догоджає.

²⁸ Потяче молоко – молоко з мідгалів.

²⁹ Бизівно – напевно (з мад[ярської]).

³⁰ Битіг – хвороба.

³¹ Живіт – життя.

Двері потихо отвиряються, входять дві дівчинки 14 і 10 літ, бідно, але чисто убрані. Змучені несміло сідають на лаву під вікно.

Ява третя

Гафія: А що ви недійдаві³² посідали, безівно потойкували, як робили, знаю вас. Як не гойкаєш³³ на одну з другою, та й робити лінуються, а прийде додому, так зараз сісти, припочивати треба, то в рот їду покласти би, а їм байдуже, чи вся робота пороблена. А ну ти, Аннице, непотрібе, а біжи поникай, чи корови прив'язанні, бикам кинь сіна, поникай, чи порося заперте, та й води принеси. А ти, Олено, біжи-ка дров принеси та грань роздмухай, аби вечеря була тепла, як люди прийдуть з поля нароблені. Отак кожний день, як не гойкаєш, то би й до роботи не спішилися одна з другою.

Анниця, 14 літ: Ой мамко, слова від вас доброго не вчуємо, та ж ми не дармували, я два міхи буряну нажала, ледве домів допекала³⁴, а Олена цілий день неприпочиваючи барабулю сапає та й сапає, а додому придемо, тільки лайку чуємо.

Гафія: А ти, гадино язиката, то ти забула, як я вас до себе в хижу привела? Чи не я вас обмивала та обпирала, поки тоту птицю вигубила у тебе та й у Олени, а тепер, як до людей стали подібні, то й вже писок отвиряєш.

Олена: Не беріть, мамко, гріха на душу, прецінь мамка наші рідна сестра вам були, та й задар[мо] не сидимо у вас, часть³⁵ наша велика, що маєте, за наш пробуток, добре заплачено.

Гафія: Чи не кажу, що гадину за пазухою годую. То годуй їх, обпирай, доглядай, а вона ще в очі тобі числить: заплачено. А не знаєш, що землю обробити треба, треба найняти людей, гній, та й насіння купити. А що з того, що нянько ваш тої землиці лишив, – то і їжте її. Он не вдячні та й недійдаві – збавлю я собі живіт з вами.

Анниця тихо виходить. Гафія до Олени.

Гафія: А ти чого стоїш? Чи ти не знаєш, що газда що невидно прийде з поля нароблений. Повитягай горшки з печі та й посуд на стіл постав.

Олена розкладає миски, вилки, ложки, піддуває грань в печі, витягає горшки, пораяється по хаті. Гафія за всім слідить мовчки. За хвилию двері отвиряються, входить газда Боднар з сином і робітником, опісля входить Анниця.

Ява четверта

Боднар: Слава Ісусу Христу, добрий вечір у хижу. Та й наробилися ми ото втрійку, сонце припікає що неміра, але ми все ж таки нивку доконали. А ти як ся маєш, небого, тяжкий твій живіт, все в хворобі та й в хворобі. По дорозі зайшов я тобі по ліки, що доктор приписав, на, прийми, може прийде тобі дяка їсти.

В міжчасі всі сідають за стіл, старий хреститься, Анниця подає їду. Гафія сідає коло столу, бере дві ложки страви, але кладе ложку на стіл.

Гафія: Ні, не могу, не годнам ложку страви прімкнути³⁶. Відай матінка небесна мене вже до себе покличе.

³² Недійдавий – непотрібний, до нічого не здатний.

³³ Гойкати – кричати.

³⁴ Допекати – принести.

³⁵ Часть – приділ.

³⁶ Прімкнути – проковтнути.

Боднар: Ти моя нещаснице. Та може тобі яйце зварити, може білого хліба принести, молока свіжого з-під корови пригріти?

Гафія: Що ти? Що ти? Щоби я в піст господній порзнилася³⁷?

Боднар: Та так неможна, та ти на очах мов свічка згоряєш.

Василь: Може би, мамко, справді скочити до бовту³⁸, калача принести, а може червоного вина з коршми.

Гафія: Нічо, нічо не хочу. *(По хвилі)*. А ото кума заходила та казала, що дуже хосновита³⁹ річ потяче молоко, чи не дістав би мені такого, та не знаю, може би, перш звідати⁴⁰ доктора, чи не пошкодить?

Боднар *(лишає їсти)*: Іду, іду нараз до доктора, а і до патики⁴¹ скочу.

Виходить.

Гафія *(до сина)*: Видиш, сину, недовго мені вікувати, покличе ня⁴² цариця небесна до себе, ще хочь би ти оженився поки живота мого, аби поміч яка була, бо ті сирохмани, переведуть усе щом нагаздувала.

Василь: Та я, мамко, рад[о] оженюся, але хтів би таку брати, щоби вам любила-ся⁴³, щоби вас честувала.

Гафія: Добра з тебе дитина, що мамку жалуєш. А чи не любитья тобі Марія Якубівська, добра, тиха, та й часть немалу має.

Василь: Та й та може бути, вказує дівка тиха та й робітна.

Гафія: Може мені полівить⁴⁴, як потячого молока уп'ю. Піду тоді до сусіди Якубівської заговорити. Ой, коли ж то той Ілько того молоко принесе, щось забарився, а в ну немов огнем пече.

Завіса.

Кінець дії першої.

Дія друга

Ява перша

Хижа у Якубівських. На серед хижі накопичені струки кендериці⁴⁵. Марія приносить ще і ще знадвору. Входять Анииця та й Оленка.

Анииця: Здорова була, сестрице, зачули ми, що у вас кендерицю лушати будуть, та й ми прийшли помагати.

Марія: Заходьте, заходьте, сестрички, що не видно зійдуться дівчата та й хлопці, буде весело, та й співати будемо.

Анииця: Ти така для нас добра, як рідна сестра, то ми все раді до тебе зайти. А знаєш у нас в школі новина: прийшов пан Директор та й привів з собою нову навчительку.

³⁷ Порзнитися – оскоромитися.

³⁸ Бовт – склеп.

³⁹ Хосновита – хосенна.

⁴⁰ Звідати – розпитати.

⁴¹ Патика – аптека (мад.).

⁴² Ня – мене.

⁴³ Любитья – подобається.

⁴⁴ Полівить – полегшас.

⁴⁵ Кендериця – кукурудза.

Оленка: Віри не хочеться няти. Директор каже: «Ото вам діти нова пані учителька, вона вас по-руськи вчити буде, вона добре по-руськи говорити знає, не так, як ота мадяронка, що нібито вчить по-руськи, а по-мадярськи говорить».

Марія: Відколи нашу Підкарпатську до Чех прилучили, то зачуваємо, що у всіх школах будуть вчити по-руськи, а по-мадярськи зовсім не будуть.

Анниця: Нова навчителька така добра та ласкава до нас, мені руку подала та й звідувала⁴⁶ моє ім'я, а Оленку по голові погладила, нігда⁴⁷ ми таке не видали.

Оленка: Ми її звідували, звідки вона прийшла, а вона показала на наші гори та й каже: «Бачите оті гори, вони далеко-далеко біжать, а за тими горами є велика руська земля – Україна. То я, – каже вона, – звідтам прийшла».

Марія: З України? Та по-якому вона говорить?

Анниця: Та по-нашому, по-руськи.

Оленка: Вона нам сказала, що по-руськи, то так само, як по-українськи, бо ми один український-руський нарід.

Анниця: Ми так всі чудувалися, що вона говорить, а Петро Сакалюк не втерпів та й питає: «А де ваш, пані навчителько, бук? Як-то ви нас без бука вчити будете?». А вона каже: «Щоби ви вчилися по-мадярськи, то треба було бука, а по-свому, по-руськи, ви і без бука вчитися будете».

Оленка: Обіцяла, що скоро і книжки руські в школу прийдуть, та й кожному з нас книжку дасть.

Вносять ще кендерицю. Входять дівчата та й хлопці, вітаються і сідають хто куди і лушать кендерицю. Двоє хлопців стоять збоку і з лушеної кендериці плетуть вінки. Спершу мовчки всі жваво працюють.

І легінь: Та що то ви, дівки, мов [в] рот води набрали, чи ви вже позабували наші співаночки? *І співає:*

Ночувала біла дівка коло кендериці
Розпустила голосочок по Бронецькій Ріці.

І дівчина:
Ой закукай, зазулечко, закукай, небого,
Бо вже мого пробування в Бескидах не много.

II легінь:
Червона ружа горіла, горіла,
Під нею біла дівка сиділа,
В решеті воду носила, носила,
Й червону ружу гасила, гасила,
Вкільки в решеті водиці, водиці,
Стільки у дівки правди, правдиці.

II дівчина:
Ой пливу я по Дунаю і так си думаю:
Нема кращих співаночок, як у нашім краю,
Ой нема то, ой нема то, як руська країна,
Там співає коломийку кождіська дівчина.

⁴⁶ Звідували – питали.

⁴⁷ Нігда – ніколи.

III легінь:

Тідрі, тідрі, тідрі й дана
Чого ж ходиш задріпана?
Чом сорочки не зарубиш?
Чом не скажеш кого любиш?

II дівка:

Верховино веселя,
Верховино красна,
Через єдну верховину
Горівку нещасна.

Оленка: А нас в школі учителька таку гарну співаночку нас навчила. Казала, що вона сама її зложила. Чи хочете сестрички, аби я її вам проказала, я вивчила її та й знаю напам'ять.

Дівчата і хлопці: Кажі, кажі, Оленко, нам цікаво послухати.

Оленка:

Бескиде, Бескиде, бескидовий краю,
хто тебе не бачив, то й не бачив раю.

Бескиде, Бескиде, бескидові пути,
Не можу, Бескиде, на Тебе забути.

Один раз забуду, а згадаю десять.
Як твої вершечки під блакитом висять,

Як твої струмочки у безоднях грають,
Як бистрі соколи над ними літають.

Бескиде, Бескиде, у зіллі, у цвіті,
Не можу забути, який був ти в літі.

Як в тобі гуділа кожніська стежина,
Кудою ходила юнацька дружина.

Ходили там хлопці, ходили молодці,
Бриніли там пісні, дзвеніли топірці.

Ходили там хлопці, ходили дівчата,
Палала до неба юнацькая ватра.

Відбивалась на хмарах багряно криваво,
Бескиде, Бескиде, бескидова славо.

Бескиде, Бескиде, бескидові шати,
Нема тої краски – тебе змалювати.

Нема тої пісні – всю красу добути,
І немає сили, щоб тебе забути.

І легінь: Ей-мо та то мощно гарна співаночка, так, як би наша власна коломийка.

ІІ легінь: А удки вона знає так писати, та правдиво, якби сама по Бескидах ходила.

Анниця: А звідки то знати. Вона нам в школі казала, що вона з позад Бескиду до нас прийшла, може і полонинами та зворами проходила.

І дівка до Марійки: Що ти, Маріє, така задумана сидиш та ледви рот отвираєш до співанок. Шось той Василь Боднарівський вчора, як ми вийшли з церкви, дуже коло тебе припадає, чи не просив у тебе ширинку⁴⁸.

Марія: Не загаю правди, сестрице, казав Василь, що прийде сватати, та він хлопець тихий, робітний, та й легінь неабиякий, але мамка його дуже зла, сварлива та кериню⁴⁹ любить.

ІІ дівка: То правда, Маріє, то босорканя⁵⁰ правдива, він вже був засватав Поланю Трикурову, а стара зараз по сватанках зачала її їсти та до роботи гнати гірше служниці. Не стерпіла дівка та й шеринику їй межі очі вернула⁵¹.

Марія: Та й і я тим журюся, бо свекров зла, заїсть невістку та ще й сина проти жони наставляти буде.

ІІІ дівка: Що суджено тобі, Маріє, то так, якби в книзі записано, а мамка твоя за тебе заступить.

Оленка: Наші пані навчителька обіцяли, що скоро в школу придуть руські книжки, та й кожна з нас книжку здарма дістане.

Марія обіймає її і цілує: Та ти, Оленко, колись дуже вчена будеш, коли так книжки любиш та й до школи горнешся.

Входить Олена Якубова з дійницею в руках.

Ява третя

Олена: А що, дівчата, чи не час кінчати лушити кендерицю? Я вже корови здоїла, а ви все ще при роботі.

Марія: Та ми, мамко, вже й скінчили, а дивіть скільки хлопці косів наплели.

Олена: Там в сінях кошелі, понакладайте кендерицю, завтра нянько попід стріхою вішати буде. Сонічко пригріває, кендериця скоро посухне.

Скидають кендерицю в коші та й виносять в сіни.

Олена: Дякую вам за поміч, чесні легіні та й дівочки, а Марія до вас не забариться піти помагати, дайте тільки знати коли.

Дівчата і хлопці прощаються, кланяються і виходять.

Ява четверта

Олена і Марія

Олена: Сказувала⁵² мені кума, щоби нам нині гостей сподіватися.

⁴⁸ Ширинку – хустка цвітиста на голову.

⁴⁹ Кериню – зваду.

⁵⁰ Босорканя – відьма.

⁵¹ Верла – кинула.

⁵² Песказувала – передавала.

Марія: Та хто то такий прийде?

Олена: Сама побачиш, не питай много. Ти, Маріє, скоч за вином та й палінки солодкої принеси, бо то гості неабиякі, а як будеш вертати, гукни за няньком, десь там на обійстю, чи в стайні коло коней орудує.

Марія бере вуйош і виходить.

Олена без Марії.

Олена *прибирає в хаті:* Ото гості прийдуть неабиякі. Солодка Гафія з сином Марію сватати прийдуть. Кивільна газдиня сама прийде. Поланя Трикурова їй шеринку межі очі кинула, тепер прийде по Марію. Дитину не дам збиткувати, поки життя мого, а часть Маріїну не віддамо. Най Маріїна си лишає, може, більш чести буде мати.

Через хвилию Марія вертає.

Олена: Накрий, Маріє, стіл чистим настільником, а хліб кендеричаний най ся лишає, де був, а ти берися булі чистити на вечерю, най не думає, як гостей чекаймо, та й вже про роботу забули.

Ява п'ята

Входить [Якуб].

Якуб: А ти чогу мене кликала, ще не смерклося та й на вечерю ще [не] час.

Олена: Та не вечеряти, а ти вже забув, що кума казала, щоби гостей сподіватися нинька з перед вечера.

Якуб: О, ти уже і флящину не забула обстарати, та то вже бачу гостина буде.

Стукають в двері, входить Боднарова з сином Василем.

Ява шеста

Гафія: Слава Ісусу Христу.

Олена: Навіки Богу святому. Сідайте, сусідо солодка. Як ваше здоровля? Як вас Бог милує?

Гафія: Тото і біда, що ледви дотяглася до вашої хижі. Не лиш битіг, але і жура з'їдає мене до крихти.

Олена: Сусідо солодка, у кожного своя жура: одному те, другому се хибить, без того людський живіт не був би.

Гафія: Та того так, а у мене, сусідо чесна, найбільша жура тепер, якби сина оженити, аби читаву невістку дістати. Бо я сама нездужаю, а на газдівстві робітної жони треба, а у нас, хвала Богу, є на чім газдувати.

Олена: Ваш син Василь чесний легінь, в катунах був, та й на женитьбу йому пора.

Гафія: Не буду річ в бавовну обвивати, прийшли ми тут вашу Марію сватати. Вона Василеві в око впала, та й, думаю, і Марія з ним радо говорить.

Олена: Та я нічого проти того не маю, сусідо солодка. Мою Марію не один газдівський сватав, та я не пускала, ще молода, а тепер, як дівці легінь до вподоби, най іде. Не вік же їй з мамкою вікувати. Часть у неї, хвала Богу, єсть, не заганьбиться до газдівської хижі їти.

Василь до Марії: Никай Маріє, як я був у катунах у вароші, купивем оцю жуковину, тепер тобі даю її. Дай палець най приміряю чи не замала (*надіває їй перстін на палець*). А коли підемо до попа шеринками помінатися?

Марія: Як мамка та й нянько скажуть, тоді підемо.

Гафія: Чого тут довго відкладати, у неділю най молоді йдуть до попа шеринками мінятися, та й відразу най на оголоски дадуть, а через дві неділі най свадьба буде. Я бачте все битіжна, та молю Бога, аби мені дав дочекати сина-одинака оженити та на його серенчу поникати.

Марія ставить на стіл закуску, наливає в чарки мужчинам горівки і жінкам вина, всі п'ють і закушують.

Гафія: На здоровля, солодкі сусіди, та й на серенчу дітям.

Лько: Дякуємо, на здоровля й Вам най Бог дає якнайкраще.

Гафія: Так, так, мої солодкі, тепер час робітний, нема коли тягати довго з весілем. Робота не чекає в полі (*до Марії*). А ти, відданице, не полінуйся, а прийди мало нам помагати, тай легіневі май ся буде робити.

Олена: То вже вибачайте, сусідо, наробиться моя донька у вас, як вже жоною буде, най ще тепер у мамки погуляє.

Гафія: Як хочете, сусідо солодка, на тім сваду не будемо чинити, а ви, молоді, зговоріться, коли вам іти до попа. Оставайте здорові, сусіди чесні та ласкаві (*виходить*).

Лько і Олена: Ідіть здорові, сусідо солодкі. (*Випроводжують її*).

Василь і Марія тихо між собою говорять.

Завіса.

Ява сема

Черев два тижні свадьба у Якубів. Хижа прибрана святочно, на стінах рушники і цвіти з позлітками.

Марія, прибрана у все нове, сидить на покуті під образами. Дівчата кругом неї сидять за столом, плетуть вінки і співають:

Ой прийди, Боже, до нас

Тепер у нас гаразд.

Та й ти, Божа Мати,

Віночки починати.

Та й Ти, Божий Сину,

Не минай нашу хижу.

Горі сонечко, горі

Вийся віночку скорі

На гладку голівоньку

На щасливу доленьку.

Дівка I: Тепер, солодка Марійко, кинеш ти нас, не підеш з нами на вечерниці, ні шити, ні прясти, будеш свому газді робити-годити, свою свекруху обходжувати.

Дівка II: Не додавай Марії жалості, ліпше заспіваймо їй щось веселого.

Співають:

Ой закукай, зазулечко,

Закукай, небого,

Бо вже його пробування

У мамки немного.

Тебе мати породила
Та й сказала склянку,
Ти найкраща дівчинонька
На всю Боржавоньку.

Довге наше здоровеє,
Довге наше місто,
А у Довгім дівчатонька
Як пшеничне тісто.

Дівчата кінчають плести вінки. Великий вінок з барвінку кладуть Марії на голову, на шию причіпають намисто і стяжки. Входить староста весільний, гості, свашки і свахи, входять батько і мати.

Староста бере Марію за руку, підходить з нею до родичів і говорить: Кланяюся вам, няньку, тай вам, мамко рідненькі, тричі до самої землі (*Марія кланяється*), дякую вам від щирого серця, щосьте мене від малої дитини виховали, та й учили мене розуму та й страху Божого. Дякую вам щосьте учили мене старших в пошані мати, слабих та немічних жаліти, любити свою родину тай свій рідний край, нашу Підкарпатську Русь. Дякую вам, мої няньку та й мамко, щосьте сокотили мене від каліцтва та й в болізни доглядали. Та й ще дякую, щосьте учили мене мій дівоцький вінок чесно носити, та й не дали хоч кому його поневіряти та й під ногами доптати. Та й прошу вас слізною усе мені простити та й вибачити, коли я, як нерозумний дїтвак, вас не послухала, та й, може, часом і насердила.

Та й прошу вас, мої дорогі няньку та й мамко, вашого благословення на мою нову дорогу, та й прошу вас мене в своїм серці на далі задержати без жалості та й без суму за те, що вас кидаю, та й іду в чужу хижу так, як судив мені Бог.

Марія цілує у руку батька та й матір, присутні втирають очі.

Дівчата дають молодій рушник вишиваний почерез руку, а на нього вішають плетений калач, вона його прикриває кінцем рушника. Староста бере Марію за руку і виходить з хати, за ними – свахи і свашки, дівчата і весільні гості.

Остають батько та й нянько жони, між ними кума Олена плаче: І на кого ти мене покидаєш, Марійко, донько моя солодка, та й хто ж мені сорочку випере, та й хто постіль застелить. Лишиш мене саму, помічнице моя читава та й годна.

Жона: Не плачте, сусідо солодка, така вже доля дівки, не вік же їй з мамкою вікувати.

Якуб: Не плач, стара. Марія добре віддається та й недалеко через третю вулицю, то так, якби дома була, усе до тебе забіжитьь.

Олена: Ой, не дуже забіжитьь, як стара зачне її їсти та до роботи заганяти.

Якуб: Фе, стара, та то жона, не чорт, та й так одною ногою над гробом стоїть, негарно так на неї говорити, вона вже тобі тепер сваха.

Жона II: Та вона все хиріє та хиріє, довго не потягне, а тоді Марія газдинею буде.

Олена: Ой, донечко моя солодка, не буде тобі там як у мамки. Чи свекруха пожалує тебе так, як мамка жалувала. (*Плаче*).

Кума: Та ви, Олено, стільки гаразду в скриню для Марії наготовили, що ледве чотири хлопа на віз напекали, так підносили, що аж упріли.

Олена (*гордо*): Моя Марія читала дівка, не лінувалася з-поза ночі вставати та й прости, та й ткати, тепер не соромно їй буде в багацьку хижку прийти.

Якуб: А котру ти корову їй вибрала?

Олена: Та оту сивулю, що скоро отелиться, а там на полиці пангликі та й косиці, абись не забув її закосичити, як до воза прив'язувати будеш.

Жона І: Годні ви, нянько та й мамка, що свою дитину мов князівну вирихтували.

Олена: Вона в нас одна, найлюде видять, що добру дитину виряджаємо.

Жони входять і виходять, стелять столи, вносять посуд, метушаться.

За якийсь час весільники вертають. Молодий і молода держаться за руки, молодий через руку мав зав'язану шеринку. Молода – на голові очіпок і білу намітку. На подвір'ю грають музики, через двері входять хлопці і танцюють аркана.

Занавіса.

Дія третя

Ява перша

Хижа у Боднарів. Анниця і Оленка сидять за столом і читають книжку. Оленка дещо читає на голос.

Оленка: Як воно гарно в оцих книжках написано, я всьо-всьо розумію, хоч воно по-українськи писано, а так зовсім як по-нашому, по-руськи, видно, що то одна мова.

Анниця: Так би читала та й читала, воно там так цікаво написано, що не мож[на] від книжки відірватися, усе там є: і про наш нарід, і про нашу історію, і про наші міста славні, Мукачів та Хуст.

Оленка: А й про Довге не забули згадати, що Довге по дорозі до Хусту та й від нього до Мукачева близько, а на п'яцу велика школа проти церкви стоїть. Так якось чудно про то всьо в книжці читати.

Стук в двері, входить учителька Марійка Підгірянка, пані середнього віку, убрана скромно, але зі смаком. Анниця і Оленка встають із-за столу.

Ява друга

Учителька: Слава Ісусу Христу. Добрий вечір, дітоньки.

Анн[иця] і Олен[ка]: Добрий вечір, пані навчителько, просимо сідати.

Учителька: Я прийшла до вашої тітки заговорити, нема її дома?

Анниця: Та тільки що вийшла, пішла до сусіди решета позичили, вона не забариться. Сідайте, пані навчителько. Отут під образами (*виймає із стола ручник, стелить на лавицю, учителька сідає*).

Учителька (*бере книжку в руки, що дівчата читали*): Як гарно, що ви читаєте книжочки. З них навчитеся багато про наш рідний край, ви і вчитися любите, то для мене велика радість.

Анниця: Ми вже, панійко, прочитали цілу книжку, що ви нам дали, а якби ваша дяка, то знайдіть для нас знов щось читати. Ми як ідемо пасти корови, то беремо книжку, я в хустину її завиваю, аби не ушкодити. Сусідські діти поприходять та й дуже люблять слухати, що ми їм з книжок читаємо.

Анниця: Ви ще тут недовго, а нас всячину доброго навчили, я би так хотіла цілий вік до школи ходити і вчитися.

Учителька: Я добре бачу вашу дяку до науки, шкода абисьте тільки корови попасували, хоч і то річ хосновита та потрібна.

Оленка: Ви нас так любите, та й жалуете, що може і мамка рідна так би нас не жалувала, а до школи ми так йдемо, як до неба.

Анниця: А найбільше нам любиться ваша книжечка, там так все гарно та складно написано, що співатися хоче.

Оленка: А де ви то, пані навчителько, берете час оті книжочки писати? У вас свої діти і газдівство, а й у школі майже цілий день сидите.

Учителька: Та то от так, мої рідні. Ви в школі задачу пишете, а я поглядаю на ваші личка рум'яні, та й до мене немов мушка прилетить і маленьку співаночку заспіває, а я скоренько її на папері спишу. Або в дома тісто на пироги мішу, а в голові вже укладається віршик або оповіданнячко, я зараз руки обтираю з муки та на папір скоро, що в голові роїться, затверджу.

Анниця: Чудно то якось, чудно, ніхто з нами ніколи так не говорив, так люб'язно і приязно.

Учителька: Не дивуйтеся, любі діти. Як я школу кінчала, то ми всі товаришки собі присягали, що підемо на село учити діти, що під солом'яною стріхою родилися, а наймиліші нам от такі, як і ви, що ні батька, ні матері не мають, їм найбільше нашої любови віддаємо, щоби і вони того тепла родинного зазнали. Так нам Матінка Божа, наша покровителька, розказує, та це і наш обов'язок з перед нашої Матері України.

Анниця і Оленка: Та й ми дуже любимо нашу Україну, а вам вдячні, що нас учите всього про її славних синів і дочок.

Чути двері знадвору стукнули, за хвилину входить Гафія, побачила учительку, учителька встає і іде їй напротив.

Ява третя

Гафія: Слава Ісусу Христу. Велика честь для нас, що ви, пані навчителько, до нас загостили. Прошу, сідайте. *До Анниці і Оленки:* Що то ви в хижі сидите, а там поросята голодні квілять. Ану-ко погляньте, чи кури не пішли в школу. *До учительки:* Така мені біда з тими дітлахами, тільки школа та й книжки їм в голові. Ото як ви сюди прийшли (не в обиду вам кажучи), то тільки й мови, що про вас та й про школу говорять, все одно панійками не будуть, а до роботи не заженеш, така вже мені морока з ними.

Учителька: Та ви, газдине, повинні тішитися, що вони до книжки так горнутья, то вказує, що вони розумні та й пильні.

Гафія: Та то, паніко, (не во гнів вам кажу) для дівки непотреба, аби до роботи пильна, та часть мала, та й аби доброго легіня найшла. А що їм більше потрібно?

Учителька: Я прийшла до вас, газдине, просити, щоби ви їх пожалували та вчитися не забороняли. Тепер скоро школа скінчиться, день довгий, а я хочу вечорами зібрати діти, що найліпше вчилися, ото ваші та ще три хлопці, і вчити їх ціле літо, а восени щоби екзамен держали, тоді би пішли до вищої школи в Ужгороді.

Гафія: До Ужгороду (*сердито*). Та що то ви, пані навчителько, вибачте за слово, вдуріли, чи що? Та де то моїм сирохманам ще в велику школу ходити та й ще в Ужгороді. Та хто то таке чув? Дівці найліпша наука в хижі та на полі, та й з маржиною. Аби знала, як газдувати, як віддається.

Учителька: Не грішіть, газдине, ви ж самі бачите, як ваші діти до науки горнутья. Виучатья, може, учительками будуть.

Гафія: Знаю я оту науку. Мій Василь 14 років в школу ходив. Думаєте багато навчився еть, кете, гарум (один, два, три) та й іштем, алд, мег, а маляр (най живе

Мадярщина) співати. Буком навчителька вчила, задар, кажу вам, задар шмаття та й чоботи купувала. А як скінчив службу при катунах, то я думала, що возьмуть його в шандарі, піряником буде або ходьби злісним. Та де там, для панів мадярів то він на вік вічний був будош Орос (смердячий русин), та й таким зостався.

Учителька: Тепер уже тут мадяри не панують, тепер уже руська країна тут і руські діти мають право не тільки бути піряниками, але і учителями, і докторами, і міряльниками. Не впирайтеся, газдине, порадьтеся з чоловіком, а як діти вивчатся, то і вам радість буде.

Гафія: Та я вже радість і тепер маю, ні до худобини, ні до поля, а до хижі як прийдуть, то спершу до книжки заглядають, а їсти книжка не зварить та в рот не положить.

Учителька: Подумайте тільки, газдине, як ваші дві сиротами учительками до вас повернуть додому, яка то слава і честь вам буде в селі, та й тотя слава до міста піде, що Боднарова Гафія двоє сиріток до школи посилала.

Гафія (усміхається задоволено): Та то я сама, паніко, нич не кажу, та не знати, чи вони годні будуть такі високі школи вчити, де то простому русинові до науки, а тут треба буде і одежу, і книжки, і всячено їм до міста дашикувати, та й харчі, і мешкання гроші коштує.

Ява четверта

Входить Боднар.

Гафія: Видиш, яка нам честь в хату, самі пані навчителька до нас загостили. Та й ото наших сирохманів, Анницю та й Оленку, хочуть почерез літо вчити. Кажуть, добре в школі вчатся, може би з них навчительки повиучувати.

Боднар: Та то так, пані навчителька, то добре діло, але їм довго ще би вчитися, а у нас газдівство немале та й їх часть при тім. Робітників треба до всього, і скотина, і дріб догляду потребує, а жона в мене все слабує, не годна ряду всьому дати, а дівочки підрастають усе в поміч.

Гафія: Не багато з них помочі. Усе або з книжок читають, або до свахи Якубівської біжать.

Учителька: Поміч маєте, невістка в хижу прийшла, а як ще треба, то в селі все найдете. В Ужгороді тепер Василянки інтернат для дівчат отворили, а сироти, то й безплатно приймають, а на решту, що до школи потреба, то ачей зможетесь.

Гафія: Та як ви, пані навчителько, хочете собі стільки труду завдавати та їх вчити, най вечором ідуть до вас на науку, але накажіть їм, аби не лінувалися, та спершу поробили коло хижі що треба.

Учителька: Дякую вам, що моїй прозьбі не відмовили. Бувайте здорові.

Гафія і Ілько: Та то ми вам дякуємо, паніко, щосьте нашими сиротами зайнялися, най вам Бог сторицею заплатить за вашу доброту.

Учителька відходить.

Ява п'ята

Ілько і Гафія самі.

Гафія: Ото видиш, старий, нема мені животу тут. Марія все немов чужа, усе до мамки біжить на третю вулицю, щоби мамка пожалувала, бо зла свекруха доїдає. Що робота не зроблена, то не банує нич. Скільки раз іде за нею Василь, щоби домів вертала. А сиротюки до школи та до книжки, гей би тотя навчителька їх до себе приворожила.

Ілько: Та не журися тим, солодка Гафійко. Марія тут наробиться та й біжить домів до матері, прецінь там її часть, то вона на своїй часті іде робити.

Гафія: Тим то і біда, що там її часть, мала свою до нашої долучити, як усі невістки роблять, а то ні – при мамці залишила, аби мала туди за чим бігати.

Ілько: Та чи ти вже забула, скільки возів сіна та кендериці старий Якуб привіз, та й всякого іншого добра. Та й не дуже числили, вози вершені привезли, бо то, каже, для власної дитини. Та й телиця вже отелилася, яке фayne телятко в стайні брикає, а вівці та й кози?

Гафія (сердито): Щось ти дуже за ними обстоюєш, може би і ти туди бігав, а я не хочу і не піду до солодкої свахи, а хочу від неї подальше. Сиротюки також туди внадилися: в неділю старому Якубові книжки читають. Заженете ви всі мене скоро до гробу (плаче). Всі ви на мою смерть чекаєте.

Ілько: Та що ти, що ти, ніхто тобі, Гафійко, зла не хоче. Знаєш добре, що не жалую ні на додокторів, ні на ліки для тебе, тільки не великий хосен з них.

Гафія: Відав мені люфт довжанський не хоснує. Казала кума, що тепер багато наших людей виїжджає до Адова аж під малярську границю. Як чехи настали, то малярі за безцінь свою землю випродують та втікають на малярі. Там можна і винницю, і поля купити більше як отут маємо. Продаймо тут все, а там вдвоє стільки дістанемо.

Ілько: Гафійко солодка, та нам тяжко зі своїм справитися, а ти хочеш ще більше, та хто буде того обробляти.

Гафія: Як тут продамо, то й ще нам гроші зостануть, то буде за що й наймити, а Марія, як мамка не буде під носом, то чень більше до роботи охотна буде, та й в хижі сидітиме. А Анниця та й Оленка най тут, у Якубівської, зостають та й на науку ходять. І так з них хосен невеликий, а лишні роти не треба буде годувати.

Ілько: Та як хочеш, Гафійко, піду я поміж люди, розвідаю та пораджуся. Може, то і діло добре, а там люфт май теплий, та й студених вітрів немає, як тут у нас, може і тобі легше стане, полівить, та й битіг перейде.

Гафія: Іди, іди, Ільку, най я так не бідую, бо тут не виживу і до году сконаю.

Завіса.

Проминув місяць. Хата Боднарів в Адові, як і попередньо в Довгім. На лавиці сидить Марія пряде і співає.

Ява перша

Марія:

А я собі так гадала, що невістков гаразд,
 Тепер плачу та й баную за дівоцтвом нараз.
 А я ся віддавала на малий куртий час,
 Бо я, мамко, так гадала, що буду дівка зась.
 А я ся так віддавала, та на віки амінь,
 Так, як би вер, люба мамко, в тихий Дунай камінь.
 Ой, дала мя моя мамка, як май дале могла
 Та як буду у недузї, би мя не спомогла.
 Ой дала мя мамка, дала, за ліс, за дубину,
 Би-м до неї не ходила на часту гостину.

А я вше, люба мамко, дубину перейду
 Та до тебе, люба мамко, на гостину прийду.
 Як ізродить верба груші, а ожина – вина,
 Прийди, прийди на гостину, любенька дитино.
 Кудись пішла, серенчо, туди іди й доле
 А й бо мені є про тебе, широкеє поле.

От уже рік минає, як я віддалася, та яка моя серенча? Чоловік спочатку благий та добрий був як дараб хліба, та свекруха все мене їсть тай їсть, а тепер Василя стала проти мене підмовляти. В неї одно: лінива, нич не роблю, хата неметена, худоба голодна – все гойкає та й гойкає, не знаю, де та сила в неї беретеса. Як ще ми були в Довгім, то хоть до мамки забігла, але старій на тямку прийшло, що місто їй не здорове та й все до старого, продай та й продай землю. Ходім та й ходім утсі. Старий, благий, у всім її слухав, продав хижу та й поле та й перебравися на чужину. Я вже пів года мамки не бачила. *Співає.*

Ява друга

Виходить сусіда, незаметно стоїть на порозі під час співу, слухає хвилю, як Марія співає.

Сусіда: А що то ти, Маріє, так сумно співаєш, аж серце рветься тебе слухаючи. Не бануй, рідненька, жура твій вік скоротить. І я колись так гірко плакала і банувала, бо і я мусіла іти за чоловіка в далекий край, сюди між чужі люде, поміж мадяре. І я довго сумувала за нашим Довгим, що мов дівка у барвінку красується понад Боржавою між зеленими городами та садами. Бувало, ще дівкою, як вижду на вершок, на Чишеник чи на Овинку, чи то на Кичеру, чи на Клобук, з кожного вершка видно наше село як на долоні. Глянеш долів, а там хижі немов білі шкатульки. Вздовж срібної ріки простяглися нива одна коло другої, то в той, то в сей бік біжать, а кожна нивка мов віночками-соняшниками довкруги пообтикувані. Таке воно дороге та любе немов до серця приросло. Нині, хоть я вже тут вік звиквала, тягне мене усе щось туду, хоть би рік там пожити... Бувало в неділю, як повиходять люде з церкви, то коло церкви, як би хто ріжного цвіту наметав. Поміж білими немов сніг сорочками людей, пестраються кольорові ширинки та плати жонів та дівок. А в кожного лице привітне та любе, там видиш родину, там цімборашку всі самі познаємі...

А тут прийшла я поміж мадярів, люди по чужому говорять, усі чужі иншакі сохти і звичаї мають. Довго вони з моєї речі насміхалися, мусіла ношу на їх змінити та й говорити помалу по-їхньому навчилася: усе «іште та й наште». Дуже тяжко спершу мені тут було. Тепер май легше стало. Більше нашого народу стало сюда приїхати та й те так одна чуєся.

Марія: То ви вже, сусідо, давно тут живете?

Сусіда: Буде вже з десять годів, уже тут діти повиростали, вже син вженився, але не хтів мадярку брати. Нянько все на нього перив, аби мадярку брав, бо часть велику має, а він ні та й ні, лише руську дівку хтів, та й таки взяв з нашого краю сироту, але така читав та роботяща та чесна, що нигда не банує, що без части.

Марія: Не родися багатим, але щасним, що мені з того, що я багатого роду, коли серенчі не маю.

Сусіда: Не кажи так, Маріє. Може, твоя серенча лише на час сховалася, а ти поглядай за нею, то вона зась найдеться, адже ти молода, тобі лише жити.

Марія: Була би серенча, та свекруха ізсушить та й ізв'ялить мене, поки я ту долю найду.

Сусіда: І я твою стару не люблю, бо попри то, що вона битежна, то ще й своїм язиком не одного згрозить. А де вона тепер?

Марія: Пішла в поле никати, як люде роблять, сама робити не годна, але всюди занує, до всього причепиться, що не мож з нею витримати.

Сусіда: Мушу втікати, ще би мені до бовту забігти. Бувай, Маріє, здорова та не журися (*відходить*).

Ява третя

Входить поволі Гафія і лягає на постіль.

Гафія: А ти, моя робітнице, що руки склала, думаєш нитка сама прядеться? Дивися сусіди вже полотно тчуть, а ти запрясти не годна.

Марія: Та я, мамко, уже клоччя пряду, а полотно у мене вже давно уткане.

Гафія: Знаю тебе, ти газдівська, та й на все язик острий маєш, а ти вже забула, що части з собов не принеслась, та й хліб мій їси, а рот отвирати знаєш.

Марія: Та вам, мамко, відай ніхто не догодить, а часть я свою не продала, бо не знати, де ще проживати прийдеться.

Гафія: Ой, моя ти солодка, дуже ти кивільна та непокірна, та най-но Василь домів прийде, все йому розкажу – як мамку шанувати.

Марія до себе: Мамко моя рідна, якбись знала, на які гаразди ти мене дала, плакалабись разом зі мною. Чи скоро тя увижу...

Гафія: Та ти думай про чоловіка та й про газдівство, туди свої думки навертай.

Ява четверта

Входить Ілько і Василь.

Василь і Ілько: Добрий вечір у хижу.

Василь до Марії: Що ж ти, Маріє, наготовила вечеряти? Чого сидиш надута?

Гафія: Не держиш ти, сину, своєї жони в руках, вона все чогось забагат. Не в голові їй ні чоловік, ні газдівство.

Марія: Не грішіть, мамко, та й не їжте мене, нічим вам не догоджу, усе я вам на оці та й на язиці.

Василь: Не втвояй, Маріє, рота на мамку, мамка битіжна, а ти своєї роботи пильнуй та й мамка не буде нич казати, а ліниву ляяти та й учити мусить.

Ілько: Давайте, жони, вечеряти, не робіть зваду надаремне, ще треба худобу до яслів поприпинати, та сіна на ніч веречи.

Марія подає їсти, потім бере вуйош та незмітно виходить з хати.

Ява без неї

Гафія: А ти, Василю, дуже благий до Марії, вона нич не робить, бо газдівська, пещена, а як лиш їй що скажу, то зараз рот отвирає. Не стає мені терпцю з нею. До роботи ані руш, тільки бігла би до мамки на скаргу.

Ілько: А де Марія? Чому не вечеряє?

Гафія: Може, до мамки побігла на злу свекруху жалуватися.

Василь: А справді, чому не йде, піду поглядаю, треба її провчити (*виходить*).

Гафія: Ну та й невісточку мені Бог післав, заїсть мене на нохтема, не жити і мені, віку ня збавить.

Ілько: Та утихни, стара. Тобі ніхто не догодить. Були сироти, та доти ти їх їла, аж до чужих людей повтікали, тепер невістку їж та їж.

Гафія: Виджу, що тебе невістка заворожила, то ти її лінивства не бачиш, не гойкала би я на неї, якби своєї роботи сокотила.

За хвилину входить Василь, тягне Марію за руку.

Василь: То ти втікати будеш, та чи тобі їсти не дають, та чи тебе не честують, а ти ганьбу хочеш на мене наводити на ціле село, щоб сусіди з мене сміялися. Научу я тебе, як чоловіка слухати. (*Замахується на неї, хоче бити*).

Марія відступає: Не можу я вже втримати, не досить мамка лає та ще й ти бити берешся (*плаче*).

Завіса.

Дія четверта

Ява перша

Хижа Якуба в Довгім. Якуб сидить за столом, читає наголос календар. Олена сидить на лаві, перебирає фасолію.

Якуб: Аж не хочеться вірувати, що ото книжка та по-руськи написана. Отці Василіяни надрукували таку мудру книжку в Ужгороді, радість бере на неї никати, а в ній всячина понаписувано (*читає*).

Олена: Уже рік минув, як Марія до нас вернула, вже дитинці скоро рік буде, а ніяк з чоловіком до злагоди не прийдуть. Друга би вже давно до чоловіка повернула.

Якуб: Гордячка, така, як матір, не годна обиду забути, а того не знає, що жінка не бита, то і хата неметена. (*Читає*).

Олена: Не кажи таке, старий, вона і донині любить Василя і за ним банує, та через тоту свекров не хоче до чоловіка вертати. Каже, де вона є, там злагоди ніколи не буде. Якуб читає.

Отвираються двері входить Марія з дитиною на руках, підходить до колиски, кладе дитину.

Ява друга

Марія: Вже я, мамко, обійстя обійшла, маржині сінця підкинула, кури та поросята позамикала.

Олена: Знаю, дочко, що всему ряд даш, та твоє місце на іншим газдівстві лад давати, там, де твій чоловік.

Якуб: Залиш її, не дорікай, чи не видиш, як змарніла, сама журиться.

Марія колише дитину, потім каже: Вийду я ще на хвилю, такий Божий вечір тепленький, що і в хижі не хочеться сидіти. (*Марія виходить*).

Ява без Марії

Якуб читає.

Олена: Ото що вечера вийде до воріт, вздовж вулиці глядить-поглядає. Бизівно на Василя чекає, чи не надійде батько к дитині. Аж серце розпука на ню никати. Одна в мене дитина, та яку серенчу має.

Якуб: Ти ліпше не нарікай, а перекажи най Василь прийде. Відколи дитина народилася, ні разу не приходив.

Олена: Не буду я до них втручатися, самі знають, як мають жити. Василь знає, що в Марії при матері живота не буде. Най би сі відділив, то і Марія би вернула до нього.

Якуб: Правду, Олено, маєш. Василь мамку свою любить та честує, але занадто її слухає, але не з мамкою йому вік жити та дітей годувати. (*Читає*).

Марія вертає в хату, порається коло печі, заглядає до дитини, потім сідає коло матері.

Олена: Чому не підеш куди, Маріє, хоч би до Мотрини, вона недалеко, та й твоя цімборашка, до школи разом ходили, та й вінки тобі на весілля плела, та вона подруга тобі наймиліша.

Марія: Не хочу, мамко, нікуди іти, може дитина проснетися, плакати стане.

Якуб: Дитину мамка догляне, як буде плакати, застромить їй в рот цуцлик та й заколише. А ти би хоч до млинарки пішла, там дівчата та й хлопці схожуються, співають, жартують, та й ти пропри них свою журбу забудеш.

Марія: Дякую вам, мамко та й няньку, що-сьте для мене такі добрі та й терпеливі, але я не маю дяки на жарти та й співанки.

Нараз чути з надвору чиїсь кроки, а там стукіт в двері. Входить Василь.

Ява третя

Василь: Слава Ісусу Христу. Добрий вечір вам в хижу.

Марія (*радіючи*): Васильку! *Хоче підійти до него, потім стає нерішучо.*

Василь (*до Марії*): Як ся маєш, Маріє? Та ци ти боїшся до свого чоловіка підійти, а, може, і привитатися не хочеш.

Марія *подає йому руку*: Та ти, Васильку, не дивуйся, не знаю, як тя витати, вже рік минув, як я тебе не виділа, той не знаю, чи з добром в хижу заходиш.

Василь: З добром, Маріє, з добром, бо вже час сваду позабути. Велику я хибу з перед тебе вчинив, та вже час направити все.

Якуб: Розумне слово кажеш, Василю, а ти, Маріє, похвалися сином. Подивися, Василю, якого легіня тобі викохала.

Олена (*приносить дитину з коліски*): Ану-ко візьми в руки, такий великий, якби йому два годи було.

Марія відхиляє лице дитини. Никай Василю, такий тихий та добрий і очі сина, як у тебе.

Василь: Я все рвався до тебе, Маріє, та й до дитини цілою душою, та все була застанова через мамку. Дуже вона стала прикра та й докучлива. Я задумав велике діло, а поки все не було готове, не хтів я і заходити.

Олена: Що то там, Васильку, що ти таке задумав? Кажи, кажи, яку то нам новину приносиш, ачей добру.

[Василь]: Ви певно чули, що півроку тому назад Михайлюк Степан з Гамерики повернув, та й грошей гук з собою приніс, самі таляри. Хату нову поставив, поля та й маржину купив, такий став багач що ну, більший за Мошка, що за мостом корчму має.

Якуб: Та ми чули і щось інше, два місяці назад прийшов Петришин Микола з Канади та й талярів щось з 35 тисяч привіз. Але він не пішов домів до жони та й дітей, а просто до коршми. Десь корчмар, шо на п'яцу, Рифчин син, пронюхав, що він приїжджає, то вийшов по нього на стацію, низько йому кланявся та й просто до коршми

повів на почастунок. Доти його там частував та й з ним усіх, що до коршми зайшли на його рахунок, що майже всі гроші у нього витягав. Залишилося йому кілька тисяч, та що з того, і їх довго не подержить. Осьмеро дітей та й жона плачуть та й батька кленуть.

Василь: Та він усе такий був, іще змолоду все по корчмах та по вечерницях ходив пиячити, а в Канаді ще більше того навчився.

Олена: Зачувати, що знов до Канади назад поїде, знов на десять років, а що зась привезе, то все жидам віддасть.

Василь: Але Михайлюк не такий. Хотів Мошко взнати, скільки у Степана грошей в банку, каже до нього: «Ануко, Степане, заложімся. Я тобі дам роботу, як ти її не сповниш, то мусиш мені сказати, скільки в банку грошей маєш (То було якраз з перед Великоднем), а як роботу вчиниш, то я тобі тисячку корун на руку виплачу». «Гаразд», – каже Степан. Руки при свідках прибили. Жид загадує йому роботу. В Великому неділю підеш на цілий день пляц косити. «Добре», – каже Степан. І треба було вам निकати, скільки сміху було. Люди до церкви з пасками йдуть, а Степан вийшов спозаранку з косою на пляц. Люде попри нього йдуть, никають, сміються: «Що ти тут з косою робиш, Василю, та й в Великодну неділю?». «Та наняв мене Мошко пляц косити, та й кошу». Клепле він косу, острить її аж іскри сипляться, потім став махати понад каміння зовсім низько. Трава з-поміж каміння лиш де-не-де виглядає, та йому нич до того, голе каміння косить. Люде сходяться, сміються, жартують собі з нього та й приговорюють, не так в церкву, як на його кошення никають. Жидки позбігалися, кпять собі з нього, зачіпають його, він їм відповідає, але коси не кидає.

В полудне жона принесла полуденок, жиди вчинили крик, щоби коси не кидав, а він каже: «Чесному косареви полуденок заходиться». Попоїв, викурив цигарку та й знов за косу, так до пізнього вечора косив по-газдівськи.

Вночі прийшов Степан зі свідками до Мошка по плату.

Мошко волосся рвав собі з голови й каже: «Та ти, Степаночку, змилуйся та й скажи, скільки в тебе тисяч». І просив, і молив аж зубами скреготав та й плакав, а Степан взяв тисячку та й каже: «П'ять», – та й пішов.

З того жиди не були мудрі, бо не могли вгадати, чи п'ять сот, чи п'ять тисяч, чи п'ятсот тисяч. А за тиждень купив Степан за п'ять тисяч худоби, а за тисячу, що від Мошка дістав, такого бика, що і в селі такого немає, і в понеділок гнав маржину в полонину на випас.

Якуб: Та про нього всякі притчі оповідають, мудрий він поки в жидівські руки не попадеться.

Василь: Та я не прийшов до вас, щоби вам цю історію розказувати, а прийшовем вам сказати, що я рішив виїхати до Гамерики.

Марія: До Гамерики? А мене з дитиною залишиш?

Василь: В тім річ, що я прийшов у тебе звідати, чи згоднась зо мною їхати.

Олена: Та ти хочеш мою одиницю від мене брати в далекий світ за море, та я тут з жалю за нею загину.

Якуб: Замовкни, стара. Ти вже забула, як ще недавно бідкалася над Марією, що сама вік молодий коротає, та що її місце коло чоловіка, а тепер плакати та йойкати починаєш.

Василь: Не бійтеся, мамко, не підемо ми назавжди. Розвідувався я багато поміж людьми, що в Америці побували і з добрими грішми додому повернули, нині вони перші господарі в селі. Туди ми не поїдемо поміж чужі люде. Нянькова сестра, Юстина,

що ще малою дитиною туди поїхала і там віддалася, писала, що до них мусово заїхати маємо. У неї дітей нема та й нашим дівчаком тішитися буде.

І так через мамчин язик нема у нас спокою, а ми обое з Марією роботящі, та й за п'ять-десять літ повернемо на наше газдівство. Так, що кажеш, Маріє, кажи, чи даєш згоду?

Марія подає йому руку: Васильку, любий та милий, та я з тобою хоч на край світа разом горювати, разом панувати, так, як Бог судив.

Олена: Видно, вже така твоя серенча, шобись ішла світами, Маріє, донечко моя солодка. Ти підеш, а в моім серці буде все рана отворена з жалю за тобою.

Василь до Марії: Ідм в сад, давно я тебе не видів, багато нам дещо говорити. *Виходять разом.*

Ява без Марії і Василя.

Ява четверта

Входять Анниця і Оленка повбирані по-міському, вітаються:

А[ницця], О[ленка]: Слава Ісусу Христу. Добрий вечір, вам, нанашку та й тітко Олено.

Я[куб] і О[лена]: Добрий вечір, діти.

Олена: Сідайте та розкауйте, як вам їздилося до тітки Гафії, як дужає вона? А що то має значити, що ви обі по-панськи повбирані?

Аницця: В тітки Гафії ми вчули новину, що Василь збирається їхати до Америки, тай поїхав до Довгого Марію кликати з собою.

Оленка: А ми, тітко Олено, їдемо до Ужгороду до школи вчитися.

Олена: Я спершу подумала, що і ви до Америки їхати збираєтесь.

Якуб: Та яким чудом ви їдете до школи, а тітка Гафія вас пускає? А хто за школу платити буде?

Аницця: Наша добра учителька всьому раду дала. Ми їздили недавно до Ужгороду складати екзамени. Мене прийняли до учительської семінарії – буду вчитися на учительку.

Оленка: А я здала екзамен до гімназії.

Аницця: Оленка здала екзамен найліпше з усіх, та й учителі їй сказали, що буде вчитися в гімназії, а потім піде на університет.

Олена: Які ви нам дива розкауете, я ще не чула, шоби дівчат до гімназії брали.

Якуб: А хто вам за школу та й книжки, за прожиток в Ужгороді буде платити, навряд що тітка Гафія.

Оленка: Усе полагодила учителька, вона для нас така добра, як рідна мати.

Аницця: Правду каже Оленка. Коли ми так добре екзамени зробили і всі учителі нас хвалили, то вона нас повела до Василянок. Вони держать дівчата на мешканю, а що в нас нема ні мамки, ні нянька, то ми не будемо ані за прожиток платити, так нам добрі сестрички сказали.

Якуб: А що на то тітка Гафія каже.

Аницця: Відколи Василь сказав їй, що їде до Америки, то її якби перемінило. Сперш гойкала та голосила, а потім замовкла. Мовчки по хижі та по обійстю ходить та слъози втирає. Перестала дорікати і сваритися, тільки сумно никає, аж жаль мені її стало.

Оленка: А як вчула, що нас до Ужгородської школи прийняли, заплакала, може їй встидно стало, що нас усе недійдавами дорікала.

Аниція: А вчора до нанашка каже: «Витягни, Ільку, оту сотку, щом за порося дістала, дай її учительці, як за дітьми прийде, най їм всячино купить, що треба їм в школі до науки.

Оленка: Тото панське вбрання, що маємо на собі, то вчора зранку пішла з нами до бовту та й купила, та й каже: «Най люде видять, що ви газдівські діти, хоч і сироти, та ж ваша мамка моя рідка сестра була».

Якуб: Божа сила її на розум наводить, кажуть ліпше пізно, як ніколи. Бачиться, аби Марія поїхала її відвідати, най вся незгода в непам'ять піде.

Олена: Посидьте ви, діти, в хижі, поки Марія поверне, а ми підемо до тітки Василюни новину розказати.

Аниція: Гаразд, тіточко Олено, ми і так нашу пані учительку вижидаємо, казала за нами сюда зайде, бо вже завтра з ранку з нами до Ужгорода поїде.

Старі одіваються і виходять.

Ява без них.

Аниція: Яка я втішна, що Марія назад з Василем в злагоді, та й разом до Америки поїдуть. Вона за ним банувала, як худобина за чистов водов.

Оленка: Бог їм поможи, вона для нас усе як старша сестра була, та й все перед тіткою Гафією боронила.

Аниція: То може через те тітка вдвоє до неї присікалася.

Стук в двері – входить учителька.

Ява п'ята

Учителька: Слава Ісусу Христу, то ви самі, дітоньки? Як добре, що вас я застала. Вже фіра готова, поїдемо спершу до вас домів, там переночуємо, а ранком з машиною до Ужгороду.

Обіймає за стан Аницію, гладить по голові і пригортає Оленку.

Аниція: Ви для нас такі добрі, пані учителько, якби не ви, ніхто би і не думав, щоб нас дальше в школи посилати.

Оленка: Ми такі щасливі, що й описати не вмію, що ідемо вчитися до школи в Ужгороді.

Учителька: А скажіть мені правду ти, Анице, та й ти, Оленко, чи не жаль вам рідне село покидати та й іти в чуже місто та й поміж чужі люди?

Аниція: Жаль нам, але ми повернемо кожного літа, поки будемо вчитися, а як скінчимо школу, то я не хочу ніде жити – тільки в ріднім селі.

Учителька до Аниці: А ти на правду хочеш учителькою бути? Праця учительки тяжка, особливо тут у нас, по селах, де стільки років мадяри свою науку насаджували. Праця учительки нелегка і вимагає багато посвяти і великої любови до дітей.

Аниція: Я хочу бути учителькою, так, як ви, пані учителько, що будете для мене завсіди світлим приміром. Я хочу вернути назад в село і нести просвіту поміж сестер і братів, щоби вони знали, хто вони, і були горді за нарід, до котрого належать, за нашу історію, за нашу велику Батьківщину Україну там поза горами.

Оленка підходить до вікна, відчиняє його. На сході рожевіє небо і сходить мерехтяча велика зоря.

Учителька: А ти, Оленко, ким хочеш бути, як скінчиш школу?

Оленка задивлена в зорю: Он на сході зійшла ясна зоря України, велика, ясна і світла. Я хочу вчитися і вчитися, а потім поїду на Україну помагати сестрам і братам

визволяти нашу славу Батьківщину від ворога і будувати вільну і ні від нікого незалежну самостійну Україну.

За кулісами чути притишений дівочий хор, що все змагається. Хор співає Шевченкові слова:

Ой зоре, зоре і сльози кануть,
 Чи ти зійшла вже на Україні,
 Чи очі карі тебе шукають на небі синім
 Чи виглядають?

Завіса
 Кінець.

Довге, Карпатська Україна, 1924 р.
 Торонто, 24 жовтня 1957 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Довгаль, С. (1931). Шляхом поступу. *Учитель*, 7/8, 158–171.

Заклинський, Б. (1925). Марійка Підгірянка. *Пчілка*, 3/4.

Козак, М. Ю. (2002). Основні тенденції літературного руху 20–30-х років на Закарпатті. *Carpatica–Карпатика* (Вип. 14: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів), 145–154.

Кухта, М. (2018). Виховний національний ідеал у творах закарпатських письменників-освітян 20–30 років ХХ століття. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*, 23, 184–187.

Левицький, В. (упоряд.). (2009). *Марійка Підгірянка. Для України вірно жиймо: твори*. Івано-Франківськ.

ЛННБУС-1: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (ЛННБУ ім. Стефаника), ф. 175, під. 17/п. 1, арк. 1.

ЛННБУС-2: ЛННБУ ім. Стефаника, ф. 175, під. 29/п. 2, арк. 1.

Тихолоз, Н. (2011). У пошуках утраченого раю (Любов і туга Анни Франківни). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна: Франкознавство*, 55, 169–194.

Франко-Ключко, А. (1959). Одиссея мого життя. III. З Ужгороду до Відня. *Гомін України*, 29, (11 липня), 10; 37, (5 вересня), 10; 38, (12 вересня), 10.

Шалата, М. (упоряд.). (2010). *Анна Франко-Ключко. Для Тебе, Тату*. Київ.

REFERENCES

Dovhal, S. (1931). Shliakhom postupu. *Uchytel*, 7/8, 158–171 (in Ukrainian).

Zaklynskyi, B. (1925). Mariika Pidhirianka. *Pchilka*, 3/4, 49 (in Ukrainian).

Kozak, M. Yu. (2002). Osnovni tendentsii literaturnoho rukhu 20–30-kh rokiv na Zakarpatti. *Carpatica–Karpatyka* (Vyp. 14: Problemy vitchyznianoї i zarubizhnoї istorii z naidavnishykh chasiv do nashykh dnev), 145–154 (in Ukrainian).

Kukhta, M. (2018). Vykhovnyi natsionalnyi ideal u tvorakh zakarpatskykh pysmennykiv-osvitiian 20–30 rokiv XX stolittia. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznnavstva*, 23, 184–187 (in Ukrainian).

Levytskyi, V. (Comp.). (2009). *Mariika Pidihrianka. Dlia Vkrainy virno zhyimo: tvory*. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka (LNNBU im. Stefanyka), f. 175, pid. 17/p. 1, ark. 1 (in Ukrainian).

LNNBU im. Stefanyka, f. 175, pid. 29/p. 2, ark. 1 (in Ukrainian).

Tykholog, N. (2011). U poshukakh utrachenoho raiu (Liubov i tuha Anny Frankivny). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filolohichna: Frankoznavstvo*, 55, 169–194 (in Ukrainian).

Franko-Kliuchko, A. (1959). Odisseia moho zhyttia. III. Z Uzhhorodu do Vidnia. *Homyn Ukrainy*, 29, (Lypen 11), 10; 37, (Veresen 5), 10; 38, (Veresen 12), 10 (in Ukrainian).

Shalata, M. (Comp.). (2010). *Anna Franko-Kliuchko. Dlia Tebe, Tatu*. Kyiv (in Ukrainian).

Nataliia TYKHOLOZ

Candidate of Sc. (Philology)

Senior Research Fellow

Director of the Ivan Franko Studies Institute

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3968-9162>

e-mail: nataliya.tykhologz@lmu.edu.ua

**ANNA FRANKO-KLIUCHKO'S UNKNOWN DRAMA:
«THE LADY TEACHER» AS A CREATIVE «REVERENCE»
FOR MARIYKA PIDHIRIANKA**

The paper pioneers an introduction into scholarly circulation of a play by a woman-writer and memoirist, daughter of the famous classical author, Anna Franko-Kliuchko, viz. «The Lady Teacher». This text is the only one, written in the genre of drama, known as of now amid the whole creative legacy of the authoress. The work is dedicated to the Ukrainian writeress and teacher Mariyka Pidhrianka (real name Maria Lehnert).

The article examines the history of relations between Anna Franko-Kliuchko and Mariyka Pidhrianka. It has been established that the biographic paths of both women crossed in Transcarpathia where Anna Franko-Kliuchko lived together with her husband – doctor Petro Kliuchko – and her sons, and where Mariyka Pidhrianka worked as a teacher. On the strength of Anna Franko-Kliuchko's memoirs and present-day research, the author has analysed the diversity and complexity of the linguistic, ethnic and national situation in Transcarpathia of the interwar period, clarified an exceptional educative and nation-building role of the teachers in the formation of Ukrainian school education in Transcarpathia and in the growth of the national consciousness of the Ukrainians in this region on the way to the moulding of Carpathian Ukraine. The paper points out at the complex political circumstances the educational writers had to work in, their «émigré» status on the native land.

The researcher has analysed the text of «The Lady Teacher» drama, made clear the motives for writing it, viz. the authoress's gratitude to Mariyka Pidhrianka, the latter having been the home tutor of Ivan Franko's grandsons – Taras and Myron Kliuchkos – in the Transcarpathian village Dovhe of the 1920s; as well as the national ones, viz. a wish of distinguishing the superimportant mission exercised by the Ukrainian educational writers in crisis moments of the Ukrainian history as exemplified by Mariyka Pidhrianka.

The article is appended by a publication of Anna Franko-Kliuchko's «The Lady Teacher» drama whose authorized typescript has been preserved in the Kyiv-based apartment of Taras Franko, the authoress' brother (nowadays the Ivan Franko Family Apartment-Museum in Kyiv).

Keywords: Anna Franko-Kliuchko, Mariyka Pidhirianka, educative mission, dramaturgy, educational writers.

Наталія ФІЛОНЕНКО

*кандидат філологічних наук, доцент
науковий співробітник відділу української літератури
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9815-8927>
e-mail: filonenko78@ukr.net*

НАРАТИВНІ СТРАТЕГІЇ «КАРБОНІТСЬКОГО ЩОДЕННИКА» ВІКТОРА НЕБОРАКА

Проаналізовано наративні стратегії «Карбонітського щоденника» Віктора Неборака та визначено його жанрові особливості. З'ясувавши авторську мету ведення щоденника (психо-емоційний захист і підтримка в ситуації вимушеного перебування на культурно чужій території та необхідності займатися несамотійно обраною справою), було визначено його відповідність таким типам (за класифікацією Катерини Танчин), як щоденник-документ самоаналізу й самонавчання та щоденник як засіб психічної само-терапії. Розглянувши жанрові особливості цього автентичного тексту, з'ясовано, що йому притаманні риси як щоденника, так і мемуарів та ліричної сповіді. Спостережено, що наратор-персонаж постає перед читачем у кількох іпостасях (молодий педагог, безнадійно закоханий юнак, люблячий син, товариш-гультьяй), які допомагають створити цілісний образ Неборака-заручника обставин. Центральними наративами в щоденнику визначено потяг до таємничої дівчини О. та вимушене вчителювання на Донбасі, які конструюються за допомогою таких допоміжних, але не менш важливих наративів, як родинне життя, мистецькі вподобання, індивідуальний стиль, функціонування української мови в тогочасній Україні, шкільний курс літератури і способи його викладання, що подекуди розгортаються як «текст у тексті».

Зазначено, що об'єктивна реальність, зображена в «Карбонітському щоденнику», трансформована під впливом суб'єктивної налаштованості автора, мимовільної самоцензури та, ймовірно, авторського редагування, відповідно м. Золоте (Карбоніт) на Луганщині зображене у творі сірим, депресивним, яке абсолютно не цікавить наратора, оскільки становить пряму загрозу назавжди вирвати його з рідного середовища, тоді як інші міста Донбасу (Первомайськ, Стаханов, Єнакієве, Донецьк) сприймаються більш позитивно.

Виснувано, що В. Неборак подає, хоча й суб'єктивне та стереотипне бачення окремих міст і мешканців Сходу України, проте цікаве з історичного та культурологічного погляду, що провокує подальше дослідження його автобіографічних і художніх текстів крізь призму окресленої проблематики.

Ключові слова: автентична література, документальні жанри, щоденник, мемуари, діарист, наративна стратегія, наратор, наративна структура, хронотоп, топос, стереотип.

У сучасному літературному процесі такі документальні жанри, як щоденник та мемуари відомих осіб, зокрема мистців, мають надзвичайну популярність і серед читачів, і серед дослідників, адже знайомлять реципієнта з особистим життям автора, його внутрішнім світом, представляють персоналізований погляд на події, явища, постаті, епоху, привідкривають завісу творчої лабораторії. В українському літературознавстві дослідженню теоретичних аспектів та особливостей зразків автентичної літератури (термін польської літературознавиці Дороти Корвін-Пйонтровської (Dorota Korwin-Piotrowska) (Стернічук, 2018, с. 182)) українських письменників XIX–XX ст. присвячені праці Олександра Галича, Володимира Кузьменка, Галини Мазохи, Галини Маслюченко, Наталії Мочернюк, Михайла Наєнка, Катерини Танчиної, Тетяни Черкашиної та ін. Проте дедалі частіше науковці звертаються саме до вивчення способів розповіді суб'єкта пам'яті. Це, зокрема, дослідження Олесі Бондарчук, Ольги Зінченко, Валерії Ніколаєнко, Оксани Яворської та ін. Тож мета статті – проаналізувати нарративні стратегії «Карбонітського щоденника» В. Неборака і визначити його жанрові особливості.

Щоденник як жанр автентичної літератури лише починає ставати об'єктом дослідження літературознавчої наратології, що обумовлює перегляд уже дещо усталених підходів до характеристики цього жанру. Серед найхарактерніших жанрових ознак щоденника більшість дослідників називає такі: один часовий план зображення, хронологічний виклад подій, регулярність записів (хоча, можливо, й із різним інтервалом), фрагментарність, дискретність. Саме зважаючи на останню особливість, важливого значення в ньому набуває постать автора, яка й надає йому естетичної цілісності (Галич та ін., 2008, с. 334) та визначає загальний спосіб організації розповіді. Тому типологію щоденників дослідники розробляють з урахуванням внутрішньо зумовленої причини або мети написання/ведення. Так, К. Танчин розрізняє такі типи: щоденник-свідчення; породжений «нарцис»-мотивами; документ самоаналізу і самонавчання; пам'ять про себе самого; щоденник як засіб психічної самостійної терапії (Танчин, 2005, с. 25). Як бачимо, у класифікації дослідниця враховує винятково суб'єкт-об'єкту авторську зорієнтованість тексту, при цьому О. Галич уважав щоденники більш об'єктивним жанром, адже, на його думку, їм «притаманне зведення воедино фотографічного спостереження над життям і широке узагальнення дійсності» (Галич та ін., 2008, с. 335). Тож, коли читач лише починає відкривати для себе світ «Карбонітського щоденника» В. Неборака, то цілком закономірно розраховує дізнатися про життя галицького письменника-початківця, молодого педагога серед териконів і майбутніх шахтарів Донбасу. Проте дуже швидко розуміє, що ані узагальненого образу шахтарського краю, ані глибоких саморефлексій молодого галичанина, що волею долі опинився в культурно й ментально чужому для нього регіоні, він не побачить, адже нарративні стратегії тексту В. Неборака були обумовлені не так потребою чи бажанням фіксації, як пошуком способів пережити це вимушене «заслання», що цілком відповідає меті жанру, адже, як слушно зауважує Тетяна Радзівєвська, «ведення щоденника – це комунікація, націлена на процес, а не на результат» (цит. за: Зінченко, 2015, с. 87). Ймовірно, роль «Карбонітського щоденника» як близького співрозмовника серед чужих людей визначила і його жанрову гібридність: він містить чимало фрагментів спогадів, а також ліричних вкраплень у вигляді мрій, планів на найближче майбутнє, висловлення почуттів до рідних людей. Отже, крім жанрових ознак щоденника, текст набуває також рис власне мемуарів і ліричної сповіді, що дає змогу співвідносити «Карбонітський щоденник» із такими, визначеними К. Танчин, типами, як щоденник-документ самоаналізу й самонавчання

та щоденник як засіб психічної самотерапії. Прикладом відповідності саме цим типам може бути і те, що протягом усього часу ведення щоденника В. Неборак наголошує на своєму підневільному становищі: він не обирав професію педагога, не обирав саме це місце роботи, у нього фактично не було вибору залишитися працювати вдома чи їхати на Донбас. Проте в записі від 29 лютого 1984 р. він розуміє, що насправді «вільний, як ніколи раніше» (Неборак, 2013, с. 131), адже це перша в його житті зима, яку він прожив «без опіки батьків» (Неборак, 2013, с. 130), і після роботи міг робити, що заманеться. Але щоденник В. Неборака стає мемуарами і з цілком об'єктивних причин, які розкриває сам автор: «Коли немає подій в теперішньому, до моїх послуг покладали минулого» (Неборак, 2013, с. 99); «Перечитав дещо. Більше спогадів, ніж реальних подій. Спогади завжди до моїх послуг, а реальні події, варті запису, стаються поза моєю волею» (Неборак, 2013, с. 112); «Тяжко мені бути в теперішньому часі» (Неборак, 2013, с. 144). Отже, саме мета ведення щоденника і психо-емоційний стан автора визначають не лише особливості способу нарації, а й поступове порушення регулярності записів (із перервою в 1–3 дні) та відбір подій для фіксації.

Враховуючи, що саме «тип наратора визначає форму нарації, виявляючи в ній т. зв. семантичне втілення системи наративної репрезентації» (Стернічук, 2018, с. 4), розгляньмо детальніше образ автора-наратора, який водночас є й центральним персонажем у наративній структурі щоденника. Вже перший запис, датований 16 січня 1984 р., репрезентує читачеві закоханого без взаємності юнака і вчителя української літератури в шахтарському професійно-технічному училищі (ПТУ) на Луганщині, тодішній Ворошиловградщині. Спільне для цих двох іпостасей – почування себе невдахою: Віктор не викликав інтересу в загадкової О., хоча вона й знала, що той був небайдужий до неї, і він ніколи не уявляв себе вчителем української літератури взагалі, а на Донбасі й поготів, оскільки мріяв бути журналістом, але не наважився подати документи на цю спеціальність. Та попри те, що Віктор не бачив себе педагогом, у щоденнику він фіксує і свої суперечки з директором та завучем ПТУ щодо освітнього процесу й бачення свого педагогічного завдання («переконати учнів, що українською мовою варто читати» (Неборак, 2013, с. 170)), і свої міркування щодо ролі учителя у процесі викладання літератури, змісту літератури як навчальної дисципліни та методики її викладання. І тут варто зауважити, що висловлене В. Небораком бачення літературної освіти в наших школах і досі не втратило актуальності, а його методичні пропозиції залишаються цілком прийнятними й ефективними. Виробити власну педагогічну модель, яка дала змогу недосвідченому педагогові знайти спільну мову не просто з «важкими підлітками», а з людьми, які пов'язували все своє майбутнє життя з виснажливою роботою під землею, хоч трохи зацікавити їх літературою, допоміг справжній інтерес до літератури самого Віктора, начитаність, уже вироблений літературний (і ширше мистецький) смак. Тож цілком природно, що на сторінках щоденника читач ознайомлюється з роздумами автора про справді цікаву для молоді людини літературу, а не ту, яку пропонували шкільна й університетська програми, та із критичною оцінкою власних реалістичних епічних спроб.

Так, перед читачем постає образ Неборака-педагога і літератора-початківця, крізь призму якого він, справжній галичанин, сприймає Донбас: із певним острахом й упередженням, винятково як ЧУЖИЙ регіон, де немає нічого цікавого, красивого, приємного, на відміну від Криму, який постає омріяним місцем відпочинку, безтурботності, насолоди. Власне, опозиція Я, Свій–Чужий стає одним із композиційних

прийомів у «Карбонітському щоденнику»). Головною підставою для розрізнення стає не так місце проживання чи культурні відмінності, як мова. Україномовний В. Неборак одразу сприймається учнями як Інший («Учитель, ти базаріш, как диктор по телеку!») (Неборак, 2013, с. 70)), а то й Чужий («На дверях красувалася табличка . . . : “Кабинет украинской литературы. Преподаватель Бындера”») (Неборак, 2013, с. 167)). Хоча, як бачимо, таке протиставлення засноване винятково на стереотипі, насадженому радянською пропагандою, про що свідчить типове помилкове вживання прізвища Степана Бандери. Заради справедливості потрібно зауважити, що у сприйнятті Донбасу і сам В. Неборак, і його мама мислять такими ж стереотипами: «Донбас – найкримінальніший регіон в Україні» (Неборак, 2013, с. 163), усучіль російськомовний. Хоча, як свідчать деякі щоденникові записи, ці стереотипи не підтвердилися: «Збори [батьківські – Н. Ф.] проводив, каюсь, російською мовою. Та одна мамця заговорила до мене українською, і я з радістю перейшов на українську. Стеля не впала, училище не завалилось».

До речі, коли я повертався автобусом з Первомайська, спалахнув конфлікт між якимось хамовитим дядьком і жіночками. Жіночки послуговувалися суржиком [ще один стереотип – Н. Ф.], наближеним до української мови: “Не нравицца тобі Україна – вали у свій Ростов!”. . . . Пасажири явно були на боці жіночок і на найближчій зупинці виштовхали нахабу. Для них Донбас – це Україна, щонайсправжніша» (Неборак, 2013, с. 133). Загалом, питання мови – це один із лейтмотивів, разом із рецепцією літератури та педагогічними проблемами, які звучать у «Карбонітському щоденнику».

Цікавим і частково влучним, а частково знову-таки стереотипним, є асоціативне сприйняття В. Небораком Донбасу: «Взяв у бібліотеці на першому поверсі “Великого Гетсбі” в перекладі українською. Америка для мене – це література, джаз і рок-н-рол. Країна-марево, країна в моїй уяві. “Великий Гетсбі” – джаз. А Донбас – це блатняк і важкий російський рок. Владімір Кузьмін і група “Дінамік”» (Неборак, 2013, с. 81). На противагу йому, Донбасу, Львів у ностальгійних спогадах наратора постає, цілком природно, романтизованим і богемним.

Відчуваючи себе Чужим та поставивши собі за мету допрацювати навчальний рік і повернутися до рідного Львова, В. Неборак навіть не намагається хоч трохи стати Своїм: «Я навіть не обдивився, як слід, містечко, в якому живу вже понад чотири місяці. Знаю, де гастроном, де пошта, де автобусна зупинка. Жодного разу не був біля шахти. При потребі не міг би описати, яким чином потрапляють у шахту шахтарі. Знаю, що тут є клуб, в якому влаштовують дискотеки, та не знаю, де він є, бо й не збираюся туди ходити. . . . Мої колеги-вчителі до мене ставляться непогано, та ніхто з них не здогадався розповісти мені про це містечко, не запросив до себе додому. Для них я – чужинець, незрозуміло хто. А може, я сам поводжуся неналежно?» (Неборак, 2013, с. 143–144). Ба більше, він боїться залишитися на Донбасі, тому уникає будь-яких знайомств, навіть із місцевими дівчатами, аби «котрась із донбаських кралечок» не «захомутала» (Неборак, 2013, с. 113). Але при цьому намагається не привертати увагу, бути «ніби свій»: «Навіть не взяв на зиму сюди своєї каракулевої шапури-пиріжка. Вона б привертала занадто багато уваги. . . . Та на Донбасі я ще не бачив, щоб хтось мав на голові щось подібне. Тут краще не виділятися. Невिбагливий пролетарський стиль» (Неборак, 2013, с. 75). Проте стійке внутрішнє несприйняття викликає в наратора лише Карбоніт, як місце, що може назавжди засмоктати, інші ж топоси формують більш позитивні враження, адже не становлять такої загрози і сприймаються, як умовні екскурсійні об’єкти: «Стаханов – це вже цивілізація, там навіть їздять трамваї, вдвічі ширші, ніж у Львові» (Неборак,

2013, с. 73–74); «За дві години ми висадилися в Єнакієвому і зразу ж відчували красу і силу цього міста. ... Незабутнє враження залишилося від металургійного комбінату. Таких об'єктів мені ще не доводилося споглядати. Щось неземне – підземне, монстр, який виліз із надр землі» (Неборак, 2013, с. 137, 139); «Від самого Донецька я був у захваті. Тут є п е р е х о ж і, від яких я в Карбоніті відвик» (Неборак, 2013, с. 168).

Друга потужна іпостась В. Неборака, безнадійно закоханого юнака, хоча, власне, вона постає в щоденнику першою, є, на мій суб'єктивний погляд, дещо містифікованою, оскільки цей образ побудований суто на спогадах і мріях, а отже, любовна сюжетна лінія має власний, відмінний від основного, хронотоп. На відміну від щоденника, який фіксує процес з іще невідомою розв'язкою, образ дійсності й образ людини в мемуарах, як слушно зауважила Лідія Гінзбург, будується на ретроспективній динаміці (цит. за: Мазоха, 2016, с. 12). Відповідно ці образи сприймаються читачем як достовірні, що зовсім не означає фактологічної точності, адже мемуаристові доводиться відновлювати в пам'яті події, які вже відбулися, тобто конструювати їх заново, що споріднює процес пригадування із творчим. Враховуючи той факт, що автором «Карбонітського щоденника» є не просто письменник-початківець, а молодий поет, цілком можна припустити, що як образ загадкової О., так і почуття до неї самого В. Неборака певною мірою вивчені авторською уявою у псевдоромантичному (а можливо, й антиромантичному) ключі. Так, перед читачем постає образ неприступної і надто розсудливої, як на свій вік, дами серця, яку викладач української літератури абсолютно не приваблює. Себе ж В. Неборак зображує то як безнадійно закоханого і від того ще більш нещасного («ліпше б мій літак розбився разом зі мною по дорозі на Донбашину» (Неборак, 2013, с. 80)); то раптом у нього з'являються надії і плани на можливість розвитку стосунків («Чому б не запропонувати О. приїхати на мій день народження до Києва? Я повернув би їй кошти, витрачені на подорож. Треба написати О. про цю мою ідею. А тоді можна було б намовити її і на Крим» (Неборак, 2013, с. 145)); то показує себе брутальним мачо («Я не відчував до О. чогось піднебесного чи занебесного. Я відчував до О. хіть, потяг» (Неборак, 2013, с. 67)).

Поступово в щоденнику з'являються інші образи: Неборака-люблячого сина й товариша і гультая. За повнотою розкриття і значенням для наратора вони другорядні, порівняно з попередніми, проте без них цілісного, психологічно реалістичного образу 23-річного В. Неборака не було би відтворено. Згадки про батьків і молодшого брата Сашка з'являються в щоденнику у зв'язку з отриманими листами, телефонною розмовою, днями народження рідних, побутовими дрібничками, подарованими братом. У кількох записах автор зізнається, що скучає за мамою, пригадує свої ніжні дитячі стосунки з нею і дорослішання, висловлює свою безмежну любов, детально пише про очікування маминого приїзду. А ось про саму гостину мами й Сашка на Луганщині пише конспективно, лаконічно викладаючи перебіг події та фіксуючи лише свої та їхні найяскравіші емоції, враження.

Якщо образ Неборака-сина перебуває в межах хронотопу щоденника, то образ Неборака-товариша постає із двох суміщених хронотопів: у теперішньому часі на Донбасі і в минулому у Львові. Проте єдиною суттєвою відмінністю між ними стає лише топос, адже разом із В. Небораком у різних містах Луганщини й Донеччини опинилися за розподілом чимало його однокурсників і друзів, тому сам спосіб проведення часу в колі друзів, теми для спілкування не змінилися. Щобільше, вони почали усвідомлювати себе єдиним цілим, адже по духу були найріднішими людьми в чужому для них краї.

Оскільки автор і наратор у щоденниковому творі тотожні, то, як справедливо зазначає О. Зінченко, «маємо причиново-наслідковий зв'язок між самоідентифікацією його буття та саморефлексією подій власного життя, описаними у щоденнику, та духовним розвитком оповідача й пізнанням себе. Занотовуючи певну подію свого життя, оповідач уникає того, що може справити негативне враження на реципієнта» (Зінченко, 2015, с. 86–87). Із цього дослідниця висновує, що «мовленнєва діяльність автора щоденника, тобто дискурс, структурується до певної міри наративом» (Зінченко, 2015, с. 87). Усе сказане, безперечно, поширюється і на автора «Карбонітського щоденника», особливо, якщо врахувати ще й той факт, що його надрукував сам автор радше випадково майже за 30 років після написання, тобто, найімовірніше, оприлюднений текст не уник авторського редагування. Проте у випадку українських діаристів ХХ ст. варто враховувати, що на формування дискурсу впливала також і зовсім інша самоцензура, сформована під впливом тоталітарної держави. На час написання щоденника В. Неборак не був відомою особою, він виріс у типовій радянській двомовній родині, його стосунки з Миколою Рябчуком розпочалися зовсім недавно, тож значного «антирадянського» впливу він ще не зазнав, та попри це в міркуваннях і розмовах із друзями трапляються ідеологічно крамольні думки, які автор намагається подати як жарт. І це також важливі деталі не лише до образу наратора й ідіостилію автора, але і до характеристики доби.

Повертаючись до мети ведення щоденника В. Небораком, зверну увагу на його композиційну особливість. «Карбонітський щоденник» складається із 76 записів різного обсягу (від речення до 5 сторінок), що охоплюють час від 16 січня фактично до 25 квітня 1984 р., оскільки останній запис від 4 травня 1984 р. – вірш, який радше є своєрідним ліричним підсумком пережитого періоду (при цьому не можна забувати, що реципієнт має справу з відредагованою автором версією щоденника, тому точних його хронологічних меж не знає). Щоденні записи діарист робив лише протягом січня, а вже від лютого трапляються перерви від дня до трьох, хоча при цьому деякі дні зафіксовані кількома окремими записами. Перший запис дає читачеві чітке розуміння, що В. Неборак дуже добре усвідомив свій тогочасний стан і зрозумів, що без щоденника йому буде важко пережити цей період: «Так. Починаю свій “карбонітський щоденник”. Мушу дотягнути хоча б до травня. У травні буде тепло, і до відпустки залишаться лічені дні» (Неборак, 2013, с. 67). Саме ця мета ведення щоденника обумовила його настроєву композицію. Відповідно В. Неборак починає свій щоденник не від моменту приїзду до Золотого наприкінці осені 1983 р., а тоді, коли усвідомив, що треба якось рятуватися, і відповідно припиняє (саме припиняє, а не завершує) його ведення, коли розуміє, що найстрашніший період у його житті успішно добігає кінця, тож мета ведення щоденника вичерпана: «Мій щоденниковий запал вичерпав себе. Час летить легко і швидко, як і належить весняному часові. Адам Антипович написав мені, що мене прикріплено до його інституту, і він надасть мені відповідне клопотання до республіканського Управління профтехосвіти про мій перерозподіл до Львова» (Неборак, 2013, с. 173).

Отже, у «Карбонітському щоденнику» об'єктивна реальність головно зазнала трансформації під впливом суб'єктивної налаштованості автора, але також під мимовільним впливом цензури та, ймовірно, авторського редагування. Композиційним осердям твору стає сам наратор і його про(пере-)живання подій, які відбуваються в його житті. Образ наратора постає в щоденнику в кількох іпостасях (педагог-початківець, безнадійно закоханий юнак, люблячий син, богемний товариш-гультай), які й створюють цілісний характер. Інші персонажі переважно не окреслені в тексті

(винятком є образ загадкової О.) і подані лише як учасники подій. Щоденник складається із двох головних наративів – потяг до О. та вимушене вчителювання на Донбасі, які конструюються за допомогою низки допоміжних, але не менш цікавих: родинне життя, мистецькі вподобання, індивідуальний стиль, функціонування української мови в тогочасній Україні, шкільний курс літератури і способи його викладання, які подекуди розгортаються як «текст у тексті». Так, «Карбонітський щоденник» В. Неборака став не лише психо-емоційним способом для автора пережити складний період, а й поки єдиним зразком автентичної літератури про Донбас, створеним некорінним мешканцем. Відповідно є потреба в окремому дослідженні візії галичанина східних регіонів України, створеної як в автобіографічній прозі, так і в поезії автора.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Галич, О., Назарець, В., Васильєв, Є. (2008). *Теорія літератури: підручник*. 4-те вид., стереотип. Київ: Либідь.

Зінченко, О. (2015). Наративні стратегії в «Денних записках» Якова Марковича. *Слово і час*, 10, 86–92.

Мазоха, Г. С. (2016). *Публіцистика і мемуаристика українських письменників: навчальний посібник-хрестоматія*. Київ: Міленіум.

Неборак, В. (2013). *Колишній, інший... Автобіографічний текстиль*. Львів: ЛА «Піраміда».

Стернічук, В. Б. (2018). Співвідношення понять «мемуаристика» та «епістолярій» в автентичній літературі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія»*, 1(69)/2, 182–185. DOI: 10.25264/2519-2558-2018-1(69)/2-182-185

Танчин, К. (2005). *Щоденник як форма самовираження письменника* [автореф. дис. ... канд. філол. наук; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка]. Тернопіль.

REFERENCES

Halych, O., Nazarets, V., Vasyliiev, Ye. (2008). *Teoriia literatury: pidruchnyk*. 4-e vyd., stereotyp. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Zinchenko, O. (2015). Naratyvni stratehii v «Dennykh zapyskakh» Yakova Markovycha. *Slovo i chas*, 10, 86–92 (in Ukrainian).

Mazokha, H. S. (2016). *Publitsystyka i memuarystyka ukrainskykh pysmennykiv: navchalnyi posibnyk-khrestomatiia*. Kyiv: Milenium (in Ukrainian).

Neborak, V. (2013). *Kolyshnyi, inshyi... Avtobiohrafichnyi tekstyl*. Lviv: LA «Piramida» (in Ukrainian).

Sternichuk, V. B. (2018). Spivvidnoshennia poniat «memuarystyka» ta «epistoliarrii» v avtentystychnii literaturi. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Filolohiia»*, 1(69)/2, 182–185. DOI: 10.25264/2519-2558-2018-1(69)/2-182-185 (in Ukrainian).

Tanchyn, K. (2005). *Shchodennyk yak forma samovyrazhennia pysmennyka* [Abstrakt of PhD thesis; Ternopilskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Volodymyra Hnatiuka]. Ternopil (in Ukrainian).

Nataliia FILONENKO*PhD (Philology), Associate Professor**Research Fellow of the Department of Ukrainian Literature**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9815-8927>**e-mail: filonenko78@ukr.net*

NARRATIVE STRATEGIES OF VICTOR NEBORAK'S «CARBONITE DIARY»

The article is devoted to the analysis of the narrative strategies of Victor Neborak's «Carbonite Diary» and the definition of its genre features. Having found out the author's purpose of keeping a diary (psycho-emotional protection and support in a situation of being forced to stay in a culturally foreign territory and the need to do business he did not choose), it was determined that it corresponds to the following types (according to the classification of Kateryna. Tanchyn) as a diary-document of self-analysis and self-study and a diary as a means of mental self-therapy. After considering the genre features of this authentic text, it was found that it has features of both a diary and a memoir and a lyrical confession. The narrator-character appears before the reader of the diary in several guises (a young teacher, a young man hopelessly in love, a loving son, a rambling friend), which helps to create a complete image of Neborak, a victim of circumstances. The central narratives in the diary are the attraction to the mysterious girl O. and forced teaching in Donbas, which are constructed with the help of such auxiliary, but no less important narratives, such as family life, artistic preferences, individual style, the functioning of the Ukrainian language in Ukraine at the time, the school literature course and methods of its teaching – which in some places are presented as «a text within a text». The objective reality depicted in the «Carbonite Diary» is transformed under the influence of the author's subjective mood, involuntary self-censorship and, probably, the author's editing.

Accordingly, the city of Zolote (Carbonit) in the Luhansk region is depicted as gray and depressing, which does not interest the narrator at all, as it poses a direct threat to permanently tear him from his native environment, while other cities of Donbas (Pervomaysk, Stakhanov, Yenakieve, Donetsk) are seen more positively. So, V. Neborak presents, albeit a subjective and stereotypical, an interesting from the historical and cultural point of view vision of certain cities and residents of Eastern Ukraine, which provokes further research of his autobiographical and artistic texts through the prism of the outlined issues.

Keywords: authentic literature, documentary genres, diary, memoir, diarist, narrative strategy, narrator, narrative structure, chronotope, topos, stereotype.

Krisztina KOVÁCS

PhD (Literatur- und Kulturwissenschaften)

Universitätssoberassistentin

Universität Károli Gáspár der Reformierten Kirche in Ungarn

Fakultät für Sozial- und Geisteswissenschaften

Institut für Sozial- und Kommunikationswissenschaften

Lehrstuhl für Kommunikations- und Medienwissenschaften

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7926-7043>

e-mail: krisztakovacs88@gmail.com, kovacs.krisztina@kre.hu

KREUZUNG DICHTERISCHER WEGE IN FREMDER NÄHE

In diesem Beitrag handelt es sich um die vielseitige Dichterfreundschaft zwischen dem französischen Dichter Yves Bonnefoy und dem deutschsprachigen jüdischen Dichter aus der Bukowina, Paul Celan. Ihre Kontaktaufnahme geht auf den Zeitraum zurück, wo der Holocaustüberlebende junge Exilant Paul Antschel nach dem Schock des zweiten Weltkrieges und der darauffolgenden sowjetischen Diktatur mit dem Ziel eines Neuanfangs im Sommer 1948 in Paris ankam.

Bonnefoy lernte Celan zwischen Herbst 1948 und Sommer 1949 kennen (Celan/Celan-Lestrangé, 2001, s. 741). Er pflegte einen regelmässigen Kontakt zu ihm und trug dazu bei, dass Paris mit der Zeit ein neues Zuhause, eine Art «foyer»¹ (Buck, 2002, s. 128) für Celan geworden ist. Ausserdem spielte Bonnefoy eine bedeutende Rolle in der Verbreitung der Celanschen Lyrik auf französischem Boden.

Lange Zeit gab es keine Untersuchungen über die Beziehungen zwischen den beiden Autoren und ihren dichterischen Werken, denn ihre poetische Auffassungen scheinen äusserst verschiedenartig zu sein. Zudem sprach Yves Bonnefoy kein Deutsch, deshalb hatte er keinen direkten Zugang zu den Gedichten von Celan. Trotzdem engagierte er sich für die Einführung seines deutschsprachigen Zeitgenossen sowie seiner Dichtkunst in das Pariser Literaturleben.

Yves Bonnefoy widmete zwei Essays zum Andenken an seinen Dichterfreund. Er nahm sich sogar vor, ein Gedicht von Celan zu übersetzen. Auch im Lebenswerk von Celan gibt es einige, wenn auch nur wenige textuelle Bezüge zur Dichtkunst des französischen Dichterfreundes.

Die vorliegende Arbeit versucht einen Einblick in das intellektuelle und poetische Engagement von Bonnefoy gegenüber Celan zu geben sowie die Frage nach der Wechselseitigkeit ihrer poetischen Beziehungen zu beantworten.

Schlüsselwörter: Nachkriegsliteratur, postmoderne Dichtung, die Zeitschrift *Éphémère*, Prinzip der Fremden Nähe, Dichtung der Präsenz.

Einleitung. Im Folgenden werden die Konturen einer dichterischen Begegnung geschildert, die in den Forschungen über die Nachkriegsliteratur lange Zeit nur wenig

¹ Der Ausdruck kommt vom Germanisten Claude David.

behandelt wurden. Es geht um die biographischen, geistigen und poetischen Beziehungen zwischen Paul Celan (1920–1970) und Yves Bonnefoy (1923–2016).

In seiner Studie mit dem Titel «Yves Bonnefoy et Paul Celan» gibt Stéphane Michaud Einblick in diese Dichterfreundschaft, die durch «eine wesentliche Diskretion» (Michaud, 2013, s. 289) gekennzeichnet ist. Er wurde nämlich im September 2011 während eines langen Gesprächs mit Bonnefoy zur Verfassung des Textes deutlich ermuntert. Bonnefoy behauptete, der Stellenwert eines Künstlers in seinem Lebenswerk hänge nicht mit der Häufigkeit seiner Erwähnung auf textueller Ebene zusammen. Er fügte hinzu, Celan zähle zu den wesentlichen Figuren in seinem Leben, von denen er nur wenig sprach (Michaud, 2013, s. 292).

1. Der Exilant. Paul Celan (geboren Paul Antschel) ist einer der bedeutendsten Dichter deutscher Sprache. Er stammt aus der mythischen Landschaft der Bukowina, wo einst «Menschen und Bücher lebten» (Celan, 2002, s. 56). Die kulturelle Vielfalt seiner Geburtsstadt, Czernowitz widerspiegelt sich in seinem umfangreichen Lebenswerk.

Der zweite Weltkrieg wirkte zersetzend auf sein Leben als Mensch und als Dichter: er verlor seine Eltern, sein Zuhause sowie seine Identität. Nach einem zweijährigen Aufenthalt in Bukarest flüchtete er nach Wien, wo er ein halbes Jahr verbrachte. Im Juli 1948 ging er nach Paris, wo er bis zu seinem Tod lebte und dichtete.

Auch im französischen Umfeld blieb er ein Fremde, obwohl die Bedingungen zu einem Neuanfang in Paris vorhanden waren. Gegen Ende 1951 lernte er seine zukünftige Frau, Gisèle Lestrangé kennen (Celan/Celan-Lestrangé, 2001, s. 487). Die Beziehung zur Graphikerin führte zur Entscheidung für eine endgültige Niederlassung in Frankreich.

2. «Ami-poète» (Wiedemann-Wolf, 1985, s. 93). Yves Bonnefoy ist einer der wichtigsten französischen Dichter der Nachkriegszeit. Er wurde mit den bedeutendsten literarischen Preisen ausgezeichnet (Prix des Critiques, Prix Montaigne, Prix de poésie de l'Académie française) und ab 1981 wurde er Professor der Französischen Akademie (Weissmann, 2003, s. 60).

Er ist in Tours geboren, aber seine Kindheit ist mit dem Departement Lot (Okzitanien) verbunden. Nach dem Abitur studierte er Mathematik, aber bald lenkte ihn seine Vorliebe für die Dichtung ab (Jackson, 1976, s. 179). In den Fünfziger studierte er Philosophie und Kunstgeschichte an der Sorbonne.

Anfangs sympathisierte Bonnefoy mit dem Surrealismus, ähnlich, wie Celan während seines Aufenthaltes in Wien. Dann begründete er mit seinen Dichterfreunden (André du Bouchet, Philippe Jaccottet, Jacques Dupin, Lorand Gaspar) die sogenannte «Dichtung der Präsenz» (la poésie de la présence)². Die Entstehungszeit dieser poetischen Strömung fällt mit dem Neustart des Lebens von Celan in Paris zusammen³.

3. Wenn sich die Wege kreuzen. Bonnefoy lernte Celan im Herbst 1948 im Universitätsrestaurant Port-Royal kennen (Michaud, 2013, s. 292). Ohne sich dessen bewusst zu sein, konnten sich ihre Wege bereits früher, in der Heimatsort von Bonnefoy kreuzen: 1938 studierte Celan Medizin an der École de Plein Exercice de Médecine et de Pharmacie von Tours (Buck, 2002, s. 129). Später hatten die Dichterfreunde vor, eine gemeinsame Reise nach Tours zu unternehmen, die nach Celans Tod nicht mehr verwirklicht werden konnte.

² Bonnefoy ist auf der Suche nach dem wahren poetischen Ort, wo jeweils das Diskontinuierliche und die Kontinuität in Erscheinung treten und das Unendliche mittels des Gegebenen, des Ortes, des Elementaren erfasst werden kann.

³ Die Vertreter der Poésie de la présence publizierten ihre ersten Gedichtbänder Anfang der fünfziger Jahre.

Bonnefoy sprach kein Deutsch. So konnte er sich mit Celans Gedichten nicht zutiefst vertraut machen. Demgegenüber beherrschte Celan Französisch auf hohem Niveau, so konnten sie ihre Gedanken über Kunst und Dichtung ohne sprachliche Probleme austauschen.

Intellektuelles Engagement. In seiner Doktorarbeit über die französische Rezeption des Lebenswerkes von Celan behauptet Dirk Weissmann, der Dialog zwischen der Celanschen Lyrik und der Dichtkunst von Bonnefoy sei «diskret, kaum sichtbar». Demgegenüber schätzt er die Rolle von Bonnefoy in der französischen Rezeption des Celanschen Œuvre von wesentlicher Bedeutung (Weissmann, 2003, s. 60).

1. Bonnefoy als Vermittler. Bonnefoy zählte zu den ersten und wichtigsten Bekanntschaften von Celan in Paris (Weissmann, 2003, s. 59). Er stellte ihn den prominenten Persönlichkeiten des Pariser Gesellschaftslebens vor, um seine Integration in Frankreich zu erleichtern und die Aufmerksamkeit der Zeitgenossen auf seine Gedichte zu richten.

Bonnefoy hatte eine unumgängliche Position im Pariser Kulturleben. Als Mitarbeiter des Buchverlages Mercure de France war er für die Übersetzungsprojekte verantwortlich. Er wollte mehrere Übersetzer deutscher Sprache dazu ermuntern, Werke von Celan ins Französische zu übertragen, unter anderem John E. Jackson und Philippe Lacoue-Labarthe (Weissmann, 2003, s. 60).

Die Vermittlerrolle von Bonnefoy zeigt sich auch in seinem Briefwechsel mit Celan. Nicht nur Briefe, sondern auch kurze Nachrichten und Postkarten bezeugen den regelmäßigen persönlichen Kontakt zwischen den beiden Dichtern vom 24. November 1953 bis zum 20. Juli 1968 (Bonnefoy, 2018, s. 621–626).

2. «Éphémère». Die Zeitschrift «Éphémère» (1966–1973) nimmt eine einzigartige Stellung in der Beziehung von Bonnefoy und Celan sowie in der französischen Rezeptionsgeschichte Celanscher Lyrik ein. Diese vierteljährliche Zeitschrift ermöglichte die Veröffentlichung ausländischer Literatur für das französische Lesepublikum. Sie verband Celan mit den Dichtern der Präsenz und das nicht nur auf einer poetischen, sondern auch auf einer persönlichen Ebene.

Zu den Mitbegründern der Zeitschrift zählten Yves Bonnefoy, André du Bouchet, Gaëtan Picon und Jacques Dupin. Bereits in der ersten Nummer erschien die berühmte «Meridianrede» von Celan in der Übersetzung von André du Bouchet. In derselben Nummer wurde das Gedicht «Strette» in zwei Sprachen veröffentlicht.

Ab der siebenten Nummer schloss sich Celan selbst zur Redaktion auf die Einladung von Bonnefoy an. In derselben Nummer erschien sein Gedicht «Flügelnacht» in französischer Übersetzung und im Frühling 1970 wurde die Übersetzung von «Stimmen» publiziert. Beide Gedichte erschienen in der Übersetzung von André du Bouchet.

Nach Celans Tod am 20. April 1970 wurden in der vierzehnten Nummer vier Gedichte ohne Übersetzung mit drei Graphiken von Gisèle Celan-Lestrange veröffentlicht sowie der berühmte Prosatext «Gespräch im Gebirg» in der Übersetzung von André du Bouchet (Kovács, 2019, s. 84). Ein Jahr später publizierte Henri Michaux in der siebzehnten Nummer seinen Text über Celan mit dem Titel «Sur le chemin de la vie». In der letzten Nummer der Zeitschrift erschien das berühmte Gedicht «Du liegst» in der Übersetzung von Jean et Mayotte Bollack (Bonnefoy, 2018, s. 618).

3. «Ce qui alarma Paul Celan». Yves Bonnefoy widmete zwei Essays dem Werk und Schicksal seines Dichterfreundes. Der Text mit dem Titel «Ce qui alarma Paul Celan» wurde im Jahre 2007 als selbstständiges Buch bei Éditions Galilées veröffentlicht und hatte zum

Ziel, die Aufmerksamkeit der literarischen Öffentlichkeit auf die zerstörende Auswirkungen der «Goll-Affäre»⁴ auf Celans Leben und Schaffen zu richten (Celan, 2003, s. 672).

Die Argumentation von Bonnefoy beruht nicht nur auf bestimmten biographische und sozialhistorische Fakten, sondern nimmt Bezug auf das Wesen der Dichtung selbst. Unter anderem behauptet er, dass die Frage nach dem Plagiat in der Literatur besonders behutsam behandelt werden soll, die literarischen Texte existieren nämlich nicht in sich selbst, sondern sie gehen auf andere Texte zurück (Kovács, 2019, s. 91).

In seinem Essay charakterisiert Bonnefoy die Celansche Lyrik als «Schmerz, Andenken und Bezeugung» (Bonnefoy, 2007, s. 17). Celan hatte ein gewisses Verantwortlichkeitsgefühl gegenüber den anderen Juden, er wollte ihr Schicksal auf sich nehmen. Aus diesem Grund nennt ihn Bonnefoy einen «jüdischen Krieger» (Bonnefoy, 2007, s. 18).

Poetische Beziehungen. Wenn man das Lebenswerk von Celan und Bonnefoy miteinander vergleicht, wird ersichtlich, dass das Bestreben nach wahren poetischen Ausdruck für die Dichtkunst der beiden Dichter charakteristisch ist.

Nach dem zweiten Weltkrieg suchten die Künstler mögliche Auswege aus der moralen und ästhetischen Aussichtslosigkeit der Kunst. Bonnefoy schilderte das veränderte Verhältnis zur Wirklichkeit, zur Transzendenz und zur Sprache mit folgenden Worten: «Es ist leicht, unter den Göttern Dichter zu sein. Aber wir kommen nach den Göttern» (Bonnefoy, 1959, s. 151).

1. Celansche Übertragungsfragmente. Die französische Sprache und Kultur spielte eine bedeutende Rolle im Lebenswerk von Celan. Mit zehn Jahren begann er in seiner Heimatstadt Französisch zu lernen und bald konnte er Werke französischer Autoren im Original lesen. Später übersetzte er eine Vielzahl französischer Autoren (Celan, 2000)⁵ und hatte vor, eine Anthologie seiner französischen Übertragungen mit dem Titel «Fremde Nähe. Anthologie der französischen Dichtung von Nerval bis zur Gegenwart» zu veröffentlichen. Schließlich konnte dieser Plan nicht realisiert werden (Harbusch, 2005, s. 389).

Celan hatte wahrscheinlich vor, Gedichte von Bonnefoy ins Deutsche zu übertragen. Auf diese Absicht deuten seine Übersetzungsfragmente aus den Gedichtbänden «Du mouvement et de l'immobilité de Douve» (Douve Bewegung und Unbeweglichkeit) und «Hier régnant désert» (Herrschaft des Gestern: Wüste) hin, die er in seinen eigenen Exemplaren in Form von Notizen markierte.

In ihrer Monographie mit dem Titel «Poetische Interaktion. Französisch-deutsche Lyrikübersetzung bei Friedhelm Kemp, Paul Celan, Ludwig Harig, Volker Braun» (Sanmann, 2013) widmet Angela Sanmann ein Kapitel der Analyse dieser lange Zeit unbekannt gebliebenen Übersetzungsfragmente aus den Gedichten «Vrai corps» und «Théâtre I», wobei das Original mit der Übersetzung von Kemp und mit den übertragenen Versen von Celan verglichen wurde.

Die Übersetzung des Gedichts «Vrai corps» ist bruchstückhaft, während «Théâtre I» fast vollständig übersetzt wurde. Beide Übersetzungen geben den dunklen, hermetischen Charakter des Originaltextes wieder. Die Textwahl kann damit im Zusammenhang stehen,

⁴ Im April 1960 kam es zur ersten Plagiatsansuldigung von Claire Goll gegen Celan. In Wirklichkeit ging es um Verleumdung: Ähnlichkeiten zwischen Gedichten Celans und Yvan Golls entstanden durch Manipulationen Claire Golls am Nachlass.

⁵ Unter anderem übersetzte Celan Werke von Guillaume Apollinaire, Antonin Artaud, Charles Baudelaire, André du Bouchet, René Char, Jean Daive, Jacques Dupin, Robert Desnos, Paul Eluard, Maurice Maeterlinck, Stéphane Mallarmé, Henri Michaux, Gérard de Nerval, Arthur Rimbaud, Jules Supervielle und Paul Valéry.

dass Celans Dichtung durch eine bestimmte «konstitutive Dunkelheit» (Celan, 1999, s. 86) gekennzeichnet ist.

2. «Paul Celan». Nach Celans Tod schrieb Bonnefoy einen Essay zum Andenken an seinen Dichterfreund mit dem Titel «Paul Celan». Zum ersten Mal erschien der Text in der Genfer «Revue de Belles-Lettres» (Bonnefoy, 1972, s. 91–95), ein Paar Jahre später im poetischen Essayband «Le nuage rouge» (Bonnefoy, 1977, s. 303–309) und 1995 im Band «La Vérité de parole et autres essais» (Bonnefoy, 1995, s. 545–552). In deutscher Sprache ist er in der Zeitschrift «Sirene» (Sirene, 1996, s. 154–165) und in der deutschen Übersetzung von «Le nuage rouge» (Bonnefoy, 1998, s. 256–262) erschienen.

Der Essay «Paul Celan» kann als eine Gedenkschrift betrachtet werden. Er ist durch eine sowohl biographische, als auch poetische Dimension gekennzeichnet, in dem Bonnefoy einerseits seine persönliche Erinnerung über Celan mit dem Leser teilt. Andererseits ruft er entscheidende Momente des Celanschen Lebensweges hervor, die er mit Charakteristiken seiner Lyrik verbindet. So wird die Beziehung zum Erlebten zum Organisationsprinzip des Textes. Bonnefoy verdeutlicht durch dieses Vorgehen nicht nur die Zusammenhänge zwischen dem Leben und dem Werk von Celan, sondern die Verknüpfung seiner eigenen dichterischen Welt mit der Dichtkunst seines Freundes.

3. «Mandorla». Der Essay «Paul Celan» ist mit dem Gedicht «Mandorla» eng verknüpft. Zum einen wurden die beiden Texte in der «Revue de Belles-Lettres» nacheinander veröffentlicht. In einem Vermerk deutete Bonnefoy an, «die approximative Übersetzung» dieses Gedichts bekannt zu machen (Kovács, 2019, s. 108). Es geht nämlich um das einzige Gedicht, das er aus dem Celanschen Lebenswerk ins Französische übertrug.

Zum anderen erscheint das Grundmotiv des Gedichts, die Mandorla in der Gedenkschrift von Bonnefoy: er erinnerte sich an die Postkarte, die ihm Celan während einer Reise in Norditalien sandte und auf der die Basilika San Frediano von Lucca zu sehen war (Kovács, 2019, s. 108). Das Mosaikbild an der Fassade der Basilika stellte Christus, den Erlöser in einer Mandorla dar, die von Engeln gehalten wurde, während Christus in den Himmel aufstieg. Auf der Postkarte war die Figur des Christus unscharf⁶, als ob er nicht mehr anwesend gewesen wäre.

3. 1. Das Enigma der Mandorla. Das Gedicht ist am 3. Mai 1961 entstanden, aber es wurde in endgültiger Form zum ersten Mal 1963 in der «Neuen Rundschau» veröffentlicht (Celan, 2003, s. 689). In demselben Jahr wurde es in den Band «Die Niemandrose» aufgenommen.

Die Mandorla bezeichnet einen mandelförmigen Heiligenschein um die ganze Figur von Christus oder der Gottesmutter Maria (Mandorla). Sie symbolisiert die Vereinigung der Erde mit dem Himmel. Dadurch verknüpft sie die materielle und die geistige Welt. Ihre Form ähnelt der Mandel, aber auch dem Auge, das den Menschen mit dem Weltall verbindet.

Als Titel signalisiert die Mandorla die Gottesthematik und aktiviert gleichzeitig die Erinnerung an das Fresko mit dem fehlenden Gottessohn. Allerdings fungiert sie nicht nur als zentrales Motiv des Gedichts, sondern sie kann auch als strukturbildendes Element betrachtet werden, indem sie mit der Mandel durch ihre formelle und lexikalische Ähnlichkeit in einer engen semantischen Beziehung steht.

⁶ Bonnefoy erzählte davon Jérôme Thélot am 29. Mai 2016. Die Postkarte ist im Nachlass von Bonnefoy nicht mehr erreichbar, weil sie verschwand.

«In der Mandel – was steht in der Mandel?

Das Nichts.

Es steht das Nichts in der Mandel.

Da steht es und steht».

Im Vierzeiler handelt es sich um die Frage nach dem Innern der Mandel. Die Antwort scheint absurd zu sein: das Nichts steht enigmatisch da, ohne einen festen Bezugspunkt. Der Leser fühlt sich gelähmt, als ob sich keine mögliche Erklärung aus dieser Ungewissheit ergeben könnte. In Wirklichkeit geht es doch bei der Enträtselung des Nichts in der Mandel weniger um die Reduktion des semantischen Horizontes, als vielmehr um das Gegenteil: die absurde Antwort führt zur Vervielfachung der Interpretationen, indem sie die semantische Struktur des Gedichts eröffnet.

Das Nichts in der Mandel kann einerseits auf die Abwesenheit Gottes und damit auf die Verlassenheit des Menschen hinweisen. In dieser Interpretation widerspiegelt sich eine bestimmte Verletzlichkeit in der Beziehung zu Gott. So kann im Nichts die Enttäuschung einer ganzen Dichtergeneration zum Ausdruck kommen, die unter anderem das Verhältnis zum Schönen verändert. In seinem berühmten «Meridian» spricht Celan über eine «In-Frage-Stellung, zu der alle heutige Dichtung zurück muss, wenn sie weiterfragen will» (Celan, 2002, S. 68).

Andererseits soll das Nichts nicht unbedingt als etwas Leeres betrachtet werden, sondern es kann etwas Existierendes in sich schließen, das für den Menschen nicht direkt wahrnehmbar ist. Diese Lesart stellt die Anwesenheit Gottes in der Mandel nicht in Frage, sondern befragt seine Wahrnehmbarkeit für den Menschen.

Das Nichts in der Mandel kann mit dem Begriff des verborgenen Gottes zusammenhängen. Im Buch Jesaja finden wir Folgendes: «Wahrhaftig, du bist ein verborgener Gott» (Jes 45, 15) (Bibel). Gottes Wahrhaftigkeit geht auf die Tatsache zurück, dass er für den Menschen nicht direkt wahrnehmbar ist. Deshalb kann seine Existenz, sowie seine Nicht-Existenz mit empirischen Mitteln nicht nachgewiesen werden. In seinen Aufzeichnungen erwähnt Celan oft die lateinische Form des Begriffs: «Deus absconditus» (BS, 1994, S. 1144).

In Celans Poetik sind die Gedanken über Gott mit dem Wesen der Dichtung eng verbunden, indem die sprachliche Wirklichkeit sowie die Beziehung zur Transzendenz auf einem elliptischen Weg erfasst werden sollen. Das Celansche Gedicht ist unzugänglich, so kann es der Leser nicht direkt verstehen. Celan gibt folgende Erklärung für dieses Phänomen: «Ich stehe auf einer anderen Raum- und Zeitebene als mein Leser – er kann mich nur entfernt verstehen, immer greift er nur die Gitterstäbe zwischen uns» (Emmerich, 1999, S. 8).

3. 2. Die Lesart von Bonnefoy. Wenn man versucht sowohl den Originaltext von Celan, als auch die Übersetzung von Bonnefoy zu interpretieren, wird ersichtlich, dass es in beiden Texten unterschiedliche semantische Aspekte hervorgehoben werden.

«Dans l'amande – qu'est-ce qui se tient dans l'amande?

Le Rien.

Le rien se tient dans l'amande.

Il se tient là, il se tient».

Die Übertragung scheint zunächst eine wörtliche Übersetzung zu sein. Bonnefoy bewahrt die Stilfiguren des Originals sowie die syntaktischen Strukturen und die Interpunktion, indem

er den Text fragmentiert. Dieses Vorgehen richtet sich nach dem parataktischen Satzbau des Originaltextes, mit dem Celan den Verstehensweg seines Gedichts verlängert.

Allerdings erweisen sich bestimmte textuelle Bezüge des Originals unübertragbar ins Französische. Demnach kann die formelle und lexikalische Zusammengehörigkeit der Mandorla mit der Mandel in der französischen Übersetzung nicht wiedergegeben werden. Bonnefoy verwendet in seinem Text die französische Entsprechung von Mandel (*amande*) und dadurch verliert das Motiv der Mandorla ihre strukturierende Funktion in der Übertragung. So kann sich auch die Gottesthematik in der Interpretation des Nichts weniger durchsetzen.

Im dritten Vers des Vierzeilers steht im Originaltext eine unpersönliche Konstruktion, die die Spannung in der Wiederholung des Nichts erhöht. In der französischen Übersetzung ist es nicht möglich mit dem Verb «*se tenir*» diesselbe Wirkung zu erreichen, deshalb legt Bonnefoy das Nichts am Anfang des Verses. Daraus resultiert eine wortwörtliche Wiederholung ohne dramatische Verzögerung.

In Bezug auf das Nichts gibt es eine weitere Veränderung in der Übersetzung im Vergleich zum Original: es wird im zweiten Vers großgeschrieben (*Le Rien*), obwohl die Nomen im Französischen in der Regel kleingeschrieben werden. Bonnefoy konnte dadurch die metaphorische Bedeutung des Nichts hervorheben. Es kann unter anderem die Unerreichbarkeit des Absoluten ausdrücken. Der Mensch ist nämlich nicht imstande die Unendlichkeit der Transzendenz zu erfassen. So konfrontiert das großgeschriebene Nichts den Menschen mit seiner bruchstückhaften Sinneswahrnehmung.

Schlussbemerkung. Anhand der oben untersuchten Texte lässt sich bestätigen, dass es eine bestimmte Disproportionalität in den Beziehungen zwischen Yves Bonnefoy und Paul Celan gibt. Die Essays von Bonnefoy über Celan sowie der Briefwechsel zwischen ihnen weisen darauf hin, dass der französische «*Ami-poète*» mehr Aufmerksamkeit dem Vorankommen seines deutschsprachigen Zeitgenossen schenkte als umgekehrt, indem er die Übersetzung und Verbreitung Celanscher Gedichte propagierte.

Aufgrund unserer Forschungen kann allerdings festgestellt werden, dass es einen echten, fassbaren Dialog zwischen den poetischen Welten der beiden Dichter gibt. Das gegenseitige Interesse an die Dichtung des Anderen zeigt sich in den Übersetzungsfragmenten von Celan aus den Bänden «*Du mouvement et de l'immobilité de Douve*» und «*Hier régnant le désert*», im Essay «*Paul Celan*» von Bonnefoy sowie in der Übersetzung des Gedichts «*Mandorla*».

Das Motiv der Mandorla kann als ein biographischer und zugleich poetischer Abdruck für den geistigen Dialog zwischen Celan und Bonnefoy betrachtet werden. Das Nichts in der Mandel lässt uns an die verbitterte Suche des Menschen nach Gott denken. Diese Idee verbindet zum einen Celans Poetik mit der ästhetischen Auffassung von Bonnefoy über die postmoderne Dichtung.

Zum anderen veranschaulichen die Unterschiede zwischen dem Originaltext von Celan und der Übertragung von Bonnefoy das Verhältnis der beiden Dichter zur Transzendenz. Das Gedicht von Celan widerspiegelt ein passives, aber direktes Verhalten zu Gott. Demgegenüber kann der Übersetzung von Bonnefoy eine gewisse Aktivität zugeschrieben werden. Was den Bezug zur Transzendenz anbelangt, kommt er in der Übertragung nicht direkt zum Ausdruck. Immerhin erweitert Bonnefoy die semantische Dimension des Gedichts, indem er den Fokus auf die authentische Wahrnehmung der Wirklichkeit verlegt.

Die oben vorgeführte Gedichtanalyse beschränkte sich auf die Deutung des enigmatischen Mandorla-Motivs, das die wichtigste dichterische Verbindung zwischen Celan und Bonnefoy darstellte. In einem nächsten Beitrag kommt es zur detaillierten Untersuchung des ganzen

Gedichtes und es werden dabei auch mehrere Übertragungen in französischer Sprache miteinander verglichen.

REFERENSES

Bibel: *Die Bibel in der Einheitsübersetzung. Das Buch Jesaja.* <https://www.uibk.ac.at/theol/leseraum/bibel/jes45.html> (in German).

Bonnefoy, Y. (1959). *L'Improbable.* Paris: Mercure de France (in France).

Bonnefoy, Y. (1969). *Herrschaft des Gestern: Wüste.* Deutsch von Friedhelm Kemp. München: Kösel (in German).

Bonnefoy, Y. (1972). Paul Celan. *La Revue de Belles-Lettres*, 96ème année, No. 2–3, 91–95 (in France).

Bonnefoy, Y. (1977). *Le nuage rouge.* Paris: Mercure de France (in France).

Bonnefoy, Y. (1992). *Le nuage rouge.* Paris: Mercure de France (in France).

Bonnefoy, Y. (1995). *La vérité de parole et autres essais.* Paris: Mercure de France (in France).

Bonnefoy, Y. (1998). *Die rote Wolke. Essays zur Poetik.* Paderborn: Brill Fink (in German).

Bonnefoy, Y. (2007). *Ce qui alarma Paul Celan.* Paris: Éditions Galilée (in France).

Bonnefoy, Y. (2018). *Correspondance, I.* Paris: Les Belles Lettres (in France).

BS: *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem.* (1994). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft (in German).

Buck, T. (2002). Paul Celan und Frankreich. Von Czernowitz nach Paris. In *Corbea-Hoisie, A., Gutu, G., Hainz, M. A. Stundenwechsel. Neue Perspektiven zu Alfred Margul-Sperber, Rose Ausländer, Paul Celan, Immanuel Weissglas.* Bukurești: Paideia, 127–142 (in German).

Celan, P. (1999). *Der Meridian. Endfassung, Vorstufen, Materialien.* Frankfurt am Main: Suhrkamp (in German).

Celan, P. (2000). *Gesammelte Werke in sieben Bänden* (Band 4: Übertragungen 1). Berlin: Suhrkamp Taschenbuch (in German).

Celan, P. (2002). *Le Méridien & Autres proses.* Paris: Seuil (in France).

Celan, P. (2003). *Die Gedichte. Kommentierte Gesamtausgabe in einem Band.* Frankfurt am Main: Suhrkamp (in German).

Celan, P., Celan-Lestrage, G. (2001). *Correspondance (1951–1970).* Paris: Seuil (in France).

Emmerich, W. (1999). *Paul Celan.* Reinbek am Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag (in German).

Gellhaus, A. (1997). *Fremde Nähe. Celan als Übersetzer.* Marbach am Neckar: Deutsche Schillergesellschaft (in German).

Harbusch, U. (2005). *Gegenübersetzungen. Paul Celans Übertragungen französischer Symbolisten.* Göttingen: Wallstein Verlag (in German).

Jackson, J. E. (1976). *Yves Bonnefoy.* Paris: Seghers (in France).

Kovács, K. (2019). *La relation poétique entre l'œuvre d'Yves Bonnefoy et celle de Paul Celan.* Budapest; Paris: KRE, L'Harmattan (in France).

Mandorla: Duden. Wörterbuch der deutschen Sprache. <https://www.duden.de/recht-schreibung/Mandorla> (in German).

- Michaud, S. (2013). Yves Bonnefoy et Paul Celan. In *Finck, M., Werly, P. Yves Bonnefoy, Poésie et dialogue*. Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg, 289305 (in German).
- Sanmann, A. (2013). *Poetische Interaktion. Französisch-deutsche Lyrikübersetzung bei Friedhelm Kemp, Paul Celan, Ludwig Harig, Volker Braun*. Berlin: De Gruyter (in German).
- Sirene: Sirene.** (1996). *Zeitschrift für Literatur*, 15/16, 154–165 (in German).
- Weissmann, D. (2003). *L'histoire de la réception de Paul Celan en France, des débuts jusqu'à 1991*. Paris (in France).
- Wiedemann-Wolf, B. (1985). *Antschel Paul – Paul Celan. Studien zum Frühwerk*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag (in German).

Христина КОВАЧ

*доктор філософії у галузі літературознавства та культурології
доцент кафедри комунікації та медіадосліджень
факультету гуманітарних наук Інституту соціальних комунікацій
Реформатського університету ім. Гаспара Каролі (Угорщина)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7926-7043>
e-mail: krisztakovacs88@gmail.com, kovacs.krisztina@kre.hu*

ПЕРЕХРЕСТЯ ПОЕТИЧНИХ СТЕЖИН НА ВІДДАЛЕНІЙ БЛИЗЬКОСТІ

Описано багатогранну поетичну дружбу між французьким поетом, критиком і перекладачем Івом Боннефуа та німецькомовним єврейським поетом і перекладачем із Буковини Паулем Целаном (справжнє ім'я – Пауль Аншель). Встановлено, що вони познайомилися влітку 1948 р., коли молодий вигнанець, який пережив Голокост, П. Аншель прибув до Парижа після потрясінь Другої світової війни та подальшої радянської диктатури, шукаючи можливості нового початку. З'ясовано, що він, окрім інших мов, чудово розмовляв і писав французькою.

З'ясовано, що І. Боннефуа та П. Целан познайомилися між осінню 1948 р. та літом 1949 р., і, підтримуючи постійний зв'язок, сприяли тому, що Париж із часом став для П. Целана новим помешканням, своєрідним «вестибюлем». Вказано, що І. Боннефуа також відіграв важливу роль у поширенні поезії П. Целана на французькій землі.

Констатовано, що довгий час практично не існувало досліджень щодо можливого зіставлення двох поетів та їхньої поетичної творчості, оскільки їхні поезії і поетичні вподобання, на перший погляд, відрізняються. Зазначено, що І. Боннефуа взагалі не володів німецькою мовою, тож не мав прямого доступу до віршів П. Целана, проте прагнув ознайомити паризьке літературне життя з сучасною німецькомовною поезією.

Встановлено, що І. Боннефуа написав два есе на честь свого друга-поета, навіть взяв на себе зобов'язання перекласти його вірш. Знайдено кілька текстових покликань на поезію І. Боннефуа у творчості П. Целана, щоправда, їх небагато.

Метою дослідження визначено розглянути особливості наукової та поетичної взаємодії І. Боннефуа з П. Целаном і відповісти на запитання про взаємний вплив їхніх поетичних уподобань.

Ключові слова: повоєнна література, постмодерністська поезія, журнал «Érthème», принцип віддаленої близькості, поезія близькості.

Krisztina KOVÁCS

PhD Literary Studies

Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary

assistant professor Faculty of Humanities

Institute of Social and Communication Sciences

Department Intercultural Research Group and Translation Workshop

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7926-7043>

e-mail: krisztakovacs88@gmail.com, kovacs.krisztina@kre.hu

CROSSROADS OF POETIC PATHS IN FOREIGN PROXIMITY

This article is about a multifaceted poetic friendship between the French poet, critic and translator Yves Bonnefoy and the German-speaking Jewish poet and translator from Bukovina, Paul Celan. Their relation dates to the summer of 1948, when the Holocaust survivor and young exile Paul Antschel arrived in Paris in after the shock of the Second World War and the subsequent Soviet dictatorship looking forward to a fresh start. Among other languages, Celan spoke and wrote excellently French.

Yves Bonnefoy and Paul Celan met between the autumn of 1948 and the summer of 1949. As they stayed in touch they contributed to Paris becoming a new home, a kind of «foyer» for Celan over time. Bonnefoy also played a vital role in the distribution of Celan's poetry on French soil.

For a long time, there was little to no research regarding the possible link between the two poets and their poetic work, as their poetry and their poetic views appear to be remarkably different. Moreover, Yves Bonnefoy spoke no German at all, so he had no direct access to Paul Celan's poems. Nevertheless, Bonnefoy was committed to introduce his German-speaking, contemporary poetry to Parisian literary life.

Yves Bonnefoy dedicated two essays in memory of his poet friend. He even undertook a task to translate a poem written by Paul Celan. We are also able to discover a few textual references to the poetry of Bonnefoy in Celan's work, albeit only a few.

The present research's purpose is to provide an insight into Yves Bonnefoy's academic and poetic engagement with Paul Celan and to answer the question of the reciprocal nature of their poetic relationship.

Keywords: post-war literature, postmodern poetry, the journal «Éphémère», the principle of foreign proximity, poetry of presence.

Tymofiy HAVRYLIV

*Dr. habil. in Weltliteratur und Literaturtheorie
Höherer wissenschaftlicher Mitarbeiter
Nationale Akademie der Wissenschaften der Ukraine
Iwan-Krypjakewytsch-Institut für Ukraine-Forschung
Literaturabteilung
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0277-2448>
e-mail: havryliv9@gmail.com*

ABSCHIED VON WIEN: AUF DEN SPUREN EINES CELAN-GEDICHTS¹

Der Beitrag beschäftigt sich mit dem Thema des Abschieds von Wien im breiteren Rahmen der Erforschung der Rolle der Stadt Wien und des Wien-Aufenthalts im Leben und Werk von Paul Celan. Das Thema wird an Hand des Gedichts «Auf Reisen» aufgerollt. Der Gedichtanalyse geht eine breite Kontextualisierung vorher, die im Zusammenhang mit der Lyrik Paul Celans sowie den Aufgaben dieses Beitrags unabdingbar ist.

Es gilt, Celans Beziehungen zu Wien in deren Komplexität bzw. einem breiteren Kontext zu erfassen. Kein anderes Œvre eines deutschsprachigen Lyrikers der Nachkriegszeit ist von der Gewalterfahrung dermaßen gekennzeichnet wie das von Paul Celan. Die Shoa, das Verbrechen eines staatlichen Systems und einer die Menschen hassenden Ideologie, findet Eingang in Celans Lyrik auf eine vielfache Art und Weise. Die Shoa wird nicht nur zum Hauptthema der Gedichte, sondern prägt die Schreibart und die Gedichtform. Das Trauma der Judenvernichtung generiert eine neue, grundsätzlich andere Philosophie der poetischen Wahrnehmung, in die die unterschiedlichen Wissensbereiche einbezogen und zum Teil neu semantisiert werden. Die Auseinandersetzung mit der Vergangenheit verleiht dem Geschehenen eine immerwährende Zeitform. Das gesamte Œvre wird zu einer lyrischen Autobiographie und gleichzeitig zu einer lyrischen Chronik, in der Tempus und Topos eine produktive Lierung eingehen.

Der Beitrag setzt sich aus folgenden Kapiteln zusammen: «Einleitendes», «Rahmensetzung», «Text und Kontext», «Das Konzept der Reise», «Textanalyse» und «Fazit». In «Einleitendes» wird Celans Wien-Aufenthalt behandelt. Celans Aufenthalt in Wien war eine Bilanzziehung und Neubeginn zugleich. Mit der Ankunft in Wien im Dezember 1947 wurde die Wahl zwischen dem Westen und dem sich konstituierenden und rasch stalinisierenden Ostblock zugunsten der Freiheit getroffen. «Text und Kontext» verankert «Auf Reisen» im Leben und Schaffen Celans. In «Rahmensetzung» wird das Umfeld dieses Gedichts umrissen. Es wird zwischen dem vierstufigen textlich-auktorialen Umfeld und dem außertextlichen Umfeld unterschieden. Der Gedichtstext selbst gilt als Feld. In «Das Konzept der Reise»

¹ Die Forschungsarbeit zum betreffenden Thema sowie das Verfassen dieses Beitrags wurden gefördert von der Stadt Wien Kultur.

wird auf die Reise als ein Kulturphänomen eingegangen. Textanalyse befasst sich mit dem Gedicht und seiner Interpretation. «Fazit» gibt einen Ausblick zum betreffenden Thema.

Schlüsselwörter: Text, Kontext, Reise, Gegenlicht, Dreizeiler, Referenzsemiotik.

Einleitendes. Wien ist, wenn auch ein kurzes, dafür aber ein facettenreiches Kapitel im Leben und Werk des aus Czernowitz in der Bukowina stammenden deutschsprachigen Dichters Paul Celan (1920–1970). Dieses Kapitel verfügt über eine tragische Vorgeschichte sowie eine weiter führende Nachgeschichte, in der auf Wien auf unterschiedliche Art und Weise rekurriert wird. Die Vorgeschichte kann mit einem Wort erfasst werden: die Shoah – das Verbrechen der Nazis. Mit der Nachgeschichte sind gemeint a) die Entwicklung und die Aufrechterhaltung der in Wien geschlossenen Freundschaften bzw. Bekanntschaften; b) die Aufnahme der in Wien zustande gekommenen Publikationen in die Neuerscheinungen; c) Nachklang des Wien-Aufenthaltes im lyrischen Œuvre; d) Wienreise im Jahr 1957.

Celans Aufenthalt in Wien war eine Bilanzziehung und Neubeginn zugleich. Mit der Ankunft in Wien im Dezember 1947 wurde die Wahl zwischen dem Westen und dem sich konstituierenden und rasch stalinisierenden Ostblock zugunsten der Freiheit getroffen. Eines der gewichtigen Gründe war die Sprache, in der Paul Celan von Anfang an schrieb und in der er bis zu seinem freiwillig-unfreiwilligen Lebensende schreiben sollte. Also war mit der Ankunft in Wien auch die Sprache der Lyrik des jungen Autors quasi besiegelt. Dieser Umstand darf in diesem Zusammenhang nicht übersehen bzw. unterschätzt werden.

Hinzugefügt sei, dass Celan die anderen Sprachen, deren er mächtig war, keineswegs aufgegeben hat, ganz im Gegenteil: neben dem Verfassen von eigenen lyrischen Texten, auf denen das Augenmerk der inzwischen blühenden Celan-Forschung liegt, übersetzte Celan viel aus den anderen Sprachen, so dass sein Übersetzungswerk, dem immer noch zu wenig Aufmerksamkeit gezollt wird (Bodenheimer, Sandbank, 1999), einen sowohl quantitativ, als auch qualitativ (im Sinne der Kongenialität) beachtlichen Platz in seinem Gesamtwerk einnimmt.

Das Werk von Paul Celan weist eine sprachliche Polyphonie auf, die sich sowohl aus den literarischen Übersetzungen, als auch aus den anderssprachigen Elementen, die in das Gewebe seiner deutschsprachigen Originalwerke inkorporiert werden und eine grundsätzlich neue, in der deutschsprachigen Lyrik bis dahin so nicht vorhandene Textur generieren, aber auch aus der Evolution der Lautung der deutschen Sprache des Dichters selbst im Wesentlichen ergibt.

Auch an der Übersetzung seiner eigenen Gedichte wirkte Celan zeitweilen mit. So wurde sein Gedicht «Spät und Tief», das in diesem Beitrag etwas weiter Erwähnung finden wird, von Denis Naville unter dem «wesentlichen Anteil» des Autors selbst ins Französische für eine Publikation in «Les Lettres nouvelles» übersetzt (Celan, 685).

Rahmensetzung. Das Gedicht, das in diesem Beitrag behandelt wird, hat den Titel «Auf Reisen». Der Gedichtanalyse gehen eine profunde Kontextualisierung und das Beleuchten des dem Gedicht zugrunde liegenden Konzepts vorher, die in die unmittelbare Gedichtanalyse einführen. Die anderen Gedichte werden nur insofern berücksichtigt, als sie das Umfeld von «Auf Reisen» bilden bzw. auf das betreffende Gedicht inhaltlich Bezug nehmen. Auf die für das Verständnis der Lyrik von Paul Celan unabdingbaren biographischen Implikationen wird eigens verwiesen.

Erstmals ist «Auf Reisen» in «Der Sand aus den Urnen», dem ersten Gedichtband von Paul Celan, 1948 in Wien beim A. Söxl Verlag mit zwei Originallithographien von Edgar Jené, mit dem Celan eine Zeitlang sehr eng befreundet war und künstlerisch-literarisch zusammengearbeitete, erschienen: «Die Publikation von “Der Sand aus den Urnen” ist die erste

Gedichtveröffentlichung Celans in Buchform. Vorgesehen für Juni 1948, erscheint das Buch erst Ende September, als Celan bereits in Paris war» (Badiou, 2023, s. 80). Bekanntlich wurde der Band auf Beharren des Autors wegen zahlreicher Satz- und Druckfehler zurückgezogen und eingestampft. Aus dieser Sicht war das Buchdebüt des Lyrikers ein technischer Misserfolg, nicht jedoch inhaltlich.

Es wird zwischen dem vierstufigen textlich-auktorialen Umfeld und dem außertextlichen Umfeld unterschieden. Der Gedichttext selbst gilt als Feld. Die vier Stufen des textlich-auktorialen Umfeldes sind: 1) die beiden Gedichte «Todesfuge» und «In Ägypten», die dem Gedicht «Auf Reisen» vorausgehen bzw. folgen; 2) der Gedichtzyklus «Gegenlicht»; 3) der Gedichtband «Mohn und Gedächtnis»; 4) das originelle lyrische Œuvre. Der Gedichtband «Der Sand aus den Urnen» sowie das unmittelbare räumlich-geographische und zeitlich-historische Umfeld stellen den eigentlichen triangulären Rahmen für diesen Beitrag dar. Der intertextuelle Rahmen wird durch das Rekurspotenzial des Gedichts selbst gezeichnet.

Text und Kontext. Das genaue Entstehungsdatum des Gedichts «Auf Reisen» konnte bislang unmöglich eruiert werden. Während dieser Umstand für die Gedichtanalyse weniger relevant ist, ist er für die Gedichtkontextualisierung von einer etwas größeren Bedeutung. «Auf Reisen» muss zwischen Ende April 1948 und 9. September 1948 geschrieben worden sein. Woher diese zeitliche Weichenstellung?

Am 20. April 1948 entsteht das Gedicht «Spät und Tief»: selten ist in diesem Zeitraum ein Gedicht Celans so exakt datierbar. Auch die urbane Lokalisierung steht fest, und zwar das Kaffeehaus Casa Piccola am Anfang der Wiener Mariahilfer Straße, das damals ein Künstlertreffpunkt war. Bereits am Tag darauf sandte Celan sein Gedicht «Spät und Tief» an Alfred Margul-Sperber.

Zwischen «Spät und Tief» und «Auf Reisen» liegen eigentlich lediglich zwei weitere Gedichte, nämlich «Corona» und «Todesfuge» (die letztere ist Celans wohl berühmtestes Gedicht). Das Entstehungsdatum von «Corona» ist genauso nicht bekannt wie das von «Auf Reisen». Bei «Todesfuge» verhält es sich ein bisschen anders. Zwar wird sie ebenfalls mit «Entstehungsdatum nicht bekannt» vermerkt (Celan, 2018, 687), schrieb sie Paul Celan dennoch laut seinen eigenen Angaben im Mai 1945: «Als ich im Mai 1945 die Todesfuge schrieb, ich hatte damals, in der Izvestia, wie ich mich zu erinnern glaube, die Berichte über das Lemberger Ghetto gelesen», so der Dichter in einer undatierten und fragmentarischen, sich zwischen zwei Blättern mit Notizen zur Büchnerrede befindenden Notiz (Celan, 2005).

Eine exakte Datierung steht in Bezug auf das Gedicht «Auf Reisen» jedoch fest: Innsbruck, den 28. Juni 1948 (Celan, 2018, 691). Begrifflich korreliert der Ort komplett mit dem Gedichttitel. In Innsbruck war der junge Dichter eben auf Reisen, und zwar reiste er von Wien nach Paris. Es war gleichermaßen eine Abschiedsreise von demjenigen Mitteleuropa, dem Celan sein Deutsch und dessen besondere Attitüde zu verdanken hat, darüber hinaus aber noch etwas – das eigentlich Entscheidende bzw. Verhängnisvolle: die traumatische Erfahrung der Shoah. Innsbruck war auch die «letzte deutschsprachige Station vor Frankreich» (Badiou, 2023, s. 91).

Bei seiner Reise nach Frankreich wählt Celan konsequent die «französische Spur»: «PC fuhr von Wien aus über die jeweiligen französischen Zonen (Tirol, Vorarlberg, Württemberg-Hohenzollern, Baden) nach Paris» (Celan, 2018, 692). «Auf Reisen» dürfte kurz vor Verlassen der Stadt Wien entstanden sein (Celan, 2018, 692). Es ist eine nahe liegende, durchaus logische, aber bislang durch die Fakten nicht belegte Hypothese. Möglich ist auch, dass das Gedicht auf dem Weg von Wien nach Innsbruck oder schon in Innsbruck entstanden ist.

Der kulturelle Mehrwert des Innsbruck-Aufenthaltes von Paul Celan erwächst dem Abstecher bei Ludwig von Ficker, einem österreichischen Verleger und dem Schirmherrn der jungen österreichischen Literatur in der Zeit vor und nach dem 1. Weltkrieg, einem besonderen Förderer und Gönner von Georg Trakl. Frühe Lyrik von Celan ist durch die Gedichte Trakls ziemlich stark beeinflusst, was Celan im Brief an Alfred Margul-Sperber vom 6. Juli 1948 eigens hervorhebt: «... weil ich – zu meiner Schande sei es gestanden – zu Else Lasker-Schülers Gedichten eine viel weniger starke Beziehung habe als etwas zu Trakl oder Eluard» (Badiou, 2023, s. 91). Mit dem Besuch der Grabstätte von Georg Trakl erweist Celan die Ehre einem seiner wichtigsten Vorbilder und verabschiedet sich gleichermaßen von seiner eigenen frühen Lyrik, wenngleich Trakl noch lange mitgedacht wird, vor allem in Verbindung mit dem Philosophen Martin Heidegger, der Trakls Gedichte interpretiert, und mit der Figur Friedrich Hölderlins, dem Trakl das Hymnenhafte seiner späten «apokalyptischen» Gedichte zu verdanken hatte.

Während «Todesfuge» den ersten Gedichtzyklus «Der Sand aus den Urnen» des Gedichtbandes «Mohn und Gedächtnis» schließt, steht «Auf Reisen» am Anfang des nächsten Gedichtzyklus. Dadurch wird das Transitorische einer Reise festgehalten, was im nächsten Kapitel dieses Beitrags näher erörtert wird. Der Gedichtzyklus, der durch das Gedicht «Auf Reisen» eingeleitet wird, ist mit «Gegenlicht» betitelt. In der Schaffensperiode, die von der Pflanzenwelt und die mit ihr verbundenen floristischen Begriffe durch und durch dominiert ist, mit deren Hilfe Celans frühe Poetik generiert wird, ist ein Terminus technicus wie Gegenlicht eher eine rare Ausnahme. Umso mehr lässt er einen Celan-Forscher aufhorchen.

«Gegenlicht» entstammt dem Bereich der Fotografie, wo es eine spezielle Lichtrichtung bezeichnet. Es handelt sich um eine Lichtquelle, die einer aufnehmenden Kamera entgegenströmt. Im semantischen Zweigespann mit einer Reise wird mit Gegenlicht sehr viel ausgesagt, wohl das Entscheidende: das Licht kommt von dort, wohin gereist wird, es wird mit der Hoffnung in Verbindung gesetzt, bei der betreffenden Disposition kann es jedoch auch eine Blendung verursachen. Dies ist sozusagen das, was von vorne kommt, es nimmt Einfluss aber auf das, was sich hinter dem Fotografierenden befindet.

Somit sind wir beim Eigentlichen eingetroffen, dessen Stichwort «Schatten» ist. Im Gegenlicht werfen Objekte Schatten ab. Der Fotografierende sieht die Schatten der Objekte vor sich, jedoch auch er selbst wirft Schatten, der sich allerdings und naturgemäß hinter ihm befindet. «Schatten» ist ein Begriff, der das gesamte lyrische Werk, angefangen mit den frühesten Gedichten bis in die späteste Lyrik hinein, durchdringt. Hinter dem Fotografierenden, der mit einem Gedichte Schreibenden identisch ist, erstreckt sich in aller Unmittelbarkeit der Schatten der jüngsten Geschichte.

Das Konzept der Reise. Reise ist ein Kulturphänomen, das die Menschheit seit den ältesten Zeiten begleitet und beeinflusst. Sie ist ein unabdingbarer Bestandteil von sozialen und kulturellen Algorithmen sowie der soziokulturellen Evolution bzw. Zivilisation schlechthin. Eine klassische Reise sieht eine Bewegung im geographischen Raum vor und sie nimmt einen bestimmten Zeitumfang in Anspruch. Eine klassische Reise besteht aus folgenden Etappen: Vorbereitung, zu der unter anderem das Studieren der einschlägigen Literatur (z. B. eines Reiseführers) und die Routenplanung gehören, die Reise selbst unter Verwendung eines bzw. diverser Verkehrsmittel, Ende einer Reise, was eine Rückkehr und die Aufarbeitung der Reiseeindrücke (z. B. Publikation der auf der Reise gemachten Notizen bzw. Erstellung eines Reiseberichts in schriftlicher, bildlicher oder hybrider Form). Eine Reise hat ihren Ausgangspunkt, einen Zielpunkt bzw. mehrere Zielpunkte, allerdings endet sie nicht an einem Zielpunkt, sondern am Ausgangspunkt.

Reisen in Raum und Zeit von Ilse Aichinger ändern unsere Vorstellung von einer klassischen Reise, indem sie diese erweitern. In ihrem originellen und aufschlussreichen Reisekonzept nimmt die Erinnerung einen zentralen Platz ein. Auf diese Weise wird das autobiographische Schreiben mit besonderem Augenmerk auf die Verbindung zwischen der Vergangenheit und der Gegenwart neu strukturiert: die Vergangenheit wird in der Gegenwart quasi angesiedelt und so an diese gebunden, was sie zusätzlich belebt und ihr eine Art überzeitliche Aktualität verleiht. Dementsprechend wird eine Autobiographie als eine imaginäre nichtfiktionale Reise begrifflich erweitert und neu definiert (Aichinger, 2005).

Neben der kulturellen gibt es eine existenziell-philosophische Dimension einer Reise, laut ihr wird das Leben eines Menschen als eine Reise begriffen. Der Ausgangspunkt dieser Reise bildet die Geburt und der Tod ist der Endpunkt. Im Gegensatz zu einer klassischen Reise gibt es dabei keine Rückkehr an den Ausgangspunkt bzw. wird diese an die Religionen delegiert als eine metaphysische Sublimierung und Sinnggebung.

Celans Gedicht «Auf Reisen» weist, obgleich eine klassische Reise thematisierend, Gemeinsamkeiten sowohl mit dem Reisebegriff von Ilse Aichinger, als auch mit der existenziell-philosophischen Dimension der Reise auf. Diese Gemeinsamkeiten sind sowohl der strukturellen, als auch der inhaltlichen Natur. Der gemeinsame Nenner mit dem Reisebegriff von Aichinger ist Erinnerung. Demgemäß ist das Gedicht «Auf Reisen» genauso ein Stück Autobiographie, wie die Kurzprosa in «Unglaublichen Reisen»: die Reise als ein schillerndes und umfangreiches Segment der Literatur schlechthin bedient sich einer breiten Palette der Literaturformen, so dass im Grunde eine jede Literaturform für Reisedarstellungen verwendet werden kann. Mit der existenziell-philosophischen Dimension der Reise wird Celans Gedicht «Auf Reisen» durch das Ausbleiben des letzten Gliedes einer Reiskette und zwar der Rückkehr an den Ausgangspunkt verwandt gemacht.

Textanalyse. Die Texttitel schälen immer das Wichtigste heraus, dies betrifft auch «Auf Reisen». «Reise» bezieht sich auf Celans Reise von Wien nach Paris. Wenngleich Wiener Kontakte in Paris teilweise und über kürzere bzw. längere Zeitstrecken weiter gepflogen werden, markiert diese Reise eine tiefe Zäsur im Leben des Lyrikers: ein Lebenskapitel wird abgeschlossen, ein nächstes wird begonnen.

«Auf Reisen» setzt den Akzent auf den Prozess, es beschreibt eine Transitsituation. Es ist die Kinetik des Dazwischen, und es korreliert mit der Situation von Paul Celan. Er verschickt das Gedicht von Innsbruck aus, einer Stadt auf dem Weg zwischen Wien und Paris, noch in einer deutschsprachigen Umgebung, aber mit dem Blick nach vorne und in die für den Dichter nicht ganz unbekannte Ferne. Knapp vor dem Zweiten Weltkrieg war Paul Celan bereits einmal in Frankreich, wo er in der Stadt Tours sein Medizinstudium angetreten hat.

«Auf Reisen» verweist auf den Entstehungsort und auf die Entstehungszeit des Gedichts. Frühestens ist es entstanden, nachdem Celan Wien bereits verlassen hatte, spätestens jedoch in Innsbruck. Von diesem Standpunkt aus befindet sich das Gesagte in Harmonie mit dem Geschehen, das Literarische mit dem Außerliterarischen, die künstlerische Wirklichkeit eines literarischen Textes mit der Wirklichkeit. Die Zeile «Es ist eine Stunde», die das Gedicht einleitet, setzt eine hohe Latte, der das Gedicht sowohl semantisch, als auch stilistisch standhalten muss. Sie recurriert auf Georg Trakl und über Trakl auf den französischen Lyriker Arthur Rimbaud.

Bei Trakl (Trakl, 27):

Es ist ein Stoppelfeld, in das ein schwarzer Regen fällt.

Es ist ein brauner Baum, der einsam dasteht.

Es ist ein Zischelwind, der leere Hütten umkreist. Es ist ein Stoppelfeld, in das ein schwarzer Regen fällt.

Es ist ein brauner Baum, der einsam dasteht.

Es ist ein Zischelwind, der leere Hütten umkreist. Es ist ein Stoppelfeld, in das ein schwarzer Regen fällt.

Es ist ein brauner Baum, der einsam dasteht.

Es ist ein Zischelwind, der leere Hütten umkreist.

Bei Rimbaud, auf den sich Trakl orientiert hat und bei dem die «Es ist»-Konstruktion ausgehoben hat (Rimbaud):

Es ist eine grüne Mulde, wo ein Fluss singt,

Klammern wie verrückt sich an Gräser Lumpen

Silbern; die Sonne, der stolze Berg

Strahlt: Es ist ein kleines Tal voll Schaum.

Somit bedeutet «Auf Reisen» auch auf Reisen in die Lyrikgeschichte, Das Reisen im geographischen Raum wird mit dem Reisen im künstlerischen Raum, physische Topographie mit der kulturellen Topographie, das Zeitliche mit dem Zeitlosen zu einem Ganzen verwoben. Dieses Verfahren erinnert an dasjenige, das Ilse Aichinger in «Unglaubliche Reisen» viel später einsetzt.

Die Stunde, die das Gedicht einleitet, wird gleich in der ersten Gedichtzeile näher definiert: «Es ist eine Stunde, die macht dir den Staub zum Gefolge». Die Aussagekraft dieser Definition ergibt sich aus dem Zusammenspiel der kulturellen Referenzsemiotik und Biographie des Dichters, der hier mit dem lyrischen Ich eins ist. Innerhalb der kulturellen Referenzsemiotik wird auf das Biblische verwiesen.

Staub abschütteln ist längst zu einem Symbol geworden. Es findet im Zusammenhang mit der Aussendung der Jünger und der frühen christlichen Mission erstmals Erwähnung. So heißt es im Evangelium von Matthäus: «Wenn man euch nicht aufnimmt und sich eure Botschaft nicht anhören will, dann verlasst jenes Haus oder jene Stadt und schüttelt den *Staub* von euren Füßen» (Bibel/Matthäus 10, 14). Ähnlich im Evangelium von Lukas: «Selbst den *Staub* eurer Stadt, der an unseren Füßen klebt, lassen wir euch zurück; doch das sollt ihr wissen: Das Reich Gottes ist nahe» (Bibel/Lucas 10, 11).

Während «Staub abschütteln» in der reichen kulturellen Verwendungsgeschichte in seiner biblischen bzw. der Bibel konformen Bedeutung eingesetzt wird, findet bei Celan eine Umkonnotation statt. Während in den Evangelien der Staub abgeschüttelt wird, wird bei Celan der Staub zum Gefolge. So haben wir mit etwas diametral Entgegengesetztem zu tun. Damit zeichnet das lyrische Ich sein weiteren Lebensweg vor. Der Staub hat im Gedicht etwas mit Vergangenheit zu tun. Der Staub ist hier ein Substitut für Erinnerung. Die Zeile soll so viel heißen wie: die Vergangenheit, lese: die Erinnerung an die Shoah wird zur ständigen Reise- und Lebensbegleiterin.

Die Bedeutung der zweiten Zeile wird von der ersten abgeleitet, als deren Fortsetzung sie syntaktisch angelegt ist. Die dritte Zeile des ersten der beiden Dreizeiler wird in dieses Bedeutungsfeld inkorporiert, sie fungiert als dessen Erweiterung bzw. negative semantische

Vertiefung. Nicht der Wille des lyrischen Ich ist es, der den Staub zu seinem Gefolge macht, sondern die Stunde (Celan 2018, 42):

Es ist eine Stunde, die macht dir den Staub zum Gefolge,
dein Haus in Paris zur Opferstatt deiner Hände,
dein schwarzes Aug zum schwärzesten Auge.

Es ist eine Art Prophezeiung und Vorwegnahme, der Blick richtet sich zwar nach vorne, meint gleichzeitig das Vergangene (und Begangene) mit. Die zweite Zeile dieses Dreizeilers ist so zu verstehen, dass im neuen Zuhause in Paris der Opfer der Shoah durch das Schreiben gedacht wird. In diesem Moment kommt das Gegenlicht ins Spiel mit seinen oben skizzierten physischen Eigenschaften. Während das Reiseziel (Paris) expliziert wird, wird der Ausgangsort der Reise (Wien) impliziert. Durch die Bedeutungserweiterung wird das Berichten von der Shoah in Form von Gedichten zum eigentlichen Reiseziel, gleichzeitig erfährt der Ausgangsort Wien ebenfalls eine Umfangserweiterung, so dass die Stadt Wien auch für Czernowitz und für die erste Lebensperiode schlechthin stellvertretend steht.

Im zweiten Dreizeiler wird die Logik des Gegenlichts erneut betätigt. Anders als der erste Dreizeiler, in dem der Blick nach vorne gerichtet ist, wird der Blick im zweiten Dreizeiler nach hinten gerichtet, das Schwarz und seine grammatisch nichtkonforme Metamorphose findet auf diese Weise eine Erklärung. Ins Auge sticht die Steigerung von «schwarzes» zu «schwärzesten». Eigentlich kennen die Farben keine Steigerungsstufen. Schwarz ist als die Farbe des Todes konnotiert, nicht als die des Lebens; des Todes sowie der Trauer – in Celans Gedicht jedoch auch als die der Erinnerung und des Pessimismus. Wo jegliche Regeln gebrochen worden sind, allen voran das Recht eines Menschen auf Leben, unabhängig von seiner Herkunft und seiner Ansichten, kommt die Korrektheit der Schulgrammatik dubios und unwahr vor. Das Unmögliche ist möglich geworden. Ab nun wird Paul Celan im Namen der Bleibenden und Winkenden der letzten Zeile des zweiten Zweizeilers (und somit die Gedichtschlusszeile) sprechen (Celan 2018, 42):

Es ist ein Gehöft, das hält ein Gespann für dein Herz.
Dein Haar möchte wehn, wenn du fährst – das ist ihm verboten.
Die bleiben und winken, wissen es nicht.

Fazit. Wien erscheint im Gedicht als eine Stadt, die verlassen, zugleich jedoch auch mitgenommen wird. Das Transitorische seiner Urbanität wird zum fortwährenden Existenz- und Schreibmodus. Das lyrische Ich, das die Reise antritt, wird von den Toten (lese – Ermordeten) verabschieden: sie sind es, die bleiben und den Abreisenden mit einem stummen Winken verabschieden. Verlassen und bleiben verwachsen zu einem Paradoxon, ja zu einem Dilemma, das von fortan das Schreiben von Paul Celan bestimmen wird.

«Auf Reisen» stellt Zufälligkeit Wiens im Leben von Paul Celan in Frage. Wien-Zeit war Transformations- bzw. Wendezeit in Paul Celans lyrischer Ästhetik. Dadurch rückt die Wien-Zeit in ein neues und somit ein anderes Licht: sie ist nicht mehr die des Flüchtigen bzw. Vorübergehenden, sondern des Werdenden und Prägenden, und das Trennende ist gleichsam das Verbindende und Bindende.

REFERENCES

- Aichinger, I. (2005). *Unglaubliche Reisen*. 2. Aufl. Frankfurt am Main: Fischer (in German).
- Badiou, B. (2023). *Paul Celan. Bildbiographie*. In *Zusammenarbeit mit Nicolas Geibel. Mit einem Essay von Michael Kardamitsis*. Berlin: Suhrkamp (in German).
- Bibel/Lucas.** (1986). *DIE BIBEL. Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift. Gesamtausgabe. Palmen und Neues Testament. Ökumenischer Text. Klosterneuburg: Verlag Katholisches Bibelwerk GmbH* (in German).
- Bibel/Matthäus.** (1986). *DIE BIBEL. Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift. Gesamtausgabe. Palmen und Neues Testament. Ökumenischer Text. Klosterneuburg: Verlag Katholisches Bibelwerk GmbH* (in German).
- Bodenheimer, A., Sandbank, Sh. (Hrsg.). (1999). *Poetik der Transformation: Paul Celan – Übersetzer und übersetzt*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag (in German).
- Celan, P. (2005). «*Mikrolithen sinds, Steinchen*». *Die Prosa aus dem Nachlass. Kritische Ausgabe*. Frankfurt am Main (in German).
- Celan, P. (2018). *Die Gedichte*. Berlin: Suhrkamp (in German).
- Rimbaud, A. (2024). *Der Schläfer im Tal*. S. 2. <https://www.scribd.com/document/366883259/RIMBAUD-GEDICHTE-odt> (in German).
- Trakl, G. (1972). *Das dichterische Werk*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag (in German).

Тимофій ГАВРИЛІВ

доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
старший науковий співробітник відділу української літератури
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0277-2448>
e-mail: havryliv9@gmail.com

ПРОЩАННЯ З ВІДНЕМ: СЛІДАМИ ЦЕЛАНОВОГО ВІРША

Розглянуто прощання з Віднем у ширшому контексті дослідження ролі м. Відень і перебування у ньому в житті та творчості Пауля Целана. Тему розкрито на прикладі вірша «В подорожі». Зазначено, що аналізу вірша передують широка контекстуалізація, яка є важливою в контексті поезії Пауля Целана та завдань цієї статті.

Стосунки Целана з Віднем досліджено в їхній багатогранності та ширшому спектрі. Зауважено, що жодний інший твір німецькомовного поета післявоєнного періоду не був так позначений досвідом насильства, як творчість П. Целана. Встановлено, що Шоа, злочин людиноненавистницьких державного ладу й ідеології, багатьма способами входить у поезію Целана; Шоа стає не лише основною темою віршів, а й виробляє стиль написання та форму. З'ясовано, що травма винищення євреїв породжує нову, принципово іншу, філософію поетичного сприйняття, до якої входять, а в деяких випадках і по-новому семантизовані, різні сфери знання, а робота з минулим надає тому, що сталося, постійного напруження. Зазначено, що поетичний доробок Целана стає ліричною автобіографією і водночас ліричною хронікою, у якій час та топос вступають у продуктивні стосунки.

Статтю поділено на такі розділи: «Вступ», «Рамкові умови», «Текст і контекст», «Концепція подорожі», «Аналіз тексту» і «Висновок». У «Вступі» розкрито перебування

Целана у Відні. Стверджено, що воно було одночасно підбиттям підсумків і новим початком; із прибуттям сюди у грудні 1947 р. вибір між Заходом та східним блоком, що швидко стався, був зроблений на користь свободи. У «Тексті і контексті» закріплено «Подорож» у житті та творчості Целана. У «Рамкових умовах» встановлено параметри дослідження. Розрізняємо чотириетапне текстово-авторське та позатекстове поля. Зауважено, що сам текст вірша вважається полем у вузькому розумінні. У «Концепції подорожей» розглянуто подорож як культурний феномен. Текстологічний аналіз присвячено віршу «В подорожі» та його інтерпретації. У «Висновку» підсумовано досліджувану тему.

Ключові слова: текст, контекст, подорож, контражур, терцет, референційна семіотика.

Tymofiy HAVRYLIV

Doctor of Sciences in Philology, Senior Research

Senior Research of the Department of Ukrainian Literature

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0277-2448>

e-mail: havryliv9@gmail.com

FAREWELL TO VIENNA: ON THE FOOTSTEPS OF A CELAN POEM

The article deals with the topic of farewell to Vienna in the broader context of researching the role of the city of Vienna and the stay in Vienna in the life and work of Paul Celan. The topic is explored using the poem «On Travels». The poem analysis is preceded by a broad contextualization, which is essential in the context of Paul Celan's poetry and the tasks of this article.

It is important to understand Celan's relationships with Vienna in their complexity and in a broader context. No other oeuvre by a German-speaking poet of the post-war period is as marked by the experience of violence as that of Paul Celan. The Shoah, the crime of a state system and an ideology that hates people, finds its way into Celan's poetry in many ways. The Shoah not only becomes the main theme of the poems, but also shapes the style of writing and the form of the poem. The trauma of the extermination of the Jews generates a new, fundamentally different philosophy of poetic perception, in which the different areas of knowledge are included and in some cases newly semanticized. Dealing with the past gives what happened a perpetual tense. The entire oeuvre becomes a lyrical autobiography and at the same time a lyrical chronicle in which tense and topos enter into a productive relationship.

The article consists of the following chapters: «Introduction», «Framework», «Text and Context», «The Concept of the Journey», «Text Analysis» and «Conclusion». «Introduction» deals with Celan's stay in Vienna. Celan's stay in Vienna was both a taking stock and a new beginning. With the arrival in Vienna in December 1947, the choice between the West and the emerging and rapidly Stalinizing Eastern Bloc was made in favor of freedom. «Text and Context» anchors «On Travel» in Celan's life and work. «Framing» outlines the setting of this poem. A distinction is made between the four-stage textual-authorial environment and the extra-textual environment. The text of the poem itself is considered a field. In «The Concept of Travel» travel is discussed as a cultural phenomenon. Textual analysis deals with the poem and its interpretation. «Conclusion» provides an outlook on the topic in question.

Keywords: text, context, travel, contre-jour, tercet, semiotics of reference.

Микола ЛИТВИН

*доктор історичних наук, професор
завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>
e-mail: lytvynmr@gmail.com*

Ігор СОЛЯР

*доктор історичних наук, професор
директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0439-6957>
e-mail: i.soliar@ukr.net*

ДОСЛІДНИК ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ НОВІТНЬОЇ УКРАЇНИ: ПРОФЕСОРУ ВОЛОДИМИРОВІ КОМАРУ – 60

Інтелектуал прагне не тільки пізнати істину, до-
вколишній світ, але вдосконалити його, випромінюючи
життєвий оптимізм, поступово долаючи не лише особисті
негаразди, а й суспільні проблеми. До цього середовища,
без сумніву, належить проф. Володимир Комар. Майбут-
ній історик народився 24 квітня 1964 р. на Прикарпатті,
у с. Слобода-Болехівська, де не було ні панщини, ні кол-
госпного «раю». Тут із давніх-давен проживали вільні
люди, які всього в житті добивалися своєю наполегливою
працею, іронічним ставленням до проблем, оптимізмом.
Саме під впливом батьків – Марії і Леона – сформувався
волелюбний характер, целеспрямованість і захоплення
історією, яка стала його професією та способом життя.

Немала частина життя В. Комара пов'язана з давнім
Львовом. Навчання в популярному Львівському технікумі
промислової автоматики протягом 1979–1983 рр. залишило незабутні спогади про Львів
і його мешканців – науковців, письменників, музейників. Дружина Володимира – Ри-
на – також львів'янка, і це, мабуть, не випадково. У Львові він захистив докторську
дисертацію та працював у складі спеціалізованої вченої ради Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича Національної академії наук (НАН) України.

Однак більшість життя В. Комара пройшла в Івано-Франківську, куди він приїхав
1983 р. як молодий спеціаліст за скеруванням на завод «Позитрон». Згодом – 2 роки
служби в армії, після якої – повернення на рідний завод.

Навчання на заочному відділенні історичного факультету Івано-Франківського
державного педагогічного інституту ім. В. Стефаника (ІФДП) запам'яталося зна-
йомством із прекрасними людьми – досвідченими і молодими викладачами, студен-
тами. Цікаво, що двоє його однокурсників також стали докторами історичних наук,

професорами: Зінаїда Священко працює в Уманському державному педагогічному університеті ім. П. Тичини, а Фергад Туранли – у Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

Після закінчення історичного факультету ІФДП 1992 р. В. Комар прийнятий на роботу за сумісництвом асистента кафедри історії України. Цього ж року інститут було перейменовано на Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. Свою біографію в університеті Володимир Комар продовжив у лютому 1993 р. лаборантом кафедри історії України, яку очолював проф. Володимир Грабовецький, що пройшов науковий вишкіл під керівництвом директора Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів). Це – одна з перших кафедр історії України і її викладацький колектив був унікальним. Більшість стала докторами історичних наук, професорами й реалізувала себе не лише у викладацькій, а й в інших галузях. Зокрема, Ігор Цепенда – дипломат, ректор Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Степан Сворака обіймав керівні посади у вищих навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ, а пізніше був обраний головою міста Тисмениця. Ігор Пилипів був директором Івано-Франківського навчально-наукового інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету, Василь Марчук – проректором із міжнародних відносин і завідувачем кафедри університету. Залишилися добрі спогади про викладача Богдана Гавриліва, який після прочитання курсової роботи Володимира Комара рекомендував студентіві зайнятися науковими студіями.

Наступний етап у науково-освітньому поступі Володимира Комара – навчання в аспірантурі протягом 1994–1997 рр. під керівництвом доктора історичних наук, проф. Петра Федорчака. Працюючи над оригінальною міждисциплінарною темою, він одержав цінні поради від львівських професорів, дослідників українсько-польських відносин Степана Макаручука, Михайла Швагуляка й Ореста Красівського – свого старшого друга та земляка. Значним поштовхом у підготовці дисертації, засвоєнні нових наукових методик стало стажування у Східній літній школі Варшавського університету. У цей період відбулося знайомство з відомими дослідниками міжвоєнної Польщі проф. Анджеєм Хойновським (Andrzej Chojnowski) та доц. Ришардом Тожецьким (Ryszard Torzecki), консультації яких стали в нагоді під час роботи в польських архівах і бібліотеках, аналізі українсько-польських відносин новітньої доби.

Захист кандидатської дисертації на тему «Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.)» 1998 р. у Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича став на той час знаковою подією. У новаторській роботі чи не вперше в українській історіографії були порушені проблеми, які в подальшому стали темами окремих кандидатських і докторських дисертацій: політика регіоналізму міжвоєнної Польщі, гуцульський експеримент влади, особливості польської політики на Лемківщині, діяльність волинського воєводи Генріха Юзевського (Henryk Józewski), нищення православних церков на Холмщині в 1938 р., ревіндикація «тутейших» мешканців на Поліссі, акція «шляхти загородової», владна політика «зміцнення польськості» в Галичині й на Волині. З того часу, незважаючи на різницю віку та посад, у Володимира Комара склалися товариські відносини із професорами Юрієм Макаром, Олександром Добжанським, доцентами Владиславом Струтинським, Віталієм Макаром та іншими, які продовжуються під час зустрічей на всеукраїнських і міжнародних конференціях.

Захист дисертації відкрив молодому вченому шлях до повноцінної викладацької роботи, яку він розпочав 1998 р. на кафедрі історії слов'ян під керівництвом завідувача проф. Петра Федорчака. На тоді тут також працювали досвідчені доценти Володимир Сілецький, Анатолій Крюков, Юрій Томин і Михайло Нагорняк, який згодом встав професором. Невтомний завідувач П. Федорчак був дуже вимогливим до себе і стимулював інших викладачів «робити науку». Завдяки його наполегливості й цілеспрямованості колектив кафедри став співорганізатором чи не першої в Україні Міжнародної конференції «Українсько-польські відносини в Галичині ХХ ст.» і підготував посібник з історії Чехословаччини. На вказаній кафедрі він пройшов усі кар'єрні сходинки, хорошу школу життя: старший лаборант, асистент, старший викладач, доцент, а також здобув учене звання доцента. У 2001–2003 рр. – переведений на посаду начальника відділу наукової та навчально-методичної діяльності університету, але повернувся на рідну кафедру.

У 2006–2021 рр. – завідувач кафедри історії слов'ян, яка організовувала різні наукові акції з іншими кафедрами факультету, деканатом на чолі з проф. Миколою Кугутяком. Діяльність кафедри була спрямована на продовження наукової співпраці з кафедрою слов'ян Київського національного університету ім. Т. Шевченка, зокрема проф. Валерієм Яровим і деканом історичного факультету проф. Іваном Патриляком. Налагодилася плідна співпраця із завідувачами кафедр історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка Леонідом Зашкільняком, Михайлом Крилем, Степаном Качарабою, Леонтієм Войтовичем, Олексієм Сухим, Віктором Голубком. Дружні відносини склалися з істориками Волинського національного університету ім. Лесі Українки, особливо в період, коли деканом історичного факультету був проф. Анатолій Шваб. Серед тих, хто займався спорідненою тематикою, варто назвати професорів Миколу Кучерепу і Руслану Давидюк, яка викладає в Рівненському державному гуманітарному університеті.

Із зарубіжних дослідників, доля яких звела з нашим ювіляром, треба виділити українця, громадянина Польщі проф. Романа Дрозда, який протягом двох каденцій був ректором Поморської академії у Слупську. Роман Дрозд також став почесним доктором Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника й налагодив програму подвійних дипломів із кафедрою, яку очолює Володимир Комар. Окремо відзначимо спільні наукові конференції, публікації статей і монографій, читання лекцій, а також співпрацю з Українським історичним товариством у Польщі під керівництвом Р. Дрозда.

Особливий період у науковій кар'єрі Володимира Комара пов'язаний із Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича, з боку керівництва якого – спершу Миколи Литвина, а тепер Ігоря Соляра – він завжди мав розуміння і всіляку підтримку. Саме тут у 2011 р. В. Комар захистив докторську дисертацію на тему «Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.)» (науковий консультант – М. Литвин). Це була перша в Україні комплексна праця, присвячена польській політиці прометеїзму, спрямованій на розчленування Радянського Союзу й побудову великої Польщі «від моря до моря». Від 2013 р. по 2020 р. був членом спеціалізованої вченої ради в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича, і є причетний до формування молодшої генерації вчених не лише Львова, а й усієї України. Його виступам притаманні професійна вимогливість і доброзичлива іронія.

У 2015 р. В. Комар підтвердив науковий ступінь доктора історичних наук у Ягеллонському університеті на рівні доктора габілітованого. Від червня 2021 р. обіймає

посаду завідувача кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Він – провідний фахівець у галузі всесвітньої історії, відомий в Україні та за її межами дослідник політики прометеїзму міжвоєнної Польщі й українсько-польських відносин, разом із колегами примножує здобутки української історичної науки і формує творчі плани на майбутнє, готуючи інтелектуальне підґрунтя для української перемоги над новітнім російським імперіалізмом.

Тарас ПАСТУХ

*доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
завідувач відділу української літератури
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5606-1441>
e-mail: tarpastukh@gmail.com*

[Рец.] ВАРІАЦІЇ ОМАНЛИВОГО ОРКЕСТРУ МИКОЛИ ВОРОБІЙОВА
[на кн.]: Воробійов М. Оманливий оркестр (конфігурації). Київ: Видавець
Федоров О. М., 2023. 204 с.

Минулого року завдяки старанням Олександра Спренціса та фінансовій підтримці Ігоря Манастирського з'явилася книжка поезій Миколи Воробійова «Оманливий оркестр». В анотації зазначено, що це «нове, доповнене видання книги «Оманливий оркестр»», що вийшла 2006 р. Така підказка-вказівка від упорядника певною мірою відображає дійсний стан речей. Справді, в «Оманливий оркестр» 2023 р. увійшло чимало текстів з «Оманливого оркестру» 2006 р. В обох збірках відображено епізоди дитинства, молодості та зрілих років; і там, і там відбувається поєднання поетичних та прозових фрагментів (воно викликає у критиків то враження «прегарного кентавра», у якому все гармонійно поєднано, то відчуття «текстової конфронтації», де смислові тенденції віршованих і прозових уривків виступають контрверсійно одна до одної) (Харченко, 2007, с. 28). Але тут ми маємо інший випадок, аніж той, коли автор перевидає якусь свою збірку з доповненнями, які вирішив – після певних обдумувань/доопрацювань – додати до основного корпусу текстів.

В українській поезії М. Воробійов утілює інтуїтивне, безпосереднє, спонтанне письмо. І в такому втіленні сягає, ймовірно, оптимальних можливостей поетичного промовляння, де чистота вражень та відчуттів злитою зі значущим виразально-смисловим компонентом. Ідеться, власне, про «чисте» явлення миті, яка промовляє про становлення природи, людини, мистецтва; тобто про вияв життя як такого. Мить розкриває феномен якогось явища, засвідчує рух певних сутностей, який і є справжнім життям. На переконання поета, саме завдяки інтуїтивно-безпосередньому схопленню можна щось уловити в навколишній дійсності. Це щось засвідчує свою «живу» основу, зокрема завдяки рухливому кольору чи інтенсивному температурному стану. Пізніше наведу відповідні приклади, а зараз хочу наголосити на самому принципі спонтанності, який є засадничим для Воробійова-поета і визначає його специфіку образотворення, синтаксично-пунктуаційного окреслення сказаного, компоновання збірки, її художнього оформлення тощо. І тут треба сказати, що успішне втілення цього принципу вимагає

таланту та майстерності, яка досягається завдяки досвіду й розвиненому естетичному чуттю. Микола Воробйов багато записує й потім піддає записане розгляду-відбору (в такий спосіб спонтанно зафіксоване проходить перевірку естетичним чуттям). Завдяки спонтанності творення вірші М. Воробйова зазвичай постають у короткій формі текстів-спалахів. Будучи результатом інтуїтивно-безпосереднього творчого акту, ці вірші не мають чіткої ідейної заданості; їхня структура визначається відкритістю та різноплановістю значень. Відповідно читач теж повинен задіювати власну інтуїцію, щоби прийти до більш-менш адекватної рецепції тексту.

Треба сказати, що послідовно та радикально запроваджувана ідея спонтанності призводить до певних виявів, не притаманних загалом поширеній практиці образотворення та компоновання збірок. Так, М. Воробйов може не лишень подавати той самий вірш у різних збірках (і той стає елементом різних тематичних циклів), він також може частково переробляти його, і обидві текстові версії подавати в тій самій збірці. Іншими словами, загальноприйнятті правила щодо розмежування друкованого і недрукованого, недопущення самоповторень для М. Воробйова не актуальні. Він любить повертатися до певних образів – вони передають значущі для нього явища та стани – і ще раз їх переживати/переосмислювати. Загалом, принцип спонтанності не передбачає відкидання того, що знову являється перед внутрішнім зором. Якщо воно з'явилося, то значить так і має бути; є якась причина для цього. Образно кажучи, у своїх поетичних мандрівках М. Воробйов інколи проходить тими місцями, де він вже був, але загальна траєкторія його руху ніколи не повторюється. Також можна сказати, що для поетичного мислення М. Воробйова повтор вірша чи образу в різних збірках не означає актуалізацію того самого духовно-емоційного стану. Інші текстуальні горизонти збірки, інші прочитування дають різні нюансування того самого тексту чи образу.

Поет, обстоюючи і в житті, і в творчості свободу творення, органічно не сприймає нав'язуваних соціальних та мистецьких норм. Олександр Спренціс згадує, що тексти «Оманливого оркестру» були записані на окремих листочках, які автор носив у пластиковій торбинці. Задля зручності комп'ютерного набору О. Спренціс наклеїв ці листочки на сторінки зошита. Це викликало бурхливу реакцію М. Воробйова, який не сприйняв такого «покращення» рукопису. Адже наклеювання листочків у зошит знаменувало засадничу фіксацію віршів в окремій послідовності та єдиному текстуальному полі. Для поета важливе дотримання рухомого принципу: вірші можна міняти місцями, використовувати їх в інших текстуальних полях тощо. У цьому виявляється одна зі світоглядних засад М. Воробйова – надавати перевагу змінності перед сталістю.

«Оманливий оркестр» 2023 р. – це ще одна версія – після «Оманливого оркестру» 2006 р. – представлення природи, власного життя та життя своїх друзів і знайомих; ще одна спроба помедитувати про людину, світ, мистецтво. Автор «Оманливого оркестру» нагадує учителя східних духовних практик, який у старшому віці зберіг свіжість сприйняття, бадьорість духу, ясність розуму та вміння робити те, чому він присвятив усе життя. Свою збірку він означає як «конфігурації», тобто вона представляє обриси чогось або взаємне розташування якихось об'єктів. Автор спрямований на означення обрисів, за якими щось є, які щось виражають; і на співвідношення, які також про щось промовляють. Микола Воробйов володіє рідкісним вмінням побачити щось, відчутти в побаченому становлення життя та відчутти радість від цього становлення, виявляючи так свою присутність зокрема і своє існування загалом. Наслідок уваги

автора до обрисів та співвідношень – структурність його текстів, яка виявляється у протиставленні об'єктів, їхньому зіставленні чи паралельному поданні; виявленні «механізмів» постання чогось; фрагментації одного об'єкта на частини і показі їхніх взаємозв'язків. Важливий момент авторської естетики – те, що обриси складаються з коротких окремих штрихів, які в сукупності творять єдиний образ. А точніше, М. Воробйов кількома штрихами означає основне, і читач, ідучи за експресією авторських штрихів, бачить видиме й відчуває невидиме в образній картині.

Авторську космологію можна побачити в цьому вірші:

Все в цьому світі веде до перетворень;
заперечуючи невидиму суть речей ми надовго спиняємось
та соловейко співає хоча не має жодного становлення до суті речей
і таким чином стверджує невідому йому і нам суть речей...
Зустріч з тваринами це зустріч з основами
Щоночі уві сні перевертаюсь –
а десь обвалюється рай... (С. 117).

Бачимо візію динамічного світу, де одне переходить в інше і потім ще в інше. Ніщо у світі явищ не є сталим, окрім самого принципу перетворення як такого. Водночас існує «невидима суть речей», яка стала та незмінна. Її заперечення веде до тривалої «зупинки», тобто випадання з (окресленої візії) дійсності, яка складається з мінливих явищ і незмінних основ. Суть речей невідома, але, тим не менш, існує. Можна виявляти цю суть і не розуміти її, що чудово демонструє спів соловейка. Тварини завдяки своїй безпосередності виразно демонструють відповідні основи існування, які також увиразнюються уві сні. Існує певний зв'язок між цими основами й образом «раю» – як втіленням щасливого існування людини на землі. У цій поетичній візії можна побачити відгомін ідей Геракліта (Ἡράκλειτος) щодо плинності навколишнього світу та нездатності людей зрозуміти Логос; Платона (Πλάτων) – про вічні ідеї, які лежать в основі речей та явищ видимого світу; Лао Цзи (老子) – щодо спонтанного та парадоксального схоплення суті через різноманітні форми (зокрема природні) тощо. Але явлена *поетична філософія усього* виразно воробйовська. Це його бачення основ, до якого він прийшов сам завдяки вгляданню в навколишній світ і себе самого та рефлексіям щодо побаченого. Автор хоче поділитися тим, до чого прийшов і що осягнув (це важливо для нього), зі своїм читачем. Це те сутнісне, яке є основою всього і завдяки якому можна спробувати щось зрозуміти в навколишній дійсності. Йдеться, власне, про окреслення конфігурації становлення та осмислення їх.

Як зазначено становлення життя Воробйов-поет виявляє через колір. Прикладом може слугувати такий текст:

Темно-синє глибоке звірство слив. Спокійні жовті обличчя
обрамлюють зелені башти з синіми та білими арками.
Сіро-зелений вечір. Летять сороки по чотири, по дві, потім по три,
летить одна. Остання – як чорне і біле, як дерево і сніг.
На вікні у бутлях – сонний звір з почервонілими очима... (С. 98).

За допомогою образів, у яких домінують колористичні враження, автор передає рух енергій і творить містерію життя. Бачимо динамічну конфігурацію кольорових мазків, які передають становлення життя. Воно прекрасне, сповнене внутрішньої енергії, яка може виявлятися, а може перебувати до певного часу в потенційному стані. Можна фіксувати кінетичні та потенційні вияви енергії, але не можна нічого сказати про те, звідки вона береться і що буде кінцевим результатом її вияву. Микола Воробйов намагається виявити й означити вияви сутностей, але не ставить питання кінцевої мети життя як такого. На нього неможливо відповісти, виходячи з особистого досвіду і не вдаючись до віри. А М. Воробйов є поетом, медитації якого скеровані на безпосереднє осмислення-осягнення того, що постає перед його очима і пов'язується з певними непромінальними основами.

А в цьому вірші йдеться про фіксацію температурних відчуттів об'єктів дійсності:

Синява заливає холодом ноги
Жовті гори і урвища. Пізно
розцвів звіробій
Теплі ями ярів (С. 47).

Мовиться про представлення часу пізнього літа – початку осені. Це засвідчує вказівка щодо пізнього цвітіння звіробою (як відомо, ця рослина квітне в червні–серпні) і зауваження щодо температурних змін у навколишній реальності. Зазвичай холод поет позначає синім кольором. І цей холод приходить із настанням вечора, «заливає» собою «жовті гори і урвища», «ноги» суб'єкта оповіді. Звернімо увагу, що автор вдається до метонімічного представлення холоду як «синяви» та до контрастного зіставлення синього та жовтого кольорів. Однак яри ще зберігають тепло, яке було впродовж дня. І тут виникає ще один, основний, контраст тексту: холоду, який приходить, та тепла, яке відходить. Зображений епізод характеризується точністю представлення життєвої ситуації. Однак сказане має також символічний вимір і промовляє про рух протилежних стихій природи (він увиразнюється власне в час перемоги однієї над другою); про неминучу зміну пір року із відповідною заміною розквіту завмиранням; про певні «збої в програмі» природи, адже квітка «розцвіла пізно»; зрештою, про людське пересування із простору холоду у простір тепла. Варто наголосити, що вірші М. Воробйова є точними відображеннями дійсності (автор може вдаватися до тропів або й уникати їх), і водночас вони мають виразну символічну скерованість; сказане провокує на осмислення та доосмислення в різноманітних вимірах людського існування.

Воробйов-поет добре відомий натурфілософською скерованістю своїх текстів. В «Оманливому оркестрі» 2023 р. він також намагається збагнути закони природи в конкретній образній явленості:

Про себе:
Там де ріс клен 5000 літ
тому і сьогодні поселився клен
але куди поділася липа
що шуміла поряд? (С. 124).

Цей текст говорить про самовідтворення певних природних форм у тривалому часовому вимірі. Та це стосується не всіх форм: одні виживають, а інші – зникають. І домінування на певній території одних призводить до занепаду інших. Але образна форма вірша засвідчує не тільки дарвінівський закон міжвидової боротьби за існування на окремій території. На початку ліричний герой говорить, що тут ідеться про нього особисто. Це можна розуміти так, що він теж належить до природи і явлені в ній закони стосуються і його також. Щось одне в життєвому досвіді продовжується, а інше – перестає існувати; якісь властивості чи вміння є активними й надалі, а інші – занепадають. І це нормальний природний стан речей. Те, що відбувається у природі, відбувається і в людині також.

Про єдність світу природи та світу людини говорить автор у цьому вірші:

Чавунчик кипить серед жару
замріяно верби цвітуть на піщаному березі
Римарук читає вірші
повертаю голову: небо у воді рожевіє
відчуваю розчарування
бо ж і гриби це бачать... (С. 127).

Єдність вибудовується як ідилічне перебування людей на березі річки, яке у відрізняється «піщаним берегом», «замріяним цвітінням верб», «кипінням у чавунчику», ймовірно, юшки й авторським читанням віршів (ідеться про одного з найбільш знакових поетів-вісімдесятників Ігоря Римарука). Під час цього читання ліричний герой спостерігає, як «небо у воді рожевіє» – показовим є таке перемикання уваги з поезії на природу, якою він доглибно захоплюється. І тут виникає дисонанс, зумовлений тим, що, крім самого ліричного героя, відображення заходу сонця у воді «бачать» і гриби. На перший погляд, ліричний герой виявляє естетичний егоїзм, претендуючи на те, що милуватися прекрасною картиною заходу сонця має лише він. Пригадаймо тут міркування Канта (Immanuel Kant) про силу естетичного почуття, яке бере людину у свій полон. Але насправді тут ідеться не про егоїзм героя, а про здатність грибів «бачити» прекрасне. Автор утверджує ідею єдності природи та людини, яка в цьому випадку виявляється у спільній здатності мати естетичні враження. І показово, що ці враження головний герой схильний одержувати безпосередньо від природи, а не від опосередкованих через слово поетичних текстів.

Становлення життя відбувається також у любовній сфері, власне завдяки їй життя і продовжується. Ця сфера, як і царина природи, містить у собі прекрасне. Його ліричний герой бачить та поціновує:

Алла пішла...
Але ще довго світилась червона сукня
У складках синього присмерку (С. 136).

Автор окреслює феномен «догорання» любовних почуттів, коли кохана жінка вже зникла з поля бачення оповідача, але він і далі продовжує перебувати під враженнями її присутності. Звернімо увагу, що ці враження знову ж таки мають колористичну природу. Поет розгортає вишукану метафоричну композицією з «червоною сукнею» та

«складками присмерку». Тут явлена природа кохання, яка полягає у вирізненні когось завдяки певному візуальному враженню – воно має здатність відповідно впливати на інші враження дотичної дійсності – та тривалому емоційному захопленню від побаченого-уявленого. Це захоплення і є початком кохання.

Поряд із виразно естетизованими, метафоричними поезіями автор дає тексти, у яких тропи зведені до мінімуму і які можна розглядати як автологічні. Тобто ці тексти прагнуть представити дійсність у найпряміший та найбезпосередніший спосіб.

У куфайці, що з неї виглядає вата, в полатаних черевиках,
зверху намащених смолою, з білим рушником на шиї замість шарфа,
мокрій сніг і темрява. Жебонить вода. Шлях
до якогось училища, пристановища.
Вранці в ідальні дали макарони з варенням.
Через два дні я вже повертався до Чигирина.
Випросив на автостанції карбованця аби доїхати.
Хаші із блиском очей... (С. 33).

Автор дає зрозуміти, що життя саме собою – форми його вияву та способи становлення – є поезією. Не потрібно нічого вигадувати – необхідно лише адекватним «прямим» словом передати якийсь досвід. Як сказав поет Олександр Хоменко, «не треба вигадувати метафору, коли ти перебуваєш всередині метафори». Цей текст засвідчує прагнення оповідача – йдеться про період молодості – вступити в якесь училище. Він їде туди, де воно розташоване, і за два дні повертається назад. Холод, невідповідний одяг, відсутність грошей, епізод старцювання – все це означає його дорогу. Але за цим усім стоїть колосальна воля, переконаність у правильності обраного шляху, віра в себе, у те, що оповідач прагне. В «Оманливому оркестрі» є низка текстів, у яких представлено важкий фінансовий стан ліричного героя, його хронічне безгрош'я. Герой позичає гроші у знайомих, збирає порожні пляшки в гуртожитку, спить на лаві в парку, нерідко не має що їсти взагалі. Але таке неприкаяне життя, яке когось іншого зламало б, змусило би пристати на якусь буденну роботу задля шматка хліба, не змінює внутрішніх переконань та уподобань героя. Він – людина, яка не хоче улягати суспільно-державному унормовуванню, – а йдеться про радянський час періодів керування одіозних генсеків Микити Хрущова (Никита Хрущев) та Леоніда Брежнєва (Леонид Брежнев) – і яка цінує власну свободу й обрані творчі горизонти понад усе. Автор прагне жити поза соціальним часом, у своєму світі – як би складно це не було. Він шукає себе, свій простір, свої можливості; і виявом таких пошуків є рух у просторі, який зображено в чималій кількості текстів «Оманливого оркестру».

Доля приводить його до Києва, де Микола Воробйов стає одним з учасників поетичного угруповання – Київської школи (туди також входили Василь Голобородько, Віктор Кордун, Михайло Григорів, Василь Рубан). Виникнувши в одній із кімнат гуртожитку Київського університету ім. Т. Шевченка, воно стало осередком свободи, божественного існування та модерних естетичних уподобань. Зрозуміло, таке угруповання не могло існувати довго, особливо за умови, що у країні з приходом до влади Л. Брежнєва почав посилюватися тоталітарний контроль Комуністичної партії над суспільством. У другій половині 1960-х років усі «кияни», а також належні до їхнього кола приятелі,

були відраховані з Київського університету. Про одну із зустрічей учасників угруповання та їхніх друзів ідеться в тексті під назвою «Кімната 222»:

Ми зібралися несподівано всі разом. Це
було схоже на маленьке кафе, хоч П. Герус і вліз через
вікно. П'ємо. Подвоюється скло.

Герус: – Ми всі на кам'яному пароплаві,
але тим ми і спасаємося.
Конельський – п'яний у ліжку у чорному плащі на голе тіло.
Все зменшилось до кроків у довгому коридорі.

Прощаємось з Василем Голобородьком.

Василь М. Воробйову: «Ти ніби арбітр, всі п'ють, а ти – ні...» (С. 72).

Тут автор передає, ймовірно, реальний епізод власного богомного життя та життя своїх приятелів, де є: спонтанна зустріч; нестандартне потрапляння до приміщення (стороння людина не могла потрапити в гуртожиток через прохідну без документів чи в пізній час); чаркування; відверті розмови щодо безвідрадної суспільної атмосфери; прощання з Василем Голобородьком, який змушений повертатися до рідного села на Луганщині; вказівка на особливий статус Миколи Воробйова посеред присутніх. Образ одного з них – «п'яний у ліжку у чорному плащі на голе тіло» – наскільки автологічний, настільки і промовистий. Він засвідчує стан сильного сп'яніння, а також випадання зі соціально прийнятих норм – богомного способу існування людини. Промовистий образ «зменшення всього до кроків у довгому коридорі», що, ймовірно, передає настрій прощання з В. Голобородьком. Треба сказати, що текст не витриманий у чистій автологічній стилістиці. Оповідач удається до метафори «подвоєння скла», яка, ймовірно, відображає візію пляшки, що стоїть на столі. Цю метафору можна розуміти в контексті посилення вражень під впливом алкоголю. А також подає оксиморонний образ «кам'яного пароплава», що передає як відчуття рокованості вільнолюбного осередка поетів, так і усвідомлення того, що перебування разом, підтримка один одного допомагають – допоки є можливість – обстоювати власну свободу. Кінцева репліка В. Голобородька (а є всі підстави вірити, що ця репліка справді пролунала) також промовиста. Він вказав на окремішність М. Воробйова, який у цьому випадку відмовляється підтримувати загальний дух компанії, що сидить за чарками. За складом характеру В. Голобородько був лідером, і він одразу означив того, хто виходить за межі ситуативно прийнятих правил групи. Зрештою, тут можна побачити соціальну взаємодію двох неформальних лідерів Київської школи; двох, мабуть, найбільших поетів цього угруповання.

У цій збірці простежується і тематична лінія, пов'язана з екзистенційно-філософськими міркуваннями ліричного суб'єкта. В одному випадку він міркує про життєву ситуацію, у яку потрапив:

Збулася моя мрія –
сторожувати садок...
Завше хотів малювати,
але не мав часу
(витрачав час на друзів).

І лише тепер в садку
досхочу пишу акварелі,
збираю в посадці гриби,
а в струмку, де
я влаштував водоспад,
водяться карасики.
Боже мій, це я в раю,
А ви думали...
Я знаю про що ви думали... (С. 99).

Після відрахування з Київського університету М. Воробйов перебивається різними підзаробітками. Зокрема, сторожує яблуневі сади на Чернігівщині. Власне в цьому вірші він рефлексує щодо цього досвіду. Згідно з його натурфілософськими поглядами та любов'ю до природи, у такому сторожуванні бачить багато позитивних моментів: уникнення надміру спілкування із друзями (як каже англійське прислів'я: *Friends are thieves of time* / Друзі – розкрадачі часу), малювання акварелей, збирання грибів, змінювання за бажанням окремих елементів ландшафту. Іншими словами, оповідач реалізує свій творчий потенціал, займається тим, до чого в нього лежить душа. І таке його окреслення власної життєвої ситуації контрастує з тією візією, яку, як він чудово усвідомлює, мають інші щодо нього: нещасний молодий чоловік, якого через неадекватну поведінку вигнали з Київського університету і який змушений заробляти на життя неprestижною припадковою працею. Оповідач протиставляє свій щасливий внутрішній стан загальній думці про своє безрадисне існування. Варто звернути увагу на те, що в цьому вірші М. Воробйов також протиставляє себе колективній думці. Такі протиставлення час до часу виникають у його текстах (наприклад, «Ситі отари скрізь зустрічаю / Їхне ім'я – ніхто» (С. 185)). Водночас у поета можна знайти свідчення того, що спілкування із близькими по духу людьми дає можливість «ввійти в радість зустрічі» та «залізати душу», оскільки обраний життєвий шлях – із нерозумінням поглядів (віршів) із боку оточення, хронічною нестачею грошей тощо – не є таким легким у своєму проходженні. Тому, мабуть, поет прагне означити позитиви цього шляху, наслідком чого постав цитований вірш.

Ще один текст збірки виявляє ідентичнісні прагнення ліричного героя:

Спочатку я думав стати твариною
потім тварюкою
потім звіром
потім демоном
потім чистим духом що ніби труба у просторі –
але поки я думав то заснув (С. 117).

Він вибудовує такий сюжет своїх бажаних образних самоідентифікацій: від «тварини» до «тварюки», потім – до «звіра» й опісля – до «демона» (такий образний ряд ознаменовує посилення характерних для творчої натури природно-спонтанних і стихійно-загрозливих прикмет). Зрештою, ліричний герой зупиняється на «чистому дусі», якого уподібнює «трубі у просторі». Кінцеве зізнання – «поки я думав то заснув» – надає сказаному попередньо іронічного звучання. Всі ці міркування про вибір

бажаної ідентичності знімаються звичайнісіньким бажанням сну. Автор сміється з людських прагнень означити себе певними рамками, уявляти себе кимось, ким ти не є. Ця його самоіронія – результат розвиненого критичного погляду як на себе самого, так і, зрештою, на навколишній світ. Воробйов-поет відомий своїм спонтанним мисленням, високим рівнем рефлексій та саморефлексій, відкиданням стереотипів і шаблонів сприйняття. Він утримує мислення в живій чистоті його постання, й іронічне ставлення до результатів мислення – ознака цієї чистоти.

Результатами медитативних практик ліричного героя, – а вони засвідчують його відточене й проникливе мислення – є розсіпані то тут, то там афоризми: «Фарбувати – це перефарбовувати» (С. 86), «Учитель – це сходи і сходження» (С. 97), «Бажання: це збільшення узорів» (С. 193); а також парадокси: «У листя більше майбутнього / Ніж у майбутнього» (С. 158), «Синя піраміда далеко... / А коло хати за порогом / східці до піраміди» (С. 178), « – Ти сам по собі? – питає хтось / – Та ні – А як? / – Це так ніби ти не спитав а я тобі не відповів...» (С. 129).

Треба сказати, що М. Воробйов далекий від того окреслення проблем національної екзистенції, яке можна побачити у віршах В. Голобородька. Його більше цікавить універсальна проблематика людського існування. Однак інколи він таки звертається до питань національного буття:

Україна – це палітурки товстої книги без сторінок
 Кожен рано чи пізно чи як людина чи як народ покидав
 цю землю аби десь там... збудувати державу
 кожен виривав і забирив із собою
 сторінки із книги чорнозему
 Історія України – це історія вирваних сторінок
 а чорнозем – це пастка нашого духу
 чорнозем і пісок –
 пастка і дух... (С. 141).

У цій образно явленій авторській історіософії Україна постає як транзитна земля, через яку проходили інші індивіди/народи на шляху побудови своїх держав. Кожен брав щось із цієї землі, яка відтак втрачала свої політичні, економічні, соціальні можливості. В українців є надмірна прив'язаність до «чорнозему», який, з одного боку, символізує родючу силу землі, постання життя, а з другого – статичність та інертність існування. «Чорнозему» автор протиставляє «пісок», який виражає ідею рухливості; остання є прикметою людського «духу». Автор дає зрозуміти, що творення Української держави вимагає переходу з інертно-консервативного на динамічно-активний тип свідомості. Іншими словами, М. Воробйов виступає за модерну й відкриту форму державотворення.

Один із віршів «Оманливого оркестру» звучить так:

Світло: це коли
 доливають – і не переливається...
 черпають – і не зменшується... (С. 199).

Можна сказати, що поезія М. Воробйова у своїх виявах також «не переливається» і «не зменшується». Його образні конфігурації являють безмежний світ краси, активного

творчого самоздійснення, спонтанних і точних медитацій. Це те, чим він живе сам і що пропонує своєму читачеві...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Воробйов, М. (2023). *Оманливий оркестр (конфігурації)*. Київ: Видавець Федоров О. М.

Харченко, А. (2007). «Хто пізнає мене по блиску листя?» (або стигла позолота неочікуваних конфігурацій М. Воробйова). *Слово і час*, 11, 27–30.

REFERENCES

Vorobiov, M. (2023). *Omanlyvyi orkestr (konfihuratsii)*. Kyiv: Vydavets Fedorov O. M. (in Ukrainian).

Kharchenko, A. (2007). «Khto piznaie mene po blysku lystia?» (abo styhla pozolota neochikuvanykh konfihuratsii M. Vorobiova). *Slovo i chas*, 11, 27–30 (in Ukrainian).

Наталія ХІБЕБА

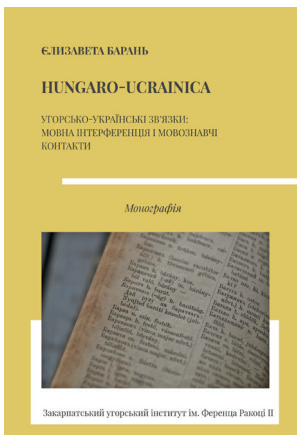
кандидат філологічних наук

*доцент кафедри українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету ім. Івана Франка*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1098-3082>

e-mail: khibeba@ukr.net

**[Рец.] МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИХ МОВНИХ
ЗВ'ЯЗКІВ [на кн.]: Барань Є. Hungaro-Ucrainica. Угорсько-українські
зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти: монографія. Берегове;
Ужгород: Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II –
ТОВ «РІК-У», 2021. 312 с.**

Українсько-угорські мовно-культурні відносини, безперечно, наклали відбиток на формування лексичного складу української мови, особливо ж – на діалектному рівні. Відтак українсько-угорські міжмовні контакти стали об'єктом різноаспектних студій багатьох як українських, зокрема Василя Німчука, Петра Лизанця, Людмили Ткач, Бориса Галаса, Еріки Гоци та інших, так і угорських – Іштвана Удварі (István Udvari), Андраша Золтана (András Zoltán), Мігая Кочіша (Mihály Kocsis) та інших учених.

Актуальність цієї проблематики в сучасному українському мовознавстві, як наголошує проф. Л. Ткач, «зумовлена не лише недостатнім її висвітленням і певною фрагментарністю досягнутих результатів, а й тим, що, крім суто мовознавчих та історико-культурних складових, вона має й певну реабілітаційну спрямованість»

(Ткач, 2008, с. 24). Оцю розпорошеність наукових розвідок, лакуни в дослідженнях по крупинках збирала й заповнила Єлизавета Барань у пропонованій для наукового світу новинці про угорсько-українську мовну інтерференцію і мовознавчі зв'язки, що побачила світ у застінках Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II (2021).

У назві студії авторка не випадково акцентує саме на угорсько-українських зв'язках, адже рідною мовою Є. Барань є угорська, що аж ніяк не применшує її закоханості в українське слово ще від студентської лави в альма-матер – Ужгородському державному університеті (здобула філологічну освіту за фахом «українська мова й література»), де й розпочалася наукова кар'єра дослідниці, яка, за словами проф. Андраша Золтана, є однією з найкращих представниць оцієї «подвійної прив'язаності» (С. 11). Перші праці, присвячені угорсько-українським міжмовним контактам, які й окреслили вектор майбутньої дослідницької діяльності, Є. Барань опублікувала ще студенткою, пізніше здобувши премію Товариства угорського мовознавства ім. З. Гомбоца.

Рецензована монографія – результат багаторічної (як свідчить перелік опублікованих статей (С. 303–304)) скрупульозної, наполегливої праці. Попри дослідження з українсько-угорських міжмовних відносин і українських, і угорських науковців (Йосипа Дзендзелівського, Василя Німчука, Павла Чучки, Петра Лизанця, Василя Довговича, Ласло Чопея (László Csoregy) та ін.), це перша узагальнена праця, присвячена всебічному висвітленню мовознавчих проблем українсько-угорської інтерференції та контактів, якою розпочато активні студії такого кшталту, мотивовано пошук наукового вирішення інших аспектів цього питання.

Багатий матеріал монографії Є. Барань розподілила на три частини. У першій – проаналізувала лексику угорського походження в українській мові. Спектр проблематики окреслила у відповідних підрозділах. Передусім авторка навела історичні пояснення запозичень з угорської мови в українську і навпаки (до речі, слов'янізми в угорській становлять найбільшу кількість (С. 16)).

Дослідниця аналізує слова з «Матеріалов для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV–XVIII вв.» Євгена Тимченка, які подібні за звучанням і значенням в українській та угорській мовах, при тім зазначаючи, що більшість із них – гунгаризми (*анталь, гусарка, чуга, кабат* та ін.), і потрапили до мови-реципієнта через польську внаслідок українсько-польських та угорсько-польських контактів (С. 16). Перша фіксація угорських лексичних вкраплень припадає на XVII–XVIII ст. (здебільша за посередництвом польської мови), які на ґрунті української архаїзувалися чи ставали діалектизмами (С. 25).

На підставі «Нягівських повчань на Євангелія» – закарпатської писемної пам'ятки XIV ст., а також Словника староукраїнської мови XIV–XV ст., Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. детально пояснено гунгаризми військової, адміністративно-ділової термінології, побутової лексики, які функціювали в той час і збереглися на теренах сучасного Закарпаття (*гаталомъ, биришаг, бань, хотар* та ін.) (С. 26–28).

У першому розділі монографії також представлено тематичні групи гунгаризмів зі Словаря української мови за ред. Бориса Грінченка: назви живих істот та їхніх органів (*бирів, легінь, марга, лаба* та ін.), назви предметів (*бігарь, бокор, дараба*), назви дій і станів (*байлувати, фалалтати, бантувати, рунтати*) та ін. Авторка нараховує близько 60 запозичених з угорської мови слів (С. 35–39). Залучаючи праці Івана Верхратського, Івана Франка, Якова Головацького, Володимира Шухевича та інших (С. 34), виявлено ареал поширення цих «грінченкових» гунгаризмів – ті, що функціювали лише на теренах сучасного Закарпаття або ж мали ширший мовний ареал – за межами південно-західних діалектів (зокрема *антал, байлувати, газда, орсак, рунтати* та ін.) (С. 35).

Гунгаризми в мові художньої літератури та їхній стилістичний потенціал, за словами Єлизавети Барань, – пріоритетні в її науковій діяльності: доповнивши розвідки Еміля Балецького (Emil Balczyk), Петра Лизанця, розглядає угорські запозичення *бана, габи, салаш, пугар* та ін. (С. 43–54) у творах західноукраїнських класиків літератури кінця XIX – початку XX ст. – Леся Мартовича, Марка Черемшини, Осипа Маковея, Тимофея Бордуляка.

Продовжуючи студії Йосипа Дзендзелівського, Петра Лизанця, Лідії Голомб, Андріани Альбрехт та інших, Єлизавета Барань концентрує увагу на мовній канві ідіостилю прозаїків Закарпаття повоєнних років XX ст. – членів Спілки письменників України – Федора Потушняка, Івана Чендея, Петра Мідянки. Зафіксовані діалектизми (*бойти, боканчі, йовсаг, чарда* та ін.) авторка репрезентує у вигляді словничка: реєстрове

слово, значення, угорський відповідник, покликання на історико-лінгвістичні джерела, ілюстрація з художнього твору (С. 56), деривати на власне українському ґрунті (наприклад, *биреш* → *бирешити* 'працювати найманим пастухом великої рогатої худоби' та ін.). Визначено стилістичну функцію цих гунгаризмів, їхню часткову архаїзацію (*олгоднодь*, *пенге* та ін.), функціонування передусім у закарпатських говорах, виявлено явище зворотного запозичення (*бороцк*, *дараба*, *леквар* та ін.), простежено адаптацію на ґрунті української мови (*бойти*, *боканчі* та ін.).

Особливо цінні роз'яснення етимології угорських лексичних запозичень. Опираючись на етимологічні студії Е. Балецького, С. Барань розмірковує над походженням низки слів, скажімо, дискутує з ним щодо підстав уважати лексему *кодóла* 'канат; сільськогосподарський пристрій для витягування соломи кінями від молотарки на ожеред' запозиченням з угорської за відсутності угорського відповідника (С. 76), про участь у запозиченнях (*гайдук*, *добош*, *карваш* та ін.) мови-посередника, про затемнене походження деяких лексем (*бирчий* 'збирач податків' (С. 71), *куліш* 'густий суп із пшона' (С. 76)) і, навпаки, про достовірність угорського запозичення (*гуляш* 'м'ясна страва' (С. 73), *мѐнтик* 'короткий гусарський одяг' (С. 77), *шалáш* 'халупа' (С. 78) та ін.).

Другий розділ монографії Є. Барань присвячено персоналіям, які працювали в царині лінгвоукраїнознавства в Угорщині від кінця XIX ст., їх життєвому шляхові й науковому поступові. Детально висвітлено значення таких постатей, як Ласло Чопей, Шандор Бонкало (Sándor Bonkáló), Гіядор Стрипський (Hiador Sztripszky), Ласло Деже (László Dezső), Еміль Балецький, Шандор Мокань (Sándor Mokány), Іштван Ковтук (István Kótyuk), Іштван Удварі. Представлено їхній науковий доробок зі синхронної та діяхронної діалектології, історії української мови та літератури, українсько-угорських міжмовних контактів, лексикографії, перекладу, а також освітянську працю, зокрема методичну (укладання підручників) та ін. Завдяки старанням Є. Барань гідно оцінено внесок угорських учених у розвиток українського мовознавства, особливо ж тих, чий імена було вилучено з наукового обігу: Шандро Бонкала, Антонія Годинки (Antal Hodinka), Гіядора Стрипського й ін. Подана бібліографія праць мовознавців дає можливість детальніше довідатися їхні наукові біографії.

У третьому розділі монографії окреслено здобутки українсько-угорської та угорсько-української лексикографії від часу появи найдавнішої рукописної праці В. Довговича «Про слова, які звучанням або ж і значенням подібні в угорській та руській мовах» (1835). Відтак розкрито значення Русько-мадярського словаря Л. Чопея (другої половини XIX ст.), який започаткував українсько-угорську словникову справу (С. 231), є її основоположником (до речі, фрагмент цього лексикону продемонстровано на обкладиці монографії), детально простудійовано лексикографічні праці: Емілія Кубека Старославянській-угорській-нѐмецькій словарь кѝ священному писанію, Антонія Годинки «Глаголиця. Сбирка всѣх глаголовъ пудкарпатсько-русинського язика», Мадярсько-руський словарь за ред. Емілія Бокшая (Emil Voksay), Юліана Ревая, Михайла Бращайка. Помітним явищем від другої половини XX ст. стали Угорсько-український словник (укладачі Павло Чучка, Олександр Рот, Юрій Сак), Українсько-угорський словник за ред. Лоранта Катони (Lóránt Katona), Угорсько-український, українсько-угорський словничок Іштвана Палко (István Palkó), Дюлі Палко (Gyula Palkó) та ін. Проаналізовано основні здобутки сучасної лексикографії, зокрема шеститомну «Базу даних українсько-угорського словника» (2000–2003) (гол. ред. І. Удварі) та ін. Монографія проілюстрована титульними сторінками чи фрагментами цих словників.

Слизова Барань аналізує реєстр словників, їхню макро- та мікроструктуру, принципи побудови, способи тлумачення, розкриває значення словників для української та угорської лексикографії, можливість і потребу в удосконаленні словникової справи, а також залучає для дослідження студії Василя Німчука, Маріанни Лявінець-Угрин (Marianna Lyavincsz-Ugrin), Івана Сабадоша, Ярослава Галаса, Олега Лещака та власні, які присвячено цим лексиконам.

Зауважмо, що Слизавета Барань теж активно працює на ниві українсько-угорської лексикографії: уклала Українсько-угорський словник прислівників (у співавторстві з Юрієм Онуфером (2014)), Короткий термінологічний словник з морфології української мови (2010), Українсько-угорський словник (реєстр) термінів ділової мови (авторський колектив) (2017).

Полегшує користування монографією індекс аналізованих лексем (146 од., не беручи до уваги їхніх варіантів (С. 305–308)), а про її високий науковий рівень свідчить й опрацьована кількість літератури (439 позицій угорською та українською мовами).

Доповнюють працю додатки: гуцульська народна казка в записі Ш. Бонкала та її угорський переклад (С. 300–302).

Світлина словникової сторінки на обкладинці монографії поживкла від часу, її замінюють сучасні лексикони, електронні корпуси текстів мови, з'являються актуальні розвідки, що й ілюструє тяглість наукових традицій, наукових шкіл, і монографія закарпатської дослідниці Є. Барань яскраве цьому підтвердження. Це гідна праця із царини історії угорської україністики, що має величезне значення для вивчення гунгаризмів як одного із джерел формування лексики староукраїнської мови, української мови пізнішого періоду та сучасної. З іншого боку, рідна угорська мова дала змогу не лише змодельовати нішу гунгаризмів у складі лексики української мови, а й опрацювати розвідки, які ще не перекладено українською; важливим є удоступнення матеріалів, що зберігаються в архівах і бібліотеках Угорщини, завдяки чому приділено увагу менш відомим слов'янському світові іменам учених, наукова спадщина яких чекає гідного поцінування.

Авторка монографії – представниця катедри філології Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II і катедри української мови та культури Ніредьгазького університету, відомої, за словами Є. Барань, як «науковий осередок справжніх поціновувачів та мовних скарбів східних слов'ян Закарпаття» (С. 199–200). Такою поціновувачкою, справжнім скарбником мовних коштовностей є і Є. Барань, а її монографія, безперечно, – це вагомий здобуток, виплеканий любов'ю до угорського й українського слова.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Барань, Є. (2021). *Hungaro-Ucrainica. Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти: монографія*. Берегове; Ужгород: Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II – ТОВ «РІК-У».

Ткач, Л. (2008). Соціолінгвістичні аспекти дослідження міжмовних взаємин та шляхи лексичних запозичень в українську мову з румунської та угорської мов. *Науковий вісник Чернівецького університету* (Вип. 428–429: Слов'янська філологія). Чернівці: Рута, 24–32.

REFERENCES

Baran, Ye. (2021). *Hungaro-Ucrainica. Uhorsko-ukrainski zviazky: movna interferentsiia i movoznavchi kontakty: monohrafiia*. Berehove; Uzhhorod: Zakarpatskyi uhorskyi instytut im. Ferentsa Rakotsi II – TOV «RIK-U» (in Ukrainian).

Tkach, L. (2008). Sotsiolingvistychni aspekty doslidzhennia mizhmovnykh vzaiemyn ta shliakhy leksychnykh zapozychen v ukrainsku movu z rumunskoi ta uhorskoj mov. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu* (Vyp. 428–429: Slovianska filolohiia). Chernivtsi: Ruta, 24–32 (in Ukrainian).

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

ГАЛАЙЧУК Володимир (Львів). Змія в культурі фригійського бога Сабазія як приклад народних вірувань населення Античного світу	3
БАЗЮК Христина (Львів). Аналіз торгових знаків із листування шотландського купця Артура Форбса	14
МИЦАВКА Юрій (Дрогобич). Городельська унія 1413 року в польській історіографії кінця XIX – першої половини XX століття	23
ГАЛІВ Микола (Дрогобич), ІЛЬНИЦЬКИЙ Василь (Дрогобич), ШИКІТКА Дмитро (Дрогобич). Органи влади ЗУНР на Дрогобиччині (1918–1919): за матеріалами газети «Дрогобицький листок»	37
СОЛЯР Ігор (Львів), ЖИВ'ЮК Андрій (Рівне). Справа «водіїв-зрадників»: участь співробітників радянських і компартійних органів у здійсненні голокосту в гебіті Здолбунів	53
МАКАРЕНКО Едуард (Львів). Потенціал цивілізаційного аналізу в історичному пізнанні.	70
МАЦАЛАК Руслана (Галич). Досвід пам'яткоохоронної діяльності національного заповідника «Давній Галич»	83
ДЕМЕДЮК Марина (Львів). Персонажі-антагоністи у фольклорних наративах про національно-визвольну боротьбу українців у 40–50-х роках XX ст. (за матеріалами з Івано-Франківщини)	93
АРТИМИШИН Юлія (Львів). Україна на шляху демократичних перетворень: співпраця з Радою Європи 1990–2013 років	109
ДВОРЯНИН Парасковія (Львів). Внутрішньо переміщені особи у фокусі уваги українських масмедіа (2014–2022).	122

Постаті

СОВА Андрій (Львів). Діяльність Степана Гайдучка в організації «Пласт» (1911–1930).	141
КОСЕНКО Назар (Львів). Діяльність Ярослава Стецька у Крайовій ексекутиві ОУН на західноукраїнських землях (1932–1934)	156

МОВОЗНАВСТВО

ОСІНЧУК Юрій (Львів), КРОВИЦЬКА Ольга (Львів). З історії найменувань урочищ в українській мові XVI–XVIII століть	172
ЗАНЕВИЧ Ольга (Львів). «Граматыка словенская» Івана Ужєвича в канві Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.: рандеву з українським мовознавством	185
ЛЕБЕДЕНКО Наталія (Львів). Українські ойконіми на -ець, -иця з однаковими етимонами	196

ГНАТЮК Мирослава (Львів). Морфологічні норми в «Першій читанці для народних шкіл» Антіна Крушельницького, Омеляна Поповича, Богдана Лепкого (1918): прикметник, займенник, числівник	207
РЕДЬКО Євген (Львів). Історичний словник у цифрову добу: виклики та перспективи	218
ЧЕРЕВКО Ірина (Львів). Лексика судочинства в писемних джерелах литовсько-польської доби	228

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

ТИХОЛОЗ Наталя (Львів). Невідома драма Анни Франко-Ключко: «Учителька» як творчий «поклін» Марійці Підгірянці	248
ФІЛОНЕНКО Наталія (Львів). Наративні стратегії «Карбонітського щоденника» Віктора Неборака	279
KOVÁCS Krisztina (Будапешт, Угорщина). Kreuzung dichterischer Wege in fremder Nähe	287
NAVRYLIV Tymofiy (Відень, Австрія). Abschied von Wien: Auf den Spuren eines Celan-Gedichts	297

ЮВІЛЕЇ

ЛИТВИН Микола (Львів), СОЛЯР Ігор (Львів). Дослідник європеїзації новітньої України: професору Володимирові Комару – 60	306
--	-----

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

ПАСТУХ Тарас (Львів). [Рец.] Варіації оманливого оркестру Миколи Воробйова [на кн.]: Воробйов М. Оманливий оркестр (конфігурації). Київ: Видавець Федоров О. М., 2023. 204 с.	310
ХІБЕБА Наталія (Львів). [Рец.] Минуле і сучасне українсько-угорських мовних зв'язків [на кн.]: Барань Є. Hungaro-Ucrainica. Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти: монографія. Берегове; Ужгород: Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II – ТОВ «РІК-У», 2021. 312 с.	320

Наукове видання

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр, заст. гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. Вип. 39. 328 с.

Літературний редактор

Наталія Галевич

Коректор

Наталія Кічула

Редактор анотацій англійською мовою

Юлія Артимішин

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Художньо-технічний редактор

Дмитро Савінов

Технічний супровід видання

Юлія Артимішин, Христина Меренюк

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03117

ISSN 2223-1196

Підписано до друку 28.06.2024. Надруковано 16.09.2024. Ум. друк. арк. 26,57

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний. Формат 70×100/16.

Наклад 50 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
79026, Львів, вул. Козельницька, 4, тел. +38(032)270-70-22,
e-mail: ukraina.iuk@gmail.com